

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XXV - 1

archéologie

MUSÉE NATIONAL
Belgrade 2021

ЗБОРНИК
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXV - 1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Београд 2021.

Редакцијски одбор тома XXV-1

Сташа БАБИЋ, Арчер МАРТИН (Република Италија), Бојана МИХАИЛОВИЋ,
Ивана ПОПОВИЋ (уредник), Наде ПРОЕВА (Република Северна Македонија),
Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Душко ШЉИВАР, Перица ШПЕХАР,
Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

Главни и одговорни уредник

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Rédaction du tome XXV-1

Staša BABIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Arčer MARTIN (République d'Italie),
Bojana MIHAILOVIĆ, Ivana POPOVIĆ (rédacteur), Nade PROEVA (République de
Macédoine du Nord), Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

Edition

MUSÉE NATIONAL de Belgrade

Rédactrice en chef

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

САДРЖАЈ / CONTENT

Ивана М. ПОПОВИЋ MEMORIAE DICATUM МАРКО ПОПОВИЋ (1944–2020)	9
Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ CHERT MICROPERFORATORS FROM VINČA.....	13
Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ МИНИЈАТУРНИ ШИЉЦИ ОД РОЖНАЦА СА ВИНЧЕ	37
Јасна Б. ВУКОВИЋ РЕЦИКЛИРАЊЕ ПРЕДМЕТА ОД КЕРАМИКЕ: НЕОЛИТСКЕ ФИГУРИНЕ КАО АЛАТКЕ, ПРИМЕР С ЛОКАЛИТЕТА ПАВЛОВАЦ-ЧУКАР	39
Jasna B. VUKOVIĆ RECYCLING OF CERAMIC OBJECTS – NEOLITHIC FIGURINES AS TOOLS, EVIDENCE FROM THE SITE OF PAVLOVAC-ČUKAR.....	49
Весна П. ВУЧКОВИЋ, Мирко М. ВРАНИЋ, Војислав М. ФИЛИПОВИЋ РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ЛЕВЕ ОБАЛЕ ВЕЛИКЕ МОРАВЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ПАРАЋИН.....	51
Vesna P. VUČKOVIĆ, Mirko M. VRANIĆ, Vojislav M. FILIPOVIĆ SITE SURVEYING OF THE WEST BANK OF VELIKA MORAVA IN THE TERRITORY OF THE PARAČIN MUNICIPALITY	84
Јелена Н. МАРКОВИЋ, Адела Е. ПЛЕЦЕРОВА, Ивана Р. С. ЖИВАЉЕВИЋ, Сања П. КОЈИЋ, Бојан Б. ПЕТРОВИЋ, Аца В. ЂОРЂЕВИЋ, Софија М. СТЕФАНОВИЋ АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СПАЉЕНИХ ЉУДСКИХ ОСТАКА СА ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ КОНОПИШТЕ У БЛИЗИНИ СЕЛА МАЛА ВРБИЦА КОД КЛАДОВА	85
Jelena N. MARKOVIĆ, Adela E. PLECEROVA, Ivana R. S. ŽIVALJEVIĆ, Sanja P. KOJIĆ, Bojan B. PETROVIĆ, Aca V. ĐORĐEVIĆ, Sofija M. STEFANOVIĆ ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF CREMATED HUMAN REMAINS FROM THE PREHISTORIC NECROPOLIS KONOPIŠTE IN THE VICINITY OF MALA VRBICA VILLAGE NEAR KLADOVO.....	115
Нина Марија Ј. КОТУРОВИЋ, Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ РЕСТАУРАЦИЈА КЕРАМИЧКИХ ФИГУРИНА СМЕШОМ НА БАЗИ ВОСКА: НА ПРИМЕРИМА ИЗ МЛАЂЕГ НЕОЛИТА И ЕНЕОЛИТА	117
Nina Marija J. KOTUROVIĆ, Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ RESTORATION OF POTTERY FIGURINES USING WAX-BASED MIXTURE: EXPERIMENT ON THE SPECIMENS FROM THE LATE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC.....	136
Кристина Ж. ПЕНЕЗИЋ, Ненад Ц. ЈОНЧИЋ, Андреј С. СТАРОВИЋ ВЕЛИЧИНА, ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНО ОКРУЖЕЊЕ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЊОЈ БРАЊЕВИНИ	137

Kristina Ž. PENEZIĆ, Nenad C. JONČIĆ, Andrej S. STAROVIĆ AREA, POSITION, AND ENVIRONMENT OF THE SITE AT DONJA BRANJEVINA.....	154
Milica D. TAPAVIČKI-ILIĆ, Ljubiša VASILJEVIĆ IRON AGE POTTERY FROM UKOSA, KRUŠEVAC DISTRICT	157
Милица Д. ТАПАВИЧКИ-ИЛИЋ, Љубиша Б. ВАСИЉЕВИЋ КЕРАМИКА ГВОЗДЕНОГ ДОБА С ЛОКАЛИТЕТА УКОСА КОД КРУШЕВЦА.....	172
Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС КУЛТ БОГА АПОЛОНА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ	173
Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS THE CULT OF GOD APOLLO IN THE ROMAN PROVINCES OF THE CENTRAL BALKANS	200
Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ КРЕПУНДИЈЕ (<i>CREPUNDIAE</i>) ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА.....	201
Dragana Lj. SPASIĆ-ĐURIĆ <i>CREPUNDIAE</i> FROM VIMINACIUM.....	236
Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ ЗВОНА СА КОСМАЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ ГОМИЛИЦЕ.....	239
Mirjana Đ. GLUMAC BELLS AT THE KOSMAJ NECROPOLIS GOMILICE	250
Мирослав Б. ВУЈОВИЋ РИМСКИ ДОДЕКАЕДАР ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ.....	251
Miroslav B. VUJOVIĆ ROMAN DODECAHEDRON FROM THE REGIONAL MUSEUM IN JAGODINA	263
Ивана М. ПОПОВИЋ ПРОЛАМАЊЕ, АЖУРИРАЊЕ, <i>OPUS INTERRASILE</i> : ТЕРМИНОЛОШКО-ТЕХНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ О КАРАКТЕРИСТИКАМА ОТВОРЕНИХ ОРНАМЕНАТА НА РИМСКОМ НАКИТУ	265
Ivana M. POPOVIĆ OPENWORK, AJOURÉ, <i>OPUS INTERRASILE</i> : TERMINOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL DILEMMAS ABOUT THE ORNAMENTAL DESIGN WITH OPENINGS ON THE ROMAN JEWELRY	284
Софија А. ПЕТКОВИЋ НОВИ НАЛАЗ ДЕЛА ПОЈАСНЕ ГАРНИТУРЕ УКРАШЕНЕ АЖУРИРАЊЕМ ИЗ РАВНЕ (<i>TIMACUM MINUS</i>).....	287
Sofija A. PETKOVIĆ NEW FINDING OF A PART OF THE BELT SET DECORATED WITH OPENWORK FROM RAVNA (<i>TIMACUM MINUS</i>)	303
Игор С. БЈЕЛИЋ, Бојана М. ИЛИЋИЋ КАНЕЛИРАНИ ПАЛМИНИ КАПИТЕЛИ ПЕРГАМОНСКОГ ТИПА У АРХЕО-ЕТНО ПАРКУ У РАВНИ	305

Igor S. BJELIĆ, Bojana M. ILJIĆ FLUTED PALM CAPITALS OF THE PERGAMENE TYPE IN THE ARCHAEO-ETHNO PARK IN RAVNA	320
---	-----

Иван Р. БУГАРСКИ, Наташа П. ЦЕРОВИЋ КАШНОАВАРСКИ НАЛАЗИ СА ПОДРУЧЈА СРЕМА И СРПСКОГ ПОДУНАВЉА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	321
--	-----

Ivan R. BUGARSKI, Nataša P. CERović LATE AVAR FINDS FROM SYRMIA AND THE SERBIAN DANUBE REGION IN THE EARLY MEDIEVAL COLLECTION AT THE NATIONAL MUSEUM OF BELGRADE	341
---	-----

Вујадин Т. ВУЈАДИНОВИЋ РАНОВИЗАНТИЈСКИ КАМЕНИ МОРТАРИЈУМИ СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ	343
---	-----

Vujadin T. VUJADINOVIĆ EARLY BYZANTINE STONE MORTARIA FROM GRADINA ON THE JELICA MT.....	367
---	-----

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ, Јелена М. ВУКЧЕВИЋ ФРАГМЕНТ МОРАВСКЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ СА ЛОКАЛИТЕТА БАЧВИШТЕ У ЈАСИКОВИЦИ КОД ТРСТЕНИКА И ЊЕГОВО МОГУЋЕ ПОРЕКЛО.....	369
--	-----

Dejan S. RADISAVLJEVIĆ, Jelena M. VUKČEVIĆ FRAGMENT OF MORAVA SCHOOL STONE SCULPTURE FROM THE SITE BAČVIŠTE IN JASIKOVICA NEAR TRSTENIK AND ITS POSSIBLE ORIGIN.....	396
--	-----

Vesna M. BIKIĆ, Zoran Ž. MILADINOVIĆ OPAL RING FROM NOVO BRDO AND GEMSTONE RINGS IN THE LATE MIDDLE AGES	397
---	-----

Весна М. БИКИЋ, Зоран Ж. МИЛАДИНОВИЋ ПРСТЕН ОД ОПАЛА ИЗ НОВОГ БРДА И ПРСТЕЊЕ ОД ЈУВЕЛИРСКОГ КАМЕЊА У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ	434
--	-----

Милица О. РАДИШИЋ ŽELJKO TOMIČIĆ, <i>BJELOBRDSKI KULTURNI KRUG: GROBLJA 9. DO 13. STOLJEĆA U MEDUREČJU MURE, DRAVE, DUNAVA I SAVE (ПРИКАЗ)</i>	435
---	-----

Александар Д. БАНДОВИЋ MONIKA MILOSAVLJEVIĆ, <i>OSVIT ARHEOLOGIJE: GENEZA KULTURNO- ISTORIJSKOG PRISTUPA U ARHEOLOGIJI SRBIJE (ПРИКАЗ)</i>	443
---	-----

УДК 902:929 Поповић М.

Примљено: 15. март 2021.

Прихваћено: 20. мај 2021.

MEMORIAE DICATUM

МАРКО ПОПОВИЋ
(1944–2020)

Марко Поповић, доајен наше археологије, припада плејади научника који су дали немерљив допринос познавању средњовековне историје српских земаља и материјалне културе током тог периода. Рођен у Ужицу 1944, он је 1966. године завршио студије археологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је магистрирао 1971, а докторирао 1980. године. Свој научни рад Марко Поповић је започео истраживањем Београдске тврђаве, и то од 1968. године као сарадник Завода за заштиту споменика културе града Београда, да би 1976. постао члан, а затим и дугогодишњи руководилац новоустановљеног научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву при Археолошком институту у Београду. Оформио је тим сарадника с којима је, увек уз несебично лично залагање, утемељио путеве интердисциплинарних истраживања средњовековног Београда.

Међутим, осим Београдске тврђаве, централно место његових истраживања заузимала су и друга средњовековна утврђења. Без доприноса Марка Поповића, разумевање збивања на нашим просторима у средњовековном периоду не може се ни претпоставити. Мислимо притом на више аспеката његовог деловања. Био је оштар противник псеудонаучних теорија о пореклу Срба и досељавању Словена на Балкан, за чије су ширење деведесете године прошлог века пружиле погодан терен, а њихов уплив је, нажалост, и данас уочљив. Затим, као врхунски теренски археолог, он је руководио истраживањима највећих и најзначајнијих средњовековних локалитета у Србији, као и публикавањима резултата тих комплексних радова (М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд: Археолошки институт, 1982; М. Поповић и В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд: Археолошки институт, 2004; М. Поповић, *Ужички град*, Београд: Археолошки институт; Ужице: Историјски архив, 1995; М. Popović i V. Bikić, *Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje = Late Roman and Serbian early medieval fortress*, Београд: Археолошки институт, 2009; М. Поповић, *Смеђевски град*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013; М. Поповић, *Манасијин Свуденица: археолошка ојкрића*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Археолошки институт, 2015).

Марко Поповић се прихватао и незахвалног и деликатног задатка објављивања и ревизије резултата ранијих археолошких ископавања, често оних с непотпуном теренском документацијом. Монографија о властеој задужбини у околини Пирота, коју одликује више етапа градње, представља изузетну књигу у којој су сублимирана дугогодишња истраживања и нови резултати анализа фаза њене изградње и стварања откривеног живописа (М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић и Б. Поповић, *Црква Светиої Николе у Стјаничењу*, Београд: Археолошки институт, 2005). Проучавајући настанак и развој урбаних и сакралних центара на тлу средњовековне Србије, Марко Поповић је посебну пажњу, осим на споменике с подручја града Раса, усмерио и на остатке Новог Брда на данашњем Косову, што је најпре резултовало публикавањем монографије о цркви Светог Николе у том граду (М. Поповић и И. Бијелић, *Црква Светиої Николе: катедрала града Нової Брда* = М. Popović and I. Bijelić, *St Nicholas Church: The Orthodox Cathedral of the Town of Novo Brdo*, Београд: Ре-

публички завод за заштиту споменика културе, 2018), а затим и постхумно објављеном књигом о заштитним археолошким ископавањима на том локалитету, којима је руководио (М. Поповић и Г. Симић, *Утврђења средњовековној бради Новог Брда* = М. Popović and G. Simić, *Fortification of medieval town of Novo Brdo*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2020).

Захтеван, пре свега, према самом себи, али и према члановима археолошких и конзерваторских екипа с којима је сарађивао, резултате својих истраживања публиковао је у оквиру студија у научним часописима и монографија, које одликују апотекарска прецизност у изношењу података и закључци базирани на чињеницама, обимној литератури и његовој ерудицији.

Осврнућемо се и на једну донекле скривену, али за археолошку науку драгоцену делатност Марка Поповића. Као врхунски познавалац домаће, европске и светске стручне литературе, он је уложио свој ентузијазам и знање да домаће научне публикације постану међународно релевантне како својим садржајем тако и техничком опремљеношћу. Будући да је био дугогодишњи руководилац *Пројекта Београдског утврђења*, 1997. године је покренуо издавање едиције *Singidunum*, чији је био уредник, а у којој су до сада изашле четири свеске. На његовим млађим сарадницима је да продуже тај рад. У традицији Археолошког института је да се материјал с великих античких локалитета периодично објављује у оквиру тематских публикација, што је започето 1971. године серијом *Sirmium*, а настављено 1984. године серијом *Caričin Grad*. Едицијом *Singidunum* су представљени резултати археолошких истраживања римских остатака у нашој престоници, у оквиру већих студија о некрополама Сингидунума, керамичком материјалу пронађеном током ископавања, о изузетним предметима из епохе Сеобе народа откривеним у Улици Тадеуша Кошћушка, али и краћих прилога о појединим споменицима или историјским проблемима. Све радове одликују научна прецизност и веома добар квалитет илустративних и документарних прилога, о чему је уредник едиције, Марко Поповић, помно водио рачуна. Студиозан приступ издавачкој делатности наших научних и културних институција пружио је и као члан уређивачког одбора Археолошког института и дугогодишњи уредник часописа *Наслеђе*, који издаје Завод за заштиту споменика културе града Београда. Његова сарадња с Народним музејом у Београду сведочи о вишедеценијском пријатељству и професионалној посвећености, из којих су произашли важни пројекти и значајна археолошка открића. Готово две деценије био је члан редакцијског одбора *Зборника Народног музеја*, свеске за археологију, а од 2013. године био је уредник тог часописа. Улагао је неизмерно знање, труд и искуство у стално одржавање највишег научног и стручног нивоа те публикације, која је 2013. године, према одлуци Министарства за науку, просвету и технолошки развој Републике Србије, у оквиру Листе домаћих часописа за друштвено-хуманистичке науке, унапређена у категорију часописа од националног значаја. Лично сам, као члан редакције *Зборника*, имала прилику да се уверим у његова залагања да се у часопису, увек водећи рачуна о квалитету прилога, нађу саопштења како сарадника Народног музеја у Београду тако и оних из других музејских и научних институција. Стога,

с великим поштовањем и захвалношћу, Марку Поповићу посвећујемо ову археолошку свеску *Зборника Народног музеја*.

Овај кратки увид у научну делатност Марка Поповића ни у ком случају не пружа комплетну слику о његовом доприносу нашој археологији. Бескомпромисни борац за очување нашег културног наслеђа, чијем је разарању неретко био сведок, залагао се за његову конзервацију и презентацију, не презајући да се супротстави решењима која је сматрао неодговарајућим. Своје ставове износио је храбро и аргументовано, што га је понекад лишавало официјелних признања, али не и уважавања колега. Поштовали су га и млађи сарадници којима је, можда, својим захтевима у погледу одговорности у раду, најпре уливао страх, али који би убрзо схватили да се иза маске строгог шефа крије велики стручњак који благонаклоно гледа на њихову будућност и који, с дозом доброћудне ироније, дели паметне савете. Један од видова исказивања тог поштовања је и зборник радова у част Марка Поповића, који је Археолошки институт у Београду недавно публиковао (*Свети средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски = *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović*, ed. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Београд: Археолошки институт, 2021).

Резултати научног рада Марка Поповића присутни су свуда око нас, а најбољих ћемо се увек сећати или, како би то рекли стари Латини, *Optimos semper meminimus*.

Ивана М. Поповић

Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ
National Museum in Belgrade

CHERT MICROPERFORATORS FROM VINČA

Abstract: Based on the choice of stone raw materials, the way they were made and their even dimensions, microperforators from workshop 1 represent specialized tools of Vinča inhabitants in the 46th century BC. Microlithic bases and penetrative tips are the main characteristics of these artefacts. The use of microperforators is connected to the increased manufacture of small dimensions openings on different materials: malachite, bone, and leather specifically. A hiatus in their production on the territory of Serbia, from the Epipaleolithic to the Late Neolithic and the Eneolithic, could be interpreted in several ways. Is this a result of the limited excavation scope of the Early Neolithic sites, or the insufficient insight into the archaeological material stored in museum collections. It could as well be the consequence of a rational orientation of one community towards other activities that did not align with the use of this type of tool. Given the conducted experiments in the region, it was possible to point out the type of activities and pose a series of questions regarding the role of these tools in this paper.

Key words: knapped artefacts, microperforators, Neolithic, Eneolithic, reduction sequences, workshop, specialized tools, malachite, bone, chert

INTRODUCTION

During the most recent excavations of the Vinča site in the period between 1999 and 2007, drilling tools of microlithic dimensions from all discovered units, workshop 1, and layers of joint fillers above residential buildings were analyzed. In older literature, this type of tools is known as *Fiera type points*, named after the Fiera Cleanov site in Romania, where it was considered the main finding during the sur-

vey (Paunescu 1970). They are microblades, sometimes microflakes, which were, through steep or a semi-steep retouch, directly, inversely or bifacially retouched on the distal ends. Typologically, these tools belong to the group of points, and the variant of microliths, microperforators (Fig. 1/1, 4; Fig. 9).¹ The group of microperforators belongs to the stage Vinča D according to the chronology of V. Miložić (1949), or, according to absolute dating, to the 46th century BC based on the radiocarbon (AMS) date from the house 01/06 (Tasić et al. 2015; Whittle et al. 2016).

Microperforators are classified as perforating tools, whereas as weapons they are labelled as projectile points. Awls, bec tools, simple and alternate perforators, piercers and borers, based on use-wear analysis of Vinča assemblage, are defined as boring tools and all belong to the same group of points (Radovanović et al. 1984: 57, Table 8; Bogosavljević Petrović 2015: Fig. 131, 132). In later phases of Vinča D, microperforators in the eponymous settlement of the Vinča culture were made from amorphous honey brown coloured chert, dominant knapping material present with 48% of participation concerning other types of raw materials (Bogosavljević Petrović 2015: Fig. 76, Table 25).

The broad class of points were made on the blade or elongated flakes with parallel edges and a narrowed tip, adjusted to its purpose through retouching. Blades were obtained by applying the soft-hammer indirect percussion technique, or pressure technique on prepared cores which is defined as a combined approach in several Late Neolithic settlements like Vinča (Radovanović et al. 1984), Gomolava (Kaczanowska and Kozłowski 1986), Divostin (Tringham et al. 1988), Divlje Polje (Bogosavljević Petrović 1992), Trsine (Bogosavljević Petrović 1991), Grivac (Bogosavljević Petrović 2007) or Petnica (Radovanović 1988). What distinguishes this group of artefacts is that more diverse types of raw materials were employed for their production and all of them were suitable for obtaining blades with parallel edges. Dimensions of points vary between 30 to 50 mm, depending on the main purpose of the tool as well as on the availability and size of the primary raw material. Processing of tips was usually conducted through unifacial or bifacial retouching, from steep to simple type (Fig. 4).

Use-wear analyses were published by multiple authors as general conclusions, starting with the sample from Vasić's collection from Vinča kept at the Faculty of Philosophy's Archaeological Collection (Voytek 1984), identification of basic activities in Divostin (Tringham et al. 1988), Opovo (Tringham et al. 1992) and Selevac (Voytek 1990), and combined typological-functional approach of the Gomolava collection analysis (Kaczanowska and Kozłowski 1990). Results were presented through numerically expressed activities and schematized illustrations. The general result of these analyses speaks to the fact that a distinctly shaped tip was in fact a form of a drilling tool. Examples of pierced wood, hard materials or those with traces of engraving incisions, as well as of combined drilling and cutting activities were confirmed in Gomolava assemblage (Kaczanowska and Kozłowski 1986: Plate IX/6–7).

¹ The collection Vinča consists of 4585 knapped artefacts originating from the surface of 712 square meters. Besides assessing of reduction phases of this statistically valid group, the analysis included petrological identification of artefacts, typology, and the use-wear analysis.

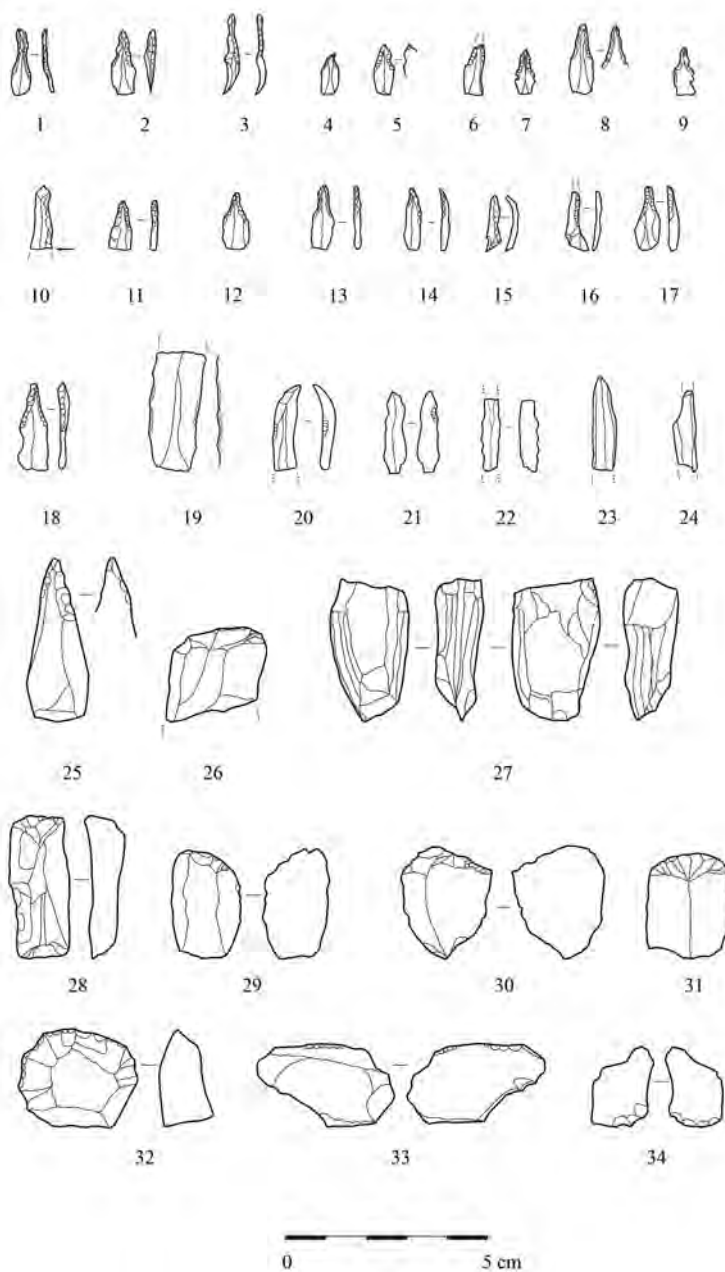

Fig. 1 Vinča – workshop 1: microperforators (1–18), microblades (19–24), retouched tools (25–26, 28–34), unidirectional core with two flake-release surfaces (27) (drawing: V. Bogosavljević Petrović; adaptation: J. Galfi)

Сл. 1 Винча – радионица 1: микрошиљци (1–18), микросечива (19–24), ретуширано оруђе (25–26, 28–34), једнолатформно језгро с две површине одбијања (27) (цртеж: В. Богосављевић Петровић; припрема: Ј. Галфи)

Besides standard binocular magnifier examination of the Late Neolithic stone assemblages from Vinča, Belovode, and Crkvine-Mali Borak, the first examination on the electronic microscope, conducted for the aim of collecting data for a reference collection of use-wear traces, took place in 2010. During the examination, the sample of the point from Belovode with characteristic drilling traces was scanned as well.² It is noteworthy that this group of tools to a smaller extent carries traces of use both in Grivac and Trsine, settlements where the complete reduction cycle with pronounced phase of raw materials supply and core production was recorded (Bogosavljević Petrović 1991; Bogosavljević Petrović 2008). When it comes to quantitatively similar assemblages from Divlje Polje, Divostin, and Vinča nearly half of the points originate from the use.

Microperforators are a variant of points, artefacts of even form and manufacturing technology, and small dimensions blanks. The sharp puncturing miniature tip was formed through the application of a steep retouch on a microblade blank in most of the cases (Fig. 1/1–18). Their dimensions are circa up to 20mm in length and between 2 and 5mm in width. Microperforators of only 11 to 12mm in length have been registered as well, posing additional questions of their function. Microperforators have been found whether completely damaged or as recycled tools inside the houses, pits, walking horizons, but also in a workshop context, where they are without any traces of use. The manufacturing reasons haven't been studied closely.

The similarity between microperforators from Vinča and the "hoards" from Gomolava (Kaczanowska and Kozłowski 1986: 100–103; Fig. 21, 22), microperforators from Divostin (Kaczanowska and Kozłowski 1990: Fig. 10/1–13), and geographically very distant tools of the same type from territories of Levant (Rosen 1997: 68–71; Fig. 3.27/1–14) requires far broader and more specific research. The use-wear analyses and experimental manufacture of the hole-making tools which have recently been the subject of research at the Middle Eastern Neolithic site Mezraa Teleilat have influenced a more comprehensive understanding of *chaîne opératoire* and varieties of these perforators, especially when it comes to distinguishing between functions of a cylindrical polished drill and micro-borer (Coskunsu 2008). Having in mind the workshop from Vinča and the conducted experiments in the region it is possible to address this problem in detail, considering the intensity of appearance of these tools in the Late Neolithic and the Eneolithic settlements of the central Balkans.

SAMPLE

The workshop for the manufacture of microperforators was located in Block D III, square 1 (locus 10), and square 2 (locus 6, 11, 15)³, positioned at an elevation of 85.14–84.38m (Fig. 5, 6). It was discovered in August 2001 in the area far from house grounds and ovens, when a total of 130 examples of knapping products from

2 Analyses of 12 artifacts from Vinča and Belovode were conducted at the Faculty of Mining and Geology's Laboratory for Scanning Electron Microscopy in the period between 2010 and 2011. Identification of traces: V. Bogosavljević Petrović, J. Marković and A. Pačevski.

3 Dimensions of the locus are 1×1 m.

the same raw material were found and analysed (Fig. 1, 2).⁴ The pit was not spotted during the 1999 research, but the concentration of microliths with ceramics fragments and malachite lumps was recorded in the same space in 2001. Regarding its surroundings, outlines of the pit 2/2001 stood out with somewhat looser consistency and a thin layer of ash.

Thanks to analyses of knapped artefacts, it was possible to define the workspace more precisely towards the West through mapping of microperforators in block D III, square 1, locus 14 and 15 (1999 research). The artefacts distribution zone was 2.00–2.80m diameter, entering the profile created during the 1978–1981 excavation (Fig. 5, 6). Despite the contextual situation not being clear enough due to the object's position within a profile, the concentration of microperforators and processes of their manufacture enabled the recognition of this location as a workspace. In this area twelve malachite lumps, one malachite bead, two fragments of abraders, bone tools, figurine, ceramic balls, miniature vessel, animal tooth, antler tools, fragment of *Spondylus* bracelet, fragment of stone bead and sherds of pottery were found as well (Fig. 7, 8).

The general structure of assemblage consists of two cores, debitage, microblades and numerous flakes which are by-products of raw material knapping (Table 1). On the complete surface of the excavation site, outside of objects, microperforators with traces of use or without the tips, made of amorphous brown cherts as well as of silicified limestone have been sporadically discovered (Fig. 9).

General class of artefacts	Number	%
Cores	2	1.50
Flakes	24	18.46
Mikroflakes	27	20.77
Blades	10	7.69
Microblades	43	32.31
Waste	24	18.46
Total	130	99.19

Table 1 Vinča – workshop 1, general class of stone artefacts

Табела 1 Винча – радионица 1, генерална структура камених артефаката

RESULTS

Tools of miniature dimensions found in workshop 1 at Vinča are originating from amorphous chert, a group of raw materials with over 90% of rock mass in the form of silica of various colouration and transparency. These kinds of cherts are most commonly found in limestones as nodules and bumps. According to division by Cvetković and Šarić from 2010 (Bogosavljević Petrović 2015: 259-275)⁵, they are

4 Twelve artefacts were added to this assemblage through subsequent collection analysis from the initial research campaign from 1999. Today, the unit consists of 142 artefacts with a small quantity of flakes gathered thanks to sifting applied as the part of methodological package. This paper examines solely the content from 2001, or 130 samples. Remaining 12 samples are of the same raw material structure and basic artefacts classes (Fig. 2, Table 1). Vinča project documentation.

5 As the part of the Vinča project (N. N. Tasić, director), macroscopic identifications of all knapped artefacts (4585) with defining of basic groups of raw materials (based on the petrographic analyses) were performed

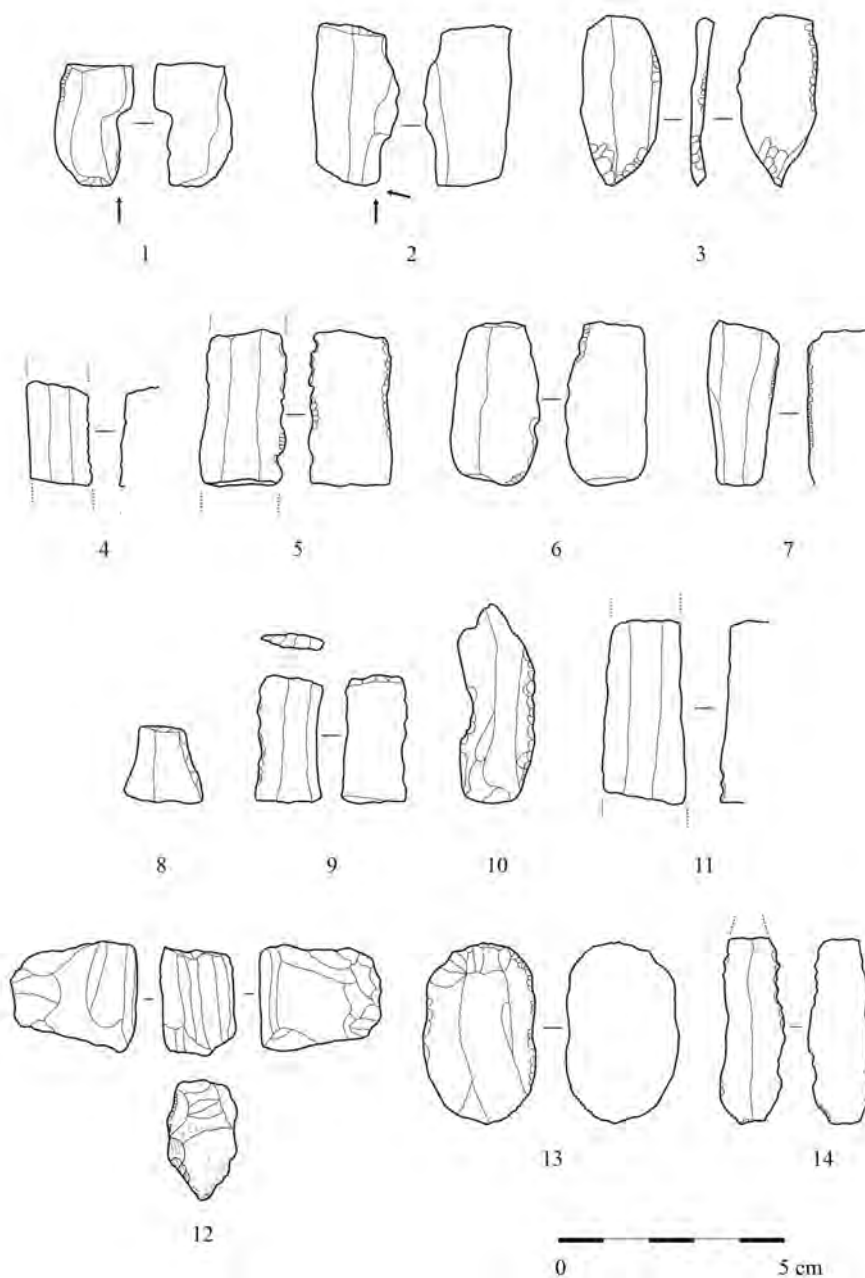

Fig. 2 Vinča – workshop 1: tools with use-wear traces (2–4, 6, 7, 11, 13), and unidirectional microblade core (12)

(drawing: V. Bogosavljević Petrović; adaptation: J. Galfi and Đ. Radonjić)

Сл. 2 Винча – радионица 1: оруђе с траговима употребе (2–4, 6, 7, 11, 13) и једнолатформно језгро за микросечења (12)

(цртеж: В. Богосављевић Петровић; припрема Ј. Галфи и Ђ. Радоњић)

amorphous cherts from the group I of honey brown coloured raw materials, often semitransparent in the case of thin blanks. Additional artefacts which are part of workshop 1 are scrapers, retouched blades with or without traces of use-wear, burins, raclettes of white organogenic cherts or grey cherts, as well as two samples of quartzite tools (Fig. 1, 2, 3).

All elements of reduction sequences of the microperforators were recorded in this sample: fragments of raw material, cores, waste, chips, flakes, blades, and microblades. The complete process from the raw material to microtool production was identified. Besides products of knapping, 18 microperforators were identified in the workspace as well (Fig. 1/1-18, Fig. 3a). They are all made of amorphous honey brown coloured cherts with the white rough cortex, the material originating from the source or primary deposit. The structure of this unit (Table 1) is consisting of a high percent of debitage (over 18%), blades with cortex remains on one lateral side, flakes with cortex on the distal end, microflakes with cortex traces and non-parallel negatives (Fig. 3c), trimming blades, fragmented microblades without distal ends and distal ends of microblades (Fig. 3/b). Microblades, blanks for microperforators manufacture, form the basic category of workspace 1 (32.3%) which was the goal of activities in this part of the settlement (Table 1).

The workshop character was confirmed by the high percentage of complete preserved artefacts (68%), as well as by fragments of larger volumes or massive flakes (over 8%). The preparation process was recorded on 12% of flakes and blades. Taking into account one remaining core of tabular raw material among the group of points (Fig. 1/27; 3/e), the structure of flakes with cortex and those with non-parallel negatives is a logical consequence. As flat edges already exist on such naturally shaped raw materials, there was no need for additional corrections. The process of obtaining the microblades was thus accelerated, enabling the creation of specific tools like miniature points and piercers. A unidirectional core with two surfaces of exploitation ($33 \times 12 \times 20$ mm) is the basic type of core for the effective acquisition of microblades (Fig. 1/27). The longest negative is 26 mm in length and 2 mm in width.

Besides a single-platform core, a typical core of prismatic form with two reduction surfaces for obtaining microblades was found in the workshop area as well. It is in the stage just before transformation into the category of microlithic cores, which are per usual exploited until the state of exhaustion (Fig. 2/12). Cores of smaller dimensions both from Vinča and other Late Neolithic settlements were to a large extent originating from tabular raw materials from primary sources as the first choice, as the result of long-term experience and knowledge of materials. Cores of the same raw material type originating from the secondary sources (probably nearby streams gravitating towards the deposits or pebbles scattered around the surface of the terrain) are present sporadically in the assemblage. Based on their dimensions, selected raw materials were suitable for the manufacture of specific tools of microlithic character.

during 2010 at the Faculty of Mining and Geology. Analyses: V. Cvetković and K. Šarić. The database is kept at the National Museum in Belgrade. Results of stone raw materials research have been outlined in: Bogosavljević Petrović 2015: 259-275.

Fig. 3 Vinča – workshop 1: micropiercers (a), blanks, microblades (b), debitage (c), simple point (d) and unidirectional microblades core of tabular amorphous brown chert (e)
(photo: Vinča Project Documentation)

Сл. 3 Винча – радионица 1: микрошиљци (а), подлоге, микросечива (б), производи окресивања (с), шиљак (д) и једноплатформно језгро од аморфног браон рожнаца (е)
(фото: документација Пројекта Винча)

Microblades were manufactured in two size groups: the first one consists of microblades between 10 to 15 mm long (45%), whereas the second group contains microblades between 20 and 25 mm long. The width of microblades varies between 2 to 4 mm, with 1 to 2 mm thickness. Tips are often preserved, except in two cases, meaning they were not removed despite very pronounced curvature confirming the workshop character of this area. Retouching on miniature tips was performed under pressure, most likely by a bone instrument with an adequate base, thus indicating the proximity of antler and fragments of bone tools. The use traces were not registered on these microliths, which explicitly confirms the place of manufacture but not the place of the direct use. Despite miniature dimensions, the retouch application is on the formed tip, from direct to ventral whereas on some pieces the tip is so narrow and elongated it reminds of contemporary drills (Fig 1/3).

In addition to microblades or bladelets and microlithic tools, a bilaterally retouched point from the standard group of this type of tools with a left edge under marginal steep retouch was found as well. The right edge is under a deep steep retouch on which traces of rounding and abrasion were identified (Fig. 1/25; Fig. 3d). Scrapers from the work zone are completely preserved on flakes and blades (Fig. 1/28-32; Fig. 2/13) with, and some without traces of use. Blades with traces of use on the edges represent part of the equipment that could be observed as unnecessary tool in the manufacture of these miniature artefacts (Fig. 2/5-7, 11, 14), as well as in other activities like sickle inserts or cutting of other types of materials (Fig. 3/2, 4).

Microperforators with damaged tips from other areas of the site (Fig. 9) were not found in the explicit archaeological context, but rather represent the part of layer filling with the aim of terrain levelling.⁶ Typologically unique alongside the samples from the workshop, these microperforators are damaged from use and represent discarded tools.

DISCUSSION

The origin of amorphous brown cherts from the primary geological layer represents one of the most important research questions since it was actively used by inhabitants of Vinča. Petroarcheological survey of Avala and Kosmaj regions have been conducted in 2018⁷ and until the writing of this paper, no location of amorphous brown chert has been found in researched village fields. Several geological deposits of other sorts of chert were identified in the valley of Bela Reka, making the story of raw materials' origin far more complex rather than just stating that in surroundings of Neolithic settlements many deposits and river flows suitable for exploitation can be found. Insight into the assemblage of knapped artefacts from excavations of M. Vasić kept at the National Museum in Belgrade indicate on a wide spectrum of stone raw materials whose origin can be considered further than the local radius of 35 km, a dis-

6 Realization of microperforators use wear analysis is planned upon withdrawal of the part of permanent display at the National Museum in Belgrade due to reconstruction.

7 Within "Interpretation, origin and distribution of stone raw materials during the Neolithic and the Eneolithic on the territory of Western Balkans" project being realized since 2010 (V. Bogosavljević, Petrović, director), systematic researches of the Vinča site's surroundings started off in 2018 with geologist M. Toljić from the Faculty of Mining and Geology in Belgrade with the aim of locating the bearings of stone raw materials.

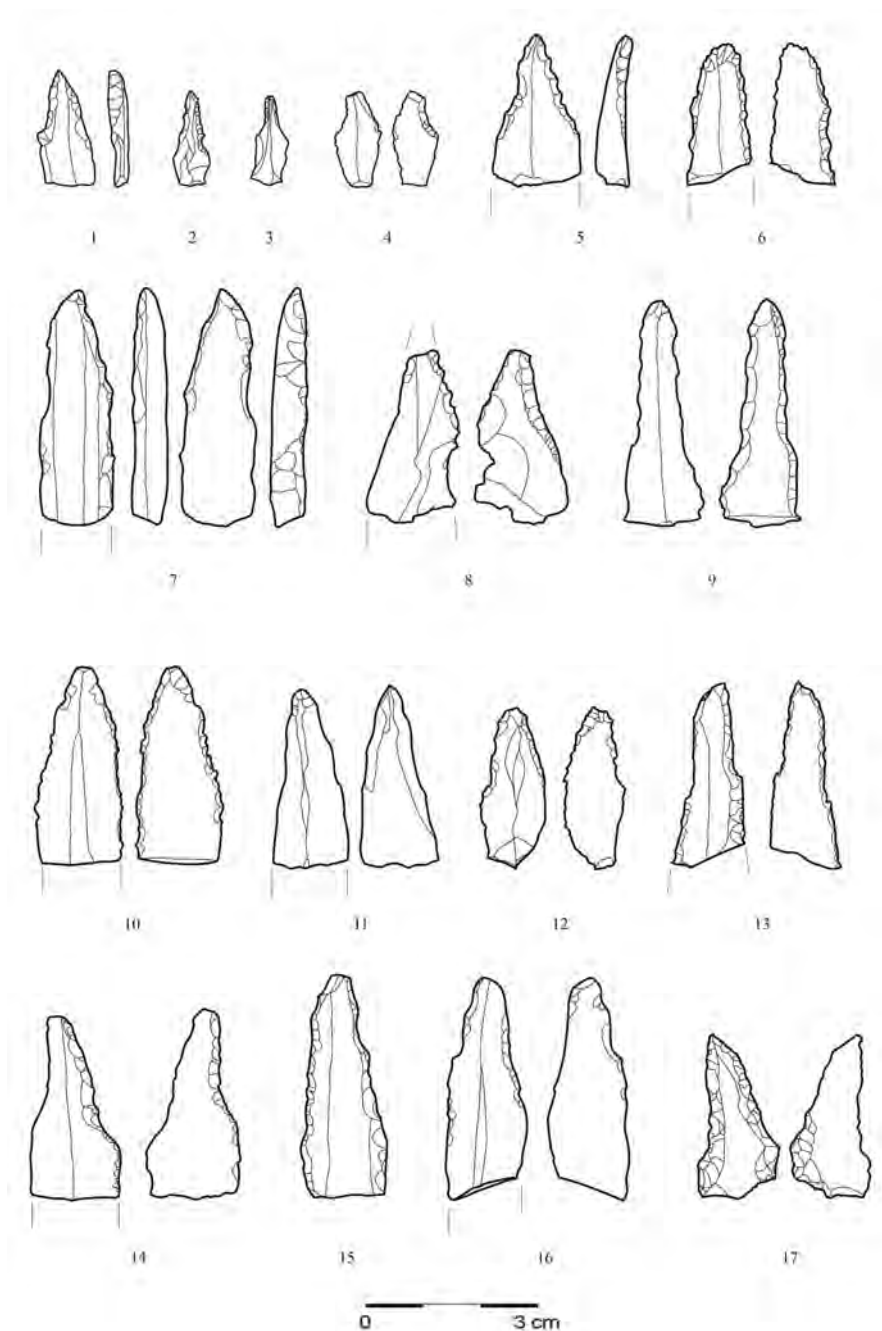

Fig. 4 Vinča – Points and microperforators of various raw materials from Vinča D
 (drawing: S. Bourne, J. Marković and V. Bogosavljević Petrović; adaptation: J. Galfi)
 Сл. 4 Винча – шилци и микрошилци од различитих сировина из слоја Винча Д
 (цртеж: С. Бурн, Ј. Марковић и В. Богосављевић Петровић; припрема: Ј. Галфи)

tance counted based on the contemporary experience of crossing daily routes with a load (Bogosavljević Petrović 2015: 481–485; Bogosavljević Petrović 2016: 91).

Knapped artefacts from unit D III belong to the group of specific tool types – microperforators, manufactured on microblades of even form and dimensions (Fig. 1, 2, 3). Proximal ends as a more massive segment of the artefact (Fig. 1/17) are sporadically preserved, whereas those with proximal ends being cut off are more numerous. That ‘massiveness’ of a tool is certainly of functional nature necessary in the process of drilling. On the other side, retouch locations on tools, and especially alternative ways of retouching, indicate the function of rotary drilling, thus broadening the range of activities of microlithic tools.

In workshop 1 at the Vinča site, the intensity of malachite lumps and one bead appearance is not explicitly connected to microperforators function. Based on already existing presumptions that micron tips were used for making holes on different materials like hide, bone, shell, or malachite, this idea can be set as a thesis that could be further tested experimentally. However, it should be taken into account that the tips of the tools can easily be destroyed if mishandled. That signifies the importance of keeping them before use as tools or equipment for specific activities.

The second aspect refers to reconstructing the way malachite lumps were brought into the settlement, their processing where they remain stone raw materials if they were not thermally processed, as well as to define the space in which those operations are performed. This approach implies the tracing of the malachite reduction process, from the stadium of preliminary shaping, evidencing the undertaken drilling, locating eventual waste from this activity as well as from the final product – beads, other forms of jewellery or small landfills of lumps prepared for pyroclastic actions. The complete insight into the content of units and reconstruction of the manufacturing cycle of malachite processing in Vinča is one of the most certain ways which should be undertaken when researching early metallurgic activities.

Remains of non-organic matters from the tips of other microblades originating from the complete surface of the excavation site were not the subject of specialist analyses hence there are no reliable interpretations on this matter. However, by applying the use-wear analysis certain levels of abrasion on tips of tools and fractures on miniature artefacts were registered (Fig. 9/c, d, h).

The newest experiment on drilling holes in diverse materials and bead manufacturing conducted by M. Gurova and colleagues is based on the fact that microlithic hole-making tools like microperforators are appearing to a significant extent at sites in Bulgaria like the Early Neolithic Kovačevo. However, it was necessary to question C. Perles’ hypothesis, who spotted a rather sophisticated approach in the choice of raw materials for microperforators manufacture in the Neolithic stratum of Franchthi Cave in Argolis, as well as the potential connection between microperforators and found quantities of shells and beads manufacture in the same context (Gurova et al. 2013; Perlès 2004). Before any further conclusions, it should be emphasized that microperforators from the territory of Serbia have been, until now, found in the Late Neolithic and Eneolithic layers, unlike the Early Neolithic strata of Greece and Bulgaria. The experiment of M. Gurova and colleagues considered the manufacture of microperforators, beads produced on the materials of

various hardness (shells, bone, marble, serpentinite, limestone, malachite, lazurite, amazonite), as well as the manufacture of semi-finished products for perforating through manual drilling or with a pump drill. It is the first project of this kind in our geographical region whose results can be relevant for hypotheses to be highlighted in this paper. Obtained data indicated that several presumed scenarios are not easy to realize. Stone tips are more effective in manual drilling on biomineral raw materials, with its traces being well discernible compared to mechanical drilling with a pump drill on shells and bones, whereas serpentinite and limestones are suitable for beads processing. Both types of drilling lasted long on amazonite and lazurite, with a quite unsuccessful result while hard materials like bone and malachite provided the most effective drilling results (Gurova et al. 2013: 217). The traces of malachite microflakes were evidenced on tips of microperforators, which is very significant for a detailed check of this kind of findings at Vinča sites.

WHAT WAS THE PURPOSE OF SHARP-TIPPED MINIATURE TOOLS

One of the presumptions about the purpose of microperforators found in the layer Gomolava Ib is that they are projectiles, or rather arrow tips (Kaczanowska and Kozłowski 1986: 103, 119). In the light of new researches, this presumption should be reconsidered with great attention in order to be whether accepted or rejected (Yaroshevich 2012, Yaroshevich et al. 2010). The presumption about Gomolava microperforators is based on broken tips of microperforators, similar to trapezes to which the role of the projectile is attributed. Published data about the increased volume of wild species in the settlement of Opovo where similar tools were registered can foster necessary case studies on the importance of hunting in the Late Neolithic and manufacturing of necessary stone tools (Tringham et al. 1992).

The second presumption about microperforators was made by P. Glumac about miniature tools for making holes on malachite beads or perforated bone and antler objects, where the examples from Selevac were very indicative (Glumac 1988: 458; Glumac and Tringham 1990: 554). Given that the malachite beads manufacture was confirmed in findings of by-products in Divostin, taking into account other malachite findings as well, from Vinča to Gomolava, microlithic type of perforators can mean that they have been produced precisely for this activity. The presumption based on experiences in experimental researches of bone equipment processing in the Late Neolithic settlements like Selevac and Divostin is not insignificant (Russell 1990: 545-558), and neither is the role of stone microperforators for making openings on bone, ceramic tools or shells, having in mind the necessity of variety of stone instruments in the processing of bone raw materials and their preparation for the intended types of tools.

Despite the constatation that microperforators discovered south from house 16 in Divostin used for malachite processing is being followed by the lack of detailed published data of contextual character, it has not significantly influenced the final interpretation of authors (McPherron and Cristopher 1988: 486). In the moment of research and monograph publishing, it was more important to explain the intensity of appearance of metal artefacts and malachite lumps than to define contextual content, thus the hypotheses on working spaces of pyroclastic activities and beads

processing are based on indirect analyses and impressions. Traces of use-wear on microperforators showed that they used as drills, but at the same time were not indicative enough for the reconstruction of the malachite beads drilling process. A similar procedure of drilling and the result of traces analysis was noted on bone tools in Vinča (Glumac 1988: 458, oral statement by N. Russell).

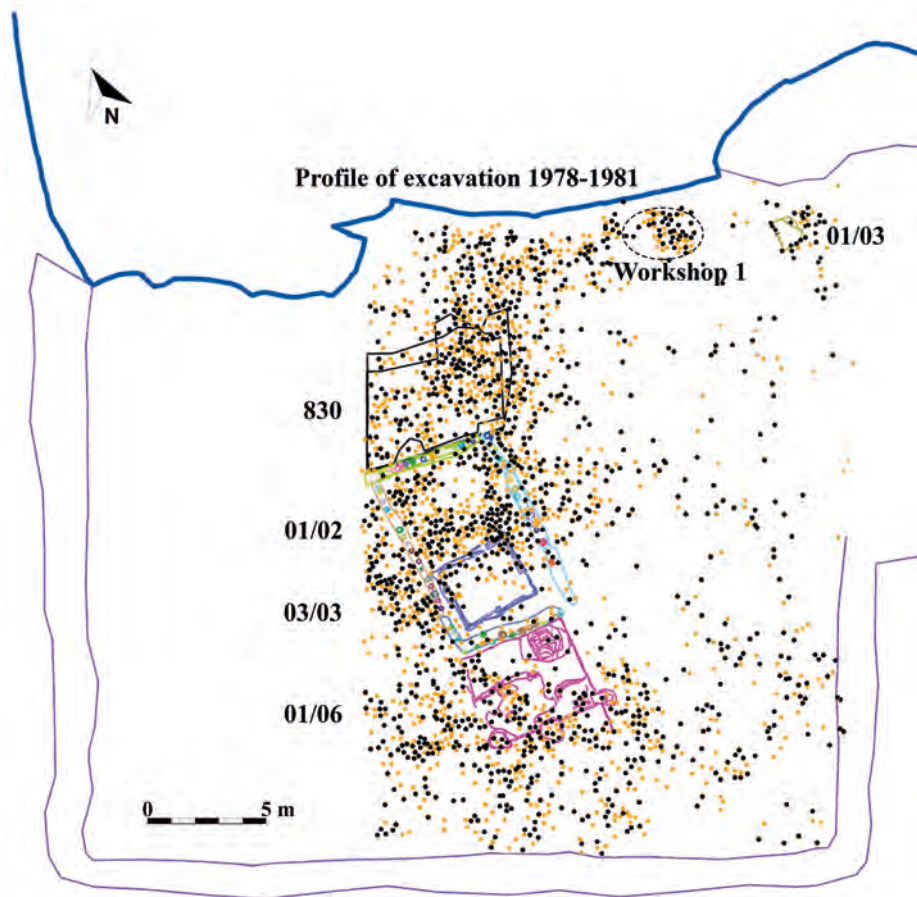

Fig. 5 Vinča – excavation 2001–2003, distribution of knapped stone artefacts, the position of the workshop and other objects. Debitage (yellow), retouched artefacts (black) spots (Vinča Project Documentation; adaptation: Ђ. Radonjić)

Сл. 5 Винча – истраживање 2001–2003 године, с дистрибуцијом окресаних артефаката, локацијом радионице и објеката. Продукти окресивања (жуто), ретуширани артефакти (црно) (документација Пројекта Винча; припрема: Ђ. Радоњић)

According to the authors of the monograph about Divostin, perforation of holes of millimetre dimensions during the beads manufacture required great experience and skills of the craftsman, because it was the most sensitive phase of processing of malachite lumps – drilling of the mineral mass of moderate dimensions: 5–10 mm in diameter, and 3–5 mm in thickness. It is a matter of oxide mass processing, as well as of manufacture of a tool that could perform the operation of drilling with-

out a fracture. Based on the undertaken experiment by M. Gurova and colleagues, it is possible to introduce completely different information, primarily about the efficiency of such miniature tools in the piercing of malachite lumps. In that case, the comment on the “extraordinary skill of specialized craftsmen” is more often the result of speculations and less the result of tested situations, as it can be assumed from the first results of experimental researches performed in Bulgaria.

SPECIALIZED STONE TOOLS EQUIPMENT ON THE TERRITORY OF THE VINČA COMMUNITY

In the first synthetic study of Vinča's technocomplex development, authors M. Kaczanowska and J. K. Kozłowski separated three territorial groups based on the expressive presence of certain varieties of tools (Kaczanowska and Kozłowski 1990) by relying on M. Garašanin's division into six established regional variants of the Vinča culture (Garašanin 1973). The basic triple division of the technocomplex according to these authors comprises of the eastern group with geometrics, backed pieces, and microperforators; the central group with scrappers, retouched blades, and retouched truncation; and the western group with the appearance of invasive shallow retouch on flint tanged arrowheads (Kaczanowska and Kozłowski 1990: 46).

Based on the published microperforators, it could be presumed that their presence within the settlement, manufacture and use in the area of the so-called “central group” of the late phase of Vinča culture was rather significant. Assemblages of knapped stone from Gomolava and Vinča, and then Divostin, were characterized as “central group” with a significant influence on the evolution of the stone industry in the Carpathian Basin according to Polish authors (Kaczanowska and Kozłowski 1990: 44). The so-called “hoards” A and B from Gomolava (a mobiliary for microperforators manufacture from the house 4), workshop 1, and remaining findings from Vinča, as well as the workshop south of the house 16 from Divostin belong to the latest layers on these settlements: the Vinča Pločnik II phase according to M. Garašanin's chronology, or the Vinča D phase according to V. Milojević.

Taking into account presumed provenance or the influence of *Fiera* type microperforators from the Romanian area of Banat and Oltenia, the dominant idea of the presence of regional groups of the Vinča culture became the criterium for determining “the eastern group of the Vinča culture” through the studies of knapped stone technology (Kaczanowska and Kozłowski, 1990: 42-43). On that occasion, it was stressed that the effects of the Dudești cultural group or eventually older Neolithic tradition of the Starčevo culture are significant agents in the microlithic component formation of this facies of the Vinča culture. At the same time, it should be kept in mind that the assemblage from Potporanj is not stratified even though it is quantitatively significant, hence new revisional excavations with a precise stratigraphic division and analysis will certainly affect the final conclusion.

At this moment, the research focus of the Neolithic stone technology is shifted on phenomena of reduction processes in individual settlements and influences on the life of communities. Researches are especially focused on studies of origin, transport, distribution, and preference of certain types of raw materials, the inter-

connection of settlements in trade networks, as well as on monitoring traces of use-wear and appearance of contact materials remains on stone tools (Bogosavljević Petrović 2018). Typological-statistical analyses represent a necessary introductory step leading towards the understanding of the knapped artefacts assemblage's structure, whereas their contextual position and purpose are two main pillars of contemporary researches of stone technology (Bogosavljević Petrović 2015: 10-20). Cited remarks and arguments of Polish authors are not questioned – the criterium of generalization of regional features of the long-term Vinča community is. In that sense, it is indicative that shallow invasive retouch on points and arrowheads is not a characteristic of the western group exclusively, as the further publication of new samples showed, but a chronological category confirming the Eneolithic character of these industries in Central Balkans (Bogosavljević Petrović 2001).

Fig. 6 Vinča – Excavation during 2002 with the objects and location of the workshop 1 (yellow circle) (Vinča Project Documentation; adaptation: Đ. Radonjić)

Сл. 6 Винча – истраживања 2002. године, с објектима и локацијом радионице 1 (жути круг) (документација Пројекта Винча; припрема: Ђ. Радоњић)

Microperforators are groups of tools manufactured for specialized purposes, whether they are projectiles for hunting or tools for drilling malachite lumps, bone or wood handles for stone tools or bone, shell, marble, and limestone pendants. No similar contexts neither in the earliest layers of Vinča nor at other analyzed sites were published thus far.⁸ If we observe them as tools for the piercing of small dimen-

8 The question of the role and dating of microperforators is important if we have in mind that the unique group of these tools of white cherts was identified at the Drenovac site in new researches. Courtesy of S. Perić to whom I owe my gratitude, microperforators stored at the museum in Paraćin was examined on July 30th, 2012, being

sions openings, often with a diameter of few millimetres like those on malachite beads, the set of miniature dimensions found in Vinča represents a specialized tool of even dimensions and form.

Defining a function in every way would make these sets of artefacts more visible. These tools produced on the quality raw materials and ready to be used could be left near the fireplace, as in the case of Gomolava, or produced in the workshop as in the Vinča settlement. Stored spare tools or equipment manufactured for travelling or carrying are not unknown to members of the Neolithic communities in Central Balkans. Elements of specialized tools can be noticed on groups of retouched blades of the Early Neolithic Balkan flint, made in a simple manner and probably used as means of exchange (Bogosavljević and Starović 2013; Gurova 2012). Such elements can as well be noticed on stored unused blades prepared for segmentation and insertion into sickles in the role of spare equipment during the transitory phase Gomolava IIa-b of the Gomolava settlement (Kaczanowska and Kozłowski, 1986: 71).

The question of the evolution of microperforators from the Early Neolithic and their development towards the period of the Early Eneolithic stands as a particular issue while observing the situation on the area wider than the territory of the Vinča community. No papers on types of the Early Neolithic microperforators on our territory have been published yet. However, the categories of geometric microlithic character like the transversal arrowhead from Velesnica (Šarić 2016: 5) or tools like trapezes and segments from Donja Branjevina (Bogosavljević Petrović and Starović 2016: Fig. 6/3, 12–26) were separated. The origin of microlithic tools, often connected to the Mesolithic and the Epipaleolithic traditions, was analyzed on 26 microliths from a well-defined layer from the Drama site in Southeastern Bulgaria (Lichardus et al. 2000). Based on technological and functional analyses, the authors' stance is that it is very difficult to trace the genesis of tools of microlithic character with one millennium discontinuance and that the appearance of this type during the Neolithic is based on the need. These tools were manufactured again due to functional reasons rather than due to the continuity of the tradition from distant periods (Lichardus et al. 2000: 8).

On the other side, questions on tools and weapons of microlithic character are being tied to the appearance of geometric microliths found on the complete territory of Bulgaria in the Holocene, from early and late Neolithic to the Bronze Age. While they refer to the projectile technology, they are, however, not interpreted precise enough due to non-compliance in terminology and the lack of specialist researches, as pointed by M. Gurova in her overview (2017). A similar observation could be noted for the territory of Serbia in the Neolithic. In that sense, these different sorts of artefacts, microperforators and geometric microliths, in Central Balkans should be independently observed. Series of geometric microliths should be traced based on their internal evolution in regard to the specific group of microperforators with a typical constriction of the tip, transformed into an instrument for making

of the same technological and typological matrix like those found in Vinča, Gomolava, and Divostin. Their average length is between 10 and 25 mm, followed by products of knapping and processing waste.

small holes. The need for carrying out detailed technological analyses and experimental researches with the function identification has been stressed multiple times, leading to a more precise definition of projectiles and microperforators, as well as towards their objective separation to avoid further confusion.

If we observe the appearance of these microlithic tools and projectiles in a wider geographic context, we can note general tendencies of the Late Neolithic and the Eneolithic communities from the territory of Serbia preserving inherited knowledge from the area of the Eastern Mediterranean. The appearance of microperforators at the Gilat site in the Negev desert complemented the knowledge on the typical structure of Chalcolithic assemblages, whereas the explanation was observed within the functional needs framework. They fully correspond, both typologically and metrically, with the findings from Vinča, while the author of the research presumes the function of drilling of beads and stone pendants as well as in stone and wood – materials that have not been preserved (Rowan 2006: 516, 525). Authors assert that the shape and extremely small dimensions in three separated subtypes are adaptations for inserting into handles.

Fig. 7 Vinča – workshop 1: a) miniature vessel; b) torso of figurine; c) antler artefact; d) fragment of the grooved abraded (Vinča Project Documentation; adapted by Đ. Radonjić)

Сл. 7 Винча – радионица 1: а) минијатурни суд; б) торзо фигурине;
 в) инструмент од рога; д) део глачанице
 (документација Пројекта Винча; припремио: Ђ Радоњић)

According to S. Rosen, all awls, borers and varieties of points have been found on the territory of the Levant as parts of the general equipment of *ad hoc* types of tools characteristic for the post-Neolithic assemblages (Rosen 1997: 71; Fig. 3.27). Their appearance on such a long zone from the southern Negev to the Late Neolithic territory of Vinča in Southeastern Europe is a specific subject requiring more complex studies. The problem stated here represents the basis from which should be approached to a coherent observation of the microperforators appearance during the Late Neolithic and the Eneolithic in Central Balkans.

CONCLUSION

Fig. 8 Vinča – workshop 1: a) fragment of the stone bead; b) fragment of *Spondylus* shell, fragment of bracelet

(Vinča Project Documentation; adapted by Đ. Radonjić)

Сл. 8 Винча – радионица 1: а) фрагмент камене перле; б) фрагмент наруквнице од *Spondylus* шкољке

(документација Пројекта Винча; припремио: Ђ. Радоњић)

The decryption of the use of microlithic points will cast a light on the spectrum of activities, time of their manufacture, and reasons why they are periodically used by people. Their most intense manufacture and use on our territory align with the transitory period between the Late Neolithic into the Eneolithic, in the time when new activities started to appear after 5000 BC. The use and the genesis of geometric microliths from the Early Neolithic period from the territories of Bulgaria and Romania and their more intense absence on territories of the Starčevo community in Serbia (excluding microlithic trapezes in segments from Donja Branjevina and sporadic samples from Blagotin settlement) stand out as a specific question (Bogoslavjević Petrović and Starović 2016: 35). For now, insufficient researches of not only the space but the scope of excavation of the Early Neolithic settlements could be seen as one of the reasons. If the need for the manufacture of microperforators did not exist due to the way the Starčevo community managed itself, then the reason for their absence is logical. However, having in mind the repertoire of jewellery published within Starčevo communities, the other possibility seems more difficult to accept (Vitezović 2012).

In one area of the Vinča settlement, which is dated to the 46th century BC (house 01/06), the workshop for specialized microlithic tools represents more than just an object between housing units. The space of the workshop and the use of tools for the piercing of millimetre dimensions openings in other zones of until then the youngest discovered horizon of the Vinča settlement is an ideal opportunity for not only researching the functional aspect of tools but spatial relations, movements and activities

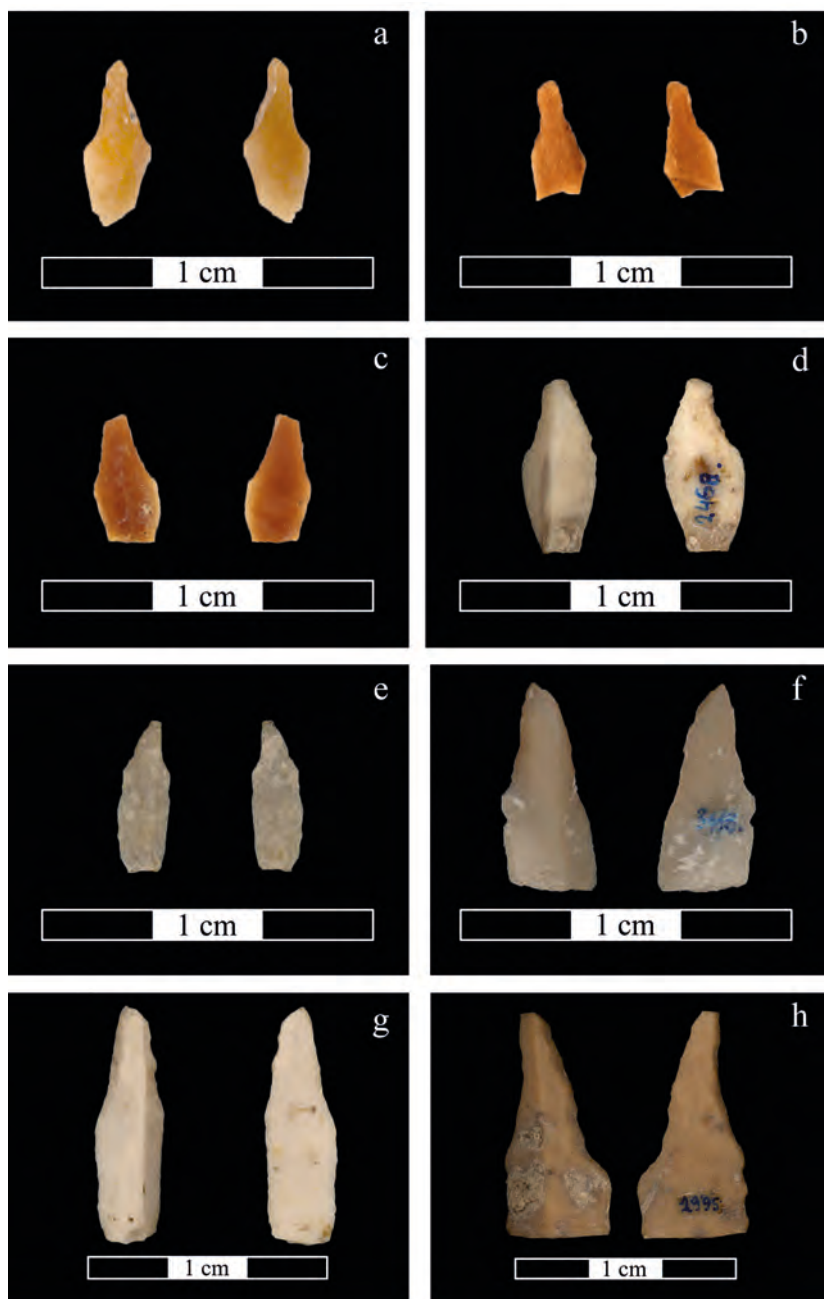

Fig. 9 Vinča – microperforators from the layer of joint fillers above residential buildings of Vinča D horizon: examples of damaged and preserved tips, rounded from the use and low abrasion (Project Vinča Documentation; adapted: B. Tripković and Đ. Radonjić)

Сл. 9 Винча – микрошиљци из слоја испуне изнад стамбеног хоризонта Винча Д; примери са оштећеним и неоштећеним врховима, заобљених врхова од рада, и слабо израженом абразијом (документација Пројекта Винча; припрема: Б. Трипковић и Ђ. Радоњић)

of people. Additionally, it is an ideal opportunity to examine a wider context of the origins of raw materials and the standardization of stone artefacts. Uniformed manufacture in terms of raw materials, dimensions and the localization of retouch on the tips of blades are elements of narrowly specialized workshop activity – a recognizable strategy of the Late Neolithic Vinča communities on the territory of Central Balkans. By discovering the workshop area in Vinča, the problem of microperforatos evolution has been actualized, especially due to missing data from the Mesolithic and the Early Neolithic in relation to existing data from the Gravettian and the Epigravettian layers of the Paleolithic sites in Serbia (Mihailović 2014).

In that sense, it can be concluded that the work operations of drilling to make a hole on materials like malachite, bone, or shells connected to the increased demands are a possible reason for the appearance of this group of tools. In every way, the perforation process not only on decorative objects but on other utilitarian objects for everyday life in the long period of the Neolithic is drawing the attention of researchers by paving the way for new analyses.

Translated by Stefan Žarić

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Богосављевић Петровић, В. 1991
Камена окресана индустрија са неолитског насеља Трсине, *Зборник Народног музеја* (Чачак) 21: 5–46.
- Богосављевић Петровић, В. 1992
Окресана камена индустрија са неолитског насеља Дивље Поље, Каталог поводом изложбе „Технологија обраде камена у неолиту“, Краљево: Народни музеј Краљево.
- Bogosavljević Petrović, V. 2001
New Results of the Study of Chipped Stone Industry of the Vinča Culture, *Viminacium* 12: 35–50.
- Bogosavljević Petrović, V. 2008
Flaked Stone industry, in: *Grivac Settlements of Proto-Starčevo and Vinča culture*, M. Bogdanović, ed., Kragujevac: Center for Scientific Research of Serbian Academy of Sciences and Arts and University of Kragujevac and National Museum of Kragujevac, 355–409.
- Bogosavljević Petrović, V. 2015
Razvoj industrije okresanog kamena u vinčanskoj kulturi na teritoriji Srbije, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Bogosavljević Petrović, V. 2016
Exploitation of raw materials in Belovode (Serbia): Sourcing, Processing and Distribution, in: *Book of abstracts of the Raw materials exploitation in Prehistory: sourcing, processing and distribution meeting*, T. Pereira, E. Paixão, eds., Faro: University of Algarve, 91.
- Bogosavljević Petrović, V. 2018
Standardization of Chipped Stone Artefacts and Patterning of Lithic Raw Material Procurement Strategies in the Late Neolithic and Early Chalcolithic in Serbia: Tradition, Strategy, or Request? in: *Artisans Rule: Product Standardization and Craft Specialization in Prehistoric Society*, I. Miloglav, J. Vuković, eds., Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 89–119.
- Богосављевић Петровић, В. и Старовић, А. 2013
Балкански кремен из Збирке за старији неолит Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* (Београд) 21-1: 77–108.
- Bogosavljević Petrović, V. and Starović, A. 2016
The context of the Early Neolithic in Serbia: hidden reflections of Mesolithic continuity? *Гласник Српског археолошког друштва* 32: 7–49.
- Coskunşu, G. 2008
Hole-making Tools of Mezraa Teleilat with Special Attention to Microborers and Cylindrical Polished Drills and Bead Production, *Neo-Lithics* 1/08: 25–36.

Гарашанин, М. 1973

Праисторија на илу СР Србије, Београд: Српска књижевна задруга.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, ur. A. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 79–212.

Glumac, P. 1988

Copper Minerals Finds from Divostin, in: *Divostin and Neolithic of Central Serbia*, A. McPherron, D. Srejović, eds., Pittsburgh: University of Pittsburgh, Departement of Anthropology; Kragujevac: Narodni muzej, 457–462.

Glumac, P. and Tringham, R. 1990

The Exploitation of Copper Minerals, in: *Selevac: A Neolithic Village*, R. Tringham, D. Krstić, eds., Monumenta Archaeologica, Vol. 15, Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, 549–565.

Gurova, M. 2012

Balkan Flint – fiction and/or trajectory to Neolithization: Evidence from Bulgaria, *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 1/2012.

http://be-ja.org/issues/2012-2-1/BeJA_2-1_2012_15-49. [accessed: 13. 12. 2014]

Gurova, M. 2017

Geometric microliths from Holocene sequences in Bulgaria, in: *From hunter-gatherers to farmers: Human adaptations at the end of the Pleistocene and the first part of the Holocene. Papers in Honour of Clive Bonsall*, M. Mărgărit, A. Boroneanț, eds., Târgoviște: Cetatea de Scaun: 273–293.

Gurova, M. et al. 2013

Approaching Prehistoric Skills: Experimental Drilling in the Context of Bead Manufacturing, *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 3: 201–221.

https://www.academia.edu/23705174/Approaching_prehistoric_skills_experimental_drilling_in_the_context_of_bead_manufacturing [accessed 15. 3. 2020]

Kaczanowska, M. and Kozłowski, J. K. 1986

Gomolava-Chipped Stone Industries of Vinča Culture, Prace Archeologiczne 39, Kraków: Uniwersytet Jagielloński; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kaczanowska, M. and Kozłowski, J. K. 1990

Chipped Stone Industry of the Vinča Culture, in: *Vinča and its World, International Symposium The Danubium Region from 6000 to 3000 B.C.*, D. Srejović, N. Tasić, eds., Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, 35–47.

Lichardus, J. et al. 2000

Geometric microliths from the Middle Neolithic Site of Drama – Gerena (southeast Bulgaria) and the problem of Mesolithic tradition in south-eastern Europe, *Euroasia Antiqua* 6: 1–12.

McPherron, A. and Cristopher, C. 1988

The Balkan Neolithic and the Divostin Project in Perspective, in: *Divostin and Neolithic of Central Serbia*, A. McPherron, D. Srejović, eds., Pittsburgh: University of Pittsburgh, Department of Anthropology; Kragujevac: Narodni muzej, 463–489.

Mihailović, D. 2014

Paleolit na centralnom Balkanu. Kulturne promene i populaciona kretanja, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Milojčić, V. 1949

Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Păunescu, A. 1970

Evoluția uneltor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României, Biblioteca de arheologie 15, Buchurești: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.

Perlès, C. 2004

Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Greece). T. III. *Du Néolithique ancien au Néolithique final*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Radovanović, I. 1988

On chipped stone industries of Petnica (Valjevo–Western Serbia), in: *Chipped Stone Industries of the Early Farming cultures in Europe*, J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, eds., *Archaeologia Interregionalis*, Warszawa–Krakow: Warsaw University Press, 95–105.

Radovanović, I. et al. 1984

The Chipped Stone Industry from Vinča (Excavation 1929-1934), Centre for Archaeological Research, Vol. 4, Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.

Rosen, S. A. 1997

Lithics After the Stone Age. A Handbook of Stone Tools from the Levant, Walnut Creek: Alatomira Press.

Rowan, M. Y. 2006

The Chipped Stone Assemblage at Gilat, in: *Archaeology, Anthropology and Cult: The Sanctuary at Gilat, Israel*, T. E. Levy, ed., London: Equinox, 507–574.

https://www.academia.edu/4908822/Flint_Tool_Production_at_Gilat [accessed: 30. 12. 2014]

Šarić, J. 2006

Typology of Chipped Stone Artifacts in the Early and Middle Neolithic in Serbia, *Сѣаринар* (н.с.) 56 (2007): 9–45.

Tasić, N. et al. 2015

Vinča-Belo Brdo, Serbia: The times of a tell, *Germania* 93: 1–77.

Tringham, R. et al. 1988

The Flaked Stone Industry from Divostin and Banja, in: *Divostin and Neolithic of Central Serbia*, A. McPherron, D. Srejović, eds., Pittsburgh: University of Pittsburgh, Department of Anthropology; Kragujevac: Narodni muzej, 203–254.

Tringham, R. et al. 1992

Excavations at Opovo, 1985–1987: Socioeconomic Change in Balkan Neolithic, *Journal of Field Archaeology* 19: 351–386.

Vitezović, S. 2012

The white beauty – Starčevo culture jewellery, *Documenta Praehistorica* 39: 215–226.

Voytek, B. 1984

Microwear analysis of chipped stone artifacts from Vinča, in: *The Chipped Stone Industry from Vinča (Excavation 1929–1934)*, Centre for Archaeological Research, Vol. 4, Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja, 54–58.

Whittle, A. et al. 2016

A Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe, *Documenta Praehistorica* 43: 1–60.

Yaroshevich, A. 2012

Experimentally obtained examples of projectile damage: cases of similar fracture types on microlithic tips and side elements, *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 2/2012: 1–13.

http://be-ja.org/issues/2012-2-1/Be-JA_2-1_2012.pdf [accessed: 28. 12. 2014]

Yaroshevich, A. et al. 2010

Design and performance of microlith implemented projectiles during the Middle and the Late Epipaleolithic of the Levant: Experimental and archaeological evidence, *Journal of Archaeological Science* 37(2): 368–388.

https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/4270545/BarYosef_MicrolithProject.pdf?sequence=2&isAllowed=y. [accessed: 8. 3. 2020]

МИНИЈАТУРНИ ШИЉЦИ ОД РОЖНАЦА СА ВИНЧЕ

РЕЗИМЕ

Током истраживања локалитета Винча 2001. године издвојена је варијанта оруђа за бушење, минијатурних димензија, у оквиру радионице 1 и из слојева испуне изнад стамбених објеката. Реч је о микросечивима и микроодбицима који су стрмим и полустрмим ретушем директно, инверзно, или бифацијално ретуширани при дисталном врху. Типолошки су опредељени у подтип микрошиљака или микроперфоратера (сл. 1/1, 2, 4). На основу керамичког материјала, то оруђе припада фази Винча Д, по хронологији В. Милојчића (Милојчић 1949). Захваљујући радиометријским анализама куће 01/06, микрошиљци из радионице се могу датовити у време око 4600. године пре н. е. (Tasić et al. 2015; Whittle et al. 2016). На ограниченом простору изван кућа и објеката нађено је и 130 примерака продуката окресивања који припадају тој радионици. Израђени су од аморфног браонпровидног рожнаца, основне сировине за израду оруђа у позној фази живота у Винчи (табела 1).

Комплетан процес израде микрошиљака је уочен у тој целини: фрагменти сировине, језгра, отпаци, љуспице, одбици, сечива и микросечива. Идентификован је редукциони низ од примарне форме, донете сировине, до финалне израде артефакта (сл. 1, 2, 3). Осим продуката окресивања, нађено је и 18 минијатурних шиљака који представљају завршни производ конкретне радионичке праксе (сл. 1/1–18, 3а). Микрошиљци оштећених врхова из других делова насеља (сл. 9) нису били у експлицитном археолошком контексту, већ су чинили део испуне слоја ради нивелације терена. Типолошки су јединствени с примерцима из радионице, оштећени су од употребе и представљају одбачено оруђе с траговима абразије и заобљености, често и без минијатурних врхова (сл. 9/с, d, h).

Претпоставка о микрошиљцима као врховима за стреле, на основу истог типа артефаката нађених са нуспродуктима из слоја Гомолава Iб (остава А и Б), изнета је приликом анализе окресаних артефаката с тог неолитског насеља (Kaczanowska and Kozłowski 1986: 103, 119). Повећан обим ловних дивљих врста уочен у насељу Опово, где је регистрован сличан алат, може да буде важан податак за проучавање значаја лова у позном неолиту, али и о потреби израде специјализованог оружја попут микрошиљака (Tringham et al. 1992).

Другу претпоставку о микрошиљцима изнео је П. Глумац на основу примера са Селевца, где је претпоставио да су служили за израду отвора на перлама од малахита или на предметима од кости (Glumac 1988: 458; Glumac and Tringham 1990: 554). С обзиром на то да је израда перли од малахита дефинисана у нуспродуктима на Дивостину, али узимајући у обзир и остале налазе од те сировине, почевши од Винче до Гомолаве, појава пробијача микролитског типа може да значи да су произвођени управо због обављања те врсте активности.

Микрошиљци су групе алата који се израђује за одређене, специјализоване сврхе. Уједначених су димензија и најчешће потичу од једне врсте сировина када се нађу у радионичком контексту, као што је пример с Винче. До сада нису публиковани слични садржаји у најранијим слојевима на епонимном локалитету. Унутар тако стандардизоване групе, варијације и локализације микроретуша на врховима артефаката сугеришу да су могли да буду употребљавани у директном пробијању материјала, путем наизменичног обртања, као и системом поновљеног убода на подлогу.

Откривањем радионичког простора на Винчи актуелизован је проблем еволуције микрошиљака, посебно због недостајућих секвенци у односу на податке из граветијенских и епиграветијенских слојева палеолитских локалитета у Србији (Mihailović 2014). У том смислу може се донети закључак да су појачане радне активности бушења отвора на материјалима попут малахита, кости, камена или шкољки, биле разлог за појаву те специфичне групе оруђа у периоду позног неолита. У нашој пракси експерименталних истраживања још увек нема специјалистичких студија о траговима употребе на пројектилима, тако да та врста артефаката остаје и као могући прибор за лов. Анализе остатака на употребљеним врховима су један од путева који треба да се следи у предстојећим проучавањима.

Јасна Б. ВУКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

РЕЦИКЛИРАЊЕ ПРЕДМЕТА ОД КЕРАМИКЕ: НЕОЛИТСКЕ ФИГУРИНЕ КАО АЛАТКЕ, ПРИМЕР С ЛОКАЛИТЕТА ПАВЛОВАЦ-ЧУКАР

Апстракт: Праксе промењене употребе и рециклирања познате су у археолошкој литератури, а када су у питању предмети од керамике, у том контексту разматране су искључиво керамичке посуде или њихови фрагменти. С локалитета Павловац-Чукар, међутим, потиче неколико фрагмената винчанских антропоморфних фигурина, који су, на основу интензивних трагова употребе – механичких оштећења (абразије) и деформације првобитног облика, интерпретирани као алатке. Таква употреба делова фигурина засад није идентификована на другим неолитским локалитетима, па примерци с Павловца отварају низ нових питања, пре свега намене фигурина и њиховог значења у неолитском друштву.

Кључне речи: Павловац-Чукар, фигурине, касни неолит, рециклирање, трагови употребе

На локалитету Павловац-Чукар, у току заштитних ископавања 2011. године пронађен је изузетно велики број фигурина. Корпус од приближно 900 примерака антропоморфних фигурина представља веома важну збирку и омогућава добијање одговора на низ важних питања која се тичу њихове намене, функције и значења, технологије израде, групних идентитета, симболичких представа и различитих аспеката живота уопште. Иако се према карактеристикама сасвим формално може сврстати у тзв. јужноморавско-косовску варијанту винчанске културе, пре свега по присуству „фризура“ у облику волуте (Garašanin 1979), павловачки асемблаж показује и извесне особености. Ту, пре свега, треба истаћи изузетно велики број фигурина које представљају

мушкарце (у асемблажу учествују са 11%), са израженим полним карактеристикама и представама накита (Vuković and Perić 2014), јединствене, готово потпуно портретне примерке, као и упадљиво мали број фигурина са елаборираним и детаљним представама одеће, од којих је једна предмет овог рада. Као што је то уобичајен случај и на другим локалитетима, пронађен је изузетно мали број фигурина очуваних у целости: у више од 95% случајева ради се о фрагментима. Значајна и досад неидентификована група налаза представљена је уломцима фигурина које показују занимљиве трагове употребе и које су секундарно коришћене, односно рециклиране, у активностима у којима су изгубиле своју примарну намену. Таквих случајева је врло мало, али је могуће да је, због високе фрагментованости материјала, било немогуће идентификовати већи број. С обзиром на то да су фигурине углавном разматране као предмети који у себи носе јаку симболичку, ритуалну или чак религијску поруку, пракса секундарне употребе и рециклирања отвара низ питања о њиховој функцији, начину употребе и значењу.

ФРАГМЕНТИ ФИГУРИНА И ТРАГОВИ УПОТРЕБЕ

На слици 1 приказана је реалистично моделована потколеница фигурина (висине 6,8 cm) (Vuković 2017). Нога је вероватно била самостална, односно засебно обликована и брижљиво глачана, рађена од глине с примесама крупнијег песка. Образац боја на прелому показује тамну, скоро сасвим црну боју споља, а изразито црвену унутра. Такав изглед прелома чест је међу фигуринама на Павловцу, и може да указује на специфичну технику печења, односно на накнадну редукацију оксидационо печене керамике.¹ На унутрашњој страни ноге налази се низ веома комплексних абразивних трагова, односно оштећења. На стопалу је првобитна површина делимично уклоњена, а идући навише, оштећења се интензивирају²: негде у висини gležња почиње зона висине 27 mm, на којој је првобитна површина у потпуности уклоњена и заравњена абразивним покретом. Имајући у виду положај, усмерење и изглед оштећења, који указују на то да се ради о рециклирању да би се добила корисна алатка чија је дршка заправо стопало фигурина, делови ноге могу се преименовати на следећи начин: стопало – проксимални крај; зона колена – дистални крај; унутрашња страна ноге – дорсална страна; спољна страна ноге – вентрална страна; предњи део ноге – латерална лево; задњи део ноге – латерална десно. На дисталном крају алатке налазе се два дубока жлеба настала абразивним процесом; он је био толико снажан да је тај део истрошен до те мере да се повија ка споља. Жлебови су троугаоног пресека, дужине 22, односно 23 mm. Лева страна првог жлеба потпуно је заравњена и глатка, а видљиве су рупице од испалих ситнијих примеса, што указује на абразив веће тврдоће од керамике. Према једва видљивим браздама, паралелним с вертикалном осом алатке,

1 Начин печења фигурина с Павловца биће тема засебне студије, с обзиром на то да су археометријске анализе у току.

2 Детаљно о абразивним траговима: Schiffer and Skibo 1989.

покрет у коме је она коришћена био је правилан, у правцу горе-доле. На левој латералној страни површина је такође истрошена, тако да је првобитна површина уклоњена. Такво оштећење не постоји на десној латералној страни – алатка је држана благо укосо, тако да је притисак абразивног покрета био више на левој страни.

Сл. 1 Нога фигурине с траговима употребе (фото: Р. Драшковић)

Fig. 1 Foot of a figurine with traces of use (photo: R. Drašković)

Алатка на слици 2 показује сличне трагове. Ради се о доњој половини ноге фигурине с очуваним предњим делом стопала, сличне фактуре и карактеристика печења као и код претходне, али нешто мање реалистично обликоване. Негде у висини глежња налази се перфорација малог пречника (око 1-2 mm), изведена пре печења, која попречно пролази кроз целу ногу. Вероватно је реч о нози која није стајала самостално, већ се помоћу ове перфорације, кроз коју је могла бити провучена нека танка гранчица или штапић, спајала с другом, посебно обликованом ногом. На задњој страни ноге налази се правилан жлеб троугаоног пресека. У прилог томе да се ради о секундарној употреби говори и чињеница да је прелом на десној страни заобљен и с траговима истрошености, односно хабања, чији се интензитет постепено смањује одозго, где је жлеб дубљи, надоле. На левој страни фрагмента таква абразија није видљива. На дисталном крају су ивице фрагмента, као и код претходног примерка, толико истрошене да се лучно повијају ка споља. На делу ван жлеба видљиви су урези паралелни с вертикалном осом алатке, указујући на то да се током покрета у коме је коришћена, алатка на том месту ослањала на неку тврду површину. Слични урези видљиви су и на проксималном крају. Алатка је ко-

ришћена држањем на проксималном крају (стопалу), дорсалном страном ка споља, у потезима горе-доле, с већим ослонцем на вентралној страни.

Сл. 2 Нога фигурине с траговима употребе (фото: Р. Драшковић)

Fig. 2 Foot of a figurine with traces of use (photo: R. Drašković)

Присуство жлебова на обе алатке указује на могућност да су коришћене у процесу финијег глачања, односно дотеривања облика и оштрења алатки од кости или дрвета, могуће је шила.

Жлебови и каналићи које је нешто теже објаснити присутни су на фрагменту фигурине на слици 3. Ради се о шематизованој стубастој представи и, иако се на први поглед чини да је у питању стубасти доњи део фигурине, заправо је реч о глави на чијем челу се налази једва виљива рељефна линија којом је одвојено лице. Рађена је у грубој фактури, с крупним примесима ломљеног камена, али је била прекривена густим премазом тамноцрвене, скоро бордо боје, који је очуван у траговима. Такође, непосредно испод главе видљиво је место са кога је отпала нека апликација, вероватно патрљак који је представљао руку. Цео примерак је оштећен, могуће је и постдепозиционим процесима, па је трагове због тога још теже класификовати. Дуж вертикалне осе фигурине виде се најмање два жлеба или дубока канала. На периферији оштећене зоне с предње стране, првобитна површина је постепено уклоњена, док је на задњој очувана. Интензивни трагови присутни су у форми канала – жлебова. На увећању се види да су крупније примесе унутар жлеба остале издигнуте у односу на глинено тело, што је у супротности с могућношћу да је фрагмент коришћен на материјалу веће тврдоће од керамике, у ком би случају примесе испале. Објашњење које се готово само наметнуло је и да су каналићи

настали утискивањем некаквих гранчица или штапића, који су постављени као нека врста арматуре у процесу израде, односно обликовања фигурине. Та могућност је, међутим, мало вероватна, и то из најмање два разлога. Прво, није сасвим јасна потреба за ојачањем током обликовања овако једноставне, шематизоване представе, која се веома лако може извести ролањем између две руке, за шта није потребно посебно знање, нити вештина. Још важније је то што утискивањем неке арматуре од органских материјала не би могла да настану оштећења која се манифестују уздигнутим примесима. Таква оштећења могу настати искључиво после печења, дакле током употребе. С обзиром, међутим, на специфичности трагова употребе, као и на чињеницу да засад нису познати слични примери, питање активности у којој су трагови настали мора остати отворено.

Сл. 3 Фрагмент горњег дела стубасте фигурине с траговима употребе (фото: Р. Драшковић)

Fig. 3 Fragment of the upper part of a columnar figurine with traces of use (photo: R. Drašković)

На преостале две фигурине идентификовани трагови нису у облику жлебова или канала, већ у виду абрадираних зона, односно површина. Фигурина на слици 4 занимљива је јер представља једну од свега неколико павловачких примерака с представом одеће. Реч је о средишњем делу женске представе плоснатог тела, без дојки, али са израженим наслагама на стомаку и изнад кукова, на којима су, с леђне стране, започете перфорације које, међутим, нису пробиле фигурину, а испуњене су црвеном бојом. Једна перфорација на трбуху вероватно представља пупак. С обе стране су дубоким урезима представљени одећа и/или украси. Трагови употребе налазе се на трбуху, с предње стране. Ради се о абрадираној зони која је оштећена, тако да је уклоњена првобитна површина, а остало је видљиво сиво језгро. Абразивни трагови су посебно изражени на почетку зоне оштећења и манифестују се паралелним дубоким косим урезима. Такви примерци спадају у ред алатки са абрадираним површинама и раније су идентификовани на фрагментима посуда (Вуковић 2013). Паралелни урези показују усмереност покрета у коме је алатка коришћена, а чини се и да је облик фигурине

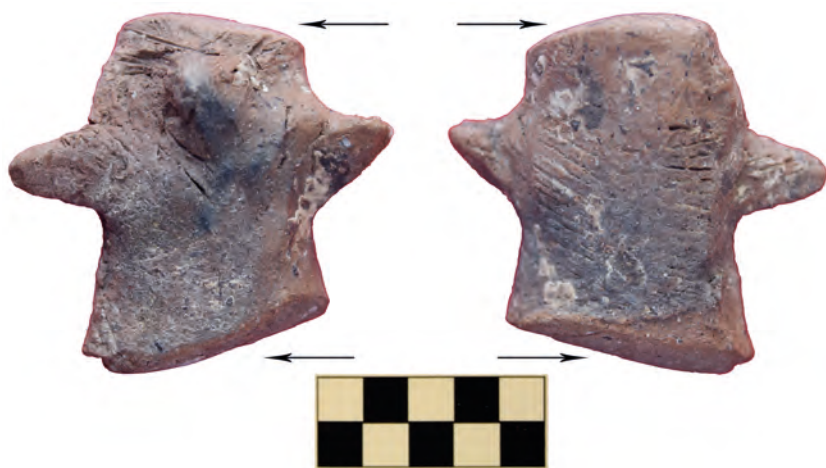
погодавао томе да она буде једноставна за држање: улегнуће између патрљака руку и испупчења на куковима било је, по свој прилици, добар ослонац за прсте. Ова алатка је могла бити употребљавана у контакту с неким тврдим материјалом, у процесима као што су стругање или равнање.

Сл. 4 Фрагмент фигурине с представом одеће и абрадираном зоном на трбуху (фото: Р. Драшковић)

Fig. 4 Fragment of a figurine with incised representation of clothes and ornaments with an abraded patch on its belly (photo: R. Drašković)

Слична врста трагова констатована је и на у целости очуваној фигурини малих димензија, на слици 5. Реч је о сумарној антропоморфној представи ваљкастог тела, с рукама у виду патрљака и пластичним носом. Цела фигурина прекривена је немарно изведеним кратким урезима; такви урези различитих дебљина и усмерења налазе се око носа, па није јасно да ли представљају очи.

Сл. 5 Фигурина малих димензија с траговима употребе на темену и бази (фото: Р. Драшковић)

Fig. 5 A small figurine with traces of use on its head and base (photo: R. Drašković)

Трагови употребе присутни су на глави и на бази фигурине. На чеоној страни видљива је абразија, и та страна је заравњена, првобитна површина је уклоњена, али правац потеза није уочљив, па те трагове није могуће детаљније

одредити. На бази су оштећења нешто јаче изражена, посебно на десној страни (ако се фигурина посматра спреда). Место на коме су оштећења најинтензивнија је од употребе и трошења повијено навише. Видљиви су и трагови у виду паралелних уреза управно на фигурину. Ситни каменчићи, додати као примеса у основну масу, заравњени су, што указује на то да је ова алатка коришћена на абразиву веће тврдоће од керамике, у сличним активностима као и претходни примерак.

ДИСКУСИЈА: ФИГУРИНЕ У СЕКУНДАРНОЈ УПОТРЕБИ

Секундарна употреба предмета од керамике, а посебно фигурина, у неолиту централног Балкана досад није нарочито скретала пажњу истраживача, а чини се да и оне, као и керамичке посуде, пролазе кроз динамичне „животне историје“. Важан сегмент у оквиру бихевиоралног ланца (Skibo and Schiffer 2008), односно животног циклуса артефаката (Schiffer 1987), представља секундарна употреба, тј. рециклирање, дефинисано као употреба фрагмената керамичких предмета, с додатним интервенцијама или без њих, као алатки и сировина (Vuković 2015). Фрагменти фигурина представљени у овом раду показују да је и та класа археолошких налаза пролазила кроз фазе рециклирања и секундарне употребе.

Као што је, нажалост, то био случај и с другим налазима са овог локалитета, и налази фигурина с траговима употребе потичу углавном из несигурних, површинских контекста (фигурина на слици 1). Фигурина на слици 2 пронађена је у оквиру арбитарног контекста, који вероватно представља мешавину са рушевинским слојем винчанских објеката и који се налази изнад темељног рова једног од њих. Из арбитарног слоја, у којем је пронађена искључиво неолитска (и старчевачка и винчанска) керамика, потиче и фигурина на слици 4. Фигурина на слици 3 пронађена је у испуни јаме, такође у оквиру мешаног, старчевачко-винчанског асемблажа. У испуни објекта пронађена је и фигурина на слици 5. Иако ниједан примерак није нађен у потпуно сигурном контексту, оно што је важно истаћи је да су сви пронађени у оквиру контекста у којима је био присутан искључиво неолитски материјал. То искључује могућност да су фигурине рециклиране у неком каснијем периоду, када су значење и симболика фигурина могли бити непознати корисницима. Такође, чињеница да су фигурине пронађене у слоју, испуни јама или у рушевинском слоју објеката упућује на образац на који је указано и раније, у случају фигурина с представом мушкараца – да су намерно одбачене као отпад, што даље имплицира да су изгубиле своје првобитно значење и важност, те да су заправо имале једнократну примарну употребу (Vuković and Perić 2014). У случају примерака с траговима секундарне употребе, такво објашњење је, чини се, још убедљивије.

Идентификација и анализе трагова употребе на фигуринама, у светској, а посебно у домаћој археологији готово у потпуности недостају. Оштећења се помињу у разматрањима могућих функција фигурина и нарочито су изражена код примерака који су имали функцију играчака, а манифестују се ин-

тензивним абразивним траговима; блага оштећења изазвана хабањем се, међутим, могу наћи и на базама иницијацијских фигурина (Voigt 2000: 263, T. 3). Имајући у виду тако сумарне помене трагова употребе, није чудно што се трагови секундарне употребе уопште не разматрају. Један од ретких помена односи се на неолитске фигуристине из пећине Саракенос у Беотији, у чијем каталогу се само успутно наводи да се абразија јавља на фигуринама (често на ногама и њиховим базама), али се не прецизира да ли је она последица употребе или тафономских процеса; у једном случају је наведено да је заравњена горња површина абрадиране ноге фигуристине можда била прерађена како би се поново користила (Orphanidis and Sampson 2015: 296).

Нешто детаљније помињање истрошености делова фигурина повезује се с њиховом симболичком улогом. Интензивни трагови хабања присутни су на фигуринама с неолитског локалитета Долнослава у Бугарској (Gaydarska et al. 2007). Врста абразије и карактеристике оштећења нису детаљно анализирани, али им се ипак не дозвољава утилитарна улога. Иако се сматра да су настали после (намерног) ломљења, а с обзиром на то да се налазе на деловима тела који могу да симболизују одређене радње (нога, пета, глава), трагови их само додатно и после ломљења симболизују и истичу, чиме фигурина не губи, већ још више истиче свој симболички значај. Те симболичке активности нису идентификоване, нити је предложена реконструкција неке конкретне радње, па таква тврдња аутора остаје нејасна и неелаборирана. Иако се симболичка улога фигурина у секундарној употреби не мора у потпуности одбацити, она се не може претпоставити, нити оправдати у случају павловачких примерака. Положај абрадираних зона на фигуринама (леђа, прелом испод трбуха, чело или база) не указује на нарочито симболички бременита места, па је понуђена интерпретација мало вероватна. Ту је посебно потребно имати у виду назубљене, паралелне бразде на трбуху фигуристине на слици 4. Против такве интерпретације нарочито говоре фрагменти ногу с траговима који се могу повезати са јасно одређеним активностима, вероватно са оштрењем алатки од мекших материјала (кост, дрво).

ЗАКЉУЧАК

Пет примерака фигурина с локалитета Павловац–Чукар, на којима су идентификовани трагови употребе, отварају нова питања која се тичу значаја и функције неолитских антропоморфних фигурина. Имајући у виду врсту и изглед трагова, фрагменти су после ломљења рециклирани и, по свој прилици, коришћени у сасвим утилитарним активностима. То даље наводи на закључак да је примарна функција фигурина, у којој су могле имати ритуалну или симболичку улогу, вероватно била краткотрајна. Тиме се још једном подвлачи могућност да се могу сматрати предметима за „једнократну употребу“. Имајући у виду да засад има веома мало разматрања трагова насталих у току примарне или секундарне употребе, примерци са Чукара указују на потребу за детаљнијом анализом на том пољу, чиме ће се потпуније разумети свакодневне активности у касном неолиту.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Voigt, M. M. 2000

Çatal Höyük in Context: Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey, in: *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, I. Kuijt, ed., New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 253–293.

Вуковић, Ј. 2013

Фрагменти као алатке у каснонеолитској Винчи, *Старинар* (н.с.) 63: 191–207.

Vuković, J. 2015

Secondary Use, Reuse and Recycling of Ceramic Vessels: Evidence from Late Neolithic Vinča, *Arhaika* 3: 111–126.

Vuković, J. 2017

Oštećenja, lomljenje i preoblikovanje: recikliranje i sekundarna upotreba predmeta od keramike, u: *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, ur. A. Kudelić, I. Miloglav, J. Balen, Zagreb: Arheološki muzej, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Institut za arheologiju, 61–73.

Vuković, J. and Perić, S. 2014

Male figurines from Pavlovac-Čukar, Southern Serbia, in: *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, E. Ursu, S. Terna, eds., Suceava: Muzeul Bucovinei, 249–274.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, ur. A. Benac, Sarajevo: Svijetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 79–212.

Gaydarska, B. et al. 2007

The chaîne opératoire approach to prehistoric figurines: an example from Dolnoslav, Bulgaria, in: *Image and imagination*, C. Renfrew, I. Morley, eds., Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 171–184.

Orphanidis, L. and Sampson, Ad. 2015

Figurines of Neolithic Boeotia from the Sarakenos Cave at Akraephnion, Athens.

Skibo, J. M. and Schiffer, M. B. 2008

People and Things: A Behavioral Approach to Material Culture, New York: Springer.

Schiffer, M. B. 1987

Formation Processes of Archaeological Record, Albuquerque: The University of New Mexico Press.

Schiffer, M. B. and Skibo, J. M. 1989

A Provisional Theory of Ceramic Abrasion, *American Anthropologist* 91 (1):
101–115.

RECYCLING OF CERAMIC OBJECTS – NEOLITHIC FIGURINES AS TOOLS, EVIDENCE FROM THE SITE OF PAVLOVAC-ČUKAR

SUMMARY

Secondary use and recycling are well-known in archaeology, but in the case of ceramic objects, only vessels have been analyzed. Several figurines excavated at the site of Pavlovac-Čukar, however, exhibit traces of use – damage in the form of different kinds of abrasion. The traces on the leg of a realistically modeled figurine (fig. 1) are present in the form of deep grooves of a triangular cross-section. The sides of the grooves are smooth and flattened. According to the barely visible channels parallel to the vertical axis of the tool, the movement in which the tool was used was in the up-down direction. Also, on the left lateral side, the original surface is worn out and removed. Such damage does not exist on the right side, suggesting that the tool was held slightly obliquely, so that the pressure of the abrasive movement was higher on the left side of the tool. Another figurine leg (fig. 2) exhibits similar grooves on its back side. The traces on both tools suggest that they were used in the process of smoothing, finishing, and/or sharpening of wooden/bone tools, possibly awls. Small grooves and channels (with pedestalled temper) on the upper part of a columnar figurine (fig. 3) are harder to interpret. Fragment of a figurine representing a female with incised clothes/ornaments (fig. 4) exhibits an abraded patch on its belly: at the beginning of the damaged zone, the traces are especially intensive and are manifested by parallel deep diagonal notches. The figurine tool could have been used in the processes such as scraping or flattening some hard material. Finally, the small figurine shown in fig. 5 exhibits abraded base and head, with flattened sand temper, indicating use over some hard material.

Five figurines from Pavlovac with traces of use open new questions related to the meaning and function of the figurines during the Late Neolithic. They were recycled after the breaking and were probably used in everyday activities. This further leads to the conclusion that the primary function of the figurines (symbolic or ritual) was not long-lasting. This further underlines the possibility that they were the objects with a single-use, or disposable after they fulfilled their designated role. The considerations about the traces of use on the figurines are still lacking, so the specimens from Čukar reveal an urgent need for further research in this field.

Translated by the author

Весна П. ВУЧКОВИЋ

Завичајни музеј Параћин

Мирко М. ВРАНИЋ

*Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију,
Лабораторија за диоархеологију*

Војислав М. ФИЛИПОВИЋ

Археолошки институт, Београд

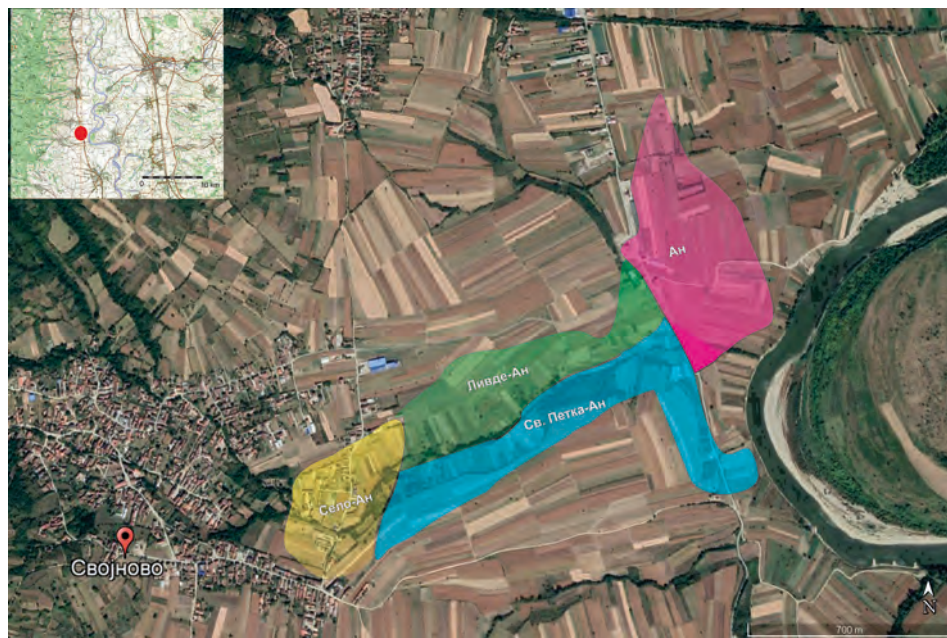
РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ЛЕВЕ ОБАЛЕ ВЕЛИКЕ МОРАВЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ПАРАЋИН

Апстракт: У циљу побољшања система заштите археолошке баштине, 2020. године започета су систематска рекогносцирања територије општине Параћин. Захваљујући живој активности параћинског музеја, од његовог оснивања сакупљени су подаци за приближно 120 археолошких налазишта на територији општине. Међутим, у области западне обале реке Велике Мораве, која обухвата равничарски појас и брдовите источне обронке планине Јухор, до сада је било евидентирано само седам локалитета од праисторије до средњег века, што по густини не одговара осталим равничарским деловима централног Поморавља. Због тако малог броја налазишта, али и јаке речне ерозије Велике Мораве, која већ деценијама односи хектаре ораница у том делу речног тока, сматрали смо да ова област има приоритет у погледу теренских рекогносцирања. Тако је у првој половини 2020. године обављена детаљна проспекција терена на поменутом подручју и утврђени су прецизни положај и границе већ постојећих и новооткривених налазишта. Циљ овог рада је објављивање резултата рекогносцирања, али и њихова валоризација и поређење с претходно откривеном грађом из збирке Музеја.

Кључне речи: рекогносцирање, праисторија, антика, средњи век, Велика Морава, параћинска општина

УВОД

Територија општине Параћин, од оснивања Завичајног музеја Параћин до данас није била систематски и адекватно рекогносцирана. И поред тога, на том подручју је евидентирано 120 археолошких локалитета, али је само њих седам документовано у његовом западном делу, који чине лева обала Велике Мораве, планина Јухор и њено побрђе (сл. 1). По својим топографским карактеристикама, поменути простор издваја се као засебна географска целина. Од источног дела параћинске општине одељен је током Велике Мораве, док га на западу, од области Левча и Темнића раздваја планина Јухор. С друге стране, ток Велике Мораве је проходан у правцу север–југ и представљао је спону од најранијих времена, па и током антике и средњег века, с долином Западне и Јужне Мораве. На овом месту треба узети у обзир и то да је сама Морава била водени пут од римског периода, а по записима В. Карића (Карић 1887: 800), речни саобраћај је био веома жив у XVII, као и на почетку XIX века, када су за прелаз преко реке коришћени кораби.¹ Наравно, не може се искључити да је Морава исту улогу имала и током праисторије, те стога то подручје треба посматрати као важну транзитну област.

Сл. 1 Локалитет Ан: позиција и површина (документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 1 Site An: position and area (documentation of the Regional Museum in Paraćin)

1 Кораб – старински бродић или чамац с равним дном, израђен од дасака.

ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

На почетку рекогносцирања задато је неколико циљева, а на првом месту су биле интензивне перспекције терена током оптималног временског периода, које су спроведене ради допуне постојеће музејске документације, те прецизног убицирања постојећих и новооткривених локалитета и одређивања њихових граница. Истовремено је, на основу новоприкупљених налаза, извршена ревизија постојећег хронолошког опредељења налазишта, као и релативно хронолошко опредељење нових локалитета. Исто тако, допуњена је постојећа верзија археолошке карте параћинске општине. Та драгоцену грађу је основа за функционисање система заштите културне и археолошке баштине, коју обавља Завичајни музеј у Параћину. С друге стране, формирана је база података ради планирања даљег културног и научног проучавања ове територије, пошто су припреме за публикување грађе још у току.² Стога је значај рекогносцирања западне обале Велике Мораве постао још већи с обзиром на то да, као што је већ поменуто, располажемо скромним подацима. Такође, обрада постојећих и нових налаза може да утиче на досадашњу културно-историјску слику, као што је показано на примеру првих истраживања на подручју града Параћина и његове околине (Filipović, Mladenović and Vučković 2018). Да би се остварили жељени резултати, сва археолошка налазишта (насеља, некрополе и сл.) су систематски испитана интензивним обиласком терена и свих позиција на којима се могу очекивати. Тај процес је укључио узимање топографских података уређајем за сателитску навигацију – GPS, фотографисањем налазишта и прикупљањем узорака покретних археолошких налаза. Евидентирање археолошких налазишта врши се по сеоским катастарским општинама. Резултати истраживања синтетишу се у појединачним картонима локалитета, картирањем помоћу рачунарске апликације GoogleEarth, као и комплетном обрадом прикупљене грађе према раније утврђеним обрасцима, који су озакоњени актима Министарства културе Републике Србије.³ У другом кораку су систематизовани нови и раније добијени резултати истраживања просторном анализом и коришћењем документације и налаза који се чувају у завичајним музејима у Параћину и Јагодини,⁴ као и информација, пре свега, о праисторијским локалитетима објављених у другој половини XX и почетком овога века (Vetnić 1974; Brmbolić 1981; Stojić 1986; Брмболић 1986; Брмболић 2003).

2 Реч је о монографији *Археолошка грађа Србије - Параћин и Ђуђирија*, у оквиру које ће бити обрађена и рекогносцирања и систематска ископавања многих локалитета на територији поменутих општина. Овај пројекат је финансиран средствима Министарства културе и информисања Републике Србије.

3 Правилник о обрасцима за документацију која се води о археолошком ископавању и истраживању, чл. 2а, *Службени гласник* бр. 102/2006, Београд 2006.

4 Истраживања су се одвијала у периоду од 26. 2. до 7. 3. 2020. године. Екипу су чинили: Весна Вучковић, Завичајни музеј Параћин, Војислав Филиповић, Археолошки институт, Београд, Мирко Вранић, Филозофски факултет, Београд, Душан Каличанин, Завичајни музеј Параћин, и Марко Пекић, Завичајни музеј Параћин. Овом приликом захваљујемо С. Перић и С. Додић, кустосима Завичајног музеја из Јагодине, које су нам изашле у сусрет и дале на увид налазе сакупљене с овог подручја, који се чувају у јагодинском музеју.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Интересовање за старине у овом крају почиње током XIX века, након ослобађања тог дела Србије од османске власти. Милан Ђ. Милићевић (Милићевић 1876) помиње утврђење Момчилов град, а генерал Јован Мишковић (Мишковић 1882) и Феликс Каниц га детаљно описују и прецизно убицирају између Броћанског и Градишког потока. Од покретних налаза помињу се јатаган, алка, јелењи рог и шљака, што је за Мишковића могао да буде доказ легенди „...да је кнез Лазар овуда обилазио неке своје рудокопње”. Касније је Момчилов град нашао своје место у Мишковићевом Топографском речнику Јагодинског округа (Мишковић 1885). Средином XX века, Александар Дероко га помиње у својој монографији о средњовековним утврђењима (Дероко 1950: 133), као утврђење Поточац, с темељима и једном округлом кулом, 20 km јужно од Светозарева (данашња Јагодина). Сем тог утврђења, почетком XX века С. Мијатовић (Мијатовић 1905: 247, 271–272, 380) такође помиње да је на потесу од Крушевца, уз Велику Мораву до Јагодине, био велики град, а „середина те вароши је Ан, место између Поточца и Својнова, где се и сада налазе старинске ствари, а особито новци“. Сматра се да је то била нека велика турска варош, а бакарни и сребрни римски новци указују на римску окупацију, док се у близини Момчиловог града наводно налази гробље. У атару села Рашевице помиње и остатке цркве посвећене Петру и Павлу, у њеној близини Џидовско гробље, а с потеса Караула наводи неке велике цигле (Мијатовић 1905: 382). С планине Јухор потиче и налаз шакасте гривне, која је 1872. године поклоњена Народном музеју у Београду (Валтровић 1911: 86).

По завршетку Другог светског рата, истраживања овог дела средњег Поморавља, пре формирања Завичајног музеја у Параћину, вршили су стручњаци Завичајног музеја у Јагодини. Међутим, то су, пре свега, била тематска рекогносцирања неолитских и старијегвозденодопских локалитета (Vetnić 1974; Stojić 1986). Након оснивања музеја у Параћину 1978. године, сем рекогносцирања, обављана су археолошка ископавања на локалитетима Момчилов град, Ан и Двориште Драшка Лукића (Brmbollić 1981; Брмболић 1986; Брмболић 2003). Током 2012. године, параћински музеј је регистровао трагове илегалних ископавања на брду јужно од Момчиловог града, а том приликом су констатовани остаци до тада непознатог надземног објекта (Вучковић 2014: 327) с две лучне нише.⁵ О том налазу је научна и шира јавност обавештена путем изложбе *...Овде још неко која...*, која је била представљена у параћинском музеју 2014. године. Исте године, налаз је приказан у оквиру сесије посвећене уништавању археолошке баштине у Србији, одржане на XXXVII скупу Српског археолошког друштва у Крагујевцу.

5 Новембра 2016. године, Момчилов град и тај објект обилазила је екипа у саставу др Д. Радичевић, Филозофски факултет, Београд, др Д. Булић, Историјски институт, Београд, Б. Субашић, новинар Вечерњих новости, Р. Костић, Поточац, сарадник параћинског музеја, В. Царичић, Београд, сарадник параћинског музеја, и В. Вучковић, кустос Завичајног музеја Параћин.

ГЕОМОРФОЛОШКЕ, ПЕДОЛОШКЕ И ТОПОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ТЕРЕНА

Истраживано подручје припада западном ободу Параћинско-јагодинске котлине; настало је спуштањем дуж раседа у правцу запада, због чега је изложено трусовима и сматра се правом сеизмогеном зоном. Састоји се од језерске заравни, састављене од олигоценских (пре 34–23 милиона година) и плиоценских (пре 5,3–1,8 милиона година) наслага (Милојевић 1951). Површина с плиоценским глинама и песковима се сужава од југа ка северу. Тим потесом доминира планина Јухор, која се састоји од кристаластих стена и испресецана је многим долинама, које почињу на висини од 500 m, а завршавају се на 120 m. Подлога је од непропустљивих стена, те је денудација веома јака. Потоци који извиру на планини дубоко су усечени у тло и рашчлањују њено подножје, а често се догађа да током лета пресуше (Мијатовић 1905: 250; Милојевић 1951).

Овај део параћинске општине налази се на присојној страни планине Јухор. Земља око Велике Мораве је плодна захваљујући речном наносу или тењи. Смоница је у долини ретка и тежа је за обрађивање од пескуше. По брдима је заступљена земља тзв. прљуша, која је слаба, ретка и помешана с каменом или шљунком, а лако пропушта воду (Мијатовић 1905). Јавља се и гајњача – иловача црвенкасте боје или пољњача. Црница је ретка и налази се у селима и на местима старих насеља, у равници крај потока и речица (Мијатовић 1905: 250). Око цркве Свете Петке јавља се песковита глина са слојем шљунка дебљине 0,5 m. Валуци се састоје од кристаластих шкриљаца, кварцита и магматских стена. Око села Рашевице су документовани исти седименти, али их је током времена однела Велика Морава, померајући се уз западни обод долине (Милојевић 1951).

Речна тераса, развијена код Својнова, сужава се код Поточца и Рашевице, и делимично је очувана јужно од долине Винског потока, а касније се појављује код Трешњевице. Више речне терасе констатоване су код Својнова, северозападно од Поточца, као и јужно од Трешњевице. Код тог села видљиви су и напуштени речни меандри. Сама обала Велике Мораве је неједнаке висине, а матица реке поткопава и руши високе обале, док се на ниским таложи шљунак (Милојевић 1951). Топоними Врапчанско острво, Спрудићи и Моравиште у северном делу (КО Сињи Вир и Трешњевица), сведоче о промени речног тока (карта 1). Према старијим записима, Морава је текла испод саме планине Јухор, а село Сињи Вир је добило назив према вировима који су се ту стварали (Мишковић 1882: 561). Терен се од села Рашевице постепено диже према југу, где топоними Баре и Врбаци наводе на закључак да су ту биле стајаће воде. По сећању мештанина села Рашевице, Милоша Спасића (рођ. 1936), Морава се после Другог светског рата изливала и досезала до места на коме се сада налази бензинска пумпа на улазу у село (43.495N, 21.194 E).

КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА

У овом делу рада биће приказани резултати вишедеценијских испитивања наведеног подручја, која у неким случајевима дају веома сложен истраживачки мозаик и слику живота у прошлости.

Напоменули бисмо да су налазишта као што су, на пример, Ан у Својнову и Село, Рашевица, која заузимају велику површину, а која се можда разликују по топографским карактеристикама, ради лакше просторне оријентације подељена на пунктове. Као мање просторне јединице, пунктови се углавном поклапају с парцелама, односно окућницама на којима су налази документовани. Када је у питању локалитет Село у Рашевици, просторном анализом смо утврдили да окућнице које се у документацији параћинског и јагодинског музеја пре истраживања помињу као локалитети Двориште Рајка Петровића, Двориште Раденка Цанића, Школско игралиште (Велики поток), Ветеринарска станица, Двориште Т. Стефановића, Двориште Славољуба Стефановића, Окућница Стојана Булиног, Караула, Кућа Ратка Матића, Двориште Гвоздена Матића, Окућница Момира Ђоравог, Башта Милоја М. Цанића, представљају заправо пунктове већих локалитета. Због великог броја података и лакшег просторног сналажења, сам локалитет је подељен на два дела дефинисана као Село запад и Село исток (карта 1/7), а које раздваја сеоски поток (табела 2). Такође бисмо искористили прилику да дамо додатно термилошко објашњење. Локалитет Вински поток, испод моста, због недостатка документације се не може просторно везати ни за једно ближе налазиште, због чега није дефинисан као пункт. Пунктови Рашевица север 1 и 2, Данка, Црква Христовог рођења, Рашевица 1 и 2, Рашевица и Њива јужно од пута су дали врло мало покретних налаза. Због тога се њихова површина не може сагледати, те смо их дефинисали као пункт у нади да ће нека будућа истраживања дати боље резултате.

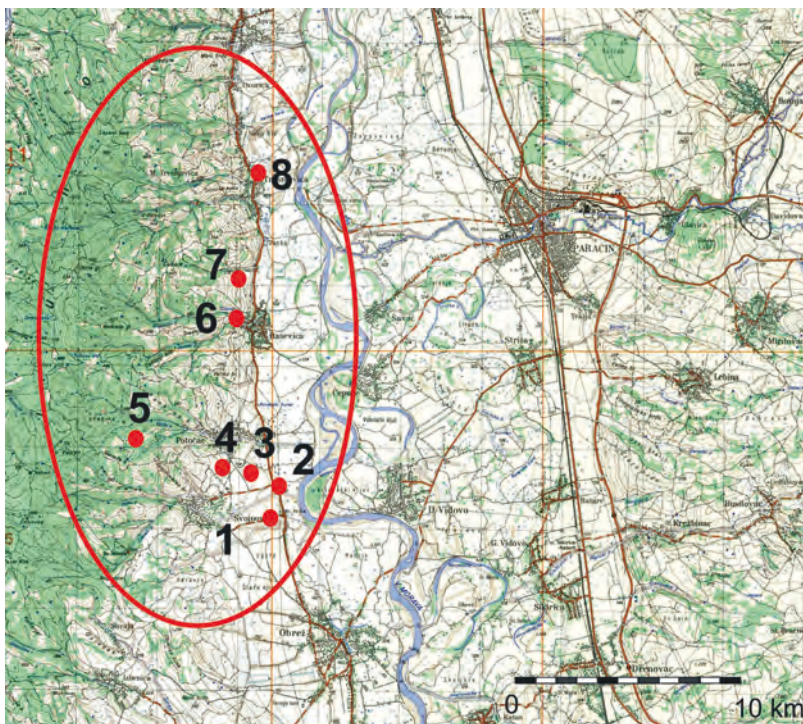
Својново

Село Својново се налази на благо заталасаном терену у подножју Јухора, око 15 km југозападно од Параћина. Кроз северни део села протиче Минин поток, а кроз јужни Велики поток, који се уливају један у други на источном ободу насеља и чине Својновачки поток. То је најјужнији атар у коме су вршене истраживања, започета пре готово пет деценија.

Наша истраживања су указала на то да су на великој површини источно и југоисточно од села, па и у самом насељу, пронађени фрагменти керамике различите хронолошке провенијенције. Зато је одлучено да се цео тај потес води као један велики локалитет под називом Ан (карта 1/1), који је, ради лакше просторне оријентације, подељен на више пунктова (табела 1, сл. 1). Пункт Ливаде–Ан обухвата благо заталасани терен између магистралног пута Гиље–Варварин на истоку, Својновачког потока на југу, док је северна граница локални пут који води у село, а западну представља источна периферија села (сл. 1, 2а). Један део тог пункта је најпре у документацији Завичајног музеја у Јагодини био дефинисан као локалитет Саставци, и на њему су 1971. године обављена сондажна ископавања, која су указала на две фазе винчанске културе

и културни слој од 2 m (Vetnić 1974: 151). Према документацији параћинског музеја из 1996. године, на потесу Ациско јужно од села, на речној тераси с два извора која пресушују, сакупљени су атипични налази који се, на основу технолошких карактеристика могу определити у старије гвоздено доба. Истраживањима 2020. године, према спорадичним налазима на више позиција, утврђено је да тај пункт обухвата релативно велики простор од око 32 ha, западно од пута Гиље–Варварин, уз Својновачки поток (43.799 N, 21.316 E; 43.802 N, 21.327 E; 43.485 N, 21.184 E; 43.794 N, 21.313 E). Налази су атипични, а могу се датовати у период старијег гвозденог доба. Из разговора с локалним становништвом сазнало се да је материјал са њива сакупљан и бацан у Својновачки поток. На падини између северне обале потока и сеоског пута који води у северни део села констатовани су кућни леп и фрагменти керамике који се, на основу својих технолошких карактеристика, осим за већ поменут период старијег гвозденог доба, могу везати и за старчевачку културу старијег неолита. То су посуде различитих димензија и типова, израђене од слабо пречишћене земље, неуједначеног печења и боје која варира од теракоте до црне (сл. 3/1, 2, 5–10). На источној периферији села, код првих кућа, констатован је и покретни материјал у коме се посебно издвајају фрагменти који припадају амфорама израђеним од глине средње песковите фактуре, пригачане површине и сиве боје. Предмети су украшени тракастим орнаментом испуњеним убудима, а на прелазу конуса једне посуде налази се дугметасти дршка (сл. 5/3–4). Узимајући у обзир техничко-технолошке и стилско-типолошке карактеристике, ти предмети се могу определити у финалну фазу винчанске културе. Вероватно се овде ради о локалитету Саставци, који помиње С. Ветнић (Vetnić 1974).

На пункт Ливаде–Ан наставља се на западу пункт Село–Ан (43.485 N, 21.185 E – 43.475 N 21.183 E), који обухвата источну периферију села (сл. 1), односно плато површине од око 28 ha, који се спушта ка путу Варварин–Гиље. Због своје позиције у самом селу Ливаде, које се као локалитет помиње у документацији Завичајног музеја Параћин и Завичајног музеја Јагодина, прикључен је пункту Село–Ан. У документацији је напоменуто да је градњом стамбених и економских објеката, налазиште доста оштећено, па се тешко може утврдити на којој површини се оно заиста простире. Приликом рекогносцирања 1980. године, у профилу потока на источној периферији села уочен је културни слој дебљине 0,40–0,50 m, који се јавља на дубини од 0,70 m. Тада откривен керамички материјал, на основу стилских и типолошких карактеристика опредељен је у два периода – неолит и старије гвоздено доба. Уломци нађени у старијем хоризонту припадали су већим биконичним посудама с ваљкастим или језичастим дршкама. Посуде су израђене од слабо пречишћене земље, а боја варира од сивомрке до тамносиве. Такође, откривено је и неколико високих ваљкастих стопа пехара глачане површине и мноштво кремних одбитака. Међу керамичким предметима из млађег хоризонта најбројнији су уломци здела с посувраћеним ободом, на којима су изведени кратки коси жлебови. Посуде су израђене од добро пречишћене земље, неуједначене боје печења, која варира од теракоте до мрке. Откривен је и фрагмент биконичне посуде тамносиве боје, дебелих зидова и грубе фактуре. Орнамент је изведен у виду урезаних полукружних или кружних линија, које су инкрустоване бе-

Карта 1 Истражена подручја и локалитети наведени у тексту: 1) Ан, Својново; 2) Рашевачки лут, Поточац; 3) Лештер, Поточац; 4) Валогe, Поточац; 5) Арсина чука, Поточац; 6) Село, Рашевица; 7) Виноградарско брдо, Рашевица; 8) Трешњевица север, Трешњевица (према: Војна топографска карта, лист Крушевац 2–2, 1:25.000)

Map 1 Investigated area and sites mentioned in the text: 1) An, Svojnovo; 2) Raševački Lug, Potočac; 3) Lešter, Potočac; 4) Valoge, Potočac; 5) Arsina Čuka, Potočac; 6) Selo, Raševica; 7) Vinogradarsko Brdo, Raševica; 8) Trešnjevica Sever, Trešnjevica (after: Military Topographic Map, page Kruševac 2–2, 1:25000)

лом бојом.⁶ Приликом обиласка терена 2002. године констатовани су налази из периода млађег неолита, као што су керамика и леп, на више локација у селу (породица Швабић – пункт Код школе, Топлица Марковић, Небојша Тимић и Мирослав Пејковић)⁷ и на имању Милије Илића (сл. 3/15–16).⁸ У профилу јаме за сенгруп, на имању Станоја Минића констатован је културни слој

6 Документација Завичајног музеја у Параћину.

7 Документација Завичајног музеја у Параћину. Обилазак археолошких налазишта у Својнову и Рашевици 2002. године реализован је у оквиру активности заједничког пројекта Археолошког института из Београда и Завичајног музеја у Параћину, под називом *Силална археолошка радионица Средње Поморавље у неолитизацији југоисточне Европе*, а том приликом екипу су чинили Предраг Вучковић, Весна Вучковић и Славиша Перић. Такође, у оквиру пројекта геофизичког снимања археолошких налазишта на територији Републике Србије, током 2010. године, у заједничком пројекту Археолошког института, Завичајног музеја Параћин, Завичајног музеја у Јагодини и Музеја Хореум Марги у Ђуприји, вршени су ревизија стања и утврђивање могућности за геомагнетна снимања неолитских насеља на територијама општина Параћин, Јагодина и Ђуприја. Том приликом, екипа у саставу: С. Перић, М. Матић из Завичајног музеја у Параћину, Ђ. Обрадовић и О. Перић, обавила је обилазак и геореференцирање неколико неолитских налазишта на територији средњег Поморавља, између осталих и налазишта у Својнову и Рашевици.

8 Налази се чувају у Завичајном музеју Јагодина, нису објављени, а документација недостаје.

дебљине 0,50 m (сл. 2b). У доњем делу културног слоја уочени су подница и укоп, а међу налазима са тог пункта треба поменути камену перфорирану секиру од серпентинита, инв. бр. 1566, која је у Музеј доспела 2008. године као поклон (сл. 3/14), димензија 12,6 × 5,1 cm. Најзападнији део тог пункта, па и самог локалитета, су парцеле у самом селу, дефинисане као Село–Ан, пункт 5 и 6. Одавде потичу средњовековне надгробне камене плоче и налази датовани у период старијег гвозденог доба (табела 1).

Идући даље на запад, у јужном делу села, на потесу Ограђе (43.796 N 21.312 E) (сл. 2c), током истраживања 2020. године, на јужној обали Великог потока прикупљено је више уломака керамике који припадају периоду бронзаног доба.

пункт	назив из ранијих истраживања	период
Ливаде	Саставци	винчанска култура
Ливаде	Ациско	винчанска култура
Село	Ливаде	неолит, старије гвоздено доба
Село	Двориште породице Швабић, пункт код школе	винчанска култура
Село	Двориште Марковић Топлице	винчанска култура
Село	Двориште Небојше Томића	винчанска култура
Село	Двориште Пејковић Мирослава	винчанска култура
Село	Имање Станоја Минића	винчанска култура
Село пункт 5	–	средњовековне надгробне плоче
Село пункт 6	–	старије гвоздено доба
Село, потес Ограђе	–	бронзано доба
Црква Св. Петке	–	старчевачка култура, старије гвоздено доба, византијски период
Ан	Ан	старије гвоздено доба, антика, средњи век

Табела 1 Локалитет Ан: пунктови, стари називи локалитета и хоризонтална стратиграфија

Table 1 Site An: points, old names of the sites and horizontal stratigraphy

Најновија истраживања такође су обухватила обронке Јухора западно од села. На једној парцели уочено је доста камена и пронађен је атипични фрагмент, највероватније праисторијске посуде. Северни профил сеоског пута, који пролази северно од парцеле, није указивао на културни слој, док се камен налазио у слоју земље, па се стога претпоставља да је реч о ерозивном слоју и да фрагмент потиче с неке више тачке. М. Стојић (Stojić 1986: 22) помиње локалитет Копани пут, који се, на основу налаза, може одредити у прелазни период из бронзаног у старије гвоздено доба. Међутим, у параћинском музеју не постоји материјал нити документација који се везују за то налазиште. Сам опис који Стојић даје у свом раду је недовољно прецизан, тако да нисмо били у стању да идентификујемо локалитет на терену.

локалитет	пункт	период
Село запад	Слатина	средњи неолит, прелаз из бронзаног у старије гвоздено доба
Село запад	Двориште Рајка Петровића	позна праисторија, антика, средњи век
Село запад	Гробље	
Село запад	Две липе	
Село запад	Караула, кућа Ратка Матића	позна праисторија
Село запад	Башта Милоја М. Цанића	антика, средњи век
Село исток	Двориште Раденка Цанића	старчевачка култура, бронзано доба, антика
Село исток	Њива код школе	позна праисторија
Село исток	Школско игралиште	позни латен, антика, средњи век
Село исток	Двориште Драшка Лукића	старчевачка култура, старије гвоздено доба, позни латен и антика
Село исток	Ветеринарска станица	старчевачка култура, бронзано доба, позни латен
Село исток	Двориште Т. Стефановића	старчевачка култура, бронзано доба
Село исток	Двориште Славољуба Стефановића	старије гвоздено доба
Село исток	Окућница Станоја Булиног	млађи неолит и бронзано доба
Село исток	Двориште Гвоздена Матића	византијски период
Село исток	Окућница Момира Ђоравог	бронзано доба

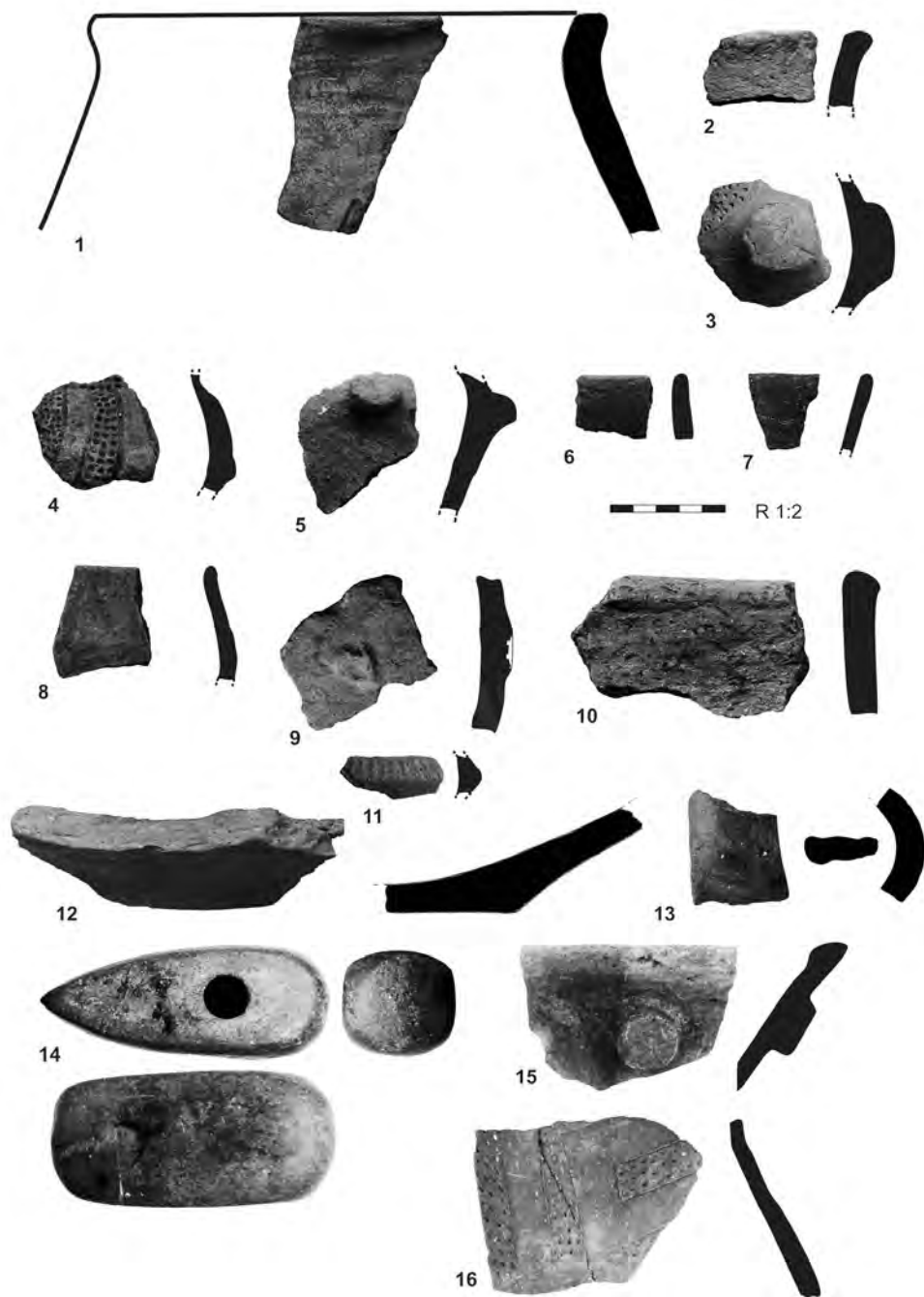
Табела 2 Пунктови у селу Рашевици и њихова хронологија
Table 2 Points in the village Raševica and their chronology

Источно од пута Гиље–Варварин, на заравњеној западној обали Велике Мораве, позициониран је пункт Ан (сл. 1, 4а). У организацији Завичајног музеја Параћин, 1980. и 1984. године вршена су рекогносцирања тог подручја и том приликом је локалитет и убициран, на месту где пут Јагодина–Варварин прелази преко Својновачког потока, који се 400 m источније улива у Велику Мораву (Brmbolić 1981: 189), што је, након најновијих истраживања, дефинисано као најјужнији део пункта. М. Стојић (Stojić 1986: 22) је анализом материјала идентификовао вишеслојно налазиште формирано током прелазног периода из бронзаног у старије гвоздено доба, које је обухватало површину од 1 ha, а живот је наставило и током старијег гвозденог доба, у више фаза. У циљу одређивања карактера налазишта, стратиграфије и временског опредељења, 1986. године извршена су и мања сондажна ископавања. У контролној сонди (3 × 3 m), постављеној на самој обали старог корита Велике Мораве (43.8014 N, 21.3318 E), приликом ископавања су откривени уломци керамике, фрагментоване животињске кости, ломљени камен, подни леп и једна бакарна карика. Стратиграфска слика пункта, чији културни слој почиње на релативној дубини од 2,30 m, а престаје на дубини од 2,85 m, указује на постојање једнослојног насеља у том делу локалитета. Керамички фрагменти припадали су посудама различитог облика (шоље, зделе, лонци, амфоре и тањира) и боје, која варира од теракоте до тамномрке. Израђени су од слабо пречишћене земље, неуједначеног печења. Орнаменти су изведени у виду хоризонталних и вертикалних канелура, урезаних таласастих линија, троуглова итд. Материјал, чије најближе аналогije потичу са градинских налазишта Петрус и Момчилов град, као и с неколико налазишта на источној обали Велике Мораве

Сл. 2 Локалитет Ан: а) пункт Ливаде-Ан, западни део, из правца истока; б) пункт Село-Ан, профили данашњег укопа на имању Станоја Минића; с) потес Ограђе, пункт Село-Ан, из правца југоистока (фото-документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 2 Site An: a) point Livade-An; west section of the point, photo from the east; b) point Selo-An; profiles of contemporary digging on the estate of Stanoje Mišić; c) zone Ogradje, point Selo-An, photo from the southeast (photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

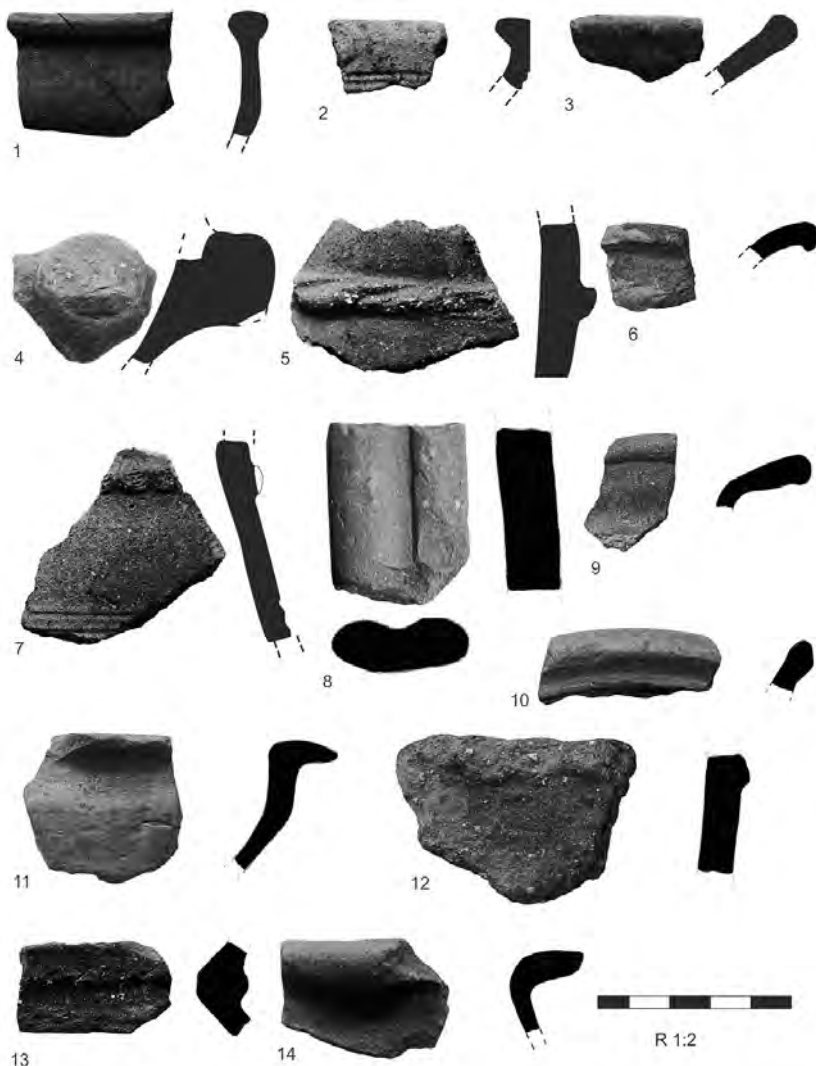
Сл. 3 Локалитет Ан: налази: 2–5, 11) пункт Село; 1, 6–10, 12–16) пункт Ливаде
(фото-документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 3 Site An: finds: 2–5, 11) from point Selo; 1, 6–10, 12–16) from point Livade
(photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Сл. 4 Локалитет Ан: а) јужни део, из правца истока; б) јужни профил Својновачког потока и ушће у Велику Мораву, из правца севера; с) западни део пункта Света Петка и Ливаде, из правца истока (фото-документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 4 Site An: a) south section of the site from the east; b) south profile of the Svojnovački Potok and mouth of the Velika Morava, from the north; c) west section of the point St Paraskeva and Livade, from the east
(photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Сл. 5 Локалитет Ан, пункт Ан: фрагменти керамичких посуда
(фото: В. Вучковић и М. Вранић)

Fig. 5 Site An, point An: fragments of pottery vessels (photo: V. Vučković and M. Vranić)
(Забрега, Слатина, Змич), временски је опредељен у период старијег гвозде-
ног доба (Брмболић 1986). Истраживањима 2020. године успешно су одређе-
не северна, источна и западна граница налазишта и утврђено је да обухвата
површину од око 40 ha. Такође, осим материјала из старијег гвозденог доба,
откривен је и онај из позног латена, античког и средњовековног периода (сл.
5–6). Треба додати да на том месту Велика Морава поткопава своје обале, иза-
зивајући јачу ерозију, па је стога врло вероватно да се налазиште првобитно
пружало нешто даље ка истоку. Дебео наплавински слој (сл. 4 b) онемогућа-
вао је одређивање јужне границе локалитета на основу површинских налаза,

у делу источно од магистралног пута и око Својновачког потока, па је истражен и потес јужно од Својновачког потока. Спорадични налази констатовани су на падинама источно од цркве Свете Петке и између Својновачког потока и пута који води у центар села (43.799 N, 21.329 E). Та површина, од око 35 ha, дефинисана је као пункт Св. Петка–Ан (сл. 1, 4с). Ту су, у мањем броју, констатовани уломци керамике, која по карактеристикама одговара већ откривеном материјалу и опредељује се у период старијег гвозденог доба и/или старијег бронзаног доба. На ужем простору, непосредно источно и западно од цркве

Поточац

Село Поточац се налази око 13,2 km југозападно од Параћина. Кроз село пролази пут Гиље–Барварин. Један део насеља формиран је на благо заталасаном побрђу непосредно испод подножја Јухора, а други источно од пута, на заравни која представља западну обалу Велике Мораве. Југозападно од села налази се ушће Црквеног и Великог потока (карта 1), који се у народу још зове Платински поток, што се види и на Генералштабној топографској карти, лист Ж. 6, Барварин, 1:75.000, из 1894. године. По причи Р. Костића, сарадника Завичајног музеја, у народу постоји веровање да се лежишта платине, по којој овај ток носи назив, и злата налазе северно од потока. Новонастали речни ток се спаја с Малпотоком и чини безимени поток који протиче кроз село и улива се у Велику Мораву. У атару села Поточца обиђен је локалитет Градина (43.817 N, 21.282 E) (сл. 7а), у народу познат и као Момчилов град. Смештено на југоисточним падинама планине Јухор, око 15 km југозападно од Параћина, утврђење је подигнуто на стратешком положају (371 m) који је контролисао важну саобраћајницу долином Велике Мораве. Прилаз остацима те утврде најлакши је од Поточца уз Велики, потом Градишки поток, који извире у подножју највишег врха, Великог Ветрена (775 m). Прва рекогносцирања утврђења спроведена су 1981. године, након којих су, у периоду од 1982. до 1984. године, вршена сондажна ископавања, у организацији Завичајног музеја у Параћину (Брмболић 1986: 199). Том приликом су констатована два хоризонта насељавања, и то праисторијско насеље градинског типа, изнад кога су подигнути бедеми од камена у рановизантијском периоду. Пратећи конфигурацију терена, остаци камених бедема протежу се самом ивицом заравни, тако да основа утврђења има издужен полигонални облик, оријентације југозапад–североисток. Његова највећа измерена ширина износи око 100 m, док су остаци бедема уочени у дужини од око 250 m. У северозападном делу утврђења, очувана висина бедемског платна, грађеног од крупног плочастог зеленкастог камена везаног кречним малтером, варира од 1,6 до 3 m, док је у свим откривеним деловима ширина износила 1,2 m. Унутар утврђења откривено је пет објеката различитих димензија и намене, а њихови зидови, дебљине до 0,6 m, грађени су од ситнијег ломљеног камена (Брмболић 1986: 200–202). Археолошки материјал пронађен приликом ископавања указује на то да је праисторијски културни слој опредељен у период старијег гвозденог доба, али без јасних објеката (Брмболић 1986: сл. 3–9; Stojić 1986: 20, Т. IX/11; Т. XI/12), који су највероватније уништени каснијом изградњом млађег

утврђења. У млађем културном слоју јавља се мноштво уломака керамике из рановизантијског периода, а међу посудама разликују се оне за свакодневну употребу (лонци, зделе, поклопци и крчази) и за чување течности и других намирница (амфоре и питоси) (Брмболић 1986: сл. 10–27). Остали материјал чине фрагменти коштаних (оплате, чешљеви, инструмент) и металних предмета (ножеви, косири, гривне, фибуле и звоно), и делови стаклених посуда (Брмболић 1986: сл. 18–40). Свакако најважнији за хронолошко опредељење јесу нумизматички примерци – један полуфолис Јустинијана I (527–565), пронађен приликом чишћења унутрашње површине бедема, као и други примерак, с представом Јустина II (567–574) и Софије, регистрован на површини локалитета. На основу свих налаза, утврђење је опредељено у VI век, у период тзв. Јустинијанове обнове, када су на територији данашње Србије подигнута и обновљена многобројна утврђења (Брмболић 1986: 206). Приликом обиласка терена, на више места констатоване су веће концентрације камена, опеке и комада згуре која индицира на постојање топионичке делатности у околини.⁹ Такође, прикупљено је неколико уломака керамике која типолошки одговара већ откривеним примерцима. У непосредној близини утврђења, уз Градишки поток, видљива су два објекта (43.816 N, 21.280 E) која су, према нашим сазнањима, пре приближно 10 година открили илегални копачи. Један објекат делимично је откопан и унутар лучних отвора зиданих од опека, димензија 35 × 26 × 4,5 cm, видљиви су трагови горења. Претпоставља се да је реч о пећима за печење опека, али ће тек будућа ископавања пружити више података о њиховој намени. О постојању локалитета у околини сазнали смо од мештанина села, који је наилазио на разноврстан материјал. Тада нам је показао гвоздене предмете, димензија 24 × 24 × 16 cm, тежине 27 и 15 kg, с видљивим траговима употребе на горњој равној површини, који по својој форми личе на наковње, који су могли бити део инвентара у локалној ковачкој радионици.¹⁰ На удаљености од око 650 m ваздушном линијом од Момчиловог града, на потесу Арсина чука (43.812 N, 21.277 E) (карта 1/5; сл. 7a, b), наишло се на веће комаде стена и крупнијег камена, око којих је у кругу од неколико десетина метара регистрована црна спаљена земља, која се јасно издвајала од околног земљишта. Око њих смо, у кругу од 12 m, затекли избачену земљу и прикупили уломке праисторијске (гвоздено доба), рановизантијске или средњовековне керамике. Налази су углавном атипични, али се могу издвојити фрагменти извијених обода са жлебовима, израђени од глине с додатком ситнозрног песка, и један фрагмент трбуха fine фактуре, на коме је видљив остатак зелене глеђи (сл. 8/1–6). Ти предмети се, на основу техничко-технолошких и стилско-типолошких карактеристика, могу определити у римски период.

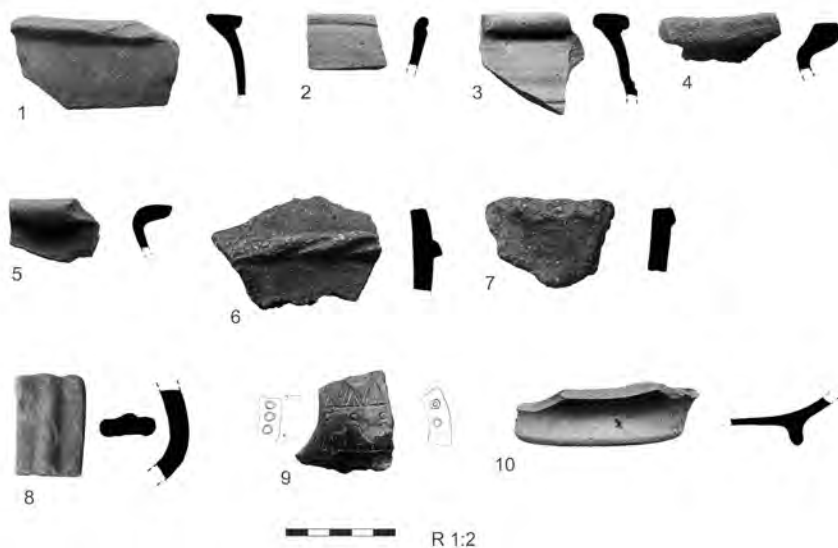
Локалитет Рашевачки луг идентификован је на основу случајних налаза током копања сенгрупа 2017. године, у дворишту породице Алексић, у делу

9 Остатке згуре, откривене приликом ископавања, анализирали су стручњаци рударског басена Рембас. Тада је утврђено да се ради о камену изложеном високим температурама. Током наших истраживања прикупили смо неколико узорака како бисмо проверили претходне резултате.

10 Овим путем захваљујемо Браниславу Матићу на уступљеним предметима за фотографисање и свесрдној помоћи приликом обиласка терена.

села североисточно од пута Гиље–Варварин (карта 1/2; сл. 6с).¹¹ Одавде поти-
че случајни налаз фрагментованих посуда из позног бронзаног доба, различитих
димензија, међу којима су и делови типичне урне, на основу које претпо-
стављамо да је реч о некрополи са спаљеним покојницима, и лоптасти двоухи
пехар израђен од земље фине фактуре, добро печен, пригачане површине,
црнобраон боје (сл. 12/2). Та врста посуде карактеристика је позног бронза-
ног доба на широкој територији од српског Подунавља до долине Вардара (Бу-
латовић и Станковски 2012: 357). Током рекогносцирања, ово место је посе-
ћено, као и њива која припада фамилији нашег сарадника Радована Костића
(катастарски број 1761, 1762), а налази се преко пута куће породице Алексић,
али никакви површински налази нису пронађени том приликом. Претпоста-
вљамо да је културни слој вероватно прекривен слојем речног наноса (сл. 9).

Током истраживања рекогносциран је и део потеса Лештер (карта 1/3; сл.
7с), који се налази на благој падини брда западно од пута Гиље–Варварин.
Са површине на којој има доста облутака, сакупљени су фрагменти керамике
која се може датовати у период XVIII–XIX века. Посећен је такође потес Ва-
логе (карта 1/4), који се налази око 400 m од Лештара у правцу северозапада,
а на простору од око 1 ha регистровани су фрагменти керамике који се могу
датовати у период гвозденог доба, као и у XVIII–XIX век. На потесу Гробиште
(сл. 7с), на коме је био виноград, а налази се око 300 m северно од Валогe, на
источној падини брда које се спушта ка селу, према речима мештана налаже-
не су кости.

Сл. 6 Локалитет Ан, пункт Ан: фрагменти керамичких посуда
(фото: В. Вучковић и М. Вранић)

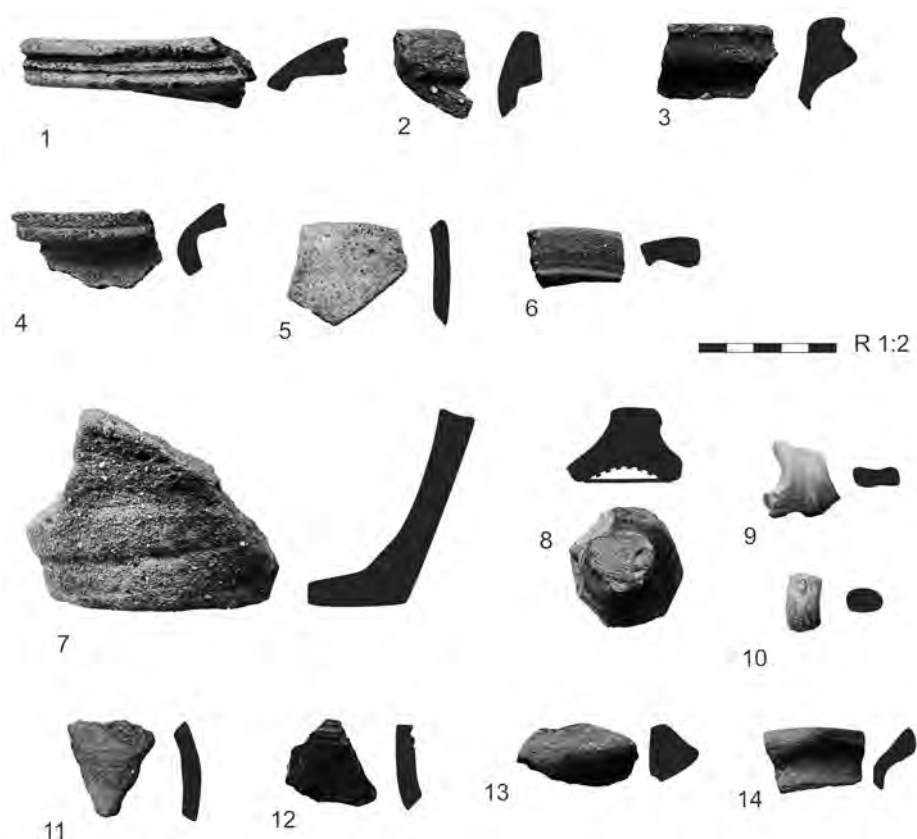
Fig. 6 Site An, point An: fragments of pottery vessels (photo: V. Vučković and M. Vranić)

11 О том налазу обавестио нас је наш сарадник Радован Костић из Поточца 2017. године, који је том приликом налазе донео у Музеј.

Сл. 7 Позиција локалитета: а) Момчилов град, Момчилов град 2, пећ и Арсина чука; б) Момчилов град, пункт Арсина чука; с) позиција локалитета Раšевачки луг, Гробиште и Лештар, атар села Поточца
(документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 7 Position of the site: a) Momčilov Grad, Momčilov Grad 2, furnace and Arsina Čuka; b) Momčilov Grad, point Arsina Čuka; c) location of the sites Raševački Lug, Grobište and Leštar, area of the village Potočac
(documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Сл. 8 Фрагменти керамичких посуда с локалитета: 1–7) Арсина чука, атар села Трешњевице; 8–10) Турски хан, атар села Поточца; 11–14) Трешњевица, север, атар села Трешњевице (фото-документација Завичајног музеја Параћин)

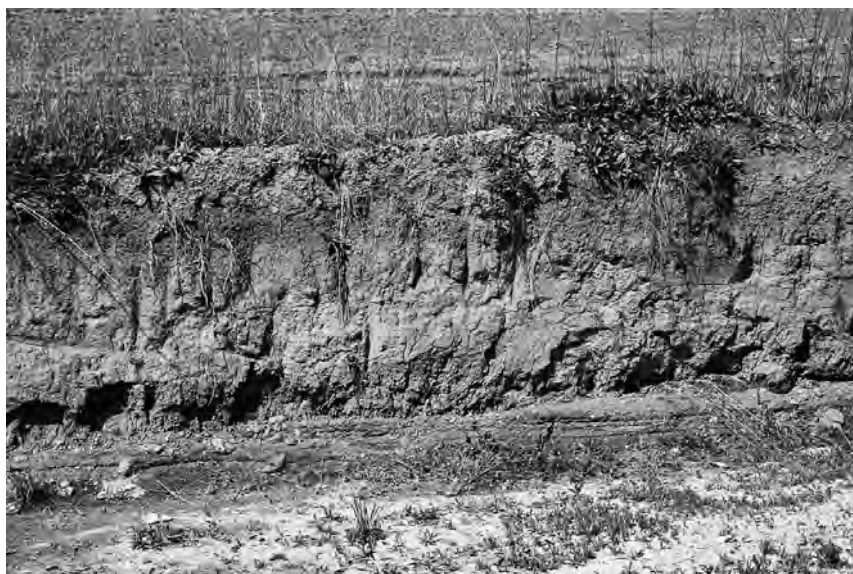
Fig. 8 Fragments of pottery vessels from the sites : 1-7) Arsina Čuka, area of the village Trešnjevica; 8-10) Turski Han, area of the village Potočac; 11-14) Trešnjevica, North, area of the village Trešnjevica (photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Овде треба поменути и случајне налазе фрагмената керамике, на које је мештанин Д. Алексић наишао у свом воћњаку на потесу Турски хан; они се могу датовати у период римске и османске доминације. Реч је о две фрагментоване дршке, од којих једна има трагове зелене глеђи, и врху поклопца пригачане површине (сл. 8/8–10).

Рашевица

Село Рашевица делимично је смештено на обронцима планине Јухор, а делом у равници која представља западну обалу Велике Мораве. Од Параћина је удаљено око 10 km ка западу, а кроз село пролази локални пут Гиље–Варварин. Кроз западни, брдовити део села протичу два потока, Дубоки и Бугарски, који се ту састају и чине Рашевачки поток (карта 1). Досадашњим истраживањима су обухваћени само село и његова околина. На основу случајних

налаза приликом копања темеља за кућу, у равничарском делу села, дуж безименог потока, 1972. године лоциран је локалитет под називом Слатина. Осим материјала датованог у средњи неолит, констатовани су леп и налази из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба (Vetnić 1974: 141, fusnota 141). М. Стојић такође помиње локалитет Слатину, на тераси код места на коме се спајају Слатински и Бугарски поток. Налазе чине кућни леп и керамика опредељена у прелазни период (Stojić 1986: 21). Из разговора с мештанима током наших истраживања 2020. године, сазнали смо да су на том месту, приликом копања за пут, откривене људске кости и бронзана посуда с приказом винове лозе (табела 2; сл. 10а, 12а, б). Наводно је реч о старој цркви код које су Турци за време неке светковине побили окупљени народ. Приликом обиласка наишли смо на остатке зида у дужини од 1,8 m, који се простире у правцу исток–запад и који је грађен од ломљеног камена повезаног кречним малтером. Површинских налаза није било, нити су уочени у профилу брда куда пролази пут ка Слатинском извору. Пункт Двориште Рајка Петровића се налази у западном делу села, на благој падини северно од Рашевачког потока (табела 2; сл. 10а). Посећена је окућница и прикупљено неколико ситних уломака керамике, за које се не може одредити прецизна хронологија. Северозападно од села и на простору данашњег месног гробља констатовано је постојање локалитета са атипичним фрагментима керамике мањих димензија, који се могу датовати у позну праисторију, антику и средњи век.¹²

Сл. 9 Западни геолошки профил укопа, село Поточац
(фото-документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 9 West geological profile of the digging, village Potočac
(photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

12 Неколико непубликованих фрагмената средњовековне керамике са овог простора чува се у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

Идући низводно јужном обалом Рашевачког потока, у дворишту Раденка Цанића (табела 2; сл. 10а), 1993. године, у циљу истраживања села Рашевице извршена су сондажна ископавања мањег обима. Том приликом, сонда димензија 3 × 3 m постављена је у кориту потока, где су налажени фрагменти из периода старчевачке културе, позног бронзаног доба и римског периода. По скидању слоја хумуса дебљине 0,5 m констатован је слој камена дебљине 0,9 m, који представља дно некадашњег потока, а у њему су такође проналажени фрагменти керамике. Испод тог слоја налазио се слој здравнице светломрке боје, у којој није било налаза. Истраживања су прекинута на дубини од 2 m.¹³ Приликом обиласка овог локалитета, позиционирано је двориште породице Цанић (43.8386 N, 21.3215 E), а на парцели до дворишта основне школе, на пункту Њива код школе (43.8384 N, 21.3221 E) (табела 2; сл. 10а) прикупљени су уломци керамике. Реч је о атипичном материјалу који се не може прецизно датовати, али се може закључити да се ради о позној праисторији (старије гвоздено доба?), можда о латену, као и о налазима који би могли бити из античког периода и средњег века. Са пункта Школско игралиште (табела 2; сл. 10а), из 2008. године потичу случајни налази познолатенске, римске и средњовековне керамике, а сакупљени су на релативној дубини од око 0,4 m.¹⁴ Пункт Двориште Драшка Лукића (Велики поток) (табела 2; сл. 10а) обухвата двориште Драшка Лукића и околна дворишта, па стога није могуће утврдити тачну површину коју обухвата локалитет. Приликом земљаних радова проналажени су фрагменти стаклених предмета, керамичких посуда и тегула, а током 1979. године вршена су ископавања мањег обима, која су дала старчевачке и халштатске налазе из периода праисторије, као и римску керамику датовану у II и III век (Brmbolić 1981: 188; Stojić 1986: 21). По причању тадашњег власника, ископавањима у организацији Завичајног музеја из Јагодине 1975. године, у самом дворишту је пронађен римски гроб с прилозима.¹⁵

Са пункта Ветеринарска станица (табела 2; сл. 10а) су 2008. године у параћински музеј донети случајни налази, који се по карактеристикама могу приписати старчевачкој култури, бронзаном добу и позном латену. Међу налазима су и фрагменти римске керамике и тегула.

Пункт Двориште Т. Стефановића (табела 2; сл. 10а) је евидентиран у североисточном делу Рашевице, где су приликом изградње куће (копања темеља) пронађени фрагменти керамике и кућни леп који указују на вишеслојно насеље с прелаза из бронзаног у старије гвоздено доба. Археолошка грађа чува се у Завичајном музеју у Јагодини (Stojić 1986: 21, Т. 11/6). Крајем 2020. године, Т. Стефановић је Завичајном музеју у Параћину поклонио налазе из његовог дворишта, откривене током копања подрума (сл. 12). Налази потичу са дубине од 0,7 m и чине их фрагменти посуда који се могу везати за старчевачку културу и бронзано доба. Посебно треба издвојити неолитску тунеласту дршку израђену од фино пречишћене земље, добро печене, пригачане површине, чија боја варира од окер до

13 Документација Завичајни музеј Параћин, Параћин; екипу су чинили П. Вучковић, директор Музеја и археолог, и А. Срнидаковић, кустос-археолог.

14 Немамо јасне податке о каквим радовима је реч.

15 Документација Завичајни музеј Параћин.

Сл. 10 Реконструкција положаја: а) два локалитета у селу Раšевици; б) локалитета Виноградарско брдо и пунктова Раšевица 1 и 2; в) локалитета јужно од села Раšевице (фото-документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 10 Reconstruction of the position: a) two sites in the village Raševica; b) site Vinogradarsko Brdo and points Raševica 1 and 2; c) site to the south of the Raševica village (photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

браон (сл. 12/5). Тај тип дршке је такође констатован у протостарчевачком насељу Гривац (Bogdanović 2004: 5.6g). Фрагментован бронзанодопски лонац се може реконструисати. Та посуда благо извијеног обода, благо заобљене профилације и равнoг дна, израђена је од лоше пречишћене земље, лоше је печена, а површина је браон боје и огрубљена је услед присуства веће концентрације каменчића у фактури (сл. 12/1). На рамену је масивна језичаста дршка, која се налази на линији овалних украса изведених само утискивањем прста директно на површину. Обод посуде је украшен штипаном траком. Слични налази јављају се на ширем простору Великог Поморавља, као што је пример са Виминацијума (Karuran, Bulatović i Danković 2019: Т. 3/13–15, Т. 7/5; Bulatović, Jović i Milovanović 2019: Т. 3/17, Т. 4/4–5) или Велике Хумске чуке (Булатовић и Станковски 2012: Т. III/25), а могу се одредити у Бубањ – Хум IV – Љуљаци групу, која се, према новим апсолутним датумима, одређује у период између 1900. и 1500/1400. године пре н. е. (Bulatović 2021: 141). Истом периоду вероватно припадају фрагмент отворене дубоке зделе извијеног кратког цилиндричног врата и наглашеног рамена, израђене од земље фине фактуре, добро печене, глачане површине, окер боје (сл. 12/4), и тракаста дршка песковите фактуре, пригачане површине, црне боје (сл. 12/3).

Сл. 11 Локалитет Две липе: а) место на коме су нађени остаци црквеног објекта; б) део црквеног објекта видљив на површини, село Рашевица (фото-документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 11 Site Dve Lipe: a) location where the remains of church structure were found; b) section of the church structure visible on the surface, Raševica village (photo documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Са пункта Двориште Славољуба Стефановића¹⁶ (табела 2; сл. 10а) потичу фрагменти керамике, који се могу датовати у старије гвоздено доба.

Налази са пункта Окућница Стојана Булиног¹⁷ (табела 2; сл. 10а) могу се датовати у период млађег неолита и бронзаног доба (сл.12/10–11).

На пункту Караула, кућа Ратка Матића¹⁸ (табела 2; сл. 10а), нађено је неколико атипичних фрагмената керамике, који се могу одредити у периоде позне праисторије.

Са пункта Двориште Гвоздена Матића¹⁹ (табела 2; сл. 10а) потиче више фрагмената византијских керамичких посуда.

Већи број фрагмената керамичких посуда са пункта Окућница Момира Ђоравог (табела 2; сл. 10а) се, на основу техничко-технолошких и типолошких карактеристика, може датовати у бронзано доба. Уломци углавном припадају већем лонцу лоше фактуре, лошег печења, окер боје, грубе површине. Непосредно испод обода формирана је пластична трака украшена удубљењима изведеним убодима прста (сл. 12/6).

Са пункта Башта Милоја М. Цанића (табела 2; сл. 10а) потичу налази који се по својим особинама могу одредити у антички период и позни средњи век (сл. 12/7–9).²⁰

М. Стојић (Stojić 1986) такође помиње једнослојно насеље из старијег гвозденог доба на потесу Металиште (396 m), које се, по његовим речима, налази на тераси, али је јаснији опис његовог положаја том приликом изостао. Према Стојићевим подацима, археолошке налазе чине кућни леп и фрагменти керамике (Stojić 1986: Т. 29/5).²¹ Током обиласка тог потеса утврдили смо да је реч о истоименом брду западно од Рашевице и тада је истражено неколико парцела (43.8378 N, 21.3039 E), али се није наишло на било какав покретни материјал. Међутим, посебан утисак оставила је добра визуелна комуникација са долином Мораве и источним крајем овог дела централног Поморавља, што том потесу даје добар стратешки карактер.

Локалитет Виноградарско брдо (карта 1/7; табела 2; сл. 11b, 13) регистрован је на истоименом потесу и удаљен је око 1,3 km северно од центра села. На парцели која се спушта све до јужне стране корита Винског потока и локалног пута (43.8506 N, 21.3200 E) пронађена је већа количина уломака праисторијске керамике и лепа, на површини од око 0,9 ha, која указује на постојање насеља. Реч је о фрагментима посуда који се, на основу карактеристика, могу одредити у старчевачки период. Треба издвојити фрагменте три лонца извијених обода, од којих су два израђена од добро печене земље фине фактуре, са додатком органске материје, пригачане површине, браон и наранџасте боје (сл. 14/1, 3), док је трећи од добро печене глине средње фактуре, са додатком лискуна, пригачане површине и браон боје. Обод је украшен укошеним уре-

16 Непубликовани материјал се чува у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

17 Непубликовани материјал потиче с рекогносцирања 1981. године и чува се у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

18 Непубликовани материјал се чува у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

19 Непубликовани материјал се чува у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

20 Непубликовани материјал се чува у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

21 Материјал се чува у Завичајном музеју у Јагодини. Документација недостаје.

зима (сл. 14/2). Такође је идентификован фрагмент лоптасте зделе језичастог обода, израђен од глине с додацима ситнијих и крупнијих каменчића. Површински слој недостаје, те је видљива пригачана површина тамнобраон боје (сл. 14/6). Посуде такве профилације забележене су на локалитету Гривац, у протостарчевачком хоризонту Гривац I (Bogdanović 2004: 5.5a, 5.6a). Фрагмент посуде већих димензија, с реципијентом заобљене профилације, украшен пластичном траком изведеном у бодима прста, израђен је од глине грубе фактуре, пригачане је површине и тамнобраон боје (сл. 14/7). Треба поменути фрагмент посуде с реципијентом заобљене профилације, танких зидова, с два пластична наlepка (сл. 14/5), и два фрагмента посуда с језичастом, односно наглашеном брадавичастом дршком, израђена од глине fine фактуре, у којој су видљиви ретки каменчићи и лискун, пригачане површине, добро печена, браон до црне, односно тамнобраон боје (сл. 14/4, 8).

Сл. 12 Налази у селу Раšевици: 1, 3–5) Двориште Т. Стефановића; 6) Окућница Момира Ђоравог; 7–9) Башта Милоја М. Цанића; 10–11) Окућница Стојана Булиног (фото: В. Вучковић)

Fig. 12 Finds from Raševica village: 1, 3–5) Backyard of T. Stefanović; 6) Croft of Momir Ćoravi; 7–9) Garden of Miloje M. Canić; 10–11) Croft of Stojan Bulin (photo: V. Vučković)

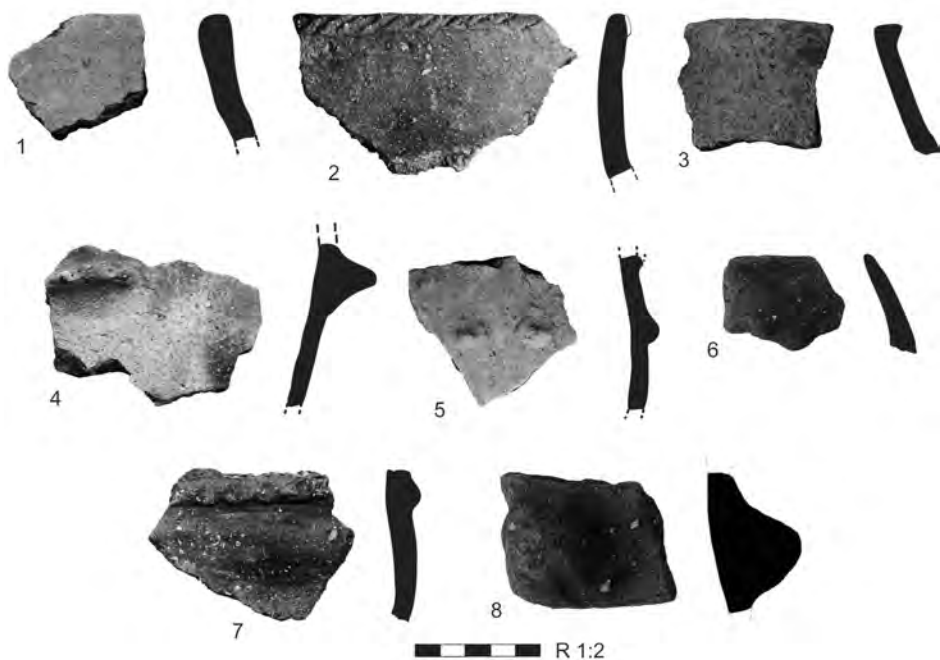
Сл. 13 Локалитет Виноградарско брдо: а) реконструкција положаја;
 б) из правца југа (документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 13 Site Vinogradarsko Brdo: a) reconstruction of position; b) from the south
 (documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Локалитет Вински поток, испод моста, дао је неколико налаза фрагмената керамике, на којима је видљив утицај воде, а само за један се може рећи да припада праисторији.

На северном излазу из села, на пункту Рашевица север 1 и 2 (сл. 10b) констатовани су ретки налази керамике из античког периода. Нешто северније, на потесу Данка, који је, заправо, истурено узвишење изнад равничарског појаса, такође су констатовани ретки налази праисторијске керамике.

Јужно од села, код рашевачке цркве Христовог рођења, регистровани су налази из периода позне праисторије и антике. Атипичан материјал пронађен је јужно од села, на пунктовима Рашевица 1, 2, Рашевица и Њива јужно од пута (сл. 10c), који се може датовати у период позне праисторије.

Сл. 14 Фрагменти керамичких посуда с локалитета Виноградарско брдо
(фото: В. Вучковић и М. Вранић)

Fig. 14 Fragments of pottery vessels from the site Vinogradarsko Brdo (photo:
V. Vučković and M. Vranić)

Трешњевица

Село Трешњевица се налази око 3 km северно од Рашевице и обухвата благо заталасано побрђе Јухора, западно од пута Гиље–Варварин, и равницу источно од пута, према Великој Морави (карта 1).

Простор тог насеља до сада није био предмет истраживања, а нису познати ни појединачни случајни налази који воде порекло одавде. Током рекогносцирања обишли смо неколико потеса у равничарском делу испод пута Гиље–Варварин. Том приликом, мештанка села Јасмина Јовановић указала нам је на топониме Збег, Латинско гробље, Сиња бара, Мали спруд, односно на места на којима је сакупљала предмете, углавном опеку. На североисточној периферији села констатован је локалитет на потесу Валога, који се у документацији води као локалитет Трешњевица север (43.874378N, 21.324126 E, 43.871166 N, 21.328147 E) (карта 1/8; сл. 15). Ту је, на површини од око 10 ha, пронађена већа количина уломака бронзанодопске керамике, као што су фрагменти трубуха украшени урезаним паралелним линијама, израђени од fine глине са додатком лискуна, пригачане површине, црне и браон боје, фрагменти мале језичасте дршке грубе фактуре, грубе површине, браон боје (сл. 8/11–13), и средњовековне керамике, међу којом се издваја део извијеног задебљаног обода (сл. 8/14).

Сл. 15 Локалитет Трешњевица север: а) позиција и површина; б) изглед
(документација Завичајног музеја Параћин)

Fig. 15 Site Trešnjevica North: a) position and area; b) view of the site
(documentation of the Regional Museum in Paraćin)

Сињи Вир

У атару села Сињи Вир, које се налази северно од Трешњевице (карта 1) и које такође није истраживано раније, обишли смо неколико потеса (Старо брдо, Чукара, Тршевина и Старо село), који се простиру на већој надморској висини, западно од села, и прикупљен је врло мали број налаза из периода праисторије. Због непостојања ораница и углавном запарложених ливада, ни смо успели у потпуности да сагледамо овај крај.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду представљени су резултати најновијих рекогносцирања западне обале реке Велике Мораве, која су спроведена у организацији Завичајног музеја Параћин, у сарадњи са Археолошким институтом из Београда. Основни циљ тог истраживања био је откривање нових и одређивање прецизних места и граница раније установљених локалитета. Такође је дефинисано културно-хронолошко опредељење локалитета, које је допуњено претходним подацима добијеним вишедеценијским радом параћинског музеја и Завичајног музеја у Јагодини, а који су до данашњих дана остали делимично необјављени.

Тако је на самом југу, у атару села Својнова, регистрован велики простор од неколико хектара, са развијеном хоризонталном стратиграфијом од неолита до средњег века. То подручје гравитира ка Великој Морави и делом се везује за ток Својновачког потока. Реч је, у ствари, о локалитету Ан, према раније дефинисаном налазишту у његовом јужном делу (Brmbolić 1981; Брмболић 1986). Ради лакше оријентације, тај велики локалитет подељен је на више пунктова: Ан, Ливаде–Ан, Св. Петка–Ан и Својново–Ан. За готово целу површину карактеристични су, пре свега, налази који се могу одредити у старије гвоздено доба и атипични фрагменти керамике малих димензија, који се на основу техничко-технолошких карактеристика могу везати за период II и I миленијума пре н. е. Најстарији трагови живота, који припадају старчевачкој култури, констатовани су на југоистоку, ближе Великој Морави, на пункту Св. Петка–Ан, као и на северном делу пункта Ливаде–Ан. Материјални остаци винчанске културе уочени су на побрђу, на површини на којој се налази данашње село, док се поједини материјални трагови могу регистровати и у јужном делу овог пункта и на потесу Ограђе.

У атару села Поточца настављено је претраживање око Момчиловог града, које је на потесу Арсина чука указало на људске активности, можда и рударске или металуршке, током позног латена и византијског периода. Посебну пажњу је привукао контекст налаза бронзанодопских посуда из Рашевачког луга, који указује на поплаву, што се може закључити на основу геолошког профила насталог приликом експлоатације шљунка у непосредној близини. Последице истог процеса уочене су у доњем делу тока Својновачког потока, који помиње М. Брмболић у свом извештају са ископавања (Брмболић 1986), али и изнад села Својнова.

У селу Рашевици затечена је слична ситуација као и у Својнову. Низ пунктова у сеоским двориштима у западном и северном делу села, који углавном гравитирају ка Рашевачком потоку, указује на развијену хоризонталну стратиграфију и присуство људи током готово читаве праисторије, антике и средњег века, с обе стране Рашевачког потока. Претпостављамо да су најчешће у питању насеља, али су поједине локације, као што су потес Две липе у западном делу села или јужна обала Рашевачког потока у северном делу села (Двориште Драшка Лукића), биране за сакрална места. На првом је највероватније била подигнута средњовековна црква, а током античког периода су становници овог подручја ту сахрањивали своје покојнике.

Површински налази такође указују на присуство људи у овој области током праисторије и антике. На основу концентрације налаза, највероватније је реч о појединачним стамбеним и економским јединицама. Међутим, мора се напоменути да је земљиште на побрђу северно од села добрим делом запарложено, што је утицало на резултате рекогносцирања. Недостатак налаза и песковито земљиште у низијском делу према Великој Морави, у атарима Рашевице и Трешњевице, потврђују да је ту било старо речно корито или непосредна забарена околина.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bogdanović, M. 2004

Keramičko posudje, u: *Grivac, Naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, ur. M. Bogdanović, Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Narodni muzej, 45–126.

Brmbolić, M. 1981

Arheološka rekognosciranja – područje SO Paraćin, *Arheološki pregled* 22: 187–189.

Брмболић, М. 1986

Рановизантијско утврђење на Јухору, *Зборник Народној музеја* (Београд) 12-1: 199–216.

Брмболић, М. 2003

Рановизантијска налазишта у средњем веку, у: *Сјоменица Јована Ковачевића*, ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд: Српско археолошко друштво, 281–291.

Bulatović, A. 2021

Beakers with trapezoidal mouth as one of the most specific type of Middle Bronze Age vessel in the Central Balkans, in: *Crafting pottery in Bronze Age Europe: the archaeological background of the CRAFTER project*, V. Vučković et al., eds., Paraćin: Regional museum, 121–147.

Булатовић, А. и Станковски, Ј. 2012

Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње = Бронзено време во басеној на Јужна Мораваи долиналиа на Пчиња, Београд–Куманово: Археолошки институт.

Bulatović, A., Jovićić, M. and Milovanović, B. 2019

Horizont ranog bronzanog doba na lokalitetu Rit = Early Bronze Age horizon at the site of Rit, in: *Viminacium u praistoriji = Viminacium in Prehistory*, A. Kapuran et al., eds., Beograd: Arheološki institut, 57–79.

Валтровић, М. 1911

Бакарне и бронзане старине из Србије, *Сѣаринар* (н.р.) 7: 65–97.

Vetnić, S. 1974

Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Pomoravlju, u: *Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u Vojvodini i srpskom Podunavlju*, Materijali X, (Simpozijum praistorijske sekcije SAD), Beograd: Srpsko arheološko društvo; Subotica: Gradski muzej, 123–182.

Вучковић, В. 2014

„...Овде још неко копа...”, или како уништити сопствено културно наслеђе на примеру средњег Поморавља, *Гласник Српској археолошкој друштва* 30: 319–335.

Дероко, А. 1950

Средњевековни прагови у Србији и Црној Гори и Македонији, Београд: Просвета.

Каниц, Ф. 1989

Србија, земља и становништво од римској доба до краја XIX века, друга књига, Београд: Српска књижевна задруга.

Kapuran, A., Bulatović, A. i Danković, I. 2019

Horizonti bronzanog doba na lokalitetu Nad Klepečkom = Bronze Age horizons at the site of Nad Klepečkom, in: *Viminacium u praistoriji = Viminacium in Prehistory*, A. Kapuran et al., eds., Beograd: Arheološki institut, 80–141.

Карић, В. 1887

Србија, опис земље, народа и државе, Београд.

Мијатовић, М. С. 1905

Темнић: антропогеографска студија, у: *Насеља српских земаља: расправа и праћа* (са 38 скица у тексту и атласом), св. 3, књ. 3, ур. Ј. Цвијић, Београд: Српска краљевска академија, 246–406.

Милићевић, М. Ђ. 1876

Кнежевина Србија, Београд: Државна штампарија.

Милојевић, Б. Ж. 1951

Долина Велике Мораве, *Зборник радова Српске академије наука*, књ. 15, Географски институт књ. 3: 1–74.

Мишковић, Ј. 1882

Јухор планина - географско историјско слика, *Отаџбина* 10: 548–561.

Мишковић, Ј. 1885

Топографски речник Јагодинског округа, *Гласник Српској ученој групи* 61: 1–202.

Stojić, M. 1986

Gvozdeno doba u basenu Velike Morave, Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Filipović, V., Mladenović, O. and Vučković, V. 2018

Archaeological site of Bolnica in Paraćin and its importance for the prehistory of the Central Morava Region – a contribution in chronology and horizontal and vertical stratigraphy, *Стирпар* (н.с.) 69: 113–138.

Шкриванић, Г. 1974

Пућеви у средњевековној Србији, Београд: Туристичка штампа.

КАРТЕ / MAPS

Војна топографска карта

1:25.000, лист Крушевац 2–2, Београд: Војногеографски институт, 1976.

Генералштабна топографска карта

1:75.000, лист Ж. 6, Варварин, Београд: Географско одељење Главног
ђенералштаба, 1894.

VESNA P. VUČKOVIĆ
Regional Museum, Paraćin

MIRKO M. VRANIĆ
University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Laboratory for Bioarchaeology

VOJISLAV M. FILIPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

SITE SURVEYING OF THE WEST BANK OF VELIKA MORAVA IN THE TERRITORY OF THE PARAĆIN MUNICIPALITY

SUMMARY

We are presenting in this paper the most recent results of systematic site surveying of the territory of Paraćin municipality, i.e. the west bank of the Velika Morava river that had been carried out in the 2018. Thanks to the dynamic activity of the Paraćin Museum since its foundation, the information for about 120 archaeological sites from the territory of the municipality has been collected. Nevertheless, in the area of the west bank of the Velika Morava river that includes the lowlands but also eastern hillsides of the Juhor mountain only 7 sites dating from the prehistory to the Middle Ages have been recorded so far and that does not correspond, regarding the density, to the other lowlands in the central Morava valley. Because of such small number of sites but also because the strong river erosion of the Velika Morava, which, for decades, washes off the hectares of arable land in this zone of the river valley, we were of the opinion that this area has the priority and potential for further investigations in particular for the site surveying. In order to obtain more complete cultural and chronological picture, the data from the survey are supplemented with published and unpublished results of earlier investigations conducted by authorized institutions. The ultimate goal was to locate the new sites and to establish their boundaries but also to check on the previously identified sites. Particularly interesting results were obtained in the course of investigation the areas of the villages Svojnovo, Potočac and Raševica, while from the territories of the villages Trešnjevica and Sinji Vir we have first registered sites. We think that overview of all the sites investigated so far will make easier future investigations of this area of the Paraćin municipality and complete the cultural and chronological picture of settling the west bank of the Velika Morava river.

Јелена Н. МАРКОВИЋ*Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију,
Лабораторија за биоархеологију***Адела Е. ПЛЕЦЕРОВА***Универзитет јужне Бохемије у Чешким Будејовицама, Факултет науке –
Лабораторија за археодонику и палеоекологију, Чешка Република***Ивана Р. С. ЖИВАЉЕВИЋ***Универзитет у Новом Саду, Институт Биосенс***Сања П. КОЈИЋ***Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука***Бојан Б. ПЕТРОВИЋ***Универзитет у Новом Саду, Медицински факултет***Аца В. ЂОРЂЕВИЋ***Народни музеј у Београду***Софија М. СТЕФАНОВИЋ***Институт Биосенс, Универзитет у Новом Саду
Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију,
Лабораторија за биоархеологију*

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СПАЉЕНИХ ЉУДСКИХ ОСТАКА СА ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ КОНОПИШТЕ У БЛИЗИНИ СЕЛА МАЛА ВРБИЦА КОД КЛАДОВА*

Апстракт: У раду су представљени резултати интердисциплинарних истраживања кремираног остеолошког материјала у урнама из бронзаног и млађег гвозденог доба са некрополе на локалитету Конопиште, у близини села Мала Врбица. Антрополошким анализом утврђени су број индивидуа сахрањених у урнама, степен фрагментације, тежина и боја костију, у циљу реконструк-

* Рад је реализован у оквиру пројекта *BIRTH: Births, mothers and babies: prehistoric fertility in the Balkans between 10,000–5000 BC* (Grant Agreement No. 640557), финансираног од стране Европског истраживачког савета (ERC: European Research Council), у оквиру програма за истраживање и иновације Хоризонт 2020 (Horizon 2020), и пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Биоархеологија древне Европе: људи, животиње и дијекте у праисторији Србије* (бр. III 47001 и бр. 451-03-9/2021-14/200358). Археолошка истраживања резултат су пројекта Народног музеја у Београду *Системајска ископавања локалитета Конопиште*.

ције погребне праксе. Осим макроскопских метода, примењене су и колориметријска анализа ради утврђивања температуре горења, радиографска анализа због бољег сагледавања промена у унутрашњости зуба насталих под утицајем високих температура, као и СЕМ–ЕДС анализа, да би се утврдило присуство метала на костима (остатака гробних прилога). На некрополи је у пет урни сахрањено седам индивидуа, од тога две жене, један мушкарац, два покојника код којих пол није могао бити одређен и двоје деце. Осим сахрана кремираних покојника у урнама, у једном од гробова откривене су и слободно укопане кости, али у случају те индивидуе није било индикатора за одређивање пола и старости. Покојници су сахрањивани појединачно у три урне, док су у две пронађени остаци једне одрасле особе и детета. Тежина присутних костију износи од 40 до 900 g, док је боја костију претежно смеђа, с примесима плавих и белих фрагмената, што указује на то да су биле изложене температури од 400 до 600 °C. Јављају се трансверзалне пукотине, какве настају када се врши примарно спаљивање, односно када су присутна мека ткива. Осим људских остатака, у оквиру рада су анализирани и животињски остаци који су се налазили у урнама и/или поред њих.

Кључне речи: Конопиште, бронзано доба, гвоздено доба, кремација

УВОД

Погребни обичаји који су преовлађивали у периодима пре бронзаног доба, већином су укључивали примарну или секундарну инхумацију, док се кремација јављала спорадично. С почетком бронзаног доба, кремација је све више практикована, с тим што постаје доминантан погребни обичај тек у касном бронзаном добу (Harding 2004). Најчешћа пракса је укључивала депоновање остатака у урне које су полагане у земљу, али су у неким случајевима кремиране кости стављане директно у гробну раку. Око урни су некад грађене камене конструкције, изнад којих су се налазиле хумке (Coles and Harding 1979). Гробови са спаљеним покојницима налажени су широм Европе, укључујући и територију данашње Србије (Тодоровић 1956; Микић 1994; Крстић 2003), на којој се кремације ретко јављају пре бронзаног доба (нпр. Borić, Raičević and Stefanović 2009), али се ова погребна пракса наставља и у гвозденом добу. Погребни обичај спаљивања примењиван је и међу становницима касног бронзаног и млађег гвозденог доба (археолошки идентификованим као носиоци култура Жуто брдо, Гава комплекса и латенске културе), чији су спаљени остаци, који су предмет анализе у овом раду, пронађени на некрополи на локалитету Конопиште у близини села Мала Врбица код Кладова.

ДОСАДАШЊА САЗНАЊА О САХРАЊИВАЊУ КРЕМИРАНИХ ПОКОЈНИКА

Кремирани покојници на некрополама културе Жуто брдо углавном су депоновани у керамичке урне, али су у неким случајевима кремирани остаци полагани директно у гробну јаму (Garašanin 1983). На некрополама нема трагова спалишта, те се може претпоставити да кремација није вршена на месту

сахране. Урне су постављане у плитке раке, заједно с керамичким посудама, антропоморфним или зооморфним фигуринама, које су вероватно служиле као прилози (Garašanin 1983). Као што је описао Гарашанин (Garašanin 1983), већина гробова садржи по једну урну, али су познати и гробови с две или три урне, у оквиру којих се, заједно са остацима спаљених покојника, јављају и керамичке посуде, а понекад и метални предмети. Такође, забележено је да се на некрополама појављују и кенотафи. Једна од већих некропола која припада тој групи је Гламија у Корбову, на којој су кремирани покојници полагани у керамичке урне које су биле поклапане керамичким посудама (Крстић 2003). Како наводи Крстић (Крстић 2003), преовлађују гробови са по једном урном, иако има и гробова са две или, ређе, три урне, али није познато да ли би се то могло повезати са одређеним сродничким или друштвеним групама, или са околностима које су довеле до смрти. Такође, исти аутор издваја случај да су у гробу, поред керамичких прилога, пронађене две групе калцинисаних костију које су биле положене директно у земљу, те тај гроб представља пример сахрањивања ван урне. Уједно, то је и једна од ретких некропола из групе Жуто брдо на којој је обављена и антрополошка анализа, којом је утврђено да су у три урне пронађени остаци по две индивидуе, одрасле особе и детета. Такође, у једном гробу су нађени остаци две индивидуе, у посуди с два реципијента, од којих је један садржао кремиране остатке одрасле особе, а други детета. Код таквих гробова се углавном није могао одредити пол одрасле особе, сем у једном случају, у коме је установљено да се ради о жени (Крстић 2003). Од гробних прилога у урнама, јављају се керамичке посуде, а у ретким случајевима фрагменти украсних предмета од кости, као и фрагментовани кремени ножићи, док се као гробни прилози ван урни јављају керамичке посуде, а врло ретко керамичке фигурине и звечке (Крстић 2003).

У гробове су полагани и остаци животиња, можда као понуда у храни, што потврђује велики број животињских костију које су налажене у близини урни, у неколико случајева у керамичким посудама. На некрополи нису пронађени трагови ломаче, што значи да је спаљивање обављано на другој локацији. Крстић сматра (Крстић 2003) да су покојници на ломачу полагани у одећи и с накитом, будући да су на костима уочени трагови истопљеног метала, а присутан је и накит од кости, док су заједно с покојником горели и керамика и животињске кости.

За некрополе Гава културе карактеристично је полагање покојника у урне које су затим стављане у јаму, са отвором нагоре, док су понекад испод урне постављани делови керамичких посуда, попут дна, округле керамичке плочице или постоља кружног или елипсастог облика (Bukvić 1999). Како је описао Буквић (Bukvić 1999), дно гробне јаме је понекад посуто пепелом или калцинисаним људским костима, док су у урне стављани и лични предмети, који су са остацима покојника сакупљани са ломаче, док се од гробних прилога, поред или унутар урни, јављају и керамичке посуде, са или без хране. Исти аутор наводи да се осим керамике, у гробовима налазе и бронзани гробни прилози, попут игала, прстења, наруквица, торквеса, дугмића и привезака, док су животињске кости у неким случајевима полагане у урне, а понекад поред њих

– на земљу или пепео. Урне су обично биле поклапане зделама, али и деловима посуда (дно) или керамичким плочама, и претежно су постављане усправно, али постоје и случајеви када је отвор урни постављан надоле тако да прекрива кремиране остатке, а полагање су и на страну (Bukvić 1999). Не постоји велики број антрополошки обрађених кремираних покојника који потичу из периода Гава културе (Штефанчић 1984–1985; Bukvić 1999). Антрополошком анализом материјала са некрополе Рафинерија II установљено је да је у већини урни сахрањен само један покојник, док су у мањем броју урни присутни остаци две индивидуе (Штефанчић 1984–1985). Анализа коју је обавила Штефанчић (1984–1985) показала је да су у свим урнама са више покојника сахрањени одрасла индивидуа и дете, док су приликом појединачних сахрана присутне индивидуе мушког и женског пола, као и деца. Ова ауторка је утврдила да тежина кремираних костију варира од 6 до 751 g, као и да су на некрополи пронађени такозвани двојни гробови, у којима су по две урне постављене заједно у једну гробну јаму. Код двојних гробова постоји само један случај да су у урни пронађени остаци две индивидуе, одрасле особе и детета (Штефанчић 1984–1985). Друга некропола на којој је такође обављена антрополошка анализа, од стране исте ауторке, је некропола Бели брег у Опову, на којој су кремиране кости боље очуване него на локалитету Рафинерија (Штефанчић 1984–1985). Антрополошка анализа је показала да све урне садрже кремиране остатке једне индивидуе, сем урне у којој су сахрањене две одрасле особе (Штефанчић 1984–1985). Такође, ова ауторка наводи да кремирани остаци те две индивидуе нису били измешани у урни, већ су били одвојени керамичком посудом, као и да на тој некрополи нису откривени скелетни остаци деце, већ само мушкараца и жена, док је тежина костију варијала од 22 до 410 g (Штефанчић 1984–1985).

На основу досадашњих скромних података, јер су антрополошке анализе са некрополе које су припадале културној групи Жуто брдо и Гава комплекса ретко рађене, може се закључити да су урне понекад употребљаване за сахрану више индивидуа, да тежина сачуваних кремираних костију варира, да су прикупљани сви елементи скелета, као и да су покојници спаљивани с личним предметима.

На некрополама латенске културе јављају се сахране у урнама, керамичким посудама које су служиле као урне, и директно у земљи. Гробови су појединачни, али и двојни, док се појављују и празни гробови, односно кенотафи (Тодоровић 1956; Todorović 1972), а погребни обичај је биритуалан (Todorović 1972; Drnić 2015). Карактеристична је висока температура горења, као и мала количина очуваних костију, што може бити последица селективног сакупљања остатака с ломаче или високих температура горења (Тодоровић 1956; Микић 1994). Од прилога, у урнама су се налазили предмети за свакодневну употребу, керамичко и бронзано посуђе, наруквице, прстење, фибуле, бронзани и коштани украсни предмети, оруђе и оружје (Тодоровић 1956; Todorović 1972). У неким гробовима налажени су и предмети од бронзе и гвожђа, који су деформисани под утицајем високих температура (Тодоровић 1956; Drnić 2015). За оружје полагано у гробове кремираних покојника је карактеристично то

што су мачеви често савијени, што није случај с мачевима у гробовима инхумираних покојника латенске културе (Todorović 1972; Drnić 2015). Понекад је у гробове полагано и месо животиња, о чему сведоче животињске кости пронађене поред урни (Микић 1994; Drnić 2015), али се у неким случајевима јављају и калцинисане животињске кости у урнама (Drnić 2015).

Једна од ретких некропола спаљених покојника из латенског периода која је антрополошки обрађена је некропола Пећине код Костолца, на којој је пронађено 17 гробова с кремацијом (Микић 1994). Као што је истакао Микић (Микић 1994), кости су гореле на високој температури и сачувана је њихова мала количина, што аутор тумачи као последицу селективног прикупљања након чина кремације. Исти аутор сматра да на самим костима нема трагова који би указивали на њихово брзо хлађење, односно на наглу промену термичке средине, те да сахрана није могла бити обављена непосредно након спаљивања. Он даје и алтернативну хипотезу, а то је да сахрана ипак јесте била обављена одмах након спаљивања и да је управо то био разлог што је сакупљена мала количина још увек врелих костију с ломаче. Велика фрагментованост костију омогућила је антрополошку анализу само код три покојника, који су највероватније мушког пола. У две урне, поред кремираних остатака покојника пронађени су и остаци животињских костију (доњих екстремитета) које нису гореле, тако да су највероватније положене уз покојника након спаљивања, као део погребног ритуала (Микић 1994).

С обзиром на то да су некрополе из латенског периода са територије Србије веома ретко антрополошки анализирани, споменућемо и некрополу из тог периода у области Хрватске. На некрополи Звонимирово – Велико поље откривено је 12 гробова у којима је нађено 15 спаљених покојника, које су антрополошки анализирали Шлаус и Новак (Šlaus i Novak 2013). Они су констатовали да већина костију има карактеристичне деформације, попут закривљених и трансверзалних пукотина, лучног закривљења, губитак волумена и органске материје, што указује на то да су покојници били кремирани док је на костима још увек било меког ткива. Истичу и да је у већини гробова боја костију била сива, уз појаву смеђих тонова, док је код мањег броја покојника преовлађивала бела боја, с примесама сиве. Даље наводе да присуство сиве боје сведочи о томе да је температура ломаче била нешто нижа (око 400–600 °C), док бела боја указује на више температуре (изнад 600 °C), а о слабијем интензитету ватре говори и велики број сачуваних костију. Такође, присуство свих елемената скелета упућује на то да су све кости са ломаче биле сакупљене и положене у гробне јаме. Аутори су констатовали и већу фрагментованост костију жена, због чега су указали на могућност да су њихова тела била изложена јакој ватри у дужем периоду, али и на то да мали узорак кремираних костију са тог локалитета онемогућује доказивање те претпоставке (Šlaus i Novak 2013).

На основу досадашњих истраживања остатака кремираних покојника из латенског периода може се закључити да су урне садржале и појединачне и двојне сахране, и да количина сачуваних костију варира, што даље наводи на закључак да је и температура горења била различита, као и начин прикупљања костију с ломаче. Када је реч о погребном обичају, установљено је да су

покојници сахрањивани са одећом и личним предметима, као и да су у урне полагани предмети различите намене, док је погребни ритуал укључивао и прилагање хране, о чему сведоче пронађене животињске кости.

ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Као што се може закључити из претходног прегледа, антрополошке анализе до сада су ретко рађене када су у питању остаци кремираних покојника из периода касног бронзаног доба и латена. С друге стране, иако су спаљени остаци фрагментовани, што знатно ограничава број антрополошких података, њихова анализа може да пружи значајне информације о погребној пракси, као што је температура горења, или о процесу сакупљања остатака индивидуе након спаљивања.

У овом истраживању анализирани су спаљени остаци покојника из периода бронзаног и гвозденог доба са некрополе Конопиште, која се налази у атару села Мала Врбица. Материјал потиче из пет урни, а чини га и једна група слободно укупаних костију. Циљ аутора рада био је да утврде укупан број покојника сахрањених у урнама, затим начин на који су кремирани, степен фрагментације костију и њихову тежину, као и реконструкцију погребног обичаја који је пратио кремацију и сахрану. У случајевима када је то било могуће, одређивани су и пол и старост покојника. Макроскопском анализом кремираних људских остатака могу се добити основне антрополошке информације, као и подаци о процесу кремирања и обреду који га је пратио. Међутим, најчешће су ти подаци веома оскудни услед деловања ватре, којим се кости трансформишу и долази до њихове фрагментованости и лоше очуваности. Стога је, осим макроскопских метода, примењена и колориметријска анализа у циљу утврђивања температуре горења, затим радиографска анализа ради бољег сагледавања промена у унутрашњости зуба насталих под утицајем високих температура, као и скенинг електронска микроскопија и спектроскопија енергетске дисперзије (СЕМ–ЕДС анализа) да би се утврдило присуство метала на костима (потенцијалних остатака гробних прилога). Осим људских остатака, у овом раду су анализирани и остаци животиња који су депоновани у урнама или поред њих.

АРХЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ

Позиција локалитета Конопиште и историјат истраживања

Археолошки локалитет Конопиште налази се на десној обали Дунава, у атару села Мала Врбица, у општини Кладово, и припада регији источне Србије (сл. 1). Смештен је у равници познатијој под називом Кључ, која се простира низводно од Ђердапске клисуре, мада морамо напоменути да се и за ту област колоквијално усталио назив Ђердап, нарочито после изградње две хидроелектране – Ђердап 1 код Кладова и Ђердап 2 код Прахова. Прва заштитна ископавања у широј зони обављена су у оквиру пројекта *Ђердап 2* 1980/1981.

године, истраживањем локалитета Ливаде, који је у корелацији с најстаријим праисторијским некрополама на локалитету Конопиште.¹ Формирањем језера Ђердап 2, простор на коме се налазио локалитет Ливаде је потопљен (Вукмановић и Поповић 1984: 85–91; Вукмановић и Поповић 1986: 7–26).

Сл. 1 Локалитет Конопиште (аутор: А. Капуран)

Fig. 1 Site Konopište (Map drawing: A. Kapuran)

Локалитет Конопиште налази се око 300 метара јужно од локалитета Ливаде, на некада јасно уочљивој и доминантној пешчаној греди која прати данашњу обалу Дунава у правцу северозапад–југоисток. Заштитна ископавања су обављена у неколико кампања од 1981. до 1988. године, током којих је истражена површина од скоро 1.000 m² (Popović, Vukmanović i Radojčić 1990: 67, сл. 1; Ђорђевић 2019: 119, сл. 2). Приближне димензије локалитета износе 500 × 100 m. Реч је о вишеслојном налазишту са израженом хоризонталном стратиграфијом, на коме су утврђене следеће културно-хронолошке фазе:

1. некропола из позног бронзаног доба (комплекс инкрустоване керамике), група Жуто брдо – Грла Маре (Girila Mare) – Крна (Cirna), укупно 14 гробова (Popović, Vukmanović i Radojčić 1990: 67; Gumă 1995: 101; Jevtić and Vukmanović 1996: 285, 286, Map 2; Пековић 2013: 26, карта 1);

1 На заштитним истраживањима локалитета Ливаде и Конопиште радила је екипа Народног музеја из Београда, а радовима су руководили Мирјана Вукмановић, кустос Народног музеја, и Петар Поповић из Археолошког института.

2. некропола с прелаза бронзаног у гвоздено доба (комплекс канеловане керамике или Гава комплекс), група Мала Врбица – Хинова (Hinova) – Балта Верде (Balta Verde), укупно 19 гробова (Вукмановић 1983: 43–47; Popović, Vukmanović i Radojčić 1990: 67; Gumă 1995: 108, 128, Pl. X; Jevtić and Vukmanović 1996: 287, 288, Map. 3; Popović 1998: 147–153; Davidescu and Vulpe 2010: 58, 60, 90, fig. 23; Ђорђевић 2019: 117–141);
3. некропола из млађег гвозденог доба, укупно шест гробова (Popović, Vukmanović i Radojčić 1990: 68; Поповић 1991: 169, 170, сл. 3/12, 13; 172, сл. 5/1, 2; 174, сл. 6/2, 6; Popović 1997: 57, 58);
4. антички грађевински објекат из периода од I до III века (Popović 1996: 101–103);
5. средњовековно насеље и некропола из XII века, укупно девет гробова (Радјочић и Поповић 2001: 371–376).

Гробови са праисторијских некропола су релативно густо постављени, али се, на основу њихове диспозиције, не уочава правилан распоред. Реч је о кремираним покојницима чији су остац похрањени у керамичке посуде или су слободно укупани у плиће јаме. Некрополе комплекса инкрустоване и канеловане керамике припадају периоду тзв. културе поља са урнама. У односу на данашњу површину терена, дубина њиховог уповавања варира од 0,2 до 1,5 m, али је евидентно да то нису оригинални нивои упоа с обзиром на то да је терен у великој мери нивелисан у античком периоду, као и данашњом пољопривредном делатношћу. Укопи гробних рака нису могли бити дефинисани због песковите структуре земље. Према положају и густини гробова на истраженом простору, можемо с доста сигурности претпоставити да је њихов знатан број у потпуности уништен градњом античког објекта. До додатне девастације терена дошло је током последњих деценија услед пољопривредних радова, али не искључујемо ни могућност да је терен нивелисан употребом грађевинске механизације.

ГРОБОВИ ИЗ КАМПАЊЕ 2015. ГОДИНЕ

Због чињенице да је током истраживања локалитета Ливаде и Конопиште прикупљен изузетан археолошки материјал, Народни музеј у Београду, у оквиру својих редовних делатности, покренуо је пројекат *Системајска истраживања локалитетџа Конопиште*.² На тај начин су створени предуслови за обраду и публикување археолошке грађе с ова два локалитета као с једне целине. Ископавања су отпочета 2015. године, отварањем три квадрата у реконструисаној старој квадратној мрежи, на делу локалитета где је ранијим истраживањима потврђена већа концентрација праисторијских гробова (Ђорђевић 2019: 119, сл. 2).

2 Руководилац пројекта је Аца Ђорђевић, музејски саветник Народног музеја у Београду.

На истраживаном делу локалитета, стратиграфска слика је следећа:

1. оранични слој, односно слој хумуса, до релативне дубине од око 30 cm;
2. слој тамномрке песковите земље испод хумуса, до дубине од 1,5 m, представља хоризонт с налазима;
3. слој жуте пескуше са лесним конкрецијама, без налаза, протумачен као здравица.

Током кампање 2015. године откривена су четири гроба с кремираним остацима покојника. У сонди I, гроб број 1 припада млађем гвозеном добу, гроб број 2 групи Жуто брдо – Грла Маре – Крна, а гроб број 3 групи Хинова – Мала Врбица – Балта Верде. У сонди III, гроб број 4 припада групи Хинова – Мала Врбица – Балта Верде.

Гроб број 1/2015 (сл. 2, 4a) регистрован је на дубини од 0,20 m, у ораничном слоју. Сачуван је доњи део керамичке урне, у којој се налазила мања количина кремираних костију. На основу типолошких карактеристика посуде која је искоришћена као урна, гроб је опредељен у период млађег гвозденог доба. Типолошке паралеле налазимо у материјалу из других гробова са Конопишта, као и из гробова откривених на локалитету Ајмана, који се налази у непосредној близини (Stalio 1986: 32–36, 44–49, fig. 29–49). Латенска некропола на Конопишту се датује у I век пре н. е. и вероватно припада Скордисцима, чије је насеље регистровано у непосредној близини, на острву Шимијану (Stalio 1986: 36; Поповић 1991: 169, 170, сл. 3/12, 13; 172, сл. 5/1, 2; 174, сл. 6/2, 6; Popović 1994: 20).

Сл. 2 Локалитет Конопиште, сонда I, гробови од 1 до 3/2015 (фото: А. Ђорђевић)

Fig. 2 Konopište, trench I, burials 1-3/2015 (photo: A. Đorđević)

Гроб број 2/2015 (сл. 2, 4b) регистрован је на дубини од 0,20 m, у ораничном слоју. Састоји се од керамичке урне, од које је очуван доњи део, осам правилно распоређених мањих керамичких пехара и једне животињске кости која није горела. Урна је асиметрично орнаментисана инкрустованом орнаментиком. Очуване димензије урне су: Н 14,5 cm, R дна 21,5 cm. Поред кремираних костију на дну урне, у оквиру гробне јаме пронађене су и слободно укопане кремиране кости. На основу стилско-типолошких карактеристика керамичког материјала, гроб број 2 припада групи Жуто брдо – Грла Маре – Крна (комплекс инкрустоване керамике) и може се хронолошки одредити у финалну фазу бронзаног доба, што би временски одговарало периоду од 1150. до 1100. године пре н. е. (Jevtić and Vukmanović 1996: 285, 286, Map 2, 290).

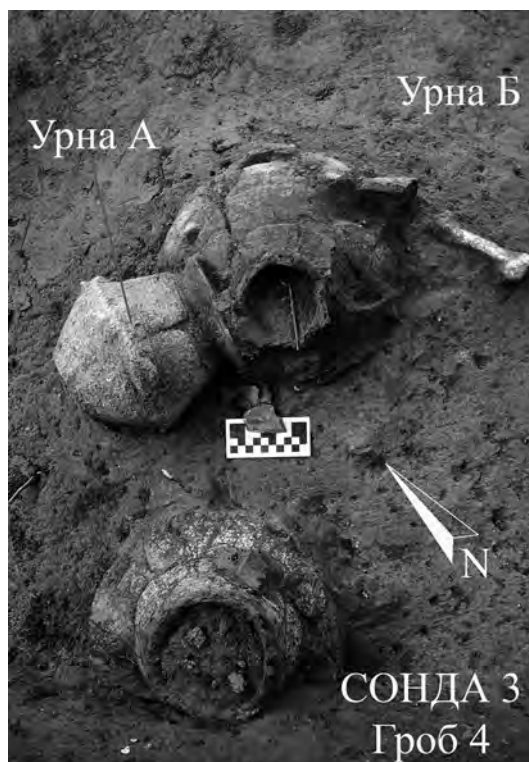
Гроб број 3/2015 (сл. 2, 4c) регистрован је на дубини од 0,55 m, у ораничном слоју, западно од гроба број 2. Састоји се од керамичке урне, пет керамичких посуда у функцији прилога и две животињске кости које нису гореле. Урна је биконичне форме, димензија: Н 22 cm, R обода 16,2 cm, R дна 10 cm, с елементима типичним за Гава комплекс (Bukvić 2000: Т. 65). У урни је пронађена већа количина кремираних костију, затим једна бронзана игла и камени брус, а јужно од ње биле су постављене три зделе увученог обода и већа биконична посуда у којој се налазила шоља-кашика. Сав керамички инвентар гроба број 3 се стилско-типолошки може одредити у групу Хинова – Мала Врбица – Балта Верде и хронолошки сврстати у завршну фазу краја бронзаног доба, што би временски одговарало периоду од 1100. до 950/900. године пре н. е. (Jevtić and Vukmanović 1996: 287, 288, Map 3, 290).

Гроб број 4/2015 (сл. 3) регистрован је на релативној дубини од 1,20 m, поред јужног профила. Састоји се од седам керамичких посуда и једне животињске кости која није горела. У гробу су пронађене две урне, док су велика биконична посуда са шољом-кашиком, здела на стопи, здела с увученим ободом и мањи лоптасти пехар протумачени као прилози. На основу керамичког материјала, гроб број 4 припада Гава комплексу, као и гроб 3 (група Хинова – Мала Врбица – Балта Верде) и хронолошки се може одредити у период од 1100. до 950/900. године пре н. е. (Jevtić and Vukmanović 1996: 287, 288, Map 3, 290).

Најближе аналогije за гробове број 3 и 4 налазимо на румунској некрополи Хинова (Hinova) и некрополи Балеј (Baley) у Бугарској (Davidescu and Vulpe 2010: 43–95; Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 439–456).

Урна А (сл. 3, 4d) је биконичне форме, нешто грубље израде, димензија: Н 26,5 cm, R обода 18,6 cm, R дна 8,5 cm. Лежала је на боку, једним делом ослоњена на урну В, што сигурно није била њена примарна позиција. У урни су нађени већа количина кремираних костију, две бронзане игле и сечиво бронзаног ножа.

Урна В (сл. 3, 4e) је биконичне форме, глачана до високог сјаја, са типичном орнаментиком Гава комплекса, димензија: Н 32,5 cm, R обода 16,6 cm, R дна 8,5 cm. У урни су нађене већа количина кремираних костију, бронзана игла, једна цела и једна фрагментована фибула типа *Peshiera*.

Сл. 3 Локалитет Конопиште, сонда III, гроб 4/2015 (фото: А. Ђорђевић)

Fig. 3 Konopište, trench III, burial 4/2015 (photo: A. Đorđević)

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДИ ИСТРАЖИВАЊА

Антрополошком анализом обухваћен је спаљени остеолошки материјал с локалитета Конопиште, из три гроба из периода касног бронзаног доба (гробови 2, 3 и 4), као и из једног гроба из периода млађег гвозденог доба (гроб 1).

Приликом анализе кремираног остеолошког материјала коришћене су макроскопске, као и микроскопске методе. Пол и старост су утврђени стандардним методама за одређивање пола и старости (Ferembach, Schwidetzky and Stloukal 1980; Brothwell 1981). При анализи дентиције коришћен је стандардни начин обележавања (Federation Dentaire Internationale 1971).

Многи истраживачи (Mays 1998; Holden, Phakey and Clement 1995; Shipman, Foster and Schoeninger 1984) су експерименталним методама дошли до закључка да кост од уобичајене смеђе боје, с повећањем температуре прелази у црну, затим сивоплаву боју, да би на крају, на највишој температури, постала беле боје. Температура горења је одређена на основу боје костију, на начин који предлаже Мајс (Mays 1998). Будући да је температура горења костију током кремације један од најважнијих критеријума за реконструкцију погребне праксе, у овој студији је, осим макроскопског посматрања боје, примењена и колориметријска анализа. Систематско класификовање боја пружа могућ-

ност прецизнијег и јединственог одређивања боја кремираних костију, док њихово инструментално одређивање омогућава објективније посматрање, без субјективне перцепције посматрача. За одређивање боја на узорцима, у овом раду коришћен је софтверски пакет color grab, Loomatix, а употребљавана је LAB палета боја. Фотографисање је спровођено под халогеним светлом, између 3.000 и 4.500 К. Референтни стандард био је RAL classic, односно NSC 1950. верзија програма 3.6.1. Loomatix Ltd 2017 (Devlin and Herrmann 2008; Ellingham et al. 2015).

Утврђено је да код зуба постоје прогресивне, температурно зависне промене од природне боје зуба до црне и тамнобраон, смеђе, сивоплаве, светлосиве, кредастобеле и белорозе. Глеђ је у потпуности очувана и причвршћена за дентин на температурама до 400 °C, делимично одвојена од коронарног дентина или фрагментирана између 500 °C и 700 °C и потпуно одвојена и фрагментирана на свим зубима на температурама већим од 800 °C (Endris and Berrische 1985; Beach, Passalacqua and Chapman 2008; Sandholzer et al. 2013; Sharma 2020). Анализом зубне глеђи су тако, у овом истраживању добијени додатни подаци о температурама горења, а такође су зуби анализирани и радиографски да би се показале промене које се дешавају у њиховој унутрашњости, што може да пружи додатне информације о утицају различитих температура. Посматрањем радиограма могу се анализирати присуство, величина и облик пукотина у унутрашњости глеђи и дентина, као и утицај високих температура на комору пулпе и коренске канале (Shipman, Foster and Schoeninger 1984; Sandholzer et al. 2013).

Када је у питању анализа начина кремације и утицаја температуре на кости, ти методи су засновани на сазнањима о врстама пукотина и проценту смањења обима кости. Пре тренутка кремације, кост може бити прекривена неким ткивом или сува, што утиче на појаву различитих пукотина (Whyte 2001). С повећањем температуре долази до смањења количине течности у костима, која прелази у гасовито стање, што даље доводи до трансверзалних пукотина, које указују на то да је у тренутку кремације на костима било меког ткива (Heglar 1984). Уколико је кост, у тренутку стављања на ломачу сува, односно мацерирана, због мањка течности долази до стварања лонгитудиналних пукотина (Ubelaker 2008). Облици пукотина на костима бележени су по систему који предлажу Бикстра и Убелакер (Buikstra and Ubelaker 1994). Последица губитка течности из костију је и смањење њиховог обима, у зависности од температуре горења. Кост се смањује од 3 до 5% при температурама нижим од 800 °C, док се на температурама изнад 800 °C смањује до 25% (Šlaus 2006). Степен смањења обима и масе кости приликом изложености ватри бележен је по систему који предлаже Шлаус (Šlaus 2006).

Тежина људских спаљених остатака измерена је приликом експеримента који су спровели Тротер и Хиксон (Trotter and Nixon 1974). Они су у савременим крематоријумима испитали тежину спаљених покојника различитих узраста. Резултати су показали следеће: 54 g – за узраст од 0 до 6 месеци, 185 g – 6 месеци до 3 године, 661 g – индивидуе старости од 3 до 13 година, 2.191 g – особе старости од 13 до 25 година, и 1.919 g – тежина одраслих индивидуа преко 25 година (Trotter and Nixon 1974). Ипак, када је реч о кремираним

остацима са археолошких налазишта, ове вредности нису очекиване будући да се ретко када очува тежина читавог скелета због различитих тафономских фактора, али и као последица погребних ритуала, приликом којих нису све спаљене кости полагане у урну (Mays 1998). У овом раду, укупна тежина сачуваних костију је измерена и бележена у грамима (према McKinley 2004).

Због високих температура горења тела на ломачама, у неким случајевима долази до потпуне деформације и деструкције гробних прилога, који се, као последица тог процеса, у урнама некад налазе потпуно непрепознатљиви или као трагови метала на костима. Велики потенцијал за идентификацију гробних прилога или материјала од којих су они израђени пружају СЕМ–ЕДС анализе (Holden, Phahey and Clement 1995; Lim et al. 2015), којима се може утврдити састав неорганских и органских материјала, односно идентификовати присутни елементи, одредити њихова расподела у узорку, као и њихов међусобни однос. Имајући у виду да су гробни прилози веома значајни за разумевање начина украшавања (накита и предмета покојника или оних које су на ломачу стављали други чланови заједнице), погребних обичаја и процеса кремације, у овој студији је присуство метала утврђено уз помоћ СЕМ–ЕДС анализа.

У оквиру рада анализирани су и животињски остаци који су пронађени у оквиру гробова, а њихова таксономска одредба извршена је уз помоћ компаративне збирке Лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду.

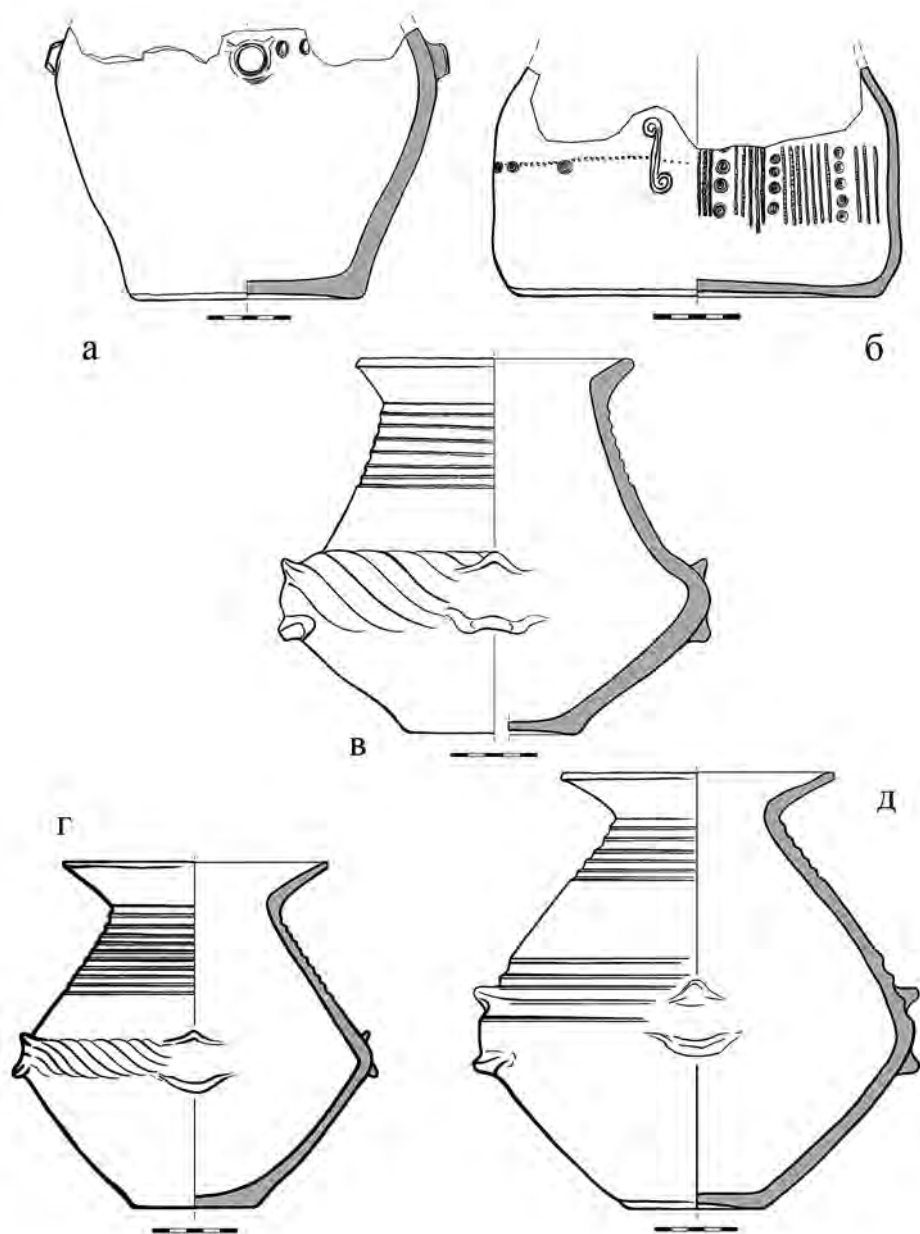
РЕЗУЛТАТИ МАКРОСКОПСКИХ АНАЛИЗА

Антрополошком анализом кремираног остеолошког материјала одређен је број сахрањених индивидуа у урнама из четири гроба с локалитета Конопиште, од којих један (гроб 1) потиче из периода латена, а преостала три (гробови 2, 3 и 4) из касног бронзаног доба. Такође, одређена је температура горења, као и начин кремације. Осим антрополошке, урађена је и археозоолошка анализа животињских остатака који су пронађени у урнама (сл. 4), али и поред њих.

Гроб 1

Одрасла индивидуа (пол и старост неодређени); дете млађе од пет година

У оквиру гроба 1, који је опредељен у латенски период, нађени су остаци две индивидуе, односно једне одрасле особе и детета сахрањених у керамичкој урни. Пет фрагмената потиче од одрасле особе, од којих један припада кранијалном (дужине 3,3 cm), а четири посткранијалном делу скелета, од којих је највећи дужине око 3 cm. Укупна тежина фрагмената је 10,9 g. Преовлађују смеђа боја костију и трансверзалне пукотине. Није било индикатора за одређивање пола и старости.

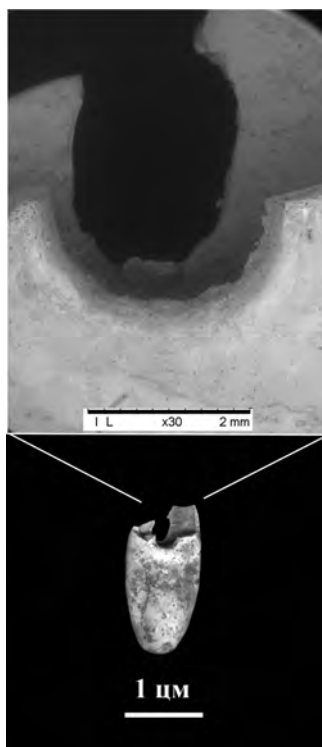

Сл. 4 Локалитет Конопиште, урне из гробова 1 до 4/2015
(цртежи: А. Капуран и А. Ђорђевић)

Fig. 4 Konopište, urns from the burials 1-4/2015 (drawings: A. Kapuran and A. Đorđević)

Детету је припадало око 30 фрагмената, међу којима се налазе делови кранијалног скелета (највећи је дугачак 2,4 cm), као и посткранијалног скелета (највећи је дужине 2,2 cm), а њихова укупна тежина је 31,8 g. Већина фрагмената је била смеђе и браон боје, а мањи број беле. Када је реч о типу пукотина, преовлађују трансверзалне и закривљене. На основу присутних фрагмената, односно пршљена чије тело је малих димензија (дужине 1,6 cm), може се претпоставити да скелетни остаци припадају особи која није била старија од пет година.

Међу спаљеним људским остацима пронађен је и калцинисани горњи десни очњак јелена (*Cervus elaphus*), с делимично очуваном овалном перфорацијом на корену (сл. 5). Скенирајућим електронским микроскопом утврђено је да су димензије перфорације око 4,2 mm у већем и 2,5 mm у мањем пречнику. Перфорација је потпуно правилна, а ивице су равне и углачане, без пукотина. Потпуна правилност и симетричност трагова обраде с обе стране артефакта говоре у прилог томе да је зуб био бушен и обрађиван с обе стране. Артефакт није у потпуности сачуван, линија фрактуре пролази кроз перфорацију.

Сл. 5 Калцинисан перфорирани очњак јелена из гроба 1; на слици горе: перфорација посматрана под увеличањем 30 × (фото: Б. Петровић)

Fig. 5 Calcined perforated deer canine from the burial 1; on top illustration: perforation is 30 × magnified (photo: B. Petrović)

Гроб 2

Једна урна и кости слободно укопаног кремираног покојника пронађени су у оквиру гроба 2, који је датован у крај бронзаног доба, тј. приписан је групи Жуто брдо – Грла Маре.

Урна 1

Одрасла индивидуа (пол и старост неодређени); дете (пол и старост неодређени)

Остаци две индивидуе пронађени су у урни број 1. Реч је о остацима једне одрасле индивидуе (сл. 6) и једног детета. Одраслој индивидуи припада око 1.000 фрагмената спаљених остатака, међу којима око 250 фрагмената кранијалног дела скелета (највећи је дужине око 3,3 cm), а око 700 посткранијалног дела скелета, од чега је само 20-ак нешто већих димензија – дужине 3-4 cm и ширине око 2 cm, док је највећи фрагмент дугачак око 4,1 cm. Укупна тежина кремираних остатака је 668 g. Доминирају светлије и тамније нијансе браон боје, с неколико фрагмената беле боје. Пукотине које преовлађују су трансверзалне и закривљене. Код одрасле индивидуе нема индикатора за утврђивање пола и само се, на основу димензија фрагмената, може закључити да се ради о одраслој особи.

Детету припада око 20 фрагмената посткранијалног дела скелета (највећи је дужине око 3,5 cm), чија је укупна тежина 22 g. Боја костију је смеђебраон, а облик пукотина је претежно трансверзалан. Нема довољно индикатора за одређивање пола и старости.

Сл. 6 Кремиране кости одрасле индивидуе из гроба 2, урне 1 (фото: Ј. Пендић)

Fig. 6 Cremated bones of an adult individual from burial 2, urn 1 (photo: J. Pendić)

Поред урне је пронађена животињска кост, по свој прилици структурално депонована. У питању је леви хумерус овце (*Ovis aries*) који није горео, с оштећеним проксималним крајем (сл. 7a).

Сл. 7 а) Леви хумерус овце из гроба 2; б) десни хумерус овце из гроба 3; в) десни хумерус овце или козе из гроба 4 (фото: И. Живаљевић)

Fig. 7 а) Left humerus of a sheep from burial 2; б) right humerus of a sheep from burial 3; в) right humerus of sheep or goat from burial 4 (photo: I. Živaljević)

Слободно укојане кремиране косићи на коићи 040

Одрасла индивидуа (пол и старост неодређени)

У овом контексту је пронађено око 70 фрагмената спаљених људских остатака, од којих је само пет нешто већих димензија, дужине 3-4 cm и ширине око 2 cm. Нађен је и један зуб, највероватније премолар. Укупна тежина кремираних костију је 187 g. Не постоје индикације о присуству више од једне индивидуе. Преовлађује бела боја, с неколико смеђих фрагмената. Зуб је претежно беле боје, с примесама сиве и црне, док су пукотине трансверзалне. Нема индиктора за утврђивање пола, док се на основу димензија присутних фрагмената може закључити само да се ради о одраслој индивидуи. Кости те одрасле особе налазиле су се у близини урне из гроба 2, те би могле припадати одраслој индивидуи сахрањеној у урни, али нема критеријума на основу којих би се та претпоставка могла прихватити или одбацити.

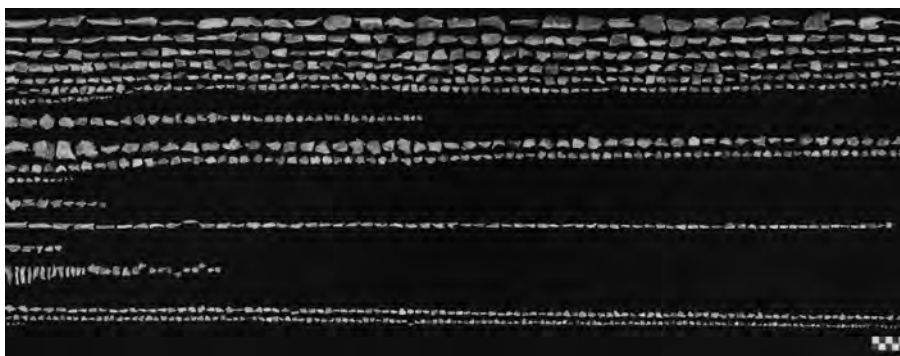
Гроб 3

Жена ?, старија од 30 година

Овај гроб је датован у период на прелазу бронзаног у гвоздено доба, тј. приписан је групи Хинова – Мала Врбица – Балта Верде.

Кремирани остаци једне одрасле индивидуе су нађени у оквиру урне 1. Пронађено је око 900 фрагмената људских кремираних костију (сл. 8), од тога, приближно 200 припада кранијалном делу скелета (највећи је дужине око 3,6 cm), а око 700 посткранијалном скелету (највећи је дужине 6,7 cm). Међу костима је пронађен и корен зуба који се налази у алвеоли максиле, те се с великом сигурношћу може претпоставити да је реч о другом горњем премолару. Укупна тежина остатака је 600 g. Већина фрагмената је смеђе боје, али се јављају и фрагменти беле и сивоплаве боје, а преовлађују трансверзалне и закривљене пукотине. Исти тип пукотина се јавља и на зубу, који је претежно беле боје. На основу присутних лобањских шавова, може се одредити да је индивидуа била старија од 30 година. Нема довољно индикатора за утврђивање пола, али се, на основу грацилног мастоидног наставка и равних надочних лукова, може претпоставити да је реч о индивидуи женског пола.

У оквиру овог гроба, поред једне од здела, пронађене су и две животињске кости које нису гореле – десни хумерус овце (*Ovis aries*) (сл. 7б) и фрагмент десног карличног крила домаће свиње (*Sus domesticus*).

Сл. 8 Кремиране кости одрасле индивидуе из гроба 3, урне 1 (фото: Ј. Пендић)

Fig. 8 Cremated bones of an adult individual from burial 3, urn 1 (photo: J. Pendić)

Гроб 4

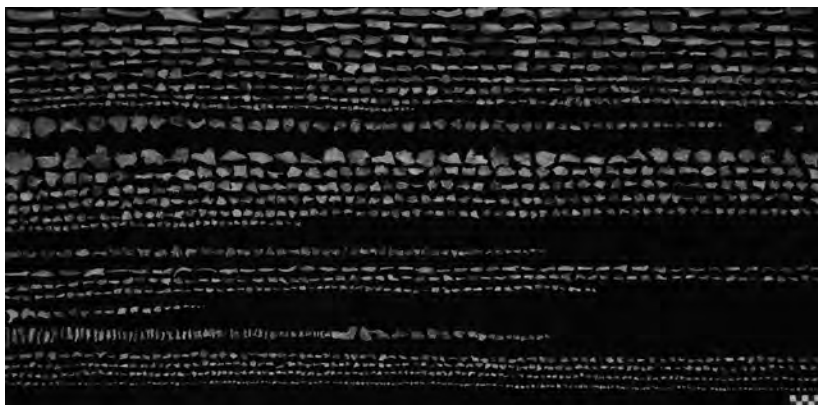
У оквиру гроба 4, опредељеног у прелазни период из бронзаног у гвоздено доба (група Хинова – Мала Врбица – Балта Верде), пронађене су две урне. Обе су садржале остатке по једне одрасле индивидуе.

Урна 1

Мушкарац, старији од 30 година

Урна 1 садржи највише очуваних људских скелетних остатака, око 1.500 фрагмената, међу којима су присутне и кости лобање и кости посткранијал-

ног дела скелета (сл. 9). Око 300 фрагмената припада кранијалном (највећи је дужине 5,2 cm), а више од 1.000 фрагмената посткранијалном делу скелета (највећи је дужине 6,7 cm). Међу костима су пронађени и остаци три зуба; највероватније је реч о кореновима првог максиларног молара и премолара доње вилице, док робуснији корен може бити очњак. Укупна тежина остатака је 988 g. Боја фрагмената је претежно смеђа, али се јављају и фрагменти беле, као и сивоплаве боје. Пукотине су претежно трансверзалне и закривљене. Зуби су углавном смеђе и беле боје, и на њима се јављају трансверзалне пукотине. На основу присутних фрагмената, може се утврдити да се ради о одраслој индивидуи, а на основу сраслости неколико фрагмената лобањских шавова, може се претпоставити да је била старија од 30 година (сл. 10a). Према робусном мастоидном наставку (сл. 10б) и присутном делу спољашњег потиљачног испупчења, које је изражено, може се претпоставити да је реч о индивидуи мушког пола. Изражени припоји мишића уочавају се на неколико фрагмената дугих костију. На пар фрагмената костију кранијалног скелета видљиви су механички усеци, који су највероватније настали као последица скупљања кремираних остатака с ломаче, док је кост још била врућа.

Сл. 9 Кремиране кости одрасле индивидуе из гроба 4, урне 1 (фото: Ј. Пендић)
Fig. 9 Cremated bones of an adult individual from burial 4, urn 1 (photo: J. Pendić)

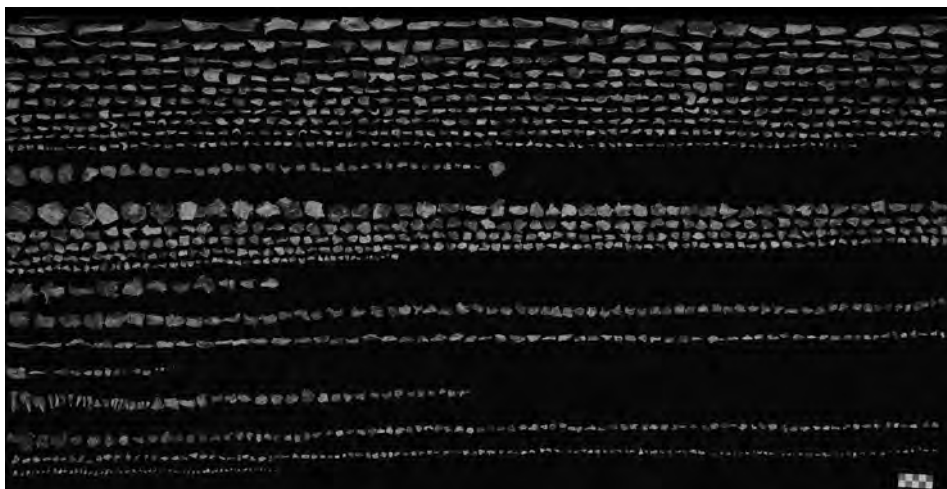
Сл. 10 а) Сраслост лобањских шавова код индивидуе из гроба 4, урне 1; б) мастоидни наставка код индивидуе из гроба 4, урне 1 (фото: Ј. Пендић)

Fig. 10 a) Fused cranial sutures of the individual from burial 4, urn 1; б) mastoid addition of the individual from burial 4, urn 1 (photo: J. Pendić)

Урна 2

Жена ?, млађа од 40 година

Спаљене људске остатке чини око 1.300 фрагмената (сл. 11), од тога приближно 300 припада кранијалном (највећи дужине 4,3 cm), а око 1.000 пост-кранијалном делу скелета (највећи дужине 8,5 cm). Међу костима је пронађен и један зуб; реч је највероватније о доњем секутићу. Укупна тежина остатака је 895 g. Преовлађују фрагменти смеђе боје, али се јављају и фрагменти беле, сиве и плаве боје. Пукотине су трансверзалне и закривљене. Зуб је претежно беле боје, с примесама сиве, а на њему се јављају претежно трансверзалне и уздужне пукотине.

Сл. 11 Кремиране кости одрасле индивидуе из гроба 4, урне 2 (фото: Ј. Пендић)

Fig. 11 Cremate bones of an adult individual from burial 4, urn 2 (photo: J. Pendić)

Не постоји довољно индикатора за одређивање пола и старости. Ипак, према димензијама појединих присутних фрагмената, може се утврдити да се ради о одраслој особи, а на основу фрагмената лобањских шавова, и да њена старост није била већа од 40 година. Очувани мањи фрагмент великог седалног усека на карличном крилу могао би указивати на женски пол индивидуе. На фрагменту дужине 4,4 cm видљиво је механичко удубљење ($2,6 \times 0,2$ cm) настало у тренутку док је кост била врућа. На неколико фрагмената уочливи су благо изражени припоји мишића.

Међу материјалом је нађен и цервикални пршљен који, према димензијама, не припада индивидуи из урне 2.

Поред људских остатака, у овој урни се налазило и неколико ситнијих фрагмената животињских костију (два фрагмента ребра крупног или средње крупног сисара, један фрагмент калцинисане фаланге мањег сисара, пет фрагмената горелих костију, који се нису могли одредити) и мањи фрагмент капка речне шкољке *Unio*. Ти фрагменти су, по свој прилици, у урну доспели случајно, приликом сакупљања људских костију с ломаче.

С друге стране, поред ове урне пронађене су животињске кости чије је депоновање било систематично – десни хумерус овце (*Ovis aries*) или козе (*Capra hircus*) (врста се не може са сигурношћу утврдити будући да су дијагностички делови прекривени наслагама калцијум-карбоната) (сл. 7в), као и фрагментовано ребро крупног или средње крупног сисара.

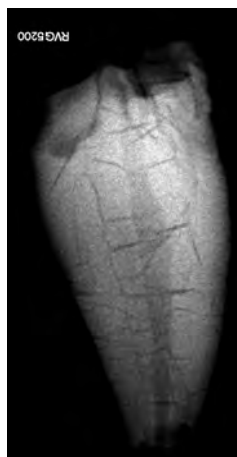
РЕЗУЛТАТИ МИКРОСКОПСКИХ АНАЛИЗА

Фрагменти костију на којима је урађена колориметријска анализа потичу из гроба 4, урне 1. Тамножута боја или нијансе смеђе се повезују с нижим температурама, док се бела боја спаљене кости сматра последицом дејства високих температура. Наиме, на температурама од 130 до 240 °C кост прелази у бледосмеђу боју, док присуство беличастих зона показује да је минимална температура којој је кост била изложена износила 440 °C (McCutcheon 1992). Када кост постане бела, промена боје је показатељ да су све органске материје уништене високом температуром, што се дешава на приближно 600 °C. Од тог тренутка кост задржава ту боју чак и ако температура настави да се повећава.

На истим фрагментима, скенирајућим електронским микроскопом уочене су знатне промене кости, када је ултраструктура у питању. Потврђено је да је већина наведених промена видљива тек када се користе већа увећања, од 1.000 до 10.000 ×. На анализираним фрагментима кости примећују се зоне повећане храпавости, које одговарају температурама 185– < 285 °C (фаза II, према Shipman, Foster and Schoeninger 1984), и зоне повећане глаткоће, стакластог изгледа, карактеристичне за фазу III и температуре 285– < 440 °C.

Микроскопске анализе обављене на зубима обухватале су колориметријске, радиографске и СЕМ анализе. Резултати су показали да је на свим зубима присутна потпуна нарушеност цементно-глеђне границе, што указује на температуре од 427 до 538 °C. Колориметријске анализе одговарају морфолошким променама на зубима, које се крећу од светлосмеђе, тамније смеђе па до сиве боје. Радиографска анализа зуба потврђује потпуно одвајање круница од коренова зуба, будући да ни у једном случају на радиограму није детектована сенка интензитета глеђи. Такође, потврђена је и сегментација цементно-глеђне границе, а структура цемента није видљива на ретроалвеоларним радиограмима. На рендгенским снимцима су примећене трансверзалне пукотине које су, у односу на аксијалну осовину зуба, готово под правим углом, а такође је видљив и већи број унутрашњих хоризонталних пукотина, које се простиру од коморе пулпе ка површини дентина корена зуба (сл. 12).

СЕМ–ЕДС анализе су урађене на фрагментима неколико костију из различитих гробова (гроб 2, урна 1; гроб 4, урна 1 и урна 2), како би се утврдило присуство метала на костима, који могу представљати остатке гробних прилога. Присуство бакра потврђено је на фрагментима који потичу из обе урне у гробу 4, а није на фрагментима из гроба 2, урне 1.

Сл. 12 Рендгенски снимак зуба из гроба 4, урне 2 (фото: Б. Петровић)
 Fig. 12 X-ray of the tooth from burial 4, urn 2 (photo: B. Petrović)

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Када је у питању урна из касног бронзаног доба, која припада жутобрдској култури (гроб 2, урна 1), констатовали смо да су у њој сахрањене две индивидуе, одрасла особа и дете, што је пракса која је примећена и на некрополи Гламија, из истог периода. Код одрасле особе није било индикатора за одређивање пола и старости. Боја костију, која је претежно светлија и тамнија браон, с присуством фрагмената беле боје, упућује на температуру од око 400 °C. Трансверзалне и закривљене пукотине на костима обе индивидуе говоре о томе да су оне кремиране док је на телу још увек било меко ткиво. У урни се јављају сви елементи скелета, што упућује на закључак да су све кости с ломаче положене у урну. Поред урне је пронађен хумерус овце, који није горео, те највероватније представља депоновање хране у гроб, као део погребног ритуала након спаљивања.

У истом гробу се налазила и група слободно укопаних костију, за које нема критеријума који би указивали на то да ли припадају или не припадају одраслој индивидуи из урне 1. Ипак, њихова боја је другачија од боје костију у урни, будући да преовлађују кости беле боје, с неколико смеђих фрагмената, што упућује на већу температуру горења (преко 600 °C). Ни у том случају није било довољно критеријума за одређивање пола, а на основу димензија присутних фрагмената, може се закључити само да су кости припадале одраслој индивидуи.

У два гроба опредељена у Гава комплекс (гроб 3, урна 1; гроб 4, урне 1 и 2) сахрањена је по једна одрасла индивидуа. У урни 1, у гробу 3, сахрањена је одрасла особа старија од 30 година, али нема довољно индикатора за одређивање пола, иако се, на основу грацилних мастоидних наставака и равних надочних лукова, може претпоставити да је реч о жени. У гробу 4, у урни 1,

на основу индикатора пола, вероватно је у питању индивидуа мушког пола, старија од 30 година, док је у урни 2 сахрањена особа млађа од 40 година, за коју се, на основу великог седалног усека, може претпоставити да је женског пола. Припоји мишића на неколико фрагмената дугих костију мушкарца сахрањеног у урни 1 били су веома изражени, док су код жене (урна 2) благо изражени. Када упоредимо тежину костију мушараца и жена, чији су остаци пронађени у три урне Гава комплекса, примећује се разлика, односно укупна тежина костију мушке индивидуе је већа од тежине костију женских индивидуа. Ипак, имајући у виду да се због велике фрагментованости костију пол није могао са сигурношћу утврдити, као и чињеницу да је реч о веома малом узорку, не можемо претпоставити различит погребни обичај приликом сахрањивања мушараца и жена.

Боја костију у све три урне (смеђа, с фрагментима беле и сивоплаве боје) указује на температуру од око 400 до 600 °C, док трансверзалне и закривљене пукотине сведоче о спаљивању тела док је меко ткиво још увек било очувано. Сви елементи скелета су присутни, што упућује на закључак да кости нису селективно скупљане, већ да су све с ломаче полагане у урну. На појединим фрагментима костију из урни 1 и 2 (гроб 4) примећени су механички усеци, који су могли настати у току сакупљања костију с ломаче, што можда указује на праксу прикупљања костију одређеном алатком, док су још биле вруће.

У урнама су пронађени и фрагменти животињских костију, од којих су неки и горели, али се претпоставља да су у урну доспели случајно, приликом сакупљања људских остатака с ломаче. С друге стране, поред урне пронађене су и животињске кости чије је депоновање било систематично, односно представљале су гробне прилоге.

Процес кремације и погребни обичаји примећени у гробовима кремираних покојника чији су остаци похрањени у урне које припадају Гава комплексу, у складу су са ритуалима и начином спаљивања на другим некрополама из тог периода, на којима су такође уочени двојни гробови и двојне сахране у урнама, у којима се обично налазе остаци одрасле индивидуе и детета.

Урна из латенског периода садржи остатке две индивидуе, детета и одрасле особе, што је пракса која је већ констатована на, за сада, малом броју антрополошки анализираних латенских некропола. Преовлађујућа боја костију одрасле индивидуе је смеђа, а пукотине су трансверзалне; код детета такође доминира смеђа боја костију, уз неколико белих фрагмената, док су пукотине трансверзалне и закривљене. Боја костију указује на температуре од око 400 °C, док тип пукотина сведочи о спаљивању тела с меким ткивом. Мали број фрагмената у складу је с претходим анализама, што би могло да говори о томе да је можда мала количина кремираних костију и сакупљена с ломаче. Међутим, специфична је разлика у погледу количине костију одрасле индивидуе (свега пет фрагмената) и детета, које су бројније (приближно 30 фрагмената), а такође и у погледу заступљености костију кранијалног и посткранијалног скелета. Овај прелиминарни налаз можда би могао да укаже на другачији приступ прикупљању скелетних остатака деце. На костима нису пронађени трагови

метала, што значи да приликом спаљивања покојници нису носили метални накит нити је неки прилог од метала положен на њих током спаљивања.

Показано је да глеђ зуба губи своју структуру на приближно 300 °C, али се та промена не уочава лако до температуре од 700 °C. На пронађеним зубима је извршена макроскопска, колориметријска, радиографска и скенирајућа микроскопска анализа. Ниједан од анализираних зуба нема сачувану круницу, а не виде се ни фрагменти глеђи. Експерименти су показали да глеђ зуба почиње да се одлама на 700 °C, а на 900 °C се ломи на ситне комаде и даље наставља да пуца до још мањих фрагмената (Shipman, Foster and Schoeninger 1984). Такође, истраживања базирана на експонирању зуба високим температурама у циљу документовања промена у дентину и глеђи, у различитим временским интервалима, показала су да је дентин мање осетљив на дејство топлоте у односу на глеђ и да су зуби изложени екстремним температурама и даље имали интактну структуру корена. Очуваност структура корена зуба, и у нашем узорку потврђује наводе да је корен зуба много стабилнији и да се на њему детектује специфична промена боје, другачија у односу на кост, што га чини делом зуба најпоузданијим за прикупљање података. Иако су крунице сепарирани на свим анализираним зубима, не може се са сигурношћу тврдити да су зуби били изложени температурама између 700 °C и 900 °C јер остали налази и колориметријска анализа не могу да потврде тако високе температуре. Потпуна нарушеност цементно-глеђне границе говори у прилог минималним температурама између 427 и 538 °C, 800–1.000° F, али с обзиром на то да не постоје знаци апикалне деструкције ни на једном од присутних зуба, само на основу њихове анализе се не могу потврдити више температуре ломаче. Колориметријска анализа је показала да се боје на зубима крећу од светлосмеђе, преко тамније смеђе, до сиве, што у потпуности кореспондира с морфолошким променама које су примећене на њима. Радиографско снимање свих очуваних зуба је потврдило сепарацију читавих круница; ни на једном радиограму се не може детектовати сенка интензитета глеђи. Затим, на свим зубима је потврђена сегментација глеђно-цементне границе, а сама структура цемента није видљива на ретроалвеоларним радиограмима. Такође, на рендгенским снимцима се виде карактеристичне паралелне хоризонталне пукотине, готово под правим углом у односу на аксијалну осовину зуба. На тај начин, радиографски налаз потврђује присуство трансверзалних и косих пукотина, као и већи број унутрашњих, хоризонталних, од коморе пулпе ка површини дентина корена зуба.

Колориметријске анализе обављене на фрагментима костију из урне 1 (гроб 4) у складу су с макроскопским анализама боје на њима и указују на сличну температуру горења.

На основу предмета нађених у урнама из бронзаног доба (фибуле и игле), може се претпоставити да су покојници полагани на ломачу одевени и са својим личним накитом или пак с накитом који су на ломачу положили остали чланови заједнице. На неколико фрагмената костију из урне 1 и урне 2 (гроб 4) спроведене су СЕМ–ЕДС анализе, које су потврдиле присуство метала који могу указивати на то да су бронзани предмети, деформисани под утицајем ви-

соких температура, горели заједно с покојницима и да су представљали предмете личне употребе.

Животињски остаци налажени су у истом контексту с бронзанодопским урнама (као део истог догађаја депоновања), али већином ван њих. Уз урне у гробовима 2, 3 и 4 налазио се по један хумерус овце, тј. овце/козе (сл. 7). Будући да се ради о деловима горњих екстремитета, који носе знатну количину меса, вероватно су депоновани као понуде покојницима. На костима нису уочени трагови касапљења или филетирања, те се може претпоставити да су остављене уз урне док је на њима још било меса. Избор истог анатомског елемента у сва три гроба могао би да указује на учестали и уједначени погребни ритуал, с тим што је у гробу 3 пронађен и део карличног крила свиње. Осим меса животиња, у гробовима из бронзанодопских периода налазили су се и прилози у виду керамичких посуда.

У самим урнама је пронађен мањи број ситнијих фрагмената горелих животињских костију, као и фрагмент речне шкољке *Unio*. Њихово депоновање не делује систематично, тј. вероватно су у урне доспели ненамерно, приликом сакупљања људских костију с ломаче. Изузетак представља калцинисани очњак јелена, нађен заједно са спаљеним остацима одрасле особе и детета у гробу 1, опредељеном у период латена. Имајући у виду да је очњак био перфориран и изложен ватри, као и људски остаци, може се закључити да је реч о привеску или украсу који је нека од тих индивидуа имала на себи или уз себе приликом спаљивања.

На основу ових резултата, могу се реконструисати начини кремације и погребни обичаји на некрополи Конопиште. Када је у питању период бронзаног доба, слични погребни ритуали и начин сахрањивања уочени су и на другим некрополама култура Жуто брдо и Гава, те се стога може закључити да се гробови 2, 3 и 4 с некрополе у Конопишту уклапају у оквире поменутих култура, а исто се може рећи и за урну из гроба 1, која припада латенском периоду.

Alexandrov, S., Ivanov, G. and Hristova, T. 2016

The Necropolis of Baley in Northwest Bulgaria and its significance for the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the Danube region, in: *Southeast Europe and Anatolia in prehistory: essays in honor of V. Nikolov on his 65th anniversary*, K. Bacvarov, R. Gleser, eds., Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 293, Bonn: Habelt, 439–456.

Beach, J. J., Passalacqua, N. V. and Chapman, E. N. 2008

Heat-related changes in tooth color: temperature versus duration of exposure, in: *The analysis of burned human remains*, C. W. Schmidt, S. A. Symes, eds., San Diego: Academic Press: 138–147.

Borić, D., Raičević, J. and Stefanović, S. 2009

Mesolithic cremations as secondary mortuary practices at Vlasac (Serbia), *Documenta Praehistorica* 36: 247–282.

Brothwell, D. R. 1981

Digging up Bones, London and Oxford: British Museum and Oxford University Press.

Buikstra, J. E. and Ubelaker, D. H. 1994

Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains, Archaeological Survey Research Series 44, Indianapolis: Western Newspaper Company.

Bukvić, Lj. 1999

Gava kultura u Banatu, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Bukvić, Lj. 2000

Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu, Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu.

Вукмановић, М. 1983

Нови налази фибула типа „Peschiera“ на Ђердапу, *Зборник Народног музеја* (Београд) 11-1: 43–47.

Вукмановић, М. и Поповић, П. 1984

Ливаде, Мала Врбица – извештај о сондажним ископавањима у 1980. години, у: *Ђердајске свеске* 2, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 85–91.

Вукмановић, М. и Поповић, П. 1986

Археолошка истраживања на локалитету Ливаде код Мале Врбице, у: *Ђердајске свеске* 3, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 7–26.

Garašanin, M. 1983

Dubovačko-žutobrdska grupa, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, ur. A. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 520–536.

Gumă, M. 1995

The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia, and north-western Bulgaria, *Thraco-Dacica* 16, 1–2: 99–137.

Davidescu, M. and Vulpe, A. 2010

The Urnfield in Hinova Mehedinti county (Roumania), *Dacia* (n.s.) 54: 43–95.

Devlin, J. B. and Herrmann, N. P. 2008

Bone color as an interpretive tool of the depositional history of archaeological remains, in: *The analysis of burned human remains*, C. W. Schmidt, S. A. Symes, eds., San Diego: Academic Press, 109–128.

Drnić, I. 2015

Kupinovo. Groblje latenske kulture, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Ђорђевић, А. 2019

Гроб са Конопишта: прилог проучавању праисторије Ђердапа, *Зборник Народној музеја* (Београд) 24 -1: 117–141.

Ellingham, S. T. et al. 2015

Estimating temperature exposure of burnt bone — a methodological review, *Science & Justice* 55(3): 181–188.

Endris, R. and Berrsche, R. 1985

Farbenwandel der Zahnhartgewebe als Zeichen thermischer Schädigung (Color change in dental tissue as a sign of thermal damage), *Zeitschrift für Rechtsmedizin* 94(2): 109–120.

Jevtić, M. and Vukmanović, M. 1996

Late Bronze and Early Iron Age in the Danube Valley from Veliko Gradište down to Prahovo, in: *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring Regions in the 2nd millennium BC*, N. Tasić, ed., Belgrade–Vršac: Balkanološki institut SANU, 283–293.

Крстић, Д. 2003

Гламија, некропола бронзаној доба у Кордову, Београд: Народни музеј.

Lim, D. S. et al. 2015

Anthropological study on the cremated bones of the Late Silla Kingdom period in Korean history, *The Anthropologist* 19(1): 131–138.

Mays, S. 1998

The Archaeology of Human Bones, London and New York: Routledge.

Микић, Ж. 1994

Антрополошка проблематика латенске некрополе Пећине код Костолца, у: *Култура њезденој доба јујословенској јодунавља*, ур. Н. Тасић, Посебна издања 55, Београд: Балканолошки институт САНУ: 155–161.

McKinley, J. 2004

Compiling a skeletal inventory: cremated human bone, in: *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, M. Brickley, J. McKinley, eds., Highfield, Southampton: BABAO, Department of Archaeology, University of Southampton and Institute of Field Archaeologists, SHES, University of Reading, Whiteknights, 9–14.

McCutcheon, P. T. 1992

Burned archaeological bone, in: *Deciphering a shell midden*, J. K. Stein, ed., San Diego: Academic Press, 347–70.

Пековић, М. 2013

Инкрустиована керамика бронзанеј доба у срјском Подунављу, Београд: Војни музеј.

Поповић, П. 1991

Млађе гвоздено доба Ђердапа, *Сјаринар* (н.с.) 40–41: 165–176.

Popović, P. 1994

The Territories of Scordisci, *Сјаринар* (н.с.) 43–44: 13–21.

Popović, P. 1996

Konopište – Roman Architectural Complex (I – II century AD), in: *Roman Limes On The Middle And Lower Danube*, P. Petrović, ed., Belgrade: Institute of Archaeology, 101–103.

Popović, P. 1997

Les Celtes du Danube, *Dossiers d'Archéologie* No 220: 52–59.

Popović, P. 1998

Problem of Cult Features in the Late Bronze Age cemetery at Konopiste, in: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, (Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin 22.-24. November 1997), C. Shuster, ed., Archäologische Abteilung II, Bukarest: Rumänisch-Jugoslawische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, 147–153.

Popović, P., Vukmanović, M. i Radojčić, N. 1990

Mala Vrbica/Konopište, Praistorijske i srednjovekovna nekropola i antička arhitektura, *Arheološki pregled* (1988): 82–83.

Радјичић, Н. и Поповић, П. 2001

Мала Врбица – Конопиште, некропола XII века, *Зборник Народнеј музеја* (Београд) 17-1: 371–376.

Sandholzer, M. A. et al. 2013

Radiologic evaluation of heat-induced shrinkage and shape preservation of human teeth using micro-CT, *Journal of Forensic Radiology and Imaging* 1(3): 107–11.

Stalio, B. 1986

Le Site Prehistorique Ajmana a Mala Vrbica, у: *Ђергајске свеске* 3, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 27–50.

Sharma, S. 2020

Macroscopic and microscopic effects of elevated temperatures on unrestored and restored teeth: An in-vitro forensic study, *Asian Journal of Medical Sciences* 11(2): 75–85.

Shipman, P., Foster, G. and Schoeninger, M. 1984

Burnt Bones and Teeth: an Experimental Study of Color, Morphology, Crystal Structure and Shrinkage, *Journal of Archaeological Science* 11: 307–325.

Тодоровић, Ј. 1956

Праисторијска некропола на Роспи Ђуприји код Београда, *Годишњак Музеја града Београда* 3: 27–62.

Todorović, J. 1972

Praistorijska Karaburma I - nekropola mlađeg gvozdenog doba, Београд: Музеј града Београда.

Trotter, M. and Hixon, B. B. 1974

Sequential Changes in Weight, Density and Percentage Ash Weight of Human Skeletons from an Early Foetal Period Through to Old Age, *Anatomical Record* 179: 1–18.

Ubelaker, D. H. 2008

The forensic evaluation of burned skeletal remains: A synthesis, *Forensic Science International* 184 (1-3): 1–5.

Federation Dentaire Internationale 1971

Two Digit system of designating teeth, *International Dental Journal* 21: 104–107.

Ferembach, D., Schwidetzky, I. and Stloukal, M. 1980

Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons, *Journal of Human Evolution* 7: 517–549.

Harding, A. F. 2004

European Societies in the Bronze Age, Cambridge: University Press.

Heglar, R. 1984

Burned remains, in: *Human Identification: Case Studies in Forensic Anthropology*, T. A. Rathbun, J. E. Buikstra, eds., Springfield: Charles C Thomas Pub Ltd, 148–158.

Holden, J. L., Phakey, P. P. and Clement, J. G. 1995

Scanning electron microscope observations of heat-treated human bone, *Forensic Science International* 74: 29–45.

Coles, M. and Harding, A. F. 1979

The Bronze Age of Europe, London: Methuen & Co Ltd.

Šlaus, M. 2006

Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija, Zagreb: Školska knjiga.

Šlaus, M. i Novak, M. 2013

Antropološka analiza spaljenih ljudskih kostiju, u: *Zvonimirovo Veliko polje: groblje latenske kulture* 1, ur. M. Dizdar, Zagreb: Institut za arheologiju, 513–521.

Štefančić, M. 1984–1985

Antropološka analiza žgarnih skeletnih ostankov iz nekropol Rafinerija, Pančevo in Opovo-Beli breg, *Rad vojvođanskih muzeja* 29: 43–54.

Whyte, R. T. 2001

Distinguishing Remains of Human Cremations from Burned Animal Bones, *Journal of Field Archaeology*, Vol. 28, No. 3/4: 437–448.

JELENA N. MARKOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Laboratory for Bioarchaeology

ADELA E. PLECEROVA

University of South Bohemia in České Budějovice, Faculty of Science – Laboratory of archaeobotany and paleoecology, Czech Republic

IVANA R. S. ŽIVALJEVIĆ

University of Novi Sad, BioSense Institute

SANJA P. KOJIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Technical Sciences

BOJAN B. PETROVIĆ

University of Novi Sad, Medical Faculty

ACA V. ĐORĐEVIĆ

National Museum in Belgrade

SOFIJA M. STEFANOVIĆ

University of Novi Sad, BioSense Institute; University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Laboratory for Bioarchaeology.

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF CREMATED HUMAN REMAINS FROM THE PREHISTORIC NECROPOLIS KONOPIŠTE IN THE VICINITY OF MALA VRBICA VILLAGE NEAR KLADOVO

SUMMARY

In this paper the results of interdisciplinary research of the cremated osteological material dating from the period of Late Bronze and Early Iron Age discovered at the necropolis Konopište in the area of Mala Vrbica village are presented. To reconstruct the mortuary practice, by conducting the anthropological analysis, we determined the number of individuals buried in the urns, the degree of fragmentation, the weight, and the color of the bones. Besides macroscopic methods, microscopic analyses were performed, including colorimetric analysis to establish the burning temperature, and radiographic analysis to identify the changes in the interior of the teeth exposed to the high temperature. In addition, SEM - EDS analyses were performed to examine the traces of metal on the bones, possible remains of the grave goods.

The results revealed that in a burial dating from the Žuto Brdo culture (grave 2) was one urn containing the remains of one adult individual and one child, while in the vicinity of the urn one cremated individual buried directly in the ground was discovered. Mostly darker and lighter brown bone fragments, with a smaller quantity of fragments of white color belonging to the deceased buried in the urn, indicate the burning temperature of around 400° C, while the transversal and curved fissures suggest that both individuals were cremated while the soft tissues were still present. The color of the bones of the cremated individual buried without the urn is somewhat different, with prevailing fragments of white color, and a few brown fragments, which indicates a higher burning temperature of around 600° C. Three urns dating from the Gava complex (grave 3, urn 1; grave 4, urn 1 and urn 2) each contained cremated bones of one adult individual. Grave 3 had one adult individual over 30 years of age, and based on the limited sex indicators, it could be assumed that it was a female. In the urn 1 from grave 4, the bones of an adult individual over 30 years of age were found, and it could be assumed that it was a male. The muscle attachments on few long bone frag-

ments are very prominent. In the urn 2 from the same grave, there was also an adult individual younger than 40 years of age and the sex indicators suggest that it was a female. The muscle attachments on a few long bone fragments are not prominent. The color of the bones in all three urns is brown, with fragments of white and grayish/bluish color that indicate the burning temperature from 400° to 600° C, while existing transversal and curved fissures suggest that the bodies were cremated while the soft tissues were still present. All skeletal elements were discovered, suggesting that all cremated bones were gathered from the pyre and placed in the urn.

On a few bone fragments from urn 1 and urn 2 (grave 4) mechanical indents are noticed, which could have happened in the process of gathering the bones from the pyre using certain tools, and that suggests the practice of gathering bones while they were still hot.

Cremated remains of the two individuals, an adult and a child, were found in the urn from the La Tène period (grave 1). The prevailing color of the bones of the adult individual is brown and the fissures are transversal, the same brown color also prevails for the child's bones with a few white fragments, while the fissures are transversal and curved. The bone color indicates the burning temperature around 400° C, while the type of the fissures confirms burning the body with the soft tissues. A very small quantity of bones was found in that urn, suggesting that a small amount of cremated bones had been gathered from the pyre.

SEM - EDS analyses were performed on few bone fragments from the urn 1 and 2 (grave 4), which confirmed the existence of metal, indicating that the bronze objects disfigured due to the high temperature had been burning together with the cremated individuals and that they were personal belongings of the deceased. Colorimetric analyses performed on the fragments from the urn 1 (grave 4) are in accordance with the macroscopic analyses of the color performed on these bones and indicate a similar burning temperature.

Radiographic and SEM analyses of the teeth revealed that the cement-enamel boundary (427° to 538° C) was completely disturbed and the crown was entirely separated from the tooth root. Also, the X-rays confirmed the existence of transversal fissures on the teeth, as well as a significant number of internal horizontal fissures.

In the Bronze Age graves, animal bones have also been found, mostly outside of the urns, and these were upper parts of forelimbs of the animals that usually have a larger quantity of meat, so it could be assumed that they were placed in the graves as offerings. A rather small quantity of tiny fragments of burnt animal bones was found in the urns. There was also one fragment of a river mollusk *Unio*, assumed to have been placed in the urn accidentally during the gathering of the human remains from the pyre. A single exception is a calcified canine of a red deer found with the cremated remains of the adult and the child in the grave 1. As the canine was perforated and cremated together with the human remains, it could be assumed that it was a pendant or an ornament of some kind, which one of the individuals from that urn had on them at the moment of cremation. The objects, which have been found in the Bronze Age urns (fibulae and pins), also suggest that the deceased have been cremated with clothes and personal jewelry.

Based on performed analyses it could be concluded that the method of interment and mortuary practice in all three periods correspond to the previous research of the necropolises from the same periods and they conform with the Žuto Brdo culture, Gava complex, and La Tène period.

Translated by the authors

Нина Марија Ј. КОТУРОВИЋ
Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ
Народни музеј у Београду

РЕСТАУРАЦИЈА КЕРАМИЧКИХ ФИГУРИНА СМЕШОМ НА БАЗИ ВОСКА: НА ПРИМЕРИМА ИЗ МЛАЂЕГ НЕОЛИТА И ЕНЕОЛИТА

Апстракт: Рад пружа увид у конзерваторско-рестаураторске поступке примењене на низу керамичких предмета винчанске провенијенције који се чувају у Збирци за млађи неолит и енеолит Народног музеја у Београду. У питању је антропоморфна пластика са различитих локалитета, од Винче, преко Црнокалачке баре, Дреновца, до Плочника и насеља Градац. Рестаурација је примењена на делу фонда који треба да се изложи у посебно касетираној витрини, посвећеној неолитској пластици и њеним дометима. С обзиром на постигнуте резултате, овде је приказан процес с циљем да се истакне след поступака и пружи пуна информација о могућностима коришћења материјала на бази воска, у сврху рестаурације предмета од керамике и реконструкције мање обимних површина. Такође се наводе и конзерваторски третмани примењени на поменутим предметима, у виду чишћења, консолидације, као и целокупне припреме предмета за потребе сталног излагања у Народном музеју.

Кључне речи: конзерваторско-рестаураторски поступак, млађи неолит, енеолит, фигурине, восак, рестаурација, консолидација

УВОД

Заштита културног наслеђа стара је колико и историја цивилизације. То је сложен процес који укључује више активности и вољу да се уметничка и културна баштина сачувају од уништења или губитка. Очување археолошких предмета главни је циљ конзерваторско-рестаураторских радова. Они се са-

стоје од низа поступака, метода и интервенција које спречавају даље погоршање стања предмета и враћају им физички интегритет и визуелни идентитет. Без њиховог спровођења, већина артефаката би пропала, а историјски и уметнички подаци заувек би били изгубљени (Mustaček 2011). Рестаурација археолошких артефаката од керамике претежно подразумева спајање фрагмената и реконструкцију недостајућих делова, уколико постоји довољно података о томе какав је био интегрални изглед предмета. Изводи се првенствено ради структуралног побољшања, али начин и вештина њеног реализовања доприносе и естетском аспекту.

У конзервацији историјских предмета, од кључне је важности дубоко познавање материјала и техника коришћених у њиховој производњи. Неопходно је и добро упознавање с конзерваторско-рестаураторским третманима који су претходно спроведени, како би се разумеле хемијске и физичке особине, као и понашање нанетих материјала током старења. Избор материјала за рестаурацију мора да се изведе с посебном пажњом с обзиром на то да постоји низ услова које је пожељно испунити. Неки од њих су примарни и обавезни, а могу и не морају да се подразумевају они који доприносе естетском изгледу предмета или се односе на дужину трајања материјала којим се изводи рестаурација.

УЗОРАК

У раду је приказана група предмета, тачније фигурина, висине од 4 до 19 cm, које се сврставају у археолошке предмете мањих димензија. Посебно је разматран проблем стабилности предмета, као и разлог за избор воштане смеше као материјала за извођење рестаурације. Обављени су макроскопски и микроскопски прегледи артефаката, како би се утврдили неопходни конзерваторско-рестаураторски третмани. Њихово опште стање је релативно стабилно и деле сличне или исте конзерваторско-рестаураторске проблеме (табела 1).

Ред-ни број	Предмет, инвентар-ни број	Локалитет	Време	Димензије	Поступци
1.	Глава фигурине 04_1471	Винча – Бело брдо	После 5000. пре н.е.	S: 6.6 cm	Уклањање материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
2.	Глава фигурине 04_4714	Винча – Бело брдо	Око 4600. пре н.е.	H: 8.2 cm	Уклањање постаментa и лепка од претходних третмана, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
3.	Глава фигурине 04_9186	Гумниште – Павловац	После 5000. пре н.е.	H: 10 cm	Уклањање постаментa и материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација

4.	Глава фигурине 04_11061	Винча – Бело брдо	После 5000. пре н.е.	Н: 7.2 cm	Уклањање постамента, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
5.	Глава фигурине 04_20675	Шанац – Плочник	После 5000. пре н.е.	Н: 10.7 cm; S: 9.6 cm	Уклањање материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
6.	Глава фигурине 04_20926	Црнокаљачка бара – Рујиште	После 5000. пре н.е.	Н 9 cm; S: 9.3 cm	Уклањање постамента и материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
7.	Глава фигурине 04_20924	Црнокаљачка бара – Рујиште	После 5000. пре н.е.	Н: 9.2 cm; S: 7.8 cm	Уклањање материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
8.	Торзо фигурине 04_16009	Црнокаљачка бара – Рујиште	После 5000. пре н.е.	Н: 10 cm	Уклањање постамента и лепка од претходних третмана, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
9.	Глава фигурине 04_7304	Градац – Злокућани	После 5000. пре н.е.	Н: 4.2 cm	Уклањање постамента, лепка и материјала од претходних третмана, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
10.	Фигурина 04_24035	Плочник	Око 5000. пре н.е.	Н: 18 cm; S 6.3/ 4.7 cm	Уклањање лепка и материјала од претходних третмана и рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација, израда постамента
11.	Торзо фигурине 04_2257	Плочник	После 5000. пре н.е.	Н: 18 cm; S: 13.5 cm	Уклањање постамента и лепка од претходних третмана, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
12.	Торзо фигурине 04_24844	Винча – Бело брдо	Око и после 5000. пре н.е.	Н: 7.3 cm	Чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
13.	Торзо фигурине 04_24858	Винча – Бело брдо	Око и после 5000. пре н.е.	Н: 9.5 cm	Уклањање материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
14.	Торзо фигурине 04_88000	Плочник	Око и после 5000. пре н.е.	Н: 10.7 cm; L: 10.5 cm	Чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација
15.	Глава фигурине 04_24861	Винча – Бело брдо	Око 5000. пре н.е.	Н: 5.5 cm	Уклањање материјала од претходне рестаурације, чишћење, десалинизација, консолидација, рестаурација

Табела 1 / Table 1

Избор предмета за приказивање конзерваторских поступака проистекао је из потребе да се витрина с неолитским фигуринама из сталне поставке Народнoг музеја у Београду комплексно реконструише у виду касетиране форме, под новим називом „Беседници“ (табела 1/1–11, 15). Осим тога, током припреме археолошких експоната за међународну изложбу *Дунав – људи, блага, културе: од Црног мора до замка Шалабурџи* (*The Danube – People, Treasures & Cultures From the Black Sea to Schallaburg Castle*) приређену у Аустрији, у двор-

цу Шалабург, у периоду од 28. 3. до 8. 11. 2020, издвојена је хетерогена група предмета на којима су изведени комплетни конзерваторски третмани, од чега су три фигурине представљене у овом раду (табела 1/12, 13, 14). Уз ове три фигурине, конзерваторски поступак је обављен код још 15 предмета, који представљају сужени избор из далеко већег корпуса антропоморфне пластике из Збирке за млађи неолит и енеолит Народног музеја. Сви примерци су представе људи, с посебно издвојеним приказима лица (табела 1/1–7, 9, 15) и горњих делова тела – торза с главом (табела 1/8, 12–14), а у једном случају се ради о целој фигури с очуваним лицем (табела 1/10).

Издвојене фигурине припадају добу позног неолита и енеолита, настале око и после 5000. године пре н.е. Већи део потиче с епонимног локалитета винчанске културе Винча – Бело брдо код Београда и насеља Црнокаљачка бара, Павловац, Градац и Плочник, где су претходних деценија обављана археолошка истраживања у организацији Народног музеја (Ђорђевић, Радић и Џвјетићанин 2005). Насеља попут Плочника, Винче или Црнокаљачке баре и даље су предмет интересовања нових ископавања (Borić et al. 2018; Svilar and Bogosavljević Petrović 2019), а богати фонд Збирке за млађи неолит и енеолит постао је полигон за примену великог броја физичко-хемијских анализа, анализа апсолутног датовања у циљу добијања нових података и сагледавања археолошких записа.

Издвојене фигурине су стилски и хронолошки компактна група, а разликују се по квалитету употребљене глине и примеса с обзиром на њихово различито географско порекло. Уједначене су по начину обраде површина и периоду из којег потичу. То је доба узлета и већих промена унутар винчанске заједнице на прелазу из VI у V миленијум пре н.е. Демографски пораст становништва, акумулација нових знања и отварање могућности реплицирања у изради металног оруђа и накита су најзначајније новине у том периоду. Реорганизација животног простора је произашла из сложенијих социјалних комуникација између блиских припадника заједнице и неговања контаката с удаљеним крајевима (Borić et al. 2018). У таквој атмосфери настала су овде приказана људска лица и тела, гласноговорници свог времена. Археолошка тумачења су дужи низ деценија била усмерена ка „откривању“ њихове природе и своде се, најједноставније формулисано, од интерпретација фигурина као представника божанства, најчешће плодности, до мишљења да је њима исказан идентитет појединаца у оквиру винчанског друштва (Bailey 2005).

Приказана група није формирана према поделама на основу пола, рода или функције, већ због потребе заштите фигурина као културног добра и њиховог излагања. Ипак, оне чине кохерентну целину, посебно када је реч о представама лица: од ретког приказа уста на моделованој глави фигурине високог уметничког набоја (бр. 1), до импресије бола (бр. 2) или маске (бр. 5). Комплетно очувана статуета бр. 10 потиче са ископавања на Плочнику 1974. године (сонда 6, јама Ц14). Број 14, с Плочника, нађен је 1967. године (сонда 3, квадрат Ц7), фигурина бр. 6 је са Црнокаљачке баре (блок 1, пети откопни слој), као и бр. 8 (блок 2, седми откопни слој). Остали примерци су без ближих одредница, осим да су нађени током ископавања (бр. 1, 5, 9, 11), добављени откупом (бр. 2, 3) и поклоном (бр. 12, 13, 15), или су без података о условима налаза (бр. 4).

ПРИМЕЊЕНИ КОНЗЕРВАТОРСКИ МЕТОДИ

Стандардном процедуром посматрања артефаката првенствено је, осим потребе за наведеним конзерваторско-рестаураторским поступцима (табела 1), утврђено стање у којем се предмети налазе. У питању је печена керамика релативно доброг квалитета, с малим процентом порозности. Површинско отирање материјала или љуспање присутно је код неколико фигурина (табела 1/2, 10, 12, 14; сл. 1). Видљиве су нечистоће и остаци земље, док су код мањег броја предмета констатоване тврдокорне насlage нечистоћа (табела 1/2, 9, 12; сл. 2). Половина од укупног броја фигурина налази се на дрвеним или гипсаним постаментима, за које су причвршћене лепком и рестаураторским материјалом (табела 1/2, 3, 4, 6, 8, 9, 11; сл. 3). Неколико предмета није рестаурирано у прошлости (табела 1/2, 4, 12, 14), а већина претходних рестаурација је изведена непознатим материјалом (сл. 4). Гипсом су рестаурирана само два предмета (табела 1/7, 15; сл. 5).

Сл. 1 Затечено стање предмета: а) фигурина бр. 3; б) фигурина бр. 2. Детаљи: површинско отирање материјала (фото: В. Илић)

Fig. 1 Original condition of the objects: а) figurine no. 3; б) figurine no. 2. Details: material wiped from the surface (photo: V. Ilić)

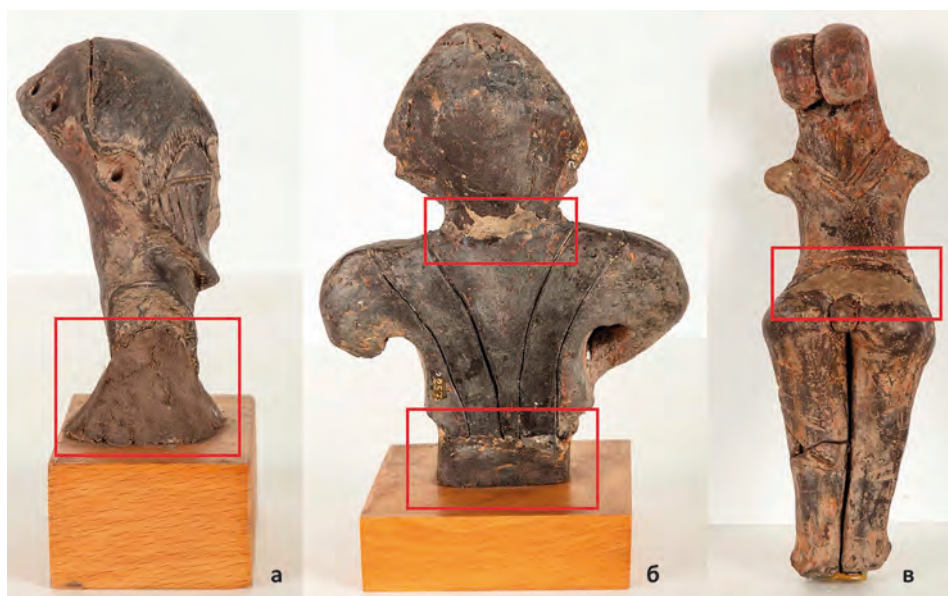
Сл. 2 Затечено стање фигуристине бр. 2, с тврдокорним наслагама нечистоћа (фото: Н. М. Котуровић)

Fig. 2 Original condition of the figurine no. 2 with persistent layers of impurities (photo: N. M. Koturović)

Сл. 3 Затечено стање предмета: а) глава фигуристине бр. 3; б) торзо фигуристине бр. 8; в) глава фигуристине бр. 9. Дрвени постаменти (фото: В. Илић)

Fig. 3 Original condition of the objects: а) head of the figurine no. 3; б) torso of the figurine no. 8; в) head of the figurine no. 9. Wooden stands (photo: V. Ilić)

Сл. 4 Затечено стање предмета: а) глава фигурина бр. 6; б) торзо фигурина бр. 11; в) фигурина бр. 10. Видљиви остаци материјала из претходне рестаурације (фото: В. Илић)
 Fig. 4 Original condition of the objects: а) head of the figurine no. 6; б) torso of the figurine no. 11; в) figurine no. 10. Visible remains of the material used in previous restoration (photo: V. Ilić)

Сл. 5 Изглед главе фигурина бр. 7 после чишћења. Детаљ: остаци гипса из претходне рестаурације (фото: Н. М. Котуровић)
 Fig. 5 Head of the figurine no. 7 after cleansing. Detail with residues of restoration with plaster (photo: N. M. Koturović)

1. Уклањање материјала од претходне рестаурације

Уклањање претходних третмана може да представља један од најзахтевнијих подухвата за конзерваторе. Тај поступак се обавља како би се омогућила примена бољих техника. Већи број артефаката је у неком тренутку прошао конзерваторско-рестаураторске третмане, о којима нема детаљнијих података. Постојеће рестаурације нису у добром стању, што се може уочити посматрањем предмета голим оком, и примећују се јасно оштећење и недостатак материјала. Такође, на већини фигурина је упадљив вишак рестаураторске масе и адхезива око рестаурираних зона и попуњених пукотина. Сачувани су узорци рестаураторског материјала како би се испитивањем и анализама утврдили његови састојци, будући да се то не може закључити обичним прегледом.

Готово половина предмета налази се на дрвеним и гипсаним постаментима, за које су причвршћени лепком. Током одвајања постамената и уклањања рестаураторског материјала, откривено је да је један од предмета (табела 1/4; сл. 6), осим лепком, причвршћен и помоћу металног клина, што је подразумевало бушење перфорације у самој фигурини. Тај поступак се данас сматра ризичним и потенцијалним угрожавањем стабилности структуре предмета, бар када је у питању археолошка керамика. Маса од претходне рестаурације уклоњена је комбинацијом механичких и хемијских захвата. Одређене хемијске супстанце коришћене су у циљу неутралисања постојећих лепкова и разграђивања материјала за рестаурацију, након чега се приступило механичким захватима скалпелом. Механички процеси одвијали су се уз употребу микроскопа, ради бољег и лакшег контролисања алата. Одвајање предмета од постамената, тачније уклањање лепкова изведено је хемијским путем.¹

Сл. 6 Изглед доњег дела фигуристине с металним анкером, након одвајања постамената (фото: Ђ. Радоњић)

Fig. 6 Lower section of the figurine with metal attachment, after removing the pedestal (photo: Ђ. Radonjić)

¹ Током конзерваторско-рестаураторских третмана нису коришћене абразивне хемијске супстанце. На лепак се деловало ацетоном $(CH_3)_2CO$. Пре апликације ацетона, предмети су натапани дејонизованом водом, а након тога је ацетон уклоњен испирањем водом.

2. Чишћење предмета

Чишћење оригиналних површина је деликатан поступак, на чије последице накнадно не може да се утиче. Подразумева идентификацију наслага које нису део оригиналног предмета, као што су прашина, калцинације, органске нечистоће, остаци материјала од претходних интервенција, а понекад се могу наћи и бројеви написани маркером или хемијском оловком, који су служили за обележавање предмета, директно на оригиналној површини. Када је идентификација јасно дефинисана, следи уклањање наслага, и то тако да се не оштети материјал. Сам процес чишћења мора бити добро контролисан. То значи да не треба да доведе до промене изгледа оригиналне површине, деградације структуре или измене хемијског састава самог материјала, као ни до појаве пукотина, микропукотина или абразије површине предмета, јер се на тај начин убрзава његово пропадање. На фигуринама су биле јасно видљиве површинске нечистоће, тврдокорне насlage, остаци земље, као и остаци рестаураторских материјала. Изведена је комбинација механичког чишћења, што је подразумевало пажљиво уклањање нечистоћа скапелом уз помоћ микроскопа, и хемијског чишћења употребом ЕДТА² раствора. Сваки процес чишћења захтева константно натапање и испирање предмета водом, као и употребу меких дентал четкица.

Такође, на одређеним предметима употребљен је ултразвучни апарат. То су предмети који имају стабилну површину, те је ризик од оштећења током процеса мали (табела 1/1, 5, 6, 8, 9, 11, 15; сл. 7). Чишћење ултразвучним апаратом је специјализована техника која подразумева познавање функционисања и принципа рада опреме, њених ограничења и евентуалне штете која би могла бити проузрокована ако се неправилно користи на предметима високе ризичности (Pedeli 2007).

Сл. 7 Изглед предмета: а) фигурина бр. 10; б) торзо фигурине бр. 11; в) глава фигурине бр. 2. После чишћења и уклањања материјала из претходних рестаурација (фото: Н. М. Котуровић)

Fig. 7 Look of the objects: а) figurine no. 10; б) torso of the figurine no. 1; в) head of the figurine no. 2. After cleansing and removing of material from previous restorations (photo: N. M. Koturović)

2 Полиамино-карбоксилна киселина (C10H16N2O8), чврста материја растворљива у води.

3. Уклањање растворљивих соли

Соли су један од узрока деструктивних промена на керамици. Током боравка у земљи, керамика упија већу или мању количину соли, док се код неких керамичких предмета оне могу пронаћи у самом саставу глине од које су направљени. Структура керамике их, додуше, може упити из материјала који су коришћени за рестаурацију, у случају када није изведена добра консолидација предмета и његових прелома. Соли су јонска једињења и из тог разлога се за њихово уклањање углавном користи дејонизована вода. Метод уклањања подразумева испирање и потапање предмета у дејонизовану воду на 24 часа, као и понављање тог поступка све до остварења жељеног резултата.

4. Консолидација

Консолидација је третман креиран за измену и побољшање структуре порозних материјала имплементацијом консолиданта, и представља последњи конзерваторски корак пред извођење рестаурације предмета. Реч је о поступку који је скоро неповратан и неререверзибилан, па избор композита треба да се врши с посебном пажњом. Будући да су поменути предмети у власништву Народног музеја у Београду, те ће се константно налазити у контролисаним и задовољавајућим условима (у простору у којем температура не прелази 22 °C, а релативна влажност није већа од 50%), као консолиданти је одабран 5% раствор паралоида Б72³ у ацетону. Током наношења рестаураторске масе, преломи керамичких предмета обавезно морају бити добро консолидовани.

У случају да нису, може се десити следеће: одвајање масе са делова предмета где не постоји консолиданти, као и продор загађивача или воде у оригинални материјал. То је посебно ризично током рестаурације гипсом, с обзиром на то да керамика у том случају може да повуче соли. Ради утврђивања компатибилности између наведеног консолиданта и воштане смеше коришћене за рестаурацију фигурина, изведен је кратки оглед,⁴ који је показао да висока температура смеше током наношења не утиче неповољно на паралоид Б72. Стога, то је био још један разлог за одабир те акрилне смоле. Импрегнација паралоидом Б72 изведена је меким четкицама, у највише два слоја.

5. Рестаурација

Када говоримо о самом избору рестаураторског материјала, циљ је испуњење следећих услова:

- чврстоћа масе за реконструкцију не би требало да је већа од чврстоће материјала археолошког предмета;
- у идеалном случају, третман који се упражњава на предмету не сме да изазове никакве промене на оригиналу током и након наношења, као ни током старења материјала и његовог елеминисања;

3 Безбојна акрилна смола.

4 Оглед је подразумевао наношење консолиданта (5% раствор паралоида Б72) на провидну, стаклену плочицу, преко којег је нанета рестаураторска смеша (од воска). Након тога је уследило посматрање тих материјала с обе стране, као и уклањање материјала скалпелом са плочице. Цео процес је праћен под микроскопом.

- пожељно је да се обрада и уклањање рестаураторске масе може обављати с лакоћом, како би се избегао ризик од наношења штете археолошком предмету током самих процеса;
- препоручљиво је да материјал није хигроскопан, тачније да је отпоран на влагу, као и на што више различитих спољашњих фактора, нарочито у случају када се археолошки предмети не чувају у задовољавајућим и препорученим условима;
- када се наноси, маса за рестаурацију треба да буде у течном стању како би се постигла потпуна покривеност жељене површине;
- пожељно је да се рестаурација изводи материјалима који подржавају немиметички приступ процесу, на пример гипсом или воштаном смешом; тачније, по својој текстури, чврстоћи, боји и изгледу, материјали треба да се разликују од оригиналног предмета. Немиметички приступ подржава аутентичност одређеног предмета и има етичку сврху; разлика између оригиналних и савремених материјала „одбија“ да сакрије стварно стање археолошког артефакта, што је нарочито важно ако се штета сматра значајним догађајем у историји (Vouer 2016).

Оно што је најважније је свакако реверзибилност материјала који се користи у конзервацији и рестаурацији. Осим што искључује било какве физичко-хемијске утицаје, она подразумева његово неризично и једноставно одвајање од оригиналног археолошког предмета. Реверзибилност је тест на основу којег се може проценити третман. Промена материјала с временом је неизбежна, те је став о очекиваним променама део процеса планирања конзерваторско-рестаураторских третмана.

Природни процеси утицаја времена и еколошких фактора на материје не заобилазе ни конзерваторско-рестаураторске материјале, па је важно непрекидно учење, испитивање и трагање за новим или задовољавајућим производима који, осим свих поменутих, испуњавају и услов трајања кроз време. Третман увек мора бити замишљен као комплетан циклус примене, старења и уклањања (Norie 2010).

Пре освртања на примењен метод рестаурације археолошких керамичких предмета смешом на бази воска, важно је нагласити све састојке ове смеше, као и начин њене израде.

ВОШТАНА СМЕША ЗА РЕСТАУРАЦИЈУ КЕРАМИЧКИХ ПРЕДМЕТА

Када је реч о археолошким керамичким предметима, материјал за рестаурацију који се најчешће користи деценијама уназад је гипс – моделарски или алабастр. Премда је то материјал који због својих физичко-хемијских својстава фино одговара керамичким артефактима, воштана смеша се показала као захвалнији рестауративни материјал, посебно када су у питању предмети мањих димензија.

Ову смешу чине следеће компоненте:

1. *Пречишћен њелињи восак* се добија из кошнице пчела радилица и обично се пречишћава топљењем и филтрирањем. То је сложена смеша

од најмање 284 једињења, углавном етара, угљоводоника и слободних масних киселина. Његов састав се може модификовати топлотном обрадом или фракционисањем. Слабо је растворљив у већини растварача, има широку примену, а меша се с природним смолама и пуниоцима (Horie 2010). У хемијском смислу, восак спада у класу простих липида, његова структура је слична структури масти, а топи се на температури од 64 °C. Нерастворљив је у води, док га етри, бензен и шпиритус растварају. Боја се креће од беле до жуте и мркожуте, што зависи од обојених материја које прелазе из поленових зрнаца у восак. За прављење реставраторске смеше се не препоручује коришћење вештачки изабеленог воска јер тешко реагује с пигментима. Такође, користе се сатне основе, за чију израду је потребан чист восак, без талога. Реверзибилан је материјал и поседује моћ еластичности, која га чини отпорним на физичка дејства, а релативно је резистентан на хемијске и биолошке утицаје. Пчелињи восак је имао дуг пут у историји; између осталог, као део конзерваторских процеса користио се како за консолидацију предмета тако и за мумификацију.

2. *Цинк-оксид* (ZnO) је неорганско једињење које се обично налази у облику белог праха. Присутан је у земљиној кори као минерал цинкит, али се већина комерцијалног цинк-оксида производи вештачким поступком. Готово је нерастворљив у води и алкохолу, али се раствара у већини киселина. Цинк-оксид је релативно мек материјал, с приближном тврдоћом 4,5 на Мосовој скали. Висок топлотни капацитет, ниска термална експанзија и висока тачка топљења су неке од особина које цинк-оксид чине погодним адитивом у изради керамике. Поседује високу термалну проводљивост, антибактеријске и UV заштитне особине. Због тога има широку примену као адитив многим материјалима и производима, укључујући керамику, пластику, стакло, цемент, гуму, боје итд.
3. *Гипс* је врло мекан минерал беличасте боје, с приближном тврдоћом 2 на Мосовој скали. По хемијском саставу, то је калцијум-сулфат дихидрат. Када се хидратише, рекристалише се и ствара чврсту масу, која се најчешће користи у грађевинарству, али и у различитим индустријама. Хигроскопан је и не реагује с киселинама.
4. *Цересин* је восак микрокристалне структуре, добијен из озокерита процесом пречишћавања. Беле је или благо жућкасте боје. Сличан је парафину, само тврђи и има вишу тачку топљења. Уместо цересина, за ову смешу се може употребити парафин или микрокристални восак.
5. *Колофонијум* је чврст облик смоле бора и других врста четинара. По структури се састоји од разних смолних киселина, а највише од абиетинске киселине. Полупровидан је и боја му варира од жуте до црне. Растворљив је у алкохолу, бензолу, етру, сирћетној киселини, док је у води нерастворљив. Омекшава на 70–80 °C, топи се на 110–130 °C, а тачка паљења је на 200 °C. Ломљив је, љуспасте структуре и загревањем постаје лепљив.

6. *Бийумен* је густ, врло вискозан угљоводоник на нафтној бази. Има га у природним налазиштима или се производи рафинисањем сирове нафте. Представља смешу високомолекуларних угљоводоника, као и других органских једињења на бази кисеоника, сумпора и азота. Одликује се водонепропустљивошћу, задовољавајућом отпорношћу на атмосферске утицаје, пластичношћу и низом других позитивних својстава. Дефинише се као црна, на собној температури полукрута или крута лепљива маса, која је потпуно растворљива у угљен-дисулфиду (CS_2). Због своје интензивне обојености, додаје се у рестауративну воштану масу само у случају када се праве смеше црне или браон боје.

Неки од ових природних материјала, тачније восак и колофонијум, користили су се у конзервацији до краја XIX века јер су технике које су се могле применити биле ограничене расположивим производима. Како су се технологија и трговина развијале, шири спектар смола постао је доступан (Horie 2010). Међутим, ти материјали су још увек у широкој употреби. Восак се више не користи на исти начин као некада зато што се тешко уклања када се примењује у сврхе консолидације, али његова употреба у рестаурацији и даље проналази своје место.

Комбинација наведених материјала чини рестаураторску смешу погодном за примену из више разлога. Првенствено, одликују је важне особине, попут отпорности на физичке утицаје и на високу релативну влажност вадуха, као и водоотпорност. Реверзибилна је и лако се уклања алаткама и топљењем, а раствара се у шпиритусу. Остаци смеше одбачени током обраде могу изнова да се користе, због чега је овај материјал финансијски приступачан за рестаурацију. За разлику од гипса, који током обраде праши и прља керамички предмет, ова смеша не оставља никакве трагове. Обрада се изводи с лакоћом, без потребе за коришћењем брусилица или другог машинског алата, те не постоји ризик од оштећења оригиналног предмета током извођења третмана. Што је температура топљења већа, то је рестауративна маса од воска течнија, стога и погодна за попуњавање пукотина у артефакту. То је материјал који се од керамике разликује на поглед и додир, по текстури и чврстоћи, те се може рећи да подржава немиметички приступ рестаурацији. Као и код свих материјала за рестаурацију, деградација је очекивана и није упитна, неминовно је да ће воштана смеша с временом изубити на својим физичко-хемијским својствима. Међутим, посматрањем предмета који већ више од десет година садрже ову смешу као рестаураторски материјал, утврђује се њено непромењено стање.

Израда воштане смеше

У табели 2 је приказана рецептура за четири врсте воштане смеше, које се разликују по боји. Одређене количине састојака припремају се на следећи начин: колофонијум се топи на пари док не постане течан; гипс, цинк-оксид и пигменти се измешају и просеју два пута. У већу посуду се ставља восак и загрева, затим се сипа истопљени колофонијум и постепено се додаје просејана маса. Када се загрејана маса уједначи, разлије се на алуминијумску фолију.

После хлађења реже се на коцке, те је спремна за коришћење и поновно загревање током рестаурације (Топић 2007).

	Састојци	Грамажа		Састојци	Грамажа
Воштана смеша браон боје	Цинк-оксид (ZnO)	1.600	Воштана смеша жуће боје	Цинк-оксид (ZnO)	1.600
	Бели гипс	2.000		Бели гипс	2.000
	Восак	650		Восак	650
	Цересин	650		Цересин	650
	Колофонијум	100		Колофонијум	100
	Битумен	500		Жути окер	250
Воштана смеша црне боје	Цинк-оксид (ZnO)	1.600	Воштана смеша црвене боје	Напуљско жута	100
	Бели гипс	2.000		Цинк-оксид (ZnO)	1.600
	Восак	650		Бели гипс	2.000
	Цересин	650		Восак	650
	Колофонијум	100		Цересин	650
	Битумен	500		Колофонијум	100
	Црни пигмент	500		Печена сијена	40
				Природна сијена	80
				Сатурн црвена	20
				Жути окер	40
				Кадмијум наранџаста	20
				Напуљско жута	90

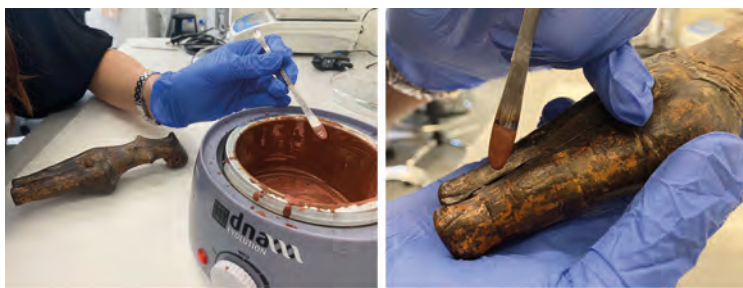
Табела 2 / Table 2

Рестаурација воштаном мешом

За рестаурацију овим материјалом потребне су металне зубарске алатке, апарат за топљење воска, шпиритусна лампа, скалпели, шмиргл-папир, шпиритус и заштитне рукавице с обзиром на то да се ради с врелом масом. Најпре се жељена количина одабране воштане меше ставља у апарат за топљење воска, који слободно може да се укључи и на максималну температуру; што је она већа, то је меша течнија и самим тим се лакше наноси на све неравнине или пукотине у предмету, а ставља се у више слојева (сл. 8). За израду калупа могу да се користе плочице дентал-воска или пластелин, али се претходно морају обавити алуминијумском фолијом.

Када се обликује нанета маса или се уклања њен вишак употребљава се зубарска алатка, претходно загрејана помоћу шпиритусне лампе. Обрада меше од воска доста је једноставнија од обраде гипса, користе се загрејане металне алатке, скалпели и шмиргл-папири навлажени шпиритусом. Нема прашења материјала, самим тим ни ризика од прљања артефакта. Масноћа од шпиритуса употребљеног током обраде уклања се ацетоном. Ако постоји потреба, могуће је урадити ретуш бојом. Потребно је површину добро премазати ра-

створом акрилног везива, а затим мешавином акрила и пигмената извести ретуш. Ивентарни број се може залепити паралоидом Б72.

Сл. 8 Процес наношења смеше од воска (фото: Н. Ђукановић)

Fig. 8 Process of applying the wax mixture (photo: N. Đukanović)

Такав поступак изведен је на поменутих керамичким предметима. Такође, како би се избегло поновно лепљење или причвршћавање артефаката на постојане, њихово дно је рестаурирано и изравнато воштаном смешом за рестаурацију, те могу стабилно бити у усправном положају (сл. 9, 10). Финални изглед одређених предмета, након свих конзерваторско-рестаураторских поступака, може се видети на сликама бр. 11 и 12.

Сл. 9 Изглед предмета: а) торзо фигурине бр. 8; б) глава фигурине бр. 3; в) торзо фигурине бр. 14. После наношења и обраде воштане смеше (фото: Н. М. Котуровић)

Fig. 9 Look of the objects: а) torso of the figurine no. 8; б) head of the figurines no. 3; в) torso of the figurine no. 14. After applying and treatment the wax mixture (photo: N. М. Koturović)

Сл. 10 Изглед предмета: а) торзо фигурине бр. 12; б) глава фигурине бр. 4; в) глава фигурине бр. 6. После наношења и обраде воштане смеше (фото: Н. М. Котуровић)

Fig. 10 Look of the objects: а) torso of the figurine no. 12; б) head of the figurine no. 4; в) head of the figurine no. 6. After applying and treatment the wax mixture (photo: N. М. Koturović)

Сл. 11 Финални изглед предмета:
а) глава фигуристине бр. 1; б) торзо
фигуристине бр. 11; в) торзо фигури-
стине бр. 8; г) глава фигуристине бр. 3.
Стање после конзерваторско-ре-
стаураторских радова
(фото: В. Илић)

Fig. 11 Final look of the objects: а) head of the figurine no. 1; б) torso of the figurine no. 11; в) torso of the figurine no. 8; г) head of the figurine no. 3. Condition after conservation and restoration treatment
photo: V. Ilić

Сл. 12 Финални изглед предме-
та: а) торзо фигуристине бр. 12; б)
глава фигуристине бр. 2; в) глава
фигуристине бр. 7; г) глава фигу-
ристине бр. 4. Стање после конзер-
ваторско-рестаураторских ра-
дова (фото: В. Илић)

Fig. 12 Final look of the objects:
а) torso of the figurine no. 12; б)
head of the figurine no. 2; в) head
of the figurine no. 7; г) head
of the figurine no. 4. Condition
after conservation and restoration
treatment (photo: V. Ilić)

ЗАКЉУЧАК

У циљу унапређења конзерваторско-рестаураторске праксе, неопходно је размењивање искустава, непрестано истраживање материјала и учење техника за рад. Способност да се препозна и исправно класификује проблематика археолошког предмета пружа лакши пут ка избору материјала за рад, било да су у питању конзерваторски или рестаураторски поступци. Неколико приоритета одредило је ток третмана. Најпре је било важно да се уклоне материјали претходних рестаурација, који су видно били у веома лошем стању. Затим се приступило стабилизацији предмета, а након тога избору материјала за рестаурацију.

С обзиром на то да су у питању керамички археолошки предмети мањих димензија, окретање ка воштаној смеши као рестаураторском материјалу било је природан избор. Предмети великих димензија не би могли да се рестаурирају овим производом, између осталог зато што током рестаурације поступак наношења смеше од воска траје много дуже него кад се употребљава гипс. Предност у поређењу с гипсом је та што не постоји ризик од контаминације артефакта током аплицирања смеше или обраде. Како се обликовање воска не изводи машинским алатом, не постоји ни ризик од оштећења артефакта. Уз све претходно набројане особине воштане смеше, компатибилност с одабраним консолидантом, као и водоотпорност и отпорност на физичке утицаје, су важнији разлози за избор тог рестаураторског материјала.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Адамовић, Н. 2006

Примена нових метода и материјала у рестаурацији археолошке керамике, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 30: 60–61.

Bailey, D. W. 2005

Prehistoric figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic, London and New York: Routledge.

Borić, D. et al. 2018

Enclosing the Neolithic World: A Vinča Culture Enclosed and Fortified Settlement in the Balkans, *Current Anthropology* 59 (3): 336–346.

Bouyer, E. 2016

A Study of Approaches to the Visible Restoration of Ceramics, in: *Recent Advances in Glass and Ceramics Conservation*, H. Roemich, L. Fair, eds., (Pre-prints of the ICOM-CC Glass and Ceramics Working Group Interim Meeting, Wrocław, Poland, 25-29 May 2016), Wrocław: International Council of Museums-Committee of Conservation, 75–83.

Ђорђевић, Б., Радић, В. и Џвјетићанин, Т. 2005

Археолошка делатност Народног музеја, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 11–28.

Mustaček, M. 2011

Guidelines, Ethics and the Methodology of Conservation-Restoration Work, in: L. Bekić, *Conservation of underwater archaeological finds, Manual*, Zadar: International Centre for Underwater Archaeology Finds, 13–16.

Odegaard, N. and O'grady, C. 2016

The Conservation Practices for Archaeological Ceramics of Sir Flinders Petrie and Others between 1880-1930, in: *Recent Advances in Glass and Ceramics Conservation*, H. Roemich and L. Fair, eds., (Glass and Ceramics Working Group Interim Meeting), Paris: International Council of Museum-Committee for Conservation (ICOM-CC), 85–95.

Pedeli, C. 2007

Cleaning With Ultrasound Scaler: Technique Adjustment for Archaeological Ceramics, in: *Glass and Ceramics Conservation*, L. Piliš, ed., (Interim meeting of the ICOM CC working group August 27-30 2007), Nova Gorica: ICOM CC, 141–151.

Svilar, M. and Bogosavljević Petrović, V. 2019

Bigfoot – to whom does it belong? A forgotten artefact from the Neolithic site of Crnokalačka Bara, central Balkans, *Гласник Српској археолошкој друштва* 35: 271–286.

Топић, С. 2007

О новим материјалима и њиховој примени у конзервацији керамике у Народног музеју у Београду, Необјављени рад, стручни испит, Документација Одељења за конзервацију и рестаурацију културних добара и Одељења за документацију Народног музеја у Београду.

Horie, V. 2010

Materials for Conservation; Organic Consolidants, Adhesives and Coatings, New York: Routledge.

Clavir, M. 1998

The Social and Historic Construction of Professional Values in Conservation, *Studies in Conservation* 43, 1: 1–8.

RESTORATION OF POTTERY FIGURINES USING WAX-BASED MIXTURE:
EXPERIMENT ON THE SPECIMENS FROM THE
LATE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC

SUMMARY

We are presenting in this paper problem and solution for conservation of the group of 15 Neolithic figurines from the *Collection of Late Neolithic and Eneolithic*, with special regard to one of the main reasons for selection of wax mixture as material to perform the restoration. The macroscopic and microscopic examinations of the artefacts were carried out in order to choose the necessary conservation and restoration treatments. Their general condition is relatively stable and they pose similar or identical conservation and restoration problems (Table 1).

All the specimens are human representations, particularly selected groups are the face representations (Table I/1-7, 9, 15), fragments of upper body – torso with head (Table 1>8, 12-14) and there is one complete human figure with preserved face (Table 1/10). Selected figurines are stylistically and chronologically compact group, and they differ according to the quality of used clay and admixtures considering their different geographic provenance. They are identical regarding the method of surface finishing and period of origin, around and after 5000 years BC.

The procedures of establishing condition regarding the quality of pottery, level of porousness, location of the scaling zone and other impurities. Particular problem was the wooden or plaster pedestal attached to almost half of the figurines. The elimination of earlier treatments is one of the most demanding endeavors for the conservators. Cleansing of the objects, elimination of the soluble salts, consolidation and restoration were the basic processes of protection of the figurines. Wax mixture for the restoration of pottery objects is precisely described with the used recipe (Table 2) and method of applying.

Considering that these are archaeological pottery objects of rather small size, using the wax mixture as restoration material was a natural choice. The large-size objects could not have been restored using this product because the process of applying wax mixture takes much more time in comparison to the applying plaster in the restoration process. The advantage in comparison with plaster is that there is no risk of contamination of artefacts during applying the mixture or during the later treatment. As the process has not been executed using mechanical tools there was also no risk of damaging the artefact. In addition to all mentioned characteristics of the wax mixture, the compatibility with the chosen consolidant as well as the water resistance and resistance to the physical impacts are two of rather important reasons for choosing this restoration material.

Кристина Ж. ПЕНЕЗИЋ*Универзитет у Новом Саду, Институт Биосенс***Ненад Ц. ЈОНЧИЋ***Кийарски технолошки универзитет, Лимасол, Кийар***Андреј С. СТАРОВИЋ***Народни музеј у Београду*

ВЕЛИЧИНА, ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНО ОКРУЖЕЊЕ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЊОЈ БРАЊЕВИНИ

Апстракт: Археолошки локалитет Доња Брањевина познат је већ више од пола века, када су започета интензивна ископавања, спровођена све до 1996. године. Налази се у југозападној Бачкој, на територији општине Озаци (село Дериње), близу некадашње леве обале Дунава. У оквиру теренског рада током 2020. године, у чијем фокусу је био мултидисциплинарни приступ проучавању овог локалитета, примењена су и геоархеолошка бушења. Тежиште је било на реконструкцији његове величине и на бољем познавању околине. Том методом су испитани присуство и дебљина археолошких слојева, као и њихово распрострањење. Серија од укупно 14 бушотина је обухватила локалитет и његову непосредну околину, приближно у дужини од 300 m у правцу запад–исток и 450 m у правцу север–југ. Резултати геоархеолошких испитивања су употпуњени прелиминарним закључцима добијеним површинском систематском колекцијом покретних налаза. На тај начин је стечена јаснија слика о величини и простирању налазишта. Осим његових приближних граница, боље је дефинисан и однос праисторијског насеља, па и заједнице која га је формирала, с непосредним природним окружењем. Доња Брањевина је у раном неолиту заузимала погодан положај уз речну обалу, пратећи њену природну конфигурацију, изван зоне плављења.

Кључне речи: Доња Брањевина, геоархеолошка бушења, величина локалитета, палеоканали

УВОД

Истраживања у оквиру пројекта *Доња Брањевина – њочеци живоџа њраи-сџиоријских њољоџривредника у срџском Подунављу*¹ довела су до нових сазнања у области проучавања ранонеолитских заједница на простору панонског дела српског Подунавља. Циљ нових теренских радова на локалитету Доња Брањевина био је да се прецизније утврди хоризонтална и вертикална стратиграфија терена, с посебним акцентом на период првих организованих седелачких заједница.

Потес Доња Брањевина налази се у атару села Дероње, које административно припада општини Оџаци, АП Војводина. Смештен је на самој граници два територијална округа Србије (Западнобачког и Јужнобачког), свега неколико километара од границе с Републиком Хрватском. Археолошки локалитет је удаљен око 6 km југозападно од центра Дероња. Распростира се на алувијалној тераси Дунава насталој у раном холоцену, издигнутој 4 до 6 метара од околног терена.² Налази се приближно 11 километара источно од данашње леве обале Дунава. Осим Дунава, за тај простор и сам локалитет значајна је и река Мостонга, која је пре каналисања пратила древни ток Дунава, односно границу између старије, речне терасе, на којој се налази село Дероње, и млађе, алувијалне терасе, на којој је позиционирана Доња Брањевина (сл. 1).

Локалитет је откривен земљаним радовима 1965. године, приликом изградње насипа за одбрану од поплава. Током раног лета, услед обилних падавина након веома влажне зиме, Дунав је пробио првобитну обалоутврду код Богојева, у дужини од 200 m, и велике количине воде су запретиле да угрозе насеља, пољопривредна добра и приватна газдинства на простору општина Оџаци и Бач. Одмах је организована велика акција изградње друге линије насипа, који је формиран на граници алувијалне терасе и ниже алувијалне површи Дунава. У хитној интервенцији, поред војске су учествовали и добровољци из места у окружењу. Нови насип је грађен земљом која је уклањана с околних њива. Приликом тих радова откривено је и делимично оштећено више археолошких налазишта дуж линије одбране, а међу њима и ранонеолитски локалитет Доња Брањевина. Заслужан за његово откриће био је Сергеј Кармански, наставник у основној школи у Оџацима, а уједно и археолог аматер. Он је у изградњи насипа учествовао као добровољац (Balj 2008: 9; Tripković i Tripković 2018: 652; Karmanski 2005: 9). Кармански је потом истраживао Доњу Брањевину у две серије ископавања: 1965–1966. и 1986–1996. године. Прву је започео након поплава 1965, отварањем сонде на месту где је, приликом изградње насипа, открио највише материјала. Радови су настављени и следеће године, проширивањем поменуте сонде и отварањем још једне. За разлику од прве, друга кампања је спроведена у организацији већ основане Музејске је-

1 Пројекат је током 2020. године финансиран средствима Министарства културе и информисања Републике Србије, а овај рад је настао делом у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (број 451-03-9/2021-14/200358).

2 Tumač za list Odžaci L 34-87, Osnovna geološka karta 1:1.000.000, Beograd: Savezni geološki zavod, 1985, 38; Trifunović i Stojanović 1985.

динице Озаци, а затим су се укључили и разни партнери – Покрајински завод за заштиту споменика културе у Петроварадину, Градски музеј Сомбор и Археолошки институт у Београду. Руководиоци ископавања испред тих институција, током година су били Предраг Медовић и Богдан Брукнер, а касније и Владимир Лековић и Војислав Трбуховић. Значајну логистичку помоћ, као и велики број волонтера (у периоду 1986–1988) обезбедила је организација Младих истраживача Србије. Током тих истраживања испитано је 30 сонди укупне површине око 750 m² (сл. 1). Теренска испитивања дала су основне податке о позицији насеља, дебљини археолошких слојева, као и о стратиграфији локалитета. Осим тога, вршена су и заштитна ископавања, која је организовао Покрајински завод за заштиту споменика културе из Петроварадина, 1966. и 1967. године, када је испитано осам сонди укупне површине 78 m² и прикупљена већа количина материјала. На основу свих дотадашњих резултата, а посебно због богатства ранонеолитског материјала, 1970. године је Доња Брањевина проглашена спомеником културе. Том приликом, у документу је наведено да тачне границе локалитета нису утврђене.³ Међутим, досадашња истраживања нису дала јасну стратиграфију и дебљину културног слоја, те тако она износи 1,25 m⁴ или 1,6–1,7 m (Tripković i Tripković 2018: 652). Тај несклад у вертикалној стратиграфији се можда може објаснити чињеницом да тачна дебљина археолошког слоја до сада није наведена у литератури, али се, на основу публикованих илустрација и цртежа сонди, може претпоставити да је при прањењу откривених земуница досезала и 2 метра (Karmanski 2005: 17, fig. 7). Поред ранонеолитског, на том простору је откривен материјал из касног бронзаног доба и развијеног средњег века (Karmanski 2005).

Сл. 1 Положај локалитета Доња Брањевина и распоред геореференцираних сонди ископаваних 1965–1996. године

Fig. 1 Position of the Donja Branjevina site and the trenches excavated in the period 1965–1996

3 Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе број 01-579/1-70.

4 Документација Покрајинског завода за заштиту културе Петроварадин.

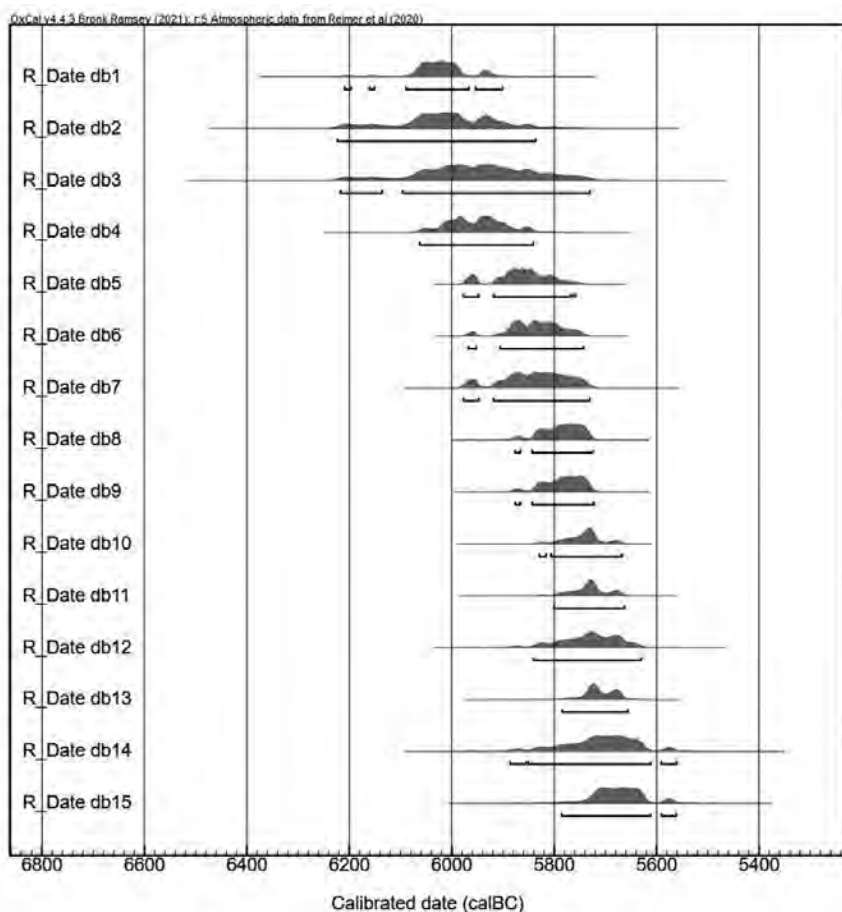
ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ И ХРОНОЛОШКИ РАСПОН

Непосредно уз локалитет, ка западу почиње алувијална површ Дунава, која је настала током средњег холоцена. Доња Брањевина је с три стране (север, запад и југ) окружена старим каналима Дунава. Могу се препознати три таква канала, с нејасном хронолошком секвенцом. Било који од њих могао је бити активан у доба раног неолита, али се то без апсолутних нумеричких датовања тренутно не може одредити. У време настанка праисторијског насеља у Доњој Брањевини, алувијална тераса је већ била формирана. Она представља творевине поводња, дебљине око 4 до 6 метара, ранохолоценске старости.⁵ Локалитет се налазио на обали једног или више водотокова. Могуће је да је Дунав текао непосредно уз насеље, али и да је током трајања живота на том месту, један од канала већ био претворен у мртвају. И данас је у габаритима околних палеоканала присутна мртваја. Непосредно уз локалитет, на алувијалној тераси налази се и слатина, која је можда утицала на одабир локације за насељавање.

До сада је с локалитета Доња Брањевина добијено 15 апсолутних датума радиокарбонском методом датовања. Датовање узорака из неколико различитих сонди дало је датуме из прве половине VI миленијума пре н. е. (сл. 2).

Нове анализе популационе динамике у раном неолиту Балкана указују на то да је локалитет Доња Брањевина био насељен у периоду општег смањења популације на средишњем Балкану и у јужној Панонији након 6000. године пре н. е. (калибрисано), које досеже минимум око 5800. године пре н. е. (калибрисано). Потом је опет детектован раст популације, с максимумом око 5600. године пре н. е. (калибрисано) (Porčić et al. 2021). Разлози за опадање броја становника су и даље непознати. Такав образац демографске слике се јавља у оквиру неколико теорија и модела неолитске експанзије и раста популације (модел *ћаласа најредовања*, енг. Wave of Advance model; теорија неолитске демографске транзиције итд.) (више о томе у Porčić et al. 2020; Porčić et al. 2021). Али, постоје и објашњења за уочени пад броја становника која се не односе искључиво на демографску експанзију, као што је смањена мобилност након 6000. године пре н. е. (калибрисано) или концентрисање популације у мањем броју већих насеља (Porčić et al. 2021). Стога су неопходна нова истраживања да би се та појава боље образложила.

5 Tumač za list Odžaci L 34-87, Osnovna geološka karta 1:1.000.000, Beograd: Savezni geološki zavod, 39; Trifunović i Stojanović 1985.

Сл. 2 Познати резултати датовања различитих узорака са ископавања локалитета Доња Брањевина (калибрирано на 94,5% вероватноће): db1, db2, db7 (према: Tasić 1993); db3 (према: Pinhasi, Fort and Ammerman 2003); db4, db12, db14, db15 (према: Whittle et al. 2002); db5, db6, db8, db10, db11, db13 (према: Stefanović et al. 2019); db9 (према: Porčić et al. 2021)

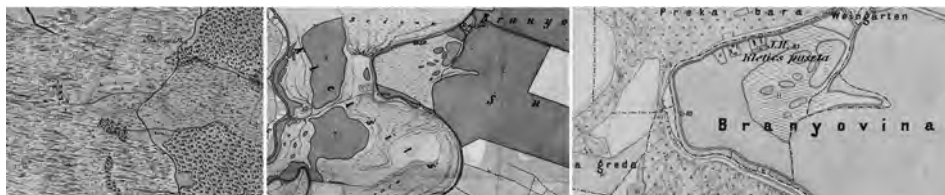
Fig. 2 Known absolute dates from the Donja Branjevinina site (94.5% confidence interval): db1, db2, db7 (after: Tasić 1993); db3 (after: Pinhasi, Fort and Ammerman 2003); db4, db12, db14, db15 (after: Whittle et al. 2002); db5, db6, db8, db10, db11, db13 (after: Stefanović et al. 2019); db9 (after: Porčić et al. 2021)

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Геоархеолошка бушења су спроведена уз употребу ручне бушилице (енг. auger) произвођача Eijkelkamp. Коришћена је методологија која је већ примењивана на праисторијским локалитетима на Балкану (Penezić 2020: 70–72). Вађени су поремећени узорци земљишта и седимента, дугачки 10 или 20 центиметара. Дужина узорака је била условљена компактношћу седимента. Узорци су, у дужини од једног метра, ређани на беле најлонске цакове. Дубина до које се бушило је зависила од присуства и дебљине археолошких слојева. На-

кон вађења узорака, целокупни стуб је фотографисан и документован, а тачан положај бушотине је снимљен коришћењем система Leica GS07 GNSS RTK, који пружа изузетну прецизност снимања података, с грешком између 6 и 20 mm. Примарни циљ бушења био је детектовање присуства археолошких слојева и утврђивање њихове распрострањености. На тај начин би били потврђени присуство и дебљина остатака људских активности и боравка, а добијене су и прецизније границе праисторијског насеља. Неколико бушотина је начињено и изван зоне насељавања како би се потврдило одсуство археолошких слојева, али и ради утврђивања типа седимента који окружује локалитет. На тај начин су установљене прецизније границе локалитета, односно индикација површине коју је насеље заузимало, али и карактер непосредне околине. Такође, извршено је систематско рекогносцирање терена, када су прикупљени и просторни подаци о распрострањању површинског материјала. О другим методама за утврђивање хоризонталне и вертикалне стратиграфије, попут израде 3Д модела терена, који је добијен снимањем из ваздуха, и за стварање површинске систематске колекције покретних налаза, биће више расправљано у раду који је у припреми (Старовић и Јончић, у припреми).

Услед многих мелиорационих радова на територији Војводине у последњих неколико векова, историјске карте на којима је мапирано стање пре њих су изузетно значајне. Посебно су корисни Први (1782–1785), Други (1819–1869) и Трећи (1869–1887) војни премер Хабзбуршког царства⁶ (Molnár and Timár 2009; Molnár, Timár and Biszak 2014; Timár et al. 2006), који су обухватили и регион Доње Брањевине. Ти историјски подаци говоре о непосредној околини локалитета, нпр. о присуству шума, слатина и мочварних предела у том крајолику. На карти с Трећег премера, северно од локалитета уцртан је ловачки дом, што говори о употреби тог простора и у недавној прошлости (сл. 3).

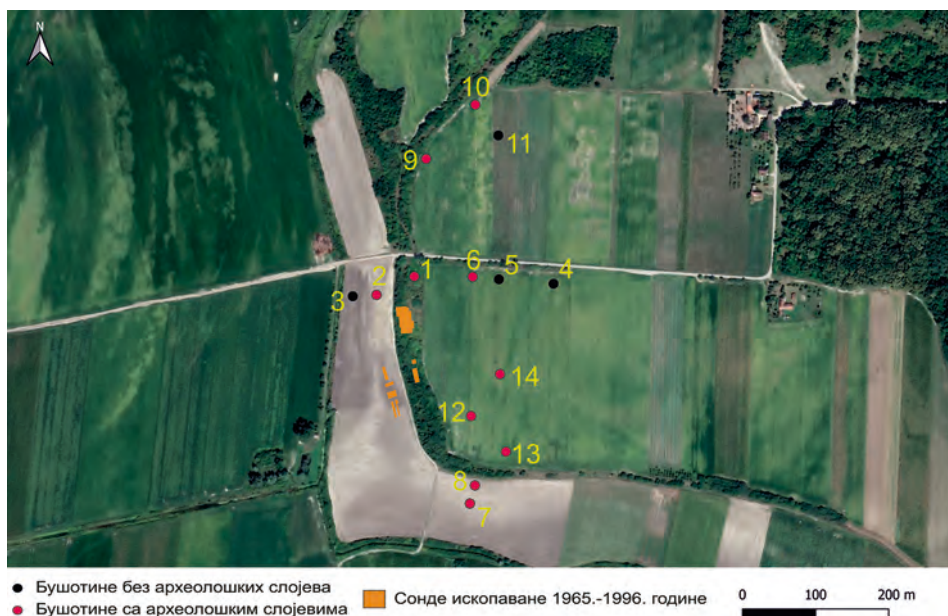
Сл. 3 Предео Доње Брањевине забележен на Првом (лево), Другом (средина) и Трећем (десно) војном премеру Хабзбуршког царства (<https://maps.arcanum.com/en/>)

Fig. 3 The Donja Branjevina area as depicted on the First (left), Second (middle) and Third (right) military survey of the Habsburg Empire (<https://maps.arcanum.com/en/>)

⁶ Доступни на www.mapire.eu

РЕЗУЛТАТИ ГЕОАРХЕОЛОШКИХ БУШЕЊА

На слици 4 су позиције геоархеолошких бушотина на локалитету Доња Брањевина. Бушотине су приказане у две категорије – са и без појаве археолошких слојева. То је груба подела на основу присуства или одсуства трагова који индицирају археолошки локалитет, међу којима су фрагменти горелог лепа, као и оног који није горео, или фрагменти артефаката и фаунистичког материјала. Сви су типични за праисторијска налазишта на Балкану. У наставку су детаљније описане поједине бушотине које заслужују већу пажњу у контексту тумачења резултата, груписане на оне без археолошких трагова, бушотине са еродираним и са археолошким материјалом.

Сл. 4 Позиције геоархеолошких бушотина начињених током кампање 2020. године

Fig. 4 Positions of the geoarchaeological cores made during the 2020 campaign

Бушотине у којима нису пронађени археолошки трагови

Одсуство археолошког материјала је забележено у бушотинама број 3 (ДБ03/20), 4 (ДБ04/20), 5 (ДБ05/20) и 11 (ДБ11/20). Посебно издвајамо бушотину 3 (ДБ03/20) због њене позиције у старом речном каналу. На дубини већој од 60 центиметара се наилази на трагове гвожђе-оксида, а повећана влажност земљишта је констатована на дубини већој од 80 центиметара, где су примећене и љуштуре пужева. На дубини од 120 cm уочен је прослојак с целим пужевима. Бушено је до дубине од 140 cm, на којој се наишло на песковитије слојеве глеја, који одговарају алувијалном пореклу тог седимента.

Бушотине са еродираним археолошким материјалом

У бушотини 2 (ДБ02/20), у површинском слоју орања наишло се на веома ситне трагове горелог лепа. Иако је на слици 4 означено да ова бушотина садржи археолошке остатке, ипак се не може говорити о распрострањању локалитета до те позиције јер је појава трагова ситних фрагмената лепа највероватније последица савремених пољопривредних радова или изградње насипа. Томе је можда допринела и ерозија као природни процес, поготово што се бушотина налази на падини и на апсолутној висини која је више од једног метра мања у односу на ископавање сонде у којима је потврђен локалитет, а које се налазе с друге стране насипа, ка истоку.

Бушотине 7 (ДБ07/20) и 8 (ДБ08/20) су садржале ситне фрагменте лепа који нису били у свом примарном контексту него само у површинском слоју бушотине 7, до 30 центиметара дубине. То не говори о слојевима *in situ*, већ о развученим археолошким траговима, насталим вероватно као последица пољопривредних радова и обраде земље. Већ од 40 центиметара дубине наилази се на светлији прашкасти слој, који представља геоморфолошку подлогу. Иако је бушотина 7 на слици 4 означена као позиција с присуством археолошких слојева, важно је напоменути да су они, мада регистровани, само последица данашњих радова на терену, како пољопривредних тако и земљаних приликом изградње насипа, или ерозије. За разлику од бушотине 7, у бушотини 8 је констатован дебљи археолошки слој са ситним фрагментима лепа и шкољки, до дубине од 50 центиметара. Они леже на слоју с траговима педогенезе, који представља ходну површину у доба трајања насеља.

Бушотине с присуством археолошких трагова

Најдебљи археолошки слој је констатован у бушотини 6 (ДБ06/20). Веома ситни фрагменти наранџасто горелог лепа, уз трагове гара, били су присутни до 70 cm релативне дубине.

Бушотине 9 (ДБ09/20) и 10 (ДБ10/20) представљају северну границу локалитета. У обе су били присутни трагови археолошких слојева. У бушотини 9 се ситне тачке горелог лепа и комадићи гара налазе до дубине од 50 центиметара. Важно је напоменути да се ти трагови горелог лепа, по боји и компактности разликују од трагова лепа констатованих у осталим бушотинама које се налазе у јужном делу локалитета (бушотине у близини истражених сонди). Бушотина 10 је најсевернија. Испод површинског, изузетно растреситог и прашкастог седимента (до дубине од 20 cm), налази се слој с траговима лепа до дубине од 30 центиметара. И ти трагови лепа, као и они из бушотине 9, разликују се од трагова констатованих у бушотинама које се налазе јужније. Веома танак слој у коме су присутни спорадични трагови лепа индицира да је овде вероватно у питању развучен археолошки слој, који не представља одређену *in situ* археолошку ситуацију. Могуће је да разлика у квалитету и боји присутних трагова лепа указује на неуједначену технику и технологију његове израде или на другачије услове и степен витрификације, те можда и на различите периоде настанка лепа.

Бушотина 13 (ДБ13/20) указује на археолошке слојеве до дубине од 50 cm, с присуством ситних фрагмената горелог лепа, али и ситног фрагмента керамике на дубини од 50 центиметара. Слична ситуација је и са бушотином 14 (ДБ14/20), у којој су археолошки слојеви констатовани такође до дубине од 50 cm, уз појаву ситних комада црвеног горелог лепа, а могуће је да су неки од тих комадића заправо фрагменти керамике. На дубини од 45 cm пронађен је фрагмент животињског зуба.

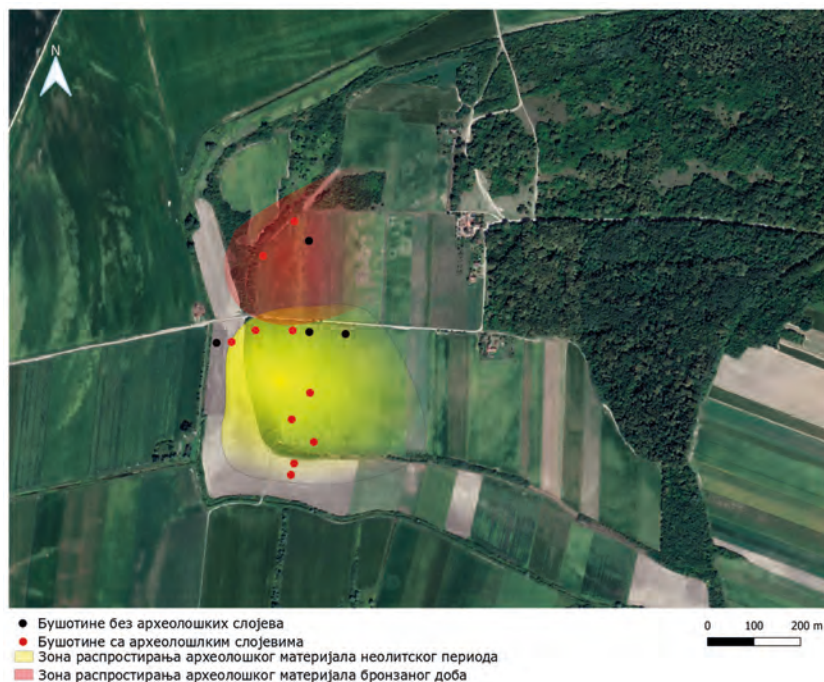
У бушотинама у којима су констатовани трагови археолошких слојева, њихова дебљина не прелази 50 центиметара, с изузетком ДБ06/20, где су трагови присутни до дубине од 70 центиметара. Ти археолошки слојеви су релативно танки у поређењу с онима уоченим током прошлих ископавања, који су дебљине до 170–180 cm, према појединим ауторима (видети објашњење у уводу). Тај податак може да служи као додатни доказ да је локалитет Доња Брањевина оштећен. Порекло оштећења великих размера највероватније треба тражити у обимним земљаним радовима приликом изградње насипа као дела система одбране од поплава. Постојање затворених целина (јама или земуница) које би садржале дебље археолошке слојеве, а које нису детектоване у овој геонаучној кампањи бушења, свакако не треба искључити.

РЕЗУЛТАТИ ТЕРЕНСКЕ ПРОСПЕКЦИЈЕ

Теренска проспекција донела је податке о распрострањању археолошког материјала на делу простора алувијале терасе Дунава и њене околине. Археолошки материјал прикупљен том приликом састоји се углавном од фрагмената керамике и неколико налаза лепа. Он указује на то да је овај простор коришћен у различитим периодима људске историје. Најстарији и најзаступљенији је ранонеолитски материјал; следећи, у хронолошком погледу, може се одредити у касно бронзано доба, а пронађени су и фрагменти средњовековне керамике и артефакти из модерног доба. Као што можемо видети по распрострањању археолошког материјала на површини, неолитско насеље је више оријентисано на југозападни простор алувијалне терасе, док је керамика из бронзаног доба у већој мери проналажена на северозападном простору (сл. 5).

Када говоримо о распрострањању ранонеолитског археолошког материјала западно од одбрамбеног насипа, у правцу данашњег тока Дунава, треба узети у обзир наведене резултате геобушења, као и податке са старијих ископавања. Тако можемо претпоставити да је на простор западно од насипа, ближе атарском путу, археолошки материјал вероватно доспео интензивним деловањем пољопривреде. Кармански је током кампање 1986. године, у југозападном делу отворио шест сонди, од којих пет изван зоне земљаног насипа. Археолошки контекст је, очекивано, откривен у сонди V/86, која се налази поред сонде из кампање 1965–1966. године, унутар насипа. Како аутор наводи (Karmanski 2005), у сондама I/86 и IV/86 археолошки слој је врло танак и откривени су остаци две јаме. По његовом мишљењу, ради се о простору који је вероватно током дужег дела године био под водом и који је само повремено коришћен (Karmanski 2005: 20–21). Трагови плављења или дужих периода с високим

водама нису констатовани у бушотинама у којима су присутни археолошки трагови. Бушотина ДБ03/20, која се налази на ивици древног канала, једина пружа индикације о присуству подземних вода, али се то директно везује за палеоканал. Археолошки сличну ситуацију највероватније треба очекивати и на јужној страни локалитета.

Сл. 5 Позиције геoarхеолошких бушотина начињених током кампање 2020. године и зона са археолошким материјалом прикупљеним теренском колекцијом

Fig. 5 Positions of the geoarchaeological cores made during the 2020 campaign and the yones with archaeological material that was collected during field survey

ДИСКУСИЈА

Још од првих истраживања Доње Брањевине током 1965. и 1966. године, један од главних циљева био је добијање што више информација о дебљини и распрострањању археолошких слојева (Karmanski 2005: 20). Ископавања су потврдила оштећеност археолошких слојева у неколико сонди, али и делова локалитета који нису деловали оштећено. Главни узрочник тих промена на терену био је изградња насипа (Karmanski 2005: 14). За детаљнију реконструкцију девастираних слојева били би потребни прецизнији подаци о размери земљаних радова током шездесетих година прошлог века. Бушотине начињене у теренској кампањи 2020. године су такође упутиле на могућност знатнијих савремених оштећења археолошких слојева.

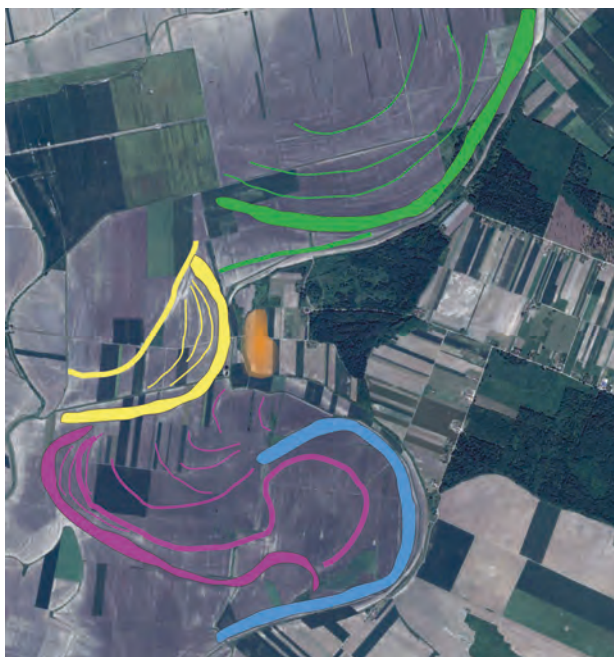
Геоархеолошка бушења у Доњој Брањевини су указала на то да је површина овог праисторијског локалитета барем 6 хектара. С јужне и западне стране

јасно је оивичен старим каналима Дунава. Његова југоисточна граница није у потпуности дефинисана. Насеље је својим распрострањањем пратило конфигурацију алувијалне терасе, а приближне димензије локалитета су 500 метара у правцу север–југ и око 150 метара у правцу запад–исток. Површинском колекцијом материјала, зона распрострањања искључиво ранонеолитског материјала је приближно 330 метара у правцу север–југ и 150 метара у правцу запад–исток. Прецизније габарите локалитета, као и његове димензије током различитих праисторијских периода, потребно је детаљније испитати будућим ископавањима.

Геоморфолошки, локалитет се налази на алувијалној тераси, издигнутој изнад алувијалне површи над којом доминира. Тај предео је оформљен током холоцена, али је алувијална тераса на којој се налази локалитет већ увелико била формирана пре настанка насеља у раном неолиту. Алувијална површ западно од локалитета, изнад које се праисторијско насеље налази, склона је поплавама, сезонски високим водама, ритовима, уз присуство мртваја које одликују мочварни амбијент. Данашње насеље Дeroње (удаљено 6 километара од локалитета, ка истоку) смештено је на речној тераси (творевина поводња на југу речне терасе), у пределу који је још више издигнут и изолован од утицаја воде и поплава. На алувијално порекло тих седимената указују и раније урађене седиментолошке анализе (Krstić and Dodiković 2005: 74). Очигледно је позиција Доње Брањевине била повољнија за развој и насељавање праисторијске заједнице, те је изложеност великој реци, упркос могућим недостацима, сигурно имала много више бенефита. Педолошки, локалитет се доминантно налази на мочварном глејном земљишту, с појавама солоњца и чернозема оглејаног на периферији (Галић и др. 2017). Анализе садржаја хумуса у тим типовима земљишта указују на ниско присуство код солоњца (слана земљишта), а средње високо присуство код чернозема оглејаног и мочварно глејног земљишта, што упућује на терестрични процес педогенезе (Галић и др. 2017). То сугерише да су се та земљишта формирала у раном холоцену, без присуства водених површина, те да је тај процес текао у „копненим” условима. Такође, виши удео хумуса у површинском, акумулативном хоризонту говори и о плодности одређеног типа земљишта, те се за услове праисторијске пољопривреде и самих њених зачетака у периоду раног неолита, мочварно глејно земљиште и чернозем оглејани могу сматрати повољним. Ритска црница карбонатна се налази западно од локалитета и покрива алувијалну површ (Nejgebauer i dr. 1971). У контексту природне околине ранонеолитског насеља, тај предео је могао бити коришћен како за пољопривредне активности тако и за испашу животиња јер гравитира ка речним каналима, те је присутна и појава сезонско високих подземних вода. То би утицало и на бујнију вегетацију, која представља повољан извор исхране за домаће животиње.

Од почетка истраживања овог неолитског насеља било је указивано на то да се оно распростире уз стару обалу Дунава (Karmanski 2005: 14). У непосредној околини локалитета Доња Брањевина идентификована су барем три палеоканала (сл. 6). Њихова реконструкција је вршена на основу снимака из ваздуха из различитих година, старих карти, као и топографске карте у раз-

мери 1:25.000.⁷ На сл. 6, најдебљим линијама оивиченим црном бојом означене су позиције палеоканала који су оставили највише трагова, те представљају позиције с претпостављено најдужим трајањем. Тање линије обележавају мање трагове померања палеоканала и позиције на којима се меандар није тако дуго задржавао у свом латералном кретању. Чини се да плави и љубичасти канал заправо представљају различите тренутке истог тока, те су у хронолошком смислу доста блиски. Многобројни трагови померања меандра су видљиви међу њима, на основу којих се може претпоставити правац кретања и ширења тог палеомеандра. Хронолошки, по позицијама на којима се налазе (на крајњем истоку алувијалне површи), плави и зелени меандар су најстарији. Геоморфолошки, оба се могу датовати у рани холоцен. С обзиром на то да се не додирују, њихов међусобни хронолошки однос тешко може прецизно да се одреди без примене метода апсолутног датовања. Чини се да је жути меандар нешто млађи у односу на та два. Он има две позиције у којима се налазио неко дуже време, док су међу њима видљиви трагови латералног кретања. Западно од локалитета, жути меандар сече љубичасти, те овде можемо директно говорити о њиховом међусобном односу, где је жути меандар на том месту млађи од љубичастиог.

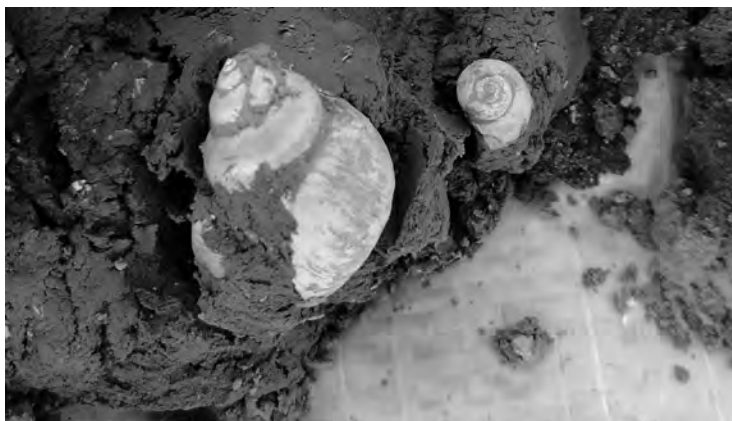

Сл. 6 Позиције палеомеандара и њихова кретања у непосредној околини локалитета Доња Брањевина; наранџастим је означено распрострањање праисторијског насеља

Fig. 6 Positions of paleo-meanders and their movements in the vicinity of the Donja Branjevina site; marked orange is the area of the prehistoric site

7 Topografska karta SFRJ, 1:25000, list Bačka Palanka 377_1_1, Beograd: Vojnogeografski institut, 1976; Topografska karta SFRJ, 1:25000, list Bačka Palanka 377_1_2, Beograd: Vojnogeografski institut, 1976.

Иако без даљих седиментолошких анализа узорака из палеоканала и њиховог апсолутног датовања не можемо бити сигурни да ли је и који канал у околини локалитета био активни ток реке, распрострањање и положај праисторијског насеља у Доњој Брањевини нам може сугерисати даље правце истраживања тог питања. Оријентација археолошких слојева у правцу север–југ и праћење природне конфигурације терена, као и гравитирање локалитета ка палеоканалу који се налази са западне стране алувијалне терасе (обележеном жутом бојом на сл. 6), указују на значај ове локације за становнике Доње Брањевине. Бушотина ДБ03/20 се налази на ивици тог канала. На дубини од 80 до 120 центиметара констатоване су поломљене љуштуре пужева, док је на дубини од 120 центиметара пронађено неколико целих љуштара пужева (сл. 7). У питању су остаци барског пужа (*Viviparus viviparus*),⁸ који настањује споро текуће реке, канале и језера. Даља истраживања екологије Дунава у праисторији ће се свакако фокусирати и на ове палеоканале.

Сл. 7 Барски пуж (*Viviparus viviparus*) из бушотине ДБ03/20, с дубине од 120 cm
Fig. 7 Freshwater snail (*Viviparus viviparus*) from core DB03/20, found at 120cm depth

До сада доступни подаци о фаунистичким налазима с локалитета Доња Брањевина, који потичу с претходних ископавања, сугеришу велики значај риболова у економији ове праисторијске заједнице. Пронађен је велики број костију риба, поготово сомова, од којих су неки досезали тежину и до 100 килограма (Blažić 2005). Од осталих врста које се везују за речне токове и мочварне пределе, пронађени су остаци слатководних корњача, разних врста птица које настањују ритове и слатководних шкољки. За разлику од других локалитета из овог периода праисторије, на Доњој Брањевини удео фаунистичких остатака крупне дивљачи (дивље говече, јелен, дивља свиња и срндаћ) заједно чини само 16,8%.

8 На идентификацији те врсте пужа захваљујемо професорки Весни Димитријевић из Лабораторије за биоархеологију Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

ЗАКЉУЧАК

Археолошки локалитет у Доњој Брањевини већ деценијама привлачи пажњу како професионалних тако и археолога аматера. Налази се на алувијалној тераси, која је током трајања ранонеолитског живота у том насељу, у периоду од приближно 6000. до 5700. године пре н. е. (калибрисано) већ била формирана. Локалитет се издиже изнад алувијалне површи Дунава, која се од насеља простире ка западу. Површина целокупног локалитета је око 6 хектара, али је могуће да се његов ранонеолитски део простире на нешто мањој површини, приближно 330 метара у правцу север–југ и око 150 метара у правцу запад–исток. На делу локалитета ка северу, међу површинским налазима доминира материјал из касног бронзаног доба. Предео Доње Брањевине је са севера, запада и југа окружен палеоканалима којима је у холоцену протицала вода или су касније претварани у мртваје. Распростирање локалитета, као и резултати бушења указују на то да је палеоканал западно од налазишта можда имао доминантну улогу током трајања ранонеолитског насеља. Непосредна близина текућих и стајаћих вода са свим њиховим ресурсима и потенцијалима, уз повољну топографију (уздигнута и релативно заштићена „обала“), утицала је пресудно на избор овог места за стварање ранонеолитског насеља. С друге стране, ка истоку и североистоку, само неколико километара даље, налази се и речица Мостонга, која је свакако представљала погодну физичку комуникацију у правцу севера и југа.

Студија простора и пејзажа југозападне Бачке у контексту раних заједница праисторијских пољопривредника представља посебан научни изазов. Добро упознавање и разумевање реалних животних услова неолитских становника Доње Брањевине спадају у основне циљеве пројекта који је у току. У 2020. години, чак и с ограниченим ресурсима, прелиминарна геоархеолошка истраживања овог локалитета су расветлила неке претходне претпоставке и пружила нове информације о природној околини овог предела у прошлости.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Balj, L. 2008

Crvenokosa boginja kao symbol, *Rad Muzeja Vojvodine* 50: 9–23.

Blažić, S. 2005

Appendix 2: The Faunal Assemblage, in: S. Karmanski, *Donja Branjevina: A Neolithic settlement Near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, Quaderno 10, Venezia: Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli-Venezia Giulia, 74–76.

Галић, З. и др. 2017

Типови земљишта у ГЈ 'Брањевина' на подручју Бачке, *Шумарски војво* 1–2: 93–99.

Karmanski, S. 1975

Rani neolit, Donja Branjevina, Odžaci: Amaterska muzeološka sekcija Jugozapadne Bačke.

Karmanski, S. 1979

Donja Branjevina, Odžaci: Arheološka zbirka pri Narodnom univerzitetu.

Karmanski, S. 2005

Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia), Quaderno 10, Venezia: Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia.

Krstić, N. and Dodiković, S. 2005

Appendix 1: Soil sample analyses, in: S. Karmanski, *Donja Branjevina: A Neolithic settlement Near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, Quaderno 10, Venezia: Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli-Venezia Giulia, 74.

Medović, P. 1966

Rekognosciranje trase II odbrambene linije leve obale Dunava u Bačkoj, *Arheološki pregled* 8: 193–200.

Medović, P. i Brukner, B. 1967

Rekognosciranja u Bačkoj, *Arheološki pregled* 9: 169–172.

Molnár, G. and Timár, G. 2009

Mosaicking of the 1:75000 sheets of the Third Military Survey of the Habsburg Empire, *Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica* 44 (1): 115–120.

Molnár, G., Timár, G. and Biszak, E. 2014

Can the First Military Survey maps of the Habsburg Empire (1763–1790) be georeferenced by an accuracy of 200 meters?, in: *Proceedings of the 9th International Workshop on Digital Approaches to Cartographic Heritage*,

(Budapest, Hungary, 4–5 September 2014), Budapest: International Cartographic Association, 127–132.

Penezić, K. 2020

(Geo)arheološka bušenja – metode i mogućnosti, u: *Aktuelna interdisciplinarna istraživanja tehnologije u arheologiji jugoistočne Evrope*, ur. S. Vitezović, K. Šarić i D. Antonović, (Prvi skup Sekcije za arheometriju, arheotehnologiju, geoarheologiju i eksperimentalnu arheologiju Srpskog arheološkog društva, 28. februar 2020), Beograd: Srpsko arheološko društvo, 70–74.

Pinhasi, R., Fort, J. and Ammerman, A. 2005

Tracing the origin and spread of agriculture in Europe, *PLoS Biology* 3(12): 2220–2228.

Porčić, M. et al. 2020

The timing and tempo of the Neolithic expansion across the Central Balkans in the light of the new radiocarbon evidence, *Journal of Archaeological Science, Reports* 33: 1–11.

Porčić, M. et al. 2021

The Neolithic Demographic Transition in the Central Balkans: population dynamics reconstruction based on new radiocarbon evidence, *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 376: 1–8.

Старовић, А. и Јончић, Н. (у припреми)

Доња Брањевина: претходни извештај о истраживањима у 2020. години, *Гласник Српској археолошкој друштва*.

Stefanović, S. et al. 2019

Bone spoons for prehistoric babies: Detection of human teeth marks on the Neolithic artefacts from the site Grad-Starčevo (Serbia), *PLoS ONE* 14(12): 1–38.

Тасић, Н. Н. 1993

Неколико нових радиокарбонских датума, *Гласник Српској археолошкој друштва* 9: 99–102.

Timár, G. et al. 2006

Digitized maps of the Habsburg Empire – The map sheets of the second military survey and their georeferenced version, Budapest: Arcanum.

Tripković, A. i Tripković, B. 2018

Neolitsko nalazište i javnost: primer Donje Branjevine kod Odžaka, *Етно-археолошки проблеми*, н. с., год. 13, св. 3: 651–675.

Whittle, A. et al. 2002

In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary, *Antaeus* 25: 63–117.

KAPTE / MAPS

Nejgebauer, V. i dr. 1971

Pedološka karta, Novi Sad/Beograd: Institut za poljoprivredna istraživanja/
Zavod za kartografiju "Geokarta".

Topografska karta SFRJ

1:25000, list Bačka Palanka 377_1_1, Beograd: Vojnogeografski institut,
1976.

Topografska karta SFRJ

1:25000 List Bačka Palanka 377_1_2, Beograd: Vojnogeografski institut,
1976.

Trifunović, S. i Stojanović, P. 1985

Osnovna geološka karta Srbije 1:100.000, L 34-87, Odžaci, Beograd:
Vojnogeografski institut.

Osnovna geološka karta

1:1000000, Tumač za list Odžaci L 34-87, Beograd: Savezni geološki zavod,
1985.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://maps.arcanum.com/en/> [приступљено: 21. 3. 2021]

KRISTINA Ž. PENEZIĆ
University of Novi Sad, Biosense institute

NENAD C. JONČIĆ
Cyprus University of Technology, Limassol, Cyprus

ANDREJ S. STAROVIĆ
National Museum in Belgrade

AREA, POSITION, AND ENVIRONMENT OF THE SITE AT DONJA BRANJEVINA

SUMMARY

Known for more than half of a century, the site Donja Branjevina used to be excavated for decades, up to 1996. It is situated in SW Bačka, the westernmost county of the Autonomous Province of Vojvodina, Serbia, nearby the ancient riverbed of the Danube.

The auger coring was applied as a method for geoarchaeological investigation in the 2020 field research season, in order to collect important data on the site horizontal and vertical stratigraphy, perimeter, and the palaeoenvironment. New archaeological project “Donja Branjevina – the beginnings of life of prehistoric farmers in Serbian part of the Middle Danube region” has its focus on multidisciplinary approach to detection of prehistoric habitats, including the reconstruction of major elements of the natural conditions. The settling of the first organized Early Neolithic (EN) sedentary communities in this part of south Pannonia, the population dynamics, and socio-cultural change are the topics of the project.

Donja Branjevina is located on an old Danube alluvial terrace, elevated 4 to 6 meters above the surrounding terrain, but today the left riverbank is situated almost 11 kilometers to the west/southwest from the site. The hydrogeological system is complemented by Mos-tonga, a small size, but important Danube tributary flowing to the east from Donja Branjevina. That (former) river, today mostly channeled, flowed roughly in N-S axis, almost parallel with the Danube's stream in this part of Vojvodina, following the boundary between the ancient Danube's terrace, and younger, alluvial terrace.

During a total of 15 field research campaigns, first researchers (Sergej Karmanski, Predrag Medović, Bogdan Brukner, Vladimir Leković, and Vojislav Trbuhović) have excavated 38 archaeological trenches from 1965 to 1996, covering an area of nearly 850m² (fig. 1). Complex multi-layer vertical stratigraphy, reaching the total depth from 1,25 to 1,70 (?) meters from the recent topsoil was determined. Many Early Neolithic architectural features and structures (pit-dwellings, garbage pits, ritual (?) pits, post holes, and four graves) have been found there, with plenty of material culture remains – potsherds, stone and bone tools, remains of animal bones, shells, snails, and edible cultivated plants, as well. Absolute chronology of the settlement was established through 15 radiocarbon dates (fig. 2), showing the lifespan of the site starting from the very beginning of 6th millennium to around 5600 ± 2σ Cal BC.

Geoarchaeological coring of 14 cores was performed using the Eijkelkamp augering and soil sampling equipment, applying standard methods (Penezić 2020: 70–72), with a high-precision Leica GS07 GNSS RTK geo-referencing system. Prior to the geoarchaeological investigation, a study concerning the microregional natural environment has been con-

ducted employing historical 18th to 19th century military maps from the Austrian Empire (fig. 3).

The spatial distribution of the cores was focused on two main axes: N–S (9 points), and W–E (five points) – cf. fig. 4. This is how the one of the main tasks was accomplished – to determine physical boundaries of the archaeological site of Donja Branjevina. Bearing in mind that this site was occupied during the later periods of prehistory as well (Late Bronze Age – LBA), another technique of archaeological survey was applied – quick planned surface collection. The results of those two methods were combined, offering a tentative conclusion that, in general, the EN settlement was spatially positioned on the central and southern part of the alluvial terrace, contrasting the occupation during LBA, that is located more to the north (fig. 5). Average depth of archaeological layers, according to the results of coring, rarely overpasses half a meter from modern-day topsoil. This record is indicative and can be explained in two ways: by considerable modern devastation (construction of the neighboring protective soil embankment in 1965, against the major flood, where immense amounts of the surface soil was removed using machinery), or the augering points just did not hit the interior of much deeper archaeological structures, such as the pit-dwellings.

A set of paleo-channels of the Danube, in the close vicinity to the EN settlement was also documented. One of the augering points (DB03/20) directly confirmed the existence of such a channel (fig. 6 – yellow strips). Apart from that, at least two additional paleo-channels have been identified, as well (blue and green strips). Discovery of ancient freshwater snails (*Viviparus viviparus* sp.), typical for still waters, additionally confirmed the existence of the water channel here (fig. 8).

The geoarchaeological augering campaign at Donja Branjevina in 2020 suggests that the total site area was at least 6 hectares (approximately 15 acres), approximately 500 meters (north–south) by approximately 150 meters (west–east). To the north, west and southwest, the settlement was surrounded by natural Danube riverbanks (possibly also oxbow channels).

Spatial analysis and the paleo-environmental reconstruction are important topics of the ongoing archaeological project at Donja Branjevina, so the preliminary results of geoarchaeological survey present a good starting point for better knowledge of the real-life conditions of the Early Neolithic communities in the Middle Danube.

Translated by the authors

Milica D. TAPAVIČKI-ILIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

Ljubiša B. VASILJEVIĆ
National Museum Kruševac

IRON AGE POTTERY FROM UKOSA, KRUŠEVAC DISTRICT

Abstract: Upon the meeting point of the rivers West Morava and South Morava lies the medieval tower of Stalać. About one kilometer to the south of this legendary tower, another site was discovered – Ukosa. The excavations of this site started in 2009, conducted by the experts from the National Museum in Kruševac. They confirmed that this site was inhabited for almost two millennia – the earliest being the Iron Age, indicated by pottery discovered in one of the pits in 2012.

While processing pottery from Ukosa, the authors have hoped to find material evidence of the Celtic movements towards Greece during the early 3rd century BC. During their work, it turned out that the pottery belongs to the 1st century BC and if only sporadically, it does possess parallels in this part of Serbia. All of the analogies quoted in the paper indicated that the Scordisci were present in many river valleys and they obviously found them suitable to move along, although they always chose to settle down on peaks or plateaus of the strategic importance. A well-chosen strategic position was an advantage with always growing danger of Roman raids from Greece, exactly during the 1st century BC.

Key words: Ukosa, Kruševac, excavation, pottery, Iron Age, Celts, Scordisci

For centuries, the symbol of Grad Stalać, placed upon the mouth of the rivers Western Morava and Southern Morava, was the medieval tower of Todor of Stalać. But lately, a new site, named Ukosa, was discovered, one kilometer away from the abovementioned tower (Map 1).

This site is situated one kilometer to the south from Todor's tower, on a dominating position on the left bank of the South Morava. The continuity of this site ex-

tends for over two millennia. Ever since 2009, the site has been excavated within a multidisciplinary investigation conducted by the National Museum Kruševac and the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia.

Map 1 Position of the site Ukosa
(technical documentation of the National Museum in Kruševac)

Мапа 1 Положај локалитета Укоса
(техничка документација Народног музеја у Крушевцу)

This research has shown that advantage of the strategic importance of Ukosa was first noticed in about 1000 BC. During the Early Iron Age, the first fortification was built on that spot. Still, special importance is given to the Celtic material discovered there. The Celtic invasion of this region took place during the last few centuries BC, causing great changes in historic circumstances and material culture of the Middle Balkans. Celtic finds from this part of Serbia are scarce, therefore highlighting the importance of the discovery even more.

At the beginning of the New Era, the Romans invaded this area. Several kilns have been excavated, used for firing pottery and bricks, but also some graves, all from the Roman period. From the 4th to the 6th century, the Ukosa area was intensively inhabited. During Justinian's reign in the 6th century, the Ukosa fort was renewed. This great emperor was even born in the vicinity of the site, near the modern town of Lebane, therefore he dedicated great attention to this region.

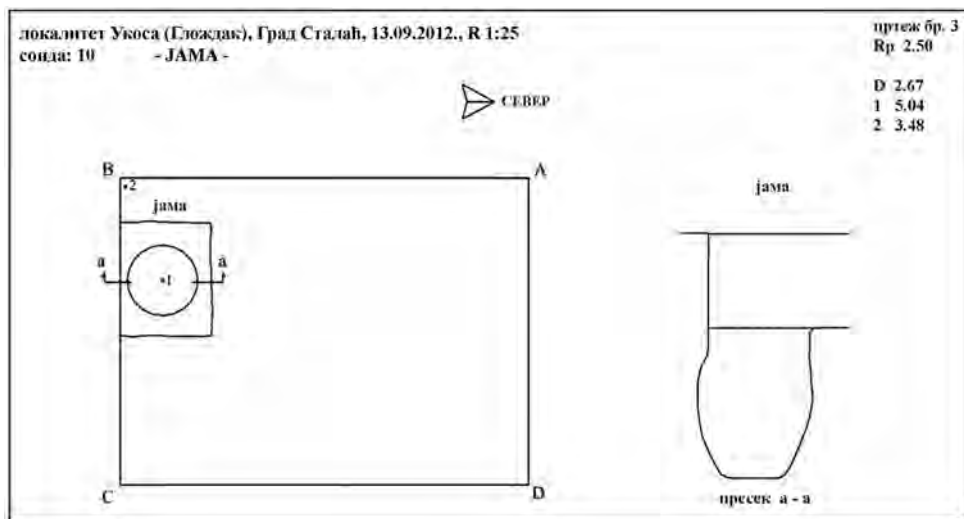
Among the building remains from Ukosa, there are fortification parts, structures made of solid material, silos and garbage pits. Some inhumation burials were also discovered within the area of the site - most of them with a Christian orientation. Among small finds, there are coins, weapons, jewelry, tools made of metal and stone, stone

mills, pottery and glass vessels. Special attention was paid to the fibula ascribed to the Langobards, presumed to have been settled here within a military fort.

Somewhat later finds, from the period between the 7th and the 11th century, indicate the presence of the Slavic and Bulgarian population at the site. It is interesting to mention that this region was the epicenter of the struggle between the Serbs, Bulgarians and Byzantines.

During the excavations in 2012, within trench 10, a garbage pit was discovered (Plan 1). Fragments of the Celtic pottery were found in it.

Plan 1 Pit from trench number 10
(technical documentation of the National Museum in Kruševac)

План 1 Јама из квадрата 10
(техничка документација Народног музеја у Крушевцу)

Some fragments (13 sherds) were also discovered within the fire-place from the same trench. They include two rim fragments – one belonging to a bowl and the other one belonging to a lid. The bowl is of light orange color, oxygen fired, made of fine clay. It was wheel-thrown, with visible traces of the wheel at the inner side. The rim is flat at the top and bent inwards, while on the shoulder, there are horizontal channels. The bowl diameter is estimated at 26 cm. It belongs to the type of conical bowls with an inverted rim and flat bottom, with clearly visible wheel traces at the inner side. It dates from the 1st century BC (Sladić 1986: 33, 34, T. XXV/5) (Fig. 1). The parallels for this bowl type could be found both in the Scordiscan settlements and cemeteries, where they were deposited as grave-goods.

Among the settlement finds, there are those from Gomolava, belonging to the phases VIa and VIb (Jovanović and Jovanović 1988: 139, T. XVIII/6 and 167, XXX-VII/6). It is interesting to mention that at Gomolava, the same type of bowl was discovered bearing painted ornaments (Jovanović i Jovanović 1988: 136-137, T. XV/2). This also indicates that this type belongs to the youngest among the Scordiscan

bowls. Further parallels also come from Srem, like Adaševci and Kuzmin (Popović 2000: 92, Fig. 5/8, 12) and also date from the late 1st century BC (Popović 2000: 92), as well as from Bosut and Sremska Mitrovica (Mitrovačke livade) (Popović 2000: Pl. 5/13 and Pl. 8/4, 5). Further analogies are known from the site Židovar in Banat (Sladić 1986: 33, 34, T. XXV/5).

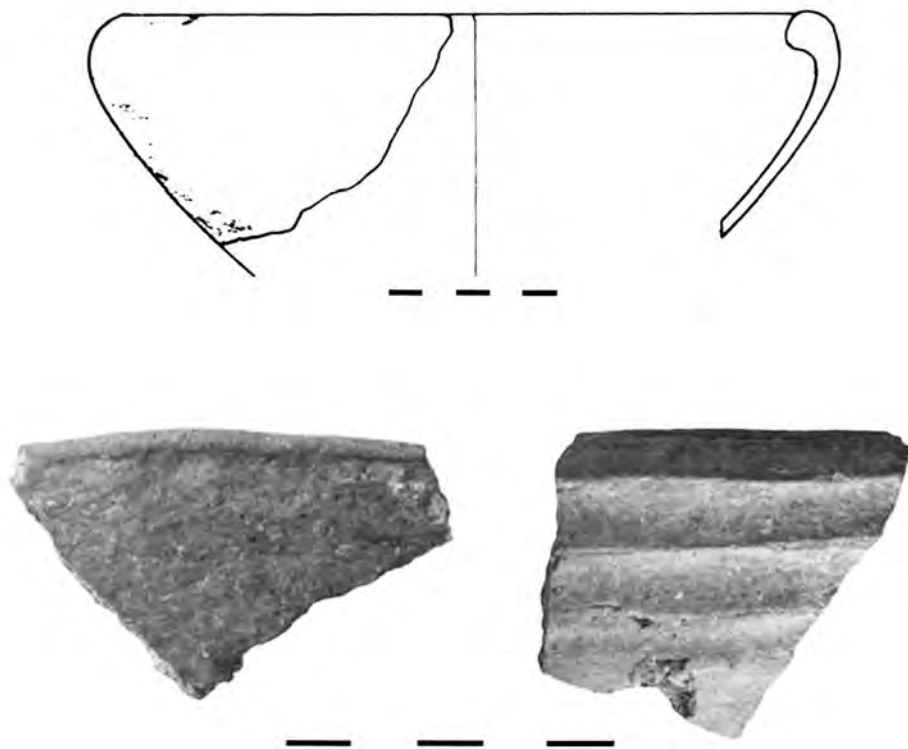

Fig. 1 Bowl (photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XXV/5)
Сл. 1 Здела (фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: T. XXV/5)

On the other hand, finds of such bowl type in graves include those discovered in cremated graves 12 (Todorović 1972: 14, T. IV, 9) and 56 (Todorović 1972: 24, T. XIX, 2) from Karaburma. In both cases, other grave goods consisted of several pottery vessels, weapons (grave 12) and most important, bronze vessels. In grave number 12, there was a *simpulum* with a long handle (Todorović 1972: 14) and in grave number 56 a rather deep bronze vessel with a handle, resembling a casserole was found (Todorović 1972: 24). The presence of imported Roman bronze vessels indicates rather late dating for this bowl type, actually the 1st century BC.

Although all the parallels named above were discovered to the north of Ukosa, basically in modern Vojvodina and Belgrade, it seems that their dating is identical.

The shape of the sherd shows that the lid was conical, the color at the inner side is brownish-orange, while the outer side is greyish. The fabric is fine, without admixtures. It was also wheel-thrown. Its diameter is estimated at 26 cm, just the same

as the bowl mentioned above. Due to the small size of the fragment, it is not possible to classify it precisely.

Among these fragments, there is also a bottom of a bowl, made of fine fabric and wheel-thrown. The color is grey. It is also indicative that the walls of the vessel, now missing, were fine and thin.

The rest of the sherds all show the same features, indicating that they belonged to a single vessel, most likely a pot. They are of light orange color on both sides, their fabric is of medium quality, with admixtures of lime, sand and pebbles. One of the fragments has combed ornament at the outer side (Fig. 2).

Fig. 2 Fragment of a bowl (photo: V. Ilić)

Сл. 2 Фрагмент зделе (фото: В. Илић)

From the 11th layer of the trench 10, there are 153 fragments; 89 of them are not diagnostic and could not be processed.

Among extremely well-polished grey fragments (7 pieces), one comes from a conical lid (diameter approx. 20 cm). Its rim is flat, it was wheel-thrown, but its inner side is interesting, since there are parallel channels, intended to prevent the lid from slipping from the vessel it was covering. A similar lid type is known from Gardoš in Zemun, dated to the 1st century BC (Sladić 1986: 43, T. XLIII/8) (Fig. 3).

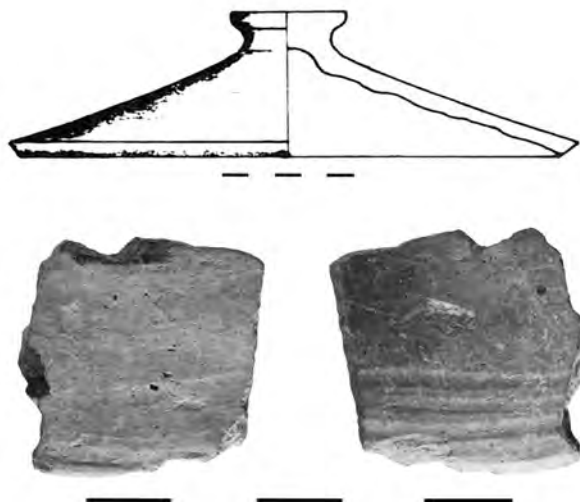

Fig. 3 Lid (photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XLIII/8)

Сл. 3 Поклопац (фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: Т. XLIII/8)

The parallels for this type of lid can be found in the settlement Gomolava, dated to the phase VIb (Jovanović i Jovanović 1988: 145, T. XXIII/2). Another parallel derives from Zemun, site Gardoš (Popović 2000: 93, Pl. 6/10).

The other six fragments belong to a cup or a beaker (diameter approx. 10 cm), with fine, thin and very well polished walls (Sladić 1986: 33, 34, T. XXV/5). The fabric is fine, without admixtures and grey (Fig. 4).

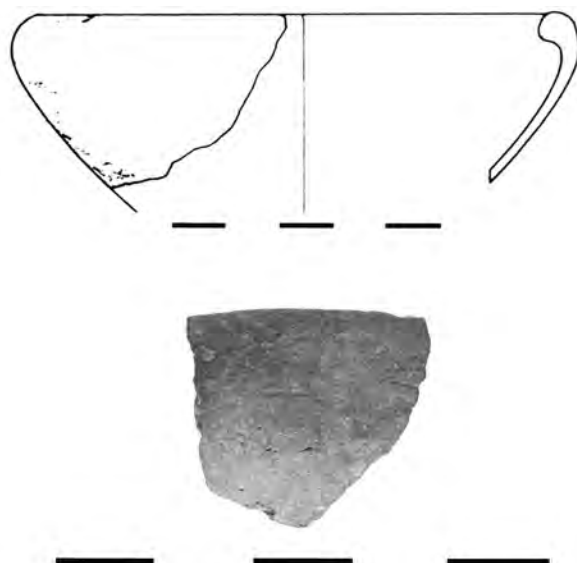

Fig. 4 Bowl (photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XXV/5)

Сл. 4 Здела (фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: Т. XXV/5)

Similar to the bowl mentioned above (Fig. 1), this vessel resembles the bowls discovered at Gomolava in south Srem, and dated to the phases VIa and VIb of the site, more precisely the 1st century BC (Jovanović i Jovanović 1988: 139, T. XVIII/6 and 167, XXXVII/6; Sladić 1986: 42, T. XLIII/1). Just like the previous example, this bowl type belongs to the youngest Scordiscan bowl types. Further parallels are known from Adaševci, Kuzmin, Bosut and Sremska Mitroviца (Mitrovačke livade), all in Srem and also dated to the late 1st century BC (Popović 2000: 92, Fig. 5/8, 12, Pl. 5/13 and Pl. 8/4, 5). The parallels from the site Četaće in the village of Sena near Kučevo were discovered during a systematic excavation and dated to the Late Iron Age period (Булатовић, Капуран и Јовановић 2011: 122, Fig. 36).

In addition, finds of this bowl type can be associated with those discovered in cremated graves 12 (Todorović 1972: 14, T. IV, 9) and 56 (Todorović 1972: 24, T. XIX, 2) from Karaburma. As said before, in both graves there were imported bronze vessels indicating rather late dating for this bowl type, actually the 1st century BC. These bronze finds also indicate that at that period, trade with the Roman Empire was established and developed.

Another 11 sherds belong to a dark grey pot. It was wheel-thrown, with wheel traces highlighted on one of the fragments. The walls are grey on the inner side and somewhat darker grey on the outer side. The most indicative one is the huge bottom fragment – its diameter is 20 cm, while the wall of the vessel was conical. Since only the lower pot part is preserved, it can be ascribed to a number of types (Fig. 5).

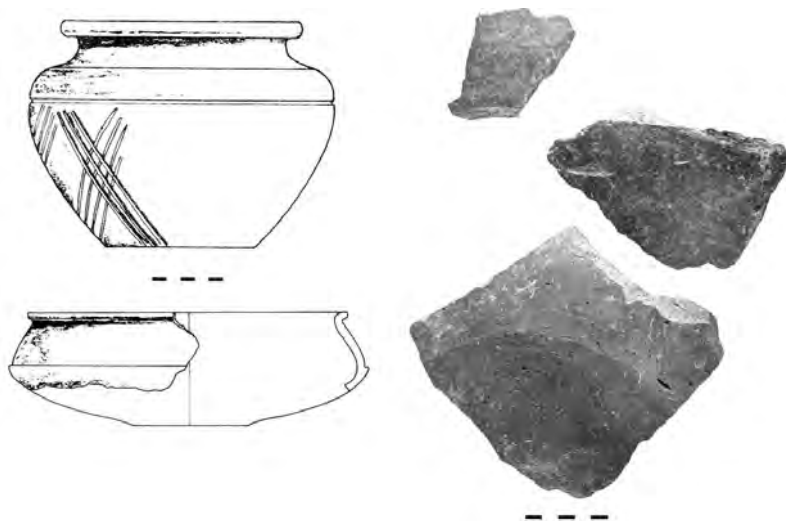

Fig. 5 Pot (photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XVIII/6 and T. XV/4)
Сл. 5 Лонац (фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: T. XVIII/6 и T. XV/4)

According to what lies at disposal, analogies can be found at Gomolava or Židovar (Sladić 1986: 30, T. XV/4 and 32, T. XVIII/6). The parallels from Gomolava would include a number of finds from the phase VIa (Jovanović and Jovanović 1988: 121, T. III/1; 137, T. XVII/1; 162, T. XXXIII/8) and a find from the phase VIb (Jovanović i Jovanović 1988: 139, T. XVIII/7; Sladić 1986: 30, T. XV/4). Apparent-

ly, a similar vessel type was unearthed in Višicina bašta, in the village of Gamzigrad (Сладић 2005: 213, T. II/5). Along with some more similar types, it was ascribed to the local population of Picenses, a mixture of Scordisci and Dacians and dated to a broad period from the 2nd century BC to the beginning of the 2nd century AD (Сладић 2005: 214). Further parallels come from the site Brestovac – Džanov potok (Булатовић, Капуран и Јовановић 2011: 121, Fig. 16) and from the vicinity of Paraćin, site „Transkop“ (Живановић и Срнидаковић 2002: 129, Fig. 2/1). These finds are dated to the 1st century AD (Живановић и Срнидаковић 2002: 129).

The parallels from the Karaburma cemetery possibly include two vessels from graves 66 and 172 (Todorović 1972: 27, T. XXIV/1 and 38, T. XXVII/6).

The total of six sherds bear channels. The first one is a handle fragment, with both vertical and horizontal carved channels, resembling the combed ornament. Its color is grey, the fabric is fine (Fig. 6). Further on, there is a small fragment of a cup or a beaker, also with parallel channels and of grey color. Two further shards are orange, made of fine clay, with horizontally carved ribs. Same, but of grey color, are two fragments with combed ornament. All of them can be determined as fragments of pots with combed carvings, with many parallels from Gomolava and Židovar (Sladić 1986: 30, T. XV/6, 8; 33, T. XXIV/1-6, 35, T. XXXII/3, 4) (Fig. 7).

Fig. 6 Fragment of a pot (photo: V. Ilić)

Сл. 6 Фрагмент лонца (фото: В. Илић)

The Gomolava parallels include pots from both phase VIa (Jovanović i Jovanović 1988): 121, T. III/8; 147, T. XXIV/4; 153, T. XXVIII/12, 14, 15; 160, 162, T. XXXIII/3, 7, 8; 162, T. XXXIV/9; 167, T. XXXVII/4; 170, T. XL/8) and VIb (Jovanović i Jovanović 1988: 127, T. VIII/5; 137, T. XVI/3; 141, T. XIX/10; 147, T. XXV/3; 151, 152, T. XXVII/2, 3, 4; 156, T. XXIX/13, 14; 158, T. XXXI/10, 11; 166, T. XXXVI/4, 5; 174-176, T. XLIV/2-4). The parallels are also known from the settlements Gradina na Bosutu (Popović 2000: 88, Pl. 5/14-18) and further to the south, from Saraorci (Popović 2000: 85, Pl. 2/8-10; 85, Pl. 4/1-6, 9) or from Mediana near Niš (Перић 2001: 12, T. I/1-3). The dating of these finds is placed in the second half of the 1st century BC (Перић 2001: 13). In addition, parallels come from the site Krivelj near the

town of Bor (Јевтић 1996: 132, Т. VII/6 and 7) and they are dated to the period between the 1st century BC and the 1st century AD (Јевтић 1996: 133). Rather numerous analogies also come from Višicina bašta in the village of Gamzigrad (Сладић 2005: 213, Т. VI/2, 3, 5, 7-10), dated at the turn of the Eras (Сладић 2005: 214). The analogies come from Rutevac (Булатовић и Филиповић 2011: 10, Т. 1/11, 12) and Panjevački rit in Jagodina (Булатовић и Филиповић 2011: 12, Т. 4/9-14). Parallels are also known from Vranje, site Raška (Булатовић 2000: 325, Т. I/9-11) and from Klipovac, site Tri Kruške, Monastery of St. Prohor Pčinjski and Svinjište, all of them to the east from Preševo and to the south from Bujanovac (Булатовић 2000: 325, Т. II/5-12). In this paper, Bulatović also describes all the finding places of Late Iron Age pottery in the Vranje-Bujanovac and Preševo valleys, saying that all the sites are situated on plateaus high above river valleys, actually positioned along the natural communication routes connecting the South Morava and Pčinja valleys. He also considers the possibility that during the late 1st century BC, the Late Iron Age inhabitants of this region withdrew from the always growing Roman power (Булатовић 2000: 329). Finds from the site Ukosa stand in direct relation to this fact, but it shall be discussed later.

Fig. 7 Fragments of pots with combed ornaments (photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: Т. XV/8, Т. XXIV/3 and Т. XXXII/4)

Сл. 7 Фрагменти лонаца са чешљастим орнаментом (фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: Т. XV/8, Т. XXIV/3 и Т. XXXII/4)

In eastern Serbia, analogies were found on the site Bela stena in the village Rgotina near Bor (Булатовић, Капуран и Јовановић 2011: 121, Fig. 11-12), site Muskal in Metovnica near Bor (Булатовић, Капуран и Јовановић 2011: 121-122, Fig. 20-23), the sites Petrujkić and Šeršel from the village Donja Stopanja (Булатовић,

Капуран и Јовановић 2011: 122, Fig. 27-29) and the site Ćetaće from the village Sena near Kučevo (Булатовић, Капуран и Јовановић 2011: 122, Fig. 31, 32, 38-41).

The parallels from the Karaburma cemetery come from graves 39 and 56 (Todorović 1972: 21, T. XV, 1; 24, T. XX, 7). In grave number 39, along with a belt-buckle and several other pottery vessels, a fibula of the so-called "Jarak" type was discovered. It belongs to the youngest Scordiscan fibula types and therefore also indicates the dating to the 1st century BC. (Јовановић и Јевтић 2006: 10, cat. no. 4-11). A similar situation is encountered in grave number 56, since it contains deposited bronze vessels that indicate imported Roman ware and therefore also date to the 1st century BC.

Ten fragments belong to an orange amphora with very thick walls. No typical fragments of it were preserved.

Finally, there are two rim fragments, not to be typologically determined due to their small dimensions.

Three sherds belong to an orange vessel, wheel-thrown and made of fine fabric. The rim fragment indicates that the diameter was 14 cm. The other two sherds are parts of handles – one of them was decorated with vertical channels. It is possible that it was a kantharos. All of the fragments were polished. The parallels are known from the latest Karaburma phase – such vessels were discovered in fourteen graves (Todorović 1972: 11, T. I/3 and T. I/1 (graves 1 and 4), 13, T. III/2 (grave 11), 14, T. IV/4 (grave 12), 22-23, T. XVII/2 (grave 43), 24, T. XVIII/8 (grave 50), 33, T. XXXL/3 (grave 100), 35, T. XXXIV/7 (grave 112), 36, T. XXXV/1 and T. XXXV/6 (graves 114 and 123), 36, T. XXXVI/5 (grave 137), 38, T. XXXVII/2 (grave 172), 39, T. XXXVIII/4 (grave 203) and 39, T. XXXIX/4 (grave 222); Sladić 1986: 44, 45, T. XLIX/3). It is interesting to mention that in each grave, only a single kantharos was discovered, indicating that it was certainly a private drinking vessel. The accompanying grave goods from all of the graves also indicate the dating to the last phase of the Late Iron Age, basically the 1st century BC. They include a painted pot from grave number 1, a "Jarak" type brooch from grave number 4 or imported bronze vessels from graves number 11, 12, 137 and 203.

A large number of finds comes from settlements like Gomolava. There are finds from phase VIa (Јовановић i Јовановић 1988: 121, T. II/8; 126, T. V/14; 162, T. XXX-III/8; 153, T. XXVIII/8; 162, T. XXXIV/4; 170, T. XL/10-11) and phase VIb (Јовановић i Јовановић 1988: 126, T. VII/4; 150, T. XXV/7; 156, T. XXXIX/19). Further parallels were discovered in Sremska Mitrovica (Sladić 1986: 43, T. XLIII/7), Gradina na Bosutu (Popović 2000: Pl. 5/22) and Vajuga-Pesak (Popović 2000: 96, Pl. 10/6), all of them dated to the 1st century BC (Fig. 8).

Twenty-two fragments belong to a very interesting biconical pot. Its color is dark grey, almost black at the outer side and yellowish-grey on the inner side. The outer surface was slightly polished. The fabric is fine, with admixture of quartz and mica. The bottom diameter is approx. 15 cm, while the upper pot body could have been up to 30 cm wide. No rim fragments are preserved. Still, there are two fragments with tongue-shaped handles on them, indicating that the vessel had at least two, but possibly up to four handles. The analogies were found at Židovar (Sladić 1986: 35, T. XXXII/3, 4; T. XXXIII/2) and dated to the 1st century. From Višicina

bašta in Gamzigrad there are two more analogies (Сладић 2005: 213, T. VI/7 and T. VIII/2). They are both described as autochthonous pottery and dated from the 2nd century BC to the beginning of the 2nd century AD (Сладић 2005: 214) (Fig. 9). Both finds from Gomolava belong to the phases VIa (Jovanović i Jovanović 1988: 153, T. XXVIII/15 and 162, T. XXXIV/9) and VIb (Jovanović i Jovanović 1988: 156, T. XXIX/13-14 and 166, T. XXXVI/4).

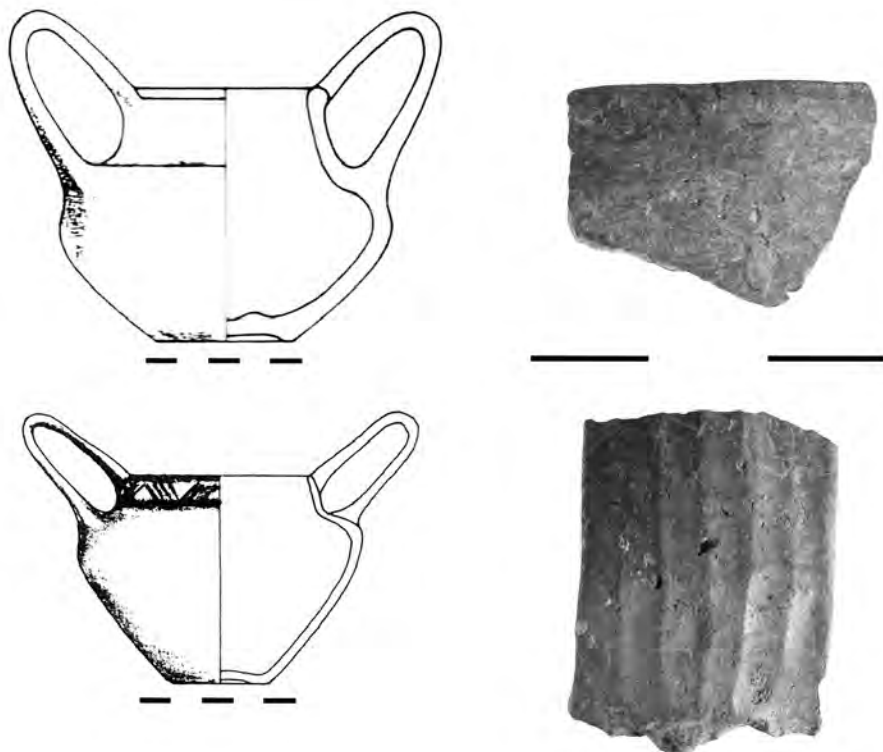

Fig. 8 Fragments of a kantharos (photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XLIII/7)

Сл. 8 Фрагменти кантароса (фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: T. XLIII/7)

Six grey fragments have horizontal channels on their thick walls. They most likely belonged to a wheel-thrown pot. Similar pots were discovered in Sremska Mitrovica and dated to the 1st century BC (Sladić 1986: 44, T. XLV/1, 2) (Fig. 10). It seems that a similar vessel type existed in the phase VIa of Gomolava (Jovanović and Jovanović 1988: 121, T. IV/7). The vessel structure and handles were the same, but instead of a combed motif, it has red and white painted decoration. Nevertheless, both decorations are typical for the 1st century BC. Another parallel comes from Saraorci (Popović 2000: 85, Pl. 4/3-4), but also from Višicina bašta in Gamzigrad (Сладић 2005: 213, T. VI/1 and T. VII/10) or from Krivelj near Bor (Јевтић 1996: 132, T. VII/2).

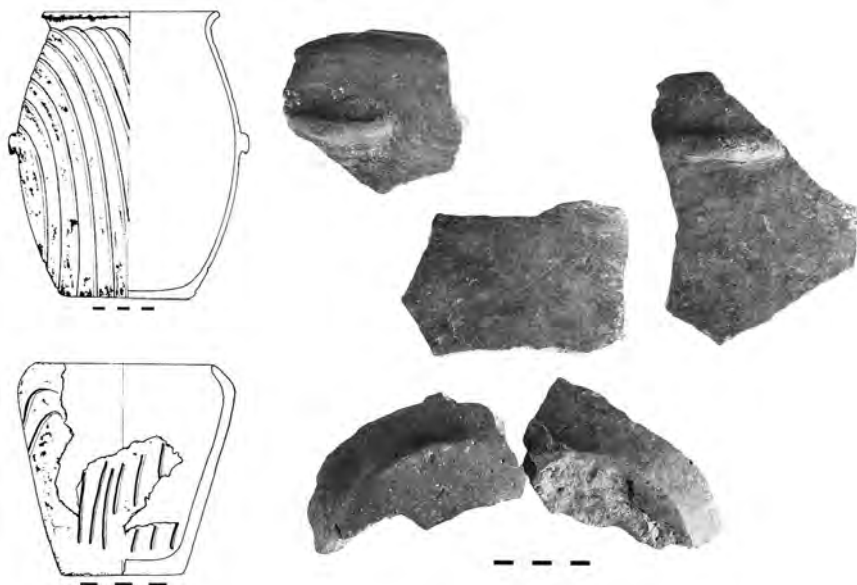

Fig. 9 Fragments of a pot with combed ornament
(photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XXII/3, 4)

Сл. 9 Фрагменти лонца са чешљастиим орнаментом
(фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: Т. XXII/3, 4)

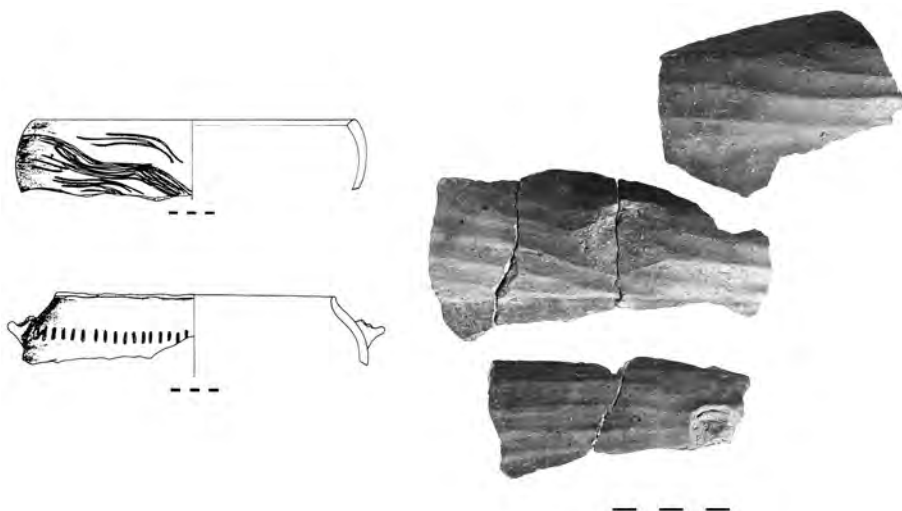

Fig. 10 Fragments of a pot with combed ornament
(photo: V. Ilić; drawing after: Sladić 1986: T. XLV/1, 2)

Сл. 10 Фрагменти лонца са чешљастиим орнаментом
(фото: В. Илић; цртеж према: Sladić 1986: Т. XLV/1, 2)

The initial idea of this paper's authors was to support the hypothesis about the Celtic movements towards Greece, at the beginning of the 3rd century BC, more precisely in the year 279 BC. This enormous event, great in size and importance, mentioned in historical sources (Papazoglu 1969: 210-215), stirred everyone's imagination and needed material proofs. However, material remains do not reflect historical events, and therefore historical sources represent the only testimony of specific military campaigns (Milojević i Filipović, in print). As Popović wrote, the Celtic invasion of Greece is well-known from ancient written sources, yet those events did not provide considerable archaeological traces (Поповић 2012: 48). In their paper about two iron swords from the lower course of South Morava, Milojević and Filipović have attempted to show how great military campaigns like the Third Crusade from the late 12th century, or the Mongolian Invasion in the Balkans in the middle of the 13th century, practically left only a few tangible traces (Milojević i Filipović, in print). So, the authors needed to change the course of their research.

After studying the pottery discovered at Ukosa, it was obvious that it dates from the 1st century BC. That again was the period of movements of the indigenous populations, this time the Scordisci, who were seeking shelter from the Roman troops marching from the south towards the Danube, led by Cornelius Lucius Scipio.

Numerous parallels from Gomolava (phases VI-a and VI-b) and especially Židovar indicate the dating to the last phase of Scordiscan independence. Gomolava is situated across the Sava and Židovar across the Danube (Sladić 1986: 31), both of the locations being further to the north compared to Ukosa, thus also further away from the Roman invasion.

Ukosa, however, is a specific spot, at the confluence of the rivers West and South Morava (see Map 1). It was an ideal place for a shelter, but also an excellent surveillance position. Similar situations have been noticed at many other similar sites, like Četaće near Kučevo, several sites in the vicinity of Bor, Bujanovac and Preševo, Višicina bašta near Gamzigrad or sites in the area of Paraćin. This allows the authors to presume that it was a common thing to establish smaller settlements with a limited number of inhabitants in the areas, which are secluded and somewhat away from main communications. On the other hand, both during the 3rd century BC and at the end of the Old Era, while moving, the Celtic Scordisci tended to follow river courses either to settle down or to reach specific areas (Popović 2000: 93, Fig. 6). During the 1st century BC, it was extremely important to find places safe enough to offer shelter from the invading Romans.

In addition, it should be mentioned that in the vicinity of the site at Ukosa, actually only down the slope, there is the village of Grad Stalać in which some Iron Age finds were also recorded (Стојић и Чађеновић 2006: 213). Still, the small number of sherds indicates that the shelter was used only for a short period of time. Future research of this area will surely shed more light on this interesting topic.

Translated by the authors

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Булатовић, А. 2000

Латенски налази у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Лесковачки зборник* 40: 323–333.

Булатовић, А. и Филиповић, В. 2011

Млађе гвоздено доба у области средњег Поморавља, *Крушевачки зборник* 15: 9–21.

Булатовић, А., Капуран, А. и Јовановић, М. 2011

Латенски налази у околини Бора – прилог проучавању латенске културе у Тимочкој Крајини, *Зборник Народној музеја* (Београд) 20-1: 119–128.

Живанић, В. и Срнидаковић, А. 2002

Познолатенски локалитети на подручју општине Параћин, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 125–136.

Јевтић, М. 1996

Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта „Старо гробље“ у Кривељу, код Бора, *Зборник Народној музеја* (Београд) 16-1: 129–142.

Јовановић, Д. и Јевтић, М. 2006

Остатак средњих предмета са Жиговара, Вршац: Градски музеј Вршац.

Jovanović, M. i Jovanović, B. 1988

Gomolava – naselje mlađeg gvozdenog doba, Novi Sad: Vojvođanski muzej Novi Sad; Beograd: Arheološki institut Beograd.

Milojević, P. and Filipović, V. (in print)

Two Iron Swords from the lower course of South Morava, in: *A Step into the Past, Approaches to Identity, Communications and Material culture in the South-Eastern European Archaeology*, Papers dedicated to Petar Popović for his 75th Birthday.

Papazoglu, F. 1969

Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela XXX-1, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Перић, С. 2001

Налази латенске керамике са Медијане код Ниша, *Зборник Народној музеја* (Ниш) 10: 11–18.

Popović, P. 2000

La céramique de La Tène finale sur les territoires des Scordisques, *Стиари-нар* (н.с.) 50: 83–111.

Поповић, П. 2012

Централни Балкан између јрчкој и келтској светли, Београд: Народни музеј у Београду.

Sladić, M. 1986

Keramika Skordiska, Centar za arheološka istraživanja, knjiga 6, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Сладић, М. 2005

Вишицина башта – село Гамзиград: насеље позног Латена у долини Црног Тимока, *Гласник Српској археолошкој друштва* 21: 211–222.

Стојић, М. и Чађеновић, Г. 2006

Крушевац, културна историјографија праисторијских локалитета у зони слива Зайадне Мораве и Јужне Мораве, Археолошка грађа Србије 2, Београд, Крушевац: Археолошки институт Београд.

Todorović, J. 1972

Praistorijska Karaburma I, nekropola mlađeg gvozdenog doba, Beograd: Muzej grada Beograda.

Милица Д. ТАПАВИЧКИ-ИЛИЋ
Археолошки институт, Београд

Љубиша Б. ВАСИЉЕВИЋ
Народни музеј Крушевац

КЕРАМИКА ГВОЗДЕНОГ ДОБА СА ЛОКАЛИТЕТА УКОСА КОД КРУШЕВЦА

РЕЗИМЕ

На месту на којем се сусрећу Западна и Јужна Морава налазе се остаци чувеног средњовековног Града Сталаћа. Приближно километар јужно од те познате куле открит је још један локалитет – Укоса. Његова истраживања су започета 2009. године, а водили су их стручњаци из Народног музеја у Крушевцу. Ископавањима је потврђено да је ова локација била без прекида настањена готово два миленијума. Најстарији трагови насељавања потичу из гвозденог доба, што показују налази гвозденодопске керамике у једној од јама ископаној 2012. године.

Археолози претпостављају да је током старијег гвозденог доба, у овој области подигнута најстарија фортификација. Када су аутори започели обраду керамичког материјала са Укосе, прижељкивали су откриће материјалних доказа везаних за кретање Келта ка Грчкој, на самом почетку III века пре н. е. Међутим, испоставило се да керамика припада I веку пре н. е. и да, иако у малом броју, има аналогије у овом делу Србије. Све наведене аналогије су указале на то да су Скордисци у том периоду боравили у речним долинама, дуж којих су се очигледно лако кретали, али су за подизање насеља бирали узвишења која су имала стратешки значај. Добро одабран положај био је предност због све чешћих продора Римљана из правца Грчке, управо током I века пре н. е.

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС
Археолошки институт у Београду

КУЛТ БОГА АПОЛОНА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Апстракт: Документовањем, анализом и интерпретацијом епиграфског и археолошког материјала у вези с култом бога Аполона на простору римских провинција на централном Балкану, постало је јасно не само да је ово божанство било омиљено међу романизованим становништвом већ и да је било поштовано, самостално или с другим боговима, у неколико светилишта на поменутом простору. Епиграфски споменици указују на то да је Аполон углавном био обожаван без епитета, од стране августала, дуовира, војника, особа запослених у управи рудника или које су радиле у рудницима, ослобођеника и/или робова, док иконографија бога, позната с вотивних рељефа, скулптуре, бронзаних статуета и камеја, имплицира копирање Аполонових статуа из класицистичког периода Грчке и из хеленизма. Једина митолошка сцена из култа бога Аполона је представа музичког такмичења божанства и фригијског сатира Марсије, позната са керамичког калупа из Мале Копашнице. Култ божанства је на простору римских провинција на централном Балкану трајао од II до краја III или првих деценија IV века, када је вероватно био потиснут култовима соларних богова Митре и Сола.

Кључне речи: Аполон, централни Балкан, Дијана, Силван, светилишта

Култ Аполона, једног од најзначајнијих грчких, а доцније и римских божанстава, који је већ у предримском периоду био практикован на простору централног Балкана (Јовановић 2003: 9–20), био је на поменутој територији ништа мање присутан и током римске владавине, о чему сведочи више епиграфских и археолошких споменика посвећених сину бога Зевса и Лете и брату близанцу богиње Артемиде/Дијане. Порекло бога Аполона је комплексно јер његово име, међу именима других божанстава, није потврђено на таблица-

ма с микенским Б писмом, али се помиње од времена Хомера и Хесиода. У митологији бога су очигледни одређени утицаји источњачких култура, због чега је још од бронзаног доба, у северозападној Грчкој Аполон био поштован као бранилац и заштитник војника и ратника, од VI века пре н. е. се његов култ раширио у целој Грчкој, а с јачањем римске државе, и у Риму (Graf 2009: 113).

Не мали број епиграфских и археолошких споменика указује на популарност Аполона међу аутохтоним романизованим становништвом, које га је превасходно поштовало као заштитника од зла и помагача у ратним, али и животним недаћама, као ијатричко божанство, патрона уметности, бога термалних извора, целестијалне хармоније, патрона рудника и рудара. У западним деловима централног Балкана, па и на простору Виминацијума, с обзиром на Аполонову примарну димензију бога вегетације, шума и пастира, становници су га поистовећивали или обожавали заједно с омиљеним богом Силваном.

Бог Аполон се помиње на седам епиграфских споменика с простора римских провинција на централном Балкану, самостално или у заједници с богињом Дијаном и богом Силваном.

Први епиграфски споменик посвећен Аполону, односно његовој божанској моћи (*numen Apollo*), пронађен је у Арчару (*Ratiaria*).¹ Споменик подиже августал колоније Рацијарије, Публије Елије Зотикус (*Publius Aelius Zoticus*), по наређењу самог Аполона, коме гради храм. Епиграфски споменици посвећени божанској Аполоновој моћи су ретки; познат је један из Италије, вероватно подигнут у периоду од I до III века.² Док су номен Публије и гентилно име Елије чести и на другим споменицима из римских провинција на централном Балкану, когномен Зотикус је потврђен још само на једном епиграфском споменику с поменутог простора, из околине Београда (*Singidunum*).³ Когномен Зотикус, врло чест у провинцијама у Шпанији, Далмацији и Италији, имплицира грчко или оријентално порекло дедиканта, који је можда био ослобођеник (Bošković Robert 2006: 24–25, n. 19). Божанска Аполонова моћ могла се односити на више функција које је бог имао, али верујемо да је, у случају споменика из Арчара, у питању његова моћ да заштити своје вернике од сваког зла или опасне ситуације у којој се могу наћи, дакле његова димензија да противнике и свако зло држи даље од својих поштовалаца, али и да их уједно брани од њих.⁴ Вотивни споменик Аполону из Арчара је значајан јер потврђује постојање светилишта бога у тој области, између 131. и 250. године, када је, као што се претпоставља на основу присуства *tria nomina* у тексту натписа, као и контекста наласка, споменик и подигнут.

Други вотивни жртвеник посвећен богу Аполону је пронађен на локалитету Јанкова клисура у близини Бруса. Подиже се за здравље цара Гордијана,

1 Епиграфски споменик посвећен божанској моћи Аполона пронађен је у Арчару (*Ratiaria*). Текст натписа гласи: [N] *umin (i) Apoll (inis) / sacr (um) / P (ublius) Ael (ius) Zoticus / Aug (ustalis) col (oniae) Rat (iariae) / o (rnatu)s o (rnametis) decur (ionalibus) ab / ord (ine) splendid (issimo) / [-----]*, AE 2011: 2203c.

2 CIL V: 5514.

3 У питању је епиграфски споменик откривен 1949. године у Остружници, сада у Музеју града Београда. Споменик богу Јупитеру посвећује Гај Елије Зотикус (*Gaius Aelius Zoticus*), Dušanić and Mirković 1976: n. 86.

4 Аполон је, као „онај који брани од сваког зла“, поштован под епитетом *Alexikakos*, Graf 2009: 74.

захваљујући чему је могуће његово прецизно датовање у период између 238. и 244. године.⁵ Посвета Аполону за здравље Гордијана се вероватно може везати за пролазак цара кроз Горњу Мезију у пролеће 242. године, аналогно споменицима из Београда (*Singidunum*) и Равне (*Timacum Minus*), подигнутим у част поменутог императора (Dušanić and Mirković 1976: n. 24; Вулић 1941–1948: бр. 174). Нажалост, име и евентуална професија дедиканта нису наведени у натпису, али с обзиром на то да је област Бруса била рудничка, може се претпоставити да су дедикант или дедиканти вотивног споменика били запослени у рудницима или су били надлежни за руднике и послове у њима на тој територији, као што је случај и с дедикацијом цару Гордијану, коју му је посветио *ordo colonorum* рудника у Сочаници (*Municipium DD*) (Petrović 1979: n. 106). Посвете Аполону од стране лица запослених у руднику нису ретке, као што су дедикације Аполону Таденосу с локалитета Мало Трново у Тракији и локалитета Илица поред Сарајева.⁶

Нажалост, ни трећи споменик посвећен богу Аполону, непознате провенијенције, кога је Н. Вулић видео у згради општине у Куманову, не садржи више података о дедиканту, сем његовог имена Фестус (*Festus*).⁷ Б. Драгојевић Јосифовска предлаже могућу реконструкцију почетка натписа као *Deo* или *Deo Soli*, а на очуваном доњем делу рељефне представе Трачког коњаника види се торзо коња с ногама коњаника, испод којих је приказана мушка фигура која лежи на земљи, док је напада лав. Синкретизам Трачког коњаника и Аполона је приметан не само у називању приказаног божанства Аполоновим именом већ и у позајмљивању лире, карактеристичног Аполоновог атрибута, у иконографији Трачког коњаника.⁸ Представе Трачког коњаника с посветама Аполону су врло честе у Тракији, нарочито у југоисточном делу данашње Бугарске, с обзиром на популарност бога у тим областима, али и заједница два божанства услед њихових заједничких соларних и ијатричких компетенција. У контексту рељефне представе непознате провенијенције може се претпоставити да је Аполон приказан као коњаник, што је аналогно вотивним рељефима познатим из Тракије, на којима је представљан на тај начин.⁹ Дедикант Фестус је мо-

5 Епиграфски споменик посвећен богу Аполону је пронађен на локалитету Брус, нажалост изгубљен. У питању је био вотивни споменик димензија 0,8 x 0,4 x 0,14m, чији натпис гласи: *Deo Apo [I] lino (!) Pro [s (alute)] / d (omini) n (ostri) Gor [d (iani)] / Pi (i) Fel (icis) / Aug (usti)*, Petrović 1979: n. 106.

6 Дедикације Аполону Таденосу су познате с неколико натписа откривених на локалитетима Мишкова њива (Малко Трново), Зелениград поред Труна и Кабила у Тракији, Гонос у Тесалији и Илица поред Сарајева. У стручној литератури постоји више различитих мишљења о пореклу и функцијама Аполона Таденоса, од става В. Георгијева да је у питању трачко божанство јер је Таденос трачки епитет, Д. Дечева да је епитет Таденос вероватно италиски, до мишљења В. Скареча да је епитет из Мале Азије. Дедикације Аполону Таденосу откривене на локалитетима Трун и Малко Трново су у вези с рударима и рударством и димензијом Аполона као заштитника рудара и рудника; Боянов 2016: 106–113.

7 Фрагментован вотивни рељеф од белог мермера с непознатог налазишта и са очуваним доњим делом представе Трачког коњаника (димензија 21 x 20 x 3 cm), нажалост нестало, садржавао је натпис на самој бази: ---*Apollini ex vot(o) Festus*, Dragojević Josifovska 1982: n. 207.

8 Трачки коњаник је на вотивним споменицима познат под именима више различитих божанстава, као што су: Аполон, Хад, Асклепије, Хефест, Сабазије, Јупитер, Силван и Диоскури, док се од атрибута, у иконографији Трачког коњаника најчешће појављују позајмљени мотиви из иконографија других божанстава, на пример шкољка Афродите, шлем Марса, круна бога Сола итд., Dimitrova 2002: 210.

9 И не само на њима већ и на неколико вотивних рељефа који се налазе у Археолошком музеју Солуна, који су, за разлику од вотивних рељефа из Тракије, фунерарног карактера – на њима је приказан

жда био грчког, трачког или оријенталног порекла, могуће ослобођеник или роб (Dragojević Josifovska 1982: 161). *Ex voto* бору Аполону је вероватно стајао у неком светилишту божанства, а предложено датовање рељефа, на основу палеографије и аналогних представа, био би период између 231. и 270. године.

Усамљени примерак вотивног жртвеника на коме се налази посвета Аполону Гангарском потиче из села Ситарница у околини Ваљева.¹⁰ Епитет Гангарски (*Gangaresis*) је можда изведен од неког топонима, по претпоставци С. Ломе, и означава аутохтоно божанство које је имало сличне култне функције као бог Аполон, с којим је идентификован. Дедикант Аурелије Капито је вероватно био романизован аутохтони становник области у којој је споменик пронађен, с обзиром на гентилно име Аурелије. Когномен Капито је чест широм Римског царства. Вотивни споменик из Ситарница представља усамљени налаз на коме се уз Аполоново име налази епитет Гангарски; уколико би се размотрило порекло тог епитета, с обзиром на територију на којој је споменик нађен, могло би се претпоставити да је вероватно илирски. Међутим, ми бисмо се пре определили за келтско порекло епитета Аполона Гангарског, нарочито јер је присуство Келта потврђено ономастиком у источном делу провинције Далмације, а потом и зато што је Аполон био једно од омиљенијих божанстава код Келта, који су му, превасходно у Галији, чинили посвете под различитим епитетима.¹¹ На основу именске формуле и палеографских одлика, вотивни жртвеник посвећен Аполону Гангарском датује се у III век.

Једини епиграфски споменик на коме се бог Аполон помиње с епитетом *Sacrum* је откривен у Кавадарцима.¹² Дедикант је Меммије Анеклетус (*Memmius Anecletus*), августал. Разлог посвете Аполону није наведен од стране Меммија, чије је гентилно име римско (припада плебејском генсу Меммија), док Анеклетус указује на његово могуће грчко порекло (Chase 1897: 131). Епитет *sacrum* је чест уз Аполоново име и познат је с натписа из других римских провинција, као што су Африка Проконзуларис, Галија Нарбоненсис, Италија, Мезија Инфериор итд.¹³ Вотивни споменик из Кавадараца се може датовати у период II или III века.

Први од два епиграфска споменика посвећена близанцима Дијани и Аполону у заједници с богом Силваном је вотивни жртвеник од мермера, прона-

коњаник испод чијих ногу се налази поражена мушка особа која лежи и животиња (пас, лав), која је напада. Поменута иконографија у потпуности кореспондира с представом са вотивног рељефа непознате провенијенције, пронађеног у Куманову; Boteva 2018: 385.

10 Вотивни жртвеник пронађен без постоља (димензије 28 x 29 x 18 cm) је откривен у јарузи у селу Ситарница, у околини Ваљева, близу остатака објекта из касноантичког периода, сада у Музеју у Ваљеву. Текст натписа гласи: *Apollini Gangares(i) (!) Aurel(ius) Capito v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*; Лома 1995: 173.

11 До III века, констатован је заиста импозантан број споменика у Галији, посвећених богу Аполону под различитим епитетима, превасходно подразумевајући бога као ијатричко божанство или пророка, Gagé 1981: 603. Неки од многих Аполона с различитим епитетима у Галији и Британији су: Аполон Атепомарус (*Atepomarus*), Беленус (*Belenus*), Гранус (*Granus*), Моритасгус (*Moritasgus*), Виндонус (*Vindonnus*) итд., MacCulloch 2003: 27, 125, 183.

12 Вотивни споменик посвећен светом Аполону из Кавадараца (димензије 0,28 x 0,36 m) је пронађен узидан у олтар кавадарске цркве. Текст натписа гласи: *[Sac]rum Apoll[ini] / [3] Memmius / Anecl[et]us / [Aug]ustalis* [I, II] Jug 3, 1237; Вулић 1931: 68, бр. 152.

13 Натписи посвећени Аполону с епитетом *sacrum* познати су из римских провинција: Африке Проконзуларис (CIL VIII, 14791; AE 1955, 49; AE 1968, 587; AE 1919, 97), Етрурије (CIL XI, 1916, 3572), Галије Нарбоненсис (CIL XII, 1809, 1810), Германије Инфериор (CIL XII, 8686), Германије Супериор (AE 1992, 1274), Италије (CIL X 1544, 1545, 6553; CIL IX, 7451, 303, 314; CIL V, 5514), Луситаније (AE 1936,

ђен на локалитету Калиште у Костолцу (*Viminacium*) (сл. 1).¹⁴ Жртвеник божанствима посвећује Елије Валентинус, дуовир колоније Виминацијум, не наводећи разлог посвете. Когномен Валентинус је чест не само на простору централног Балкана¹⁵ већ и у другим римским провинцијама. Из Костолца је позната још једна посвета богињи Дијани (Mirković 1986: п. 5), као и две самосталне дедикације богу Силвану (Mirković 1986: п. 300, 310). На основу контекста налаза, вотивни жртвеник посвећен Дијани, Аполону и Силвану се даје у период између 151. и 300. године.

Сл. 1 Вотивни споменик из Костолца, Виминацијум
(<http://lupa.at/29742-1>)

Fig. 1 Votive monument from Kostolac, Viminacium
(<http://lupa.at/29742-1>)

Други вотивни жртвеник, такође од мермера, посвећен Дијани и Аполону, пронађен је на локалитету Катланово (Скопље) (сл. 2).¹⁶ На левој страни споменика је исклесана представа китаре, Аполоновог инструмента, по коме је бог познат и као Аполон Китарод (*Apollo Kitharoidos*, *Apollo Citharoedus*), одно-

107), Мезије Инфериор (AE 1969/70, 577; AE 1985, 751), Паноније Супериор (AE 2015, 1098; CIL III, 4285), из Рима (CIL VI, 30, 33, 35, 36, 39, 41, 2228).

14 Вотивни жртвеник (димензије 0,56 × 0,25 × 0,25 cm) је пронађен на локалитету Калиште у Костолцу, сада у Народном музеју у Пожаревцу. На словима су приметни трагови црвене боје. Текст натписа гласи: *IDAVNI / Apollin(i) / Q S Dian/a(e) Silvano / Ael(ius) Vale/ntinus / Ilvir col(oniae) / v(otum) l(ibens) p(osuit)*, Mirković 1986: п. 297. М. Мирковић предлаже и другачија читања натписа, као: *Apollin(i)q(ue) S(ancto) Diana(e)* или *S(oli) (et) Diana(e)*, Mirković 1986: 197.

15 На епиграфским споменицима из Београда (AE 1997: 1302; Dušanić and Mirković 1976: п. 2, 18), Кумодража (Dušanić and Mirković 1976: п. 77), Горног Нереза (*Scupi*) (Dragojević Josifovska 1982: п. 130, 150), Грачанице (Iljug 3: п. 1429), Костолца (Mirković 1986: п. 77), Ниша (Petrović 1979: п. 36), Равне (Petrović 1995: п. 33, 94).

16 Вотивни жртвеник је пронађен у селу Катланову, југоисточно од Скопља, сада у Археолошком музеју у Скопљу. Горњи део споменика (димензије 0,67 × 0,27 × 0,28 m) је оштећен, а текст натписа гласи: *Dian[ae] et / Apoll[ini] / P(ublius) Luciliu[s] / Verecu[n(dus)] / po[s]uit a(ram)*, Dragojević Josifovska 1982: п. 2.

сно као „онај који пева уз лиру“. Дедикант је Публијус Луцилијус Верекундус (*Publius Lucilius Verecundus*), који не наводи разлог посвете божанствима. Међутим, на основу вероватног постојања термалних извора у Катланову, може се даље претпоставити и светилиште Дијане и Аполона на локалитету, где су они поштовани као ијатричка божанства (Dragojević Josifovska 1982: 50). Гентилно име Луцилијус је познато и с других споменика из Скопља и његове околине (Dragojević Josifovska 1982: n. 14, 95, 129), док је когномен Верекундус потврђен и на споменицима из Виминацијума (Mirković 1986: n. 325) и Скопља (Dragojević Josifovska 1982: n. 56). Аполон је у другим римским провинцијама, превасходно у Галији, био поштован као божанство термалних извора и бог излечења, са различитим епитетима, од којих су неки изведени од топонима, као што су *Amarcolitanus*, *Borvo*, *Cobledulitanus*, *Maritosgus* итд. Беленус, Гранус и Борв су у Галији били изједначени с богом Аполоном, као божанства термалних вода (Haussler 2001–2002: 79–116). Моруће је да је Публијус Луцилијус Верекундус био ослобођеник који је жртвеник посветио божанском пару Дијани и Аполону у знак захвалности због свог или оздрављења неког од чланова своје породице, у периоду од средине II до средине III века.

Сл. 2 Вотивни споменик из Катланова поред Скопља (<http://lupa.at/28148>)

Fig. 2 Votive monument from Katlanovo near Skopje (<http://lupa.at/28148>)

Вотивни рељефи Аполона су представљени налазом из околине Великог Села (пored Пирота) и с три изузетно значајна споменика из Параћина, који потичу из светилишта посвећеног или том богу или пак, врло могуће, Трачком коњанику.¹⁷

На вотивном рељефу пронађеном на простору Великог Села, на североисточној падини ка Крупачком језеру, приказана су два коњаника идентичног изгледа, сучељена један према другоме, с натписом испод представе (сл. 3).¹⁸ Оба коњаника у левој, односно десној руци држе плjosнати предмет, између њих је стабло око кога је обмотана змија, док се у подножју дрвета налази жртвеник. Из натписа сазнајемо да Гај, син Прокла, посвећује споменик боговима Аполону и Асклепију, божанском пару оца и сина, чиме се потврђује да два коњаника представљају поменута божанства.¹⁹ Рељефна представа пак указује на синкретизам Диоскура и Трачког коњаника, док епитет *Βετακελήνοιορ* (у преводу „извирући, који тече”) имплицира да је епитет божанстава повезан с могуће античким именом термалних извора у близини локалитета где је вотивни рељеф пронађен. То би значило да су и Аполон и Асклепије поштовани као ијатричка божанства, што није изненађујуће ако се има у виду да су у западној области Филипополиса посвете боговима врло честе управо у поменутој ингеренцији,²⁰ а заједничко светилиште је откривено на локалитету Долна Дикања.²¹ На основу остатака архитектуре из римског доба, као и налаза археолошког материјала (керамика, новац), може се претпоставити постојање светилишта Трачког коњаника у широј околини Великог Села код Пирота, у коме је поштован и бог Аполон. Вотивни рељеф се може датовати у касни II век (Gavrilović Vitas 2020: 67–83; Dimitrova 2002: 213).

На сва три вотивна рељефа из Параћина налазе се представе божанства на којима је он приказан у стојећем положају, *en face*, у ставу *contrapposto*, с тежиштем тела на левој, односно десној нози (сл. 4, 5, 6).²² Аполон је приказан наг (сл. 6), са химатионом обмотаним око врата (сл. 4) или пребаченим преко левог рамена (сл. 5). Лева рука божанства почива на горњем делу лире, која је постављена на олтар (сл. 4), односно на пањ (сл. 5) или дрво (сл. 6). У де-

17 Приликом пољопривредних радова у винограду у Параћину, откривен је пресушени извор ограђен мермерним плочама, које су с једне стране садржавале рељефну представу. Од 10 фрагментованих и целих вотивних рељефа, на три су представе бога Аполона, док је на два приказан Трачки коњаник, Seure 1923: 238–239.

18 Петровић 1964–1965: 249–250. Међутим, у необјављеној докторској дисертацији, П. Пејић појашњава да је П. Петровић погрешно наводио као место налаза вотивног рељефа Крупца, већ да је рељеф откривен 1963. године, приликом обраде земље на североисточној падини ка Крупачком језеру, заједно с фрагментованим керамичким посудама и новцем, Пејић 2015: 364, Т. СХХа-б.

19 Вотивна плоча (димензије 34 x 25 x 4 cm) је откривена 1963. године југоисточно од Крупца, у близини остатака римских грађевина и покретног археолошког материјала. Натпис гласи: *Απόλλωνι και Ἀρχηγιῶ Βετακελήνοιορ Γάιορ Πλοκίλος εὐχαίετορ* *ἀνιδρυ*, Петровић 1964–1965: 249–250.

20 Најзначајније светилиште Трачког коњаника у области Филипополиса је оно у Баткуну, са око 250 вотивних рељефа и статуа посвећених богу Асклепију Куриосу, Boteva 2011: 86.

21 Погледати Gavrilović Vitas 2020: 67–83. За заједничко светилиште Аполона и Асклепија на локалитету Долна Дикања, Dimitrova 2002: 213.

22 Сва три рељефа су приближних димензија 0,27 x 0,18 x 0,125 m, Seure 1923: 269. Данас се налазе у античкој збирци Народног музеја у Београду (инв. бр. 09_2924, 09_2949 и 09_2950). Овим путем изражавам искрену захвалност музејском саветнику Деани Ратковић на помоћи и љубазности приликом уступања фотграфија.

сној руци, спуштеној поред тела, на првом вотивном рељефу (сл. 4) бог држи суд којим врши либацију над жртвеником, док на друга два, у десној спуштеној руци држи патеру (сл. 5), односно придржава химатион који пада преко ослонца (стене?) иза њега. Нема сумње да је на првом рељефу Аполон приказан у сцени жртвовања, аналогно његовој представи на Августовом новцу из 16. године пре н. е., на коме је божанство представљено како приноси жртву *pro valetudine Caesaris*, услед тешке болести од које се Август опорављао.²³ На другом и трећем вотивном рељефу из Параћина присутна је позната представа Аполона, аналогна скулптури бога из његовог храма или околине (*Area Apollinis*) на Палатину. Тај тип представа божанства је познат, под именом *Palatinus*, с новца Комода (189–191) и Галијена (253–268) (Hill 1962: 134). Стилске карактеристике вотивних рељефа указују на локално порекло мајстора и прилично невешту израду (непропорционалност у приказивању фигуре Аполона и детаља, сумарност иконографије), што је додатно подржано самим контекстом налаза у једноставном светилишту, које се вероватно састојало од малог зида око извора, на који су постављани вотивни рељефи као понуде божанству од стране верника (Seure 1923: 268). Изражен трачки утицај указује на потпуно локални контекст вотивних рељефа, као и на велику вероватноћу да нису стајали у светилишту бога Аполона, већ Трачког коњаника, и да су можда донешени из Тракије. Аргумент за претходно речено налазимо на иконографски готово идентичном вотивном рељефу из Пловдива, пронађеном у светилишту Трачког коњаника на локалитету Труд.²⁴ Сва три вотивна рељефа из Параћина могу се датовати у период II–III века.

Сл. 3 Вотивни рељеф из Великог Села (према: Пејић 2015: Т. СХХа, сл. 8)

Fig. 3 Votive relief from Veliko Selo (after: Пејић 2015: Т. СХХа, сл. 8)

23 Тај тип представа је познат као *Actius* и, осим на новцу Августа из 16. године пре н. е., налази се и на новцу Лугдунума из 10–9. године пре н. е., као и на новцу Антонина Пија (а доцније и на новцу Марка Аурелија, Комода, Септимија Севера и, последњи пут, цара Квинтила 270. године), Hill 1962: 133.

24 Вотивни рељеф из Пловдива се такође датује у период II или III века, као и три вотивна рељефа из Параћина, Lambrinudakis et al. 1984: 216, n. 261 a.

Сл. 4 Вотивни рељеф из Параћина
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 4 Votive relief from Paraćin
(documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 5 Вотивни рељеф из Параћина
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 5 Votive relief from Paraćin
(documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 6 Вотивни рељеф из Параћина
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 6 Votive relief from Paraćin
(documentation of the National Museum in Belgrade)

У контексту представа бога Аполона у скулптури с територије римских провинција на централном Балкану, нажалост не располажемо ни са једним налазом за који би се поуздано могло рећи да представља ово божанство. Све до сада претпостављене скулптуре бога Аполона су пронађене у фрагментованом стању и без атрибута с којима је божанство углавном приказивано, те се стога не може са сигурношћу тврдити да је представљен Аполон. Ипак, навели бисмо статуете које би, по аналогiji са чувеним скулптурама бога, врло вероватно могле приказивати Аполона, моделованог по узору на римске копије скулптура из класичне грчке и хеленистичке уметности. Прва од њих је нађена у сектору великог храма у Гамзиграду (*Felix Romuliana*), приликом археолошких ископавања 1977. године (сл. 7).²⁵ У питању је фрагментовани торзо младићке скулптуре у природној величини, који је, нажалост, очуван само од струка до колена. Мускулатура тела указује на то да је божанство било приказано у стојећем ставу контрапоста, са тежиштем тела на десној нози, док је лева нога, благо савијена у колену, била повучена уназад. С обзиром на то да је у истом делу великог храма пронађен и фрагментовани стубић у облику палме с плодовима, који се у потпуности уклапа с фрагментованим торзом скулптуре, као њен ослонац, М. Живић претпоставља да се, на основу тога, може предложити да је статуа приказивала бога Аполона, чија је једна од биљака била и палма, која се често појављује на његовим представама.²⁶ Д. Срејовић је најпре претпоставио да би торзо младићког божанства могао бити део скулптуре Херкула, по узору на Скопасову скулптуру из гимназиона у Сикиону, из IV века пре н. е., да би доцније предложио могућност да је у питању скулптура Баха, Диониса или Ероса (Срејовић 1983: 78; Срејовић и Цермановић Кузмановић 1987: 124, бр. 53). М. Томовић помишља да је у питању представа Аполона с обзиром на став скулптуре, карактеристичан за статуете овог божанства из IV века пре н. е. (Томовић 1993: 114–115, бр. 173, сл. 39.3). Мускулатура торза, моделована у стилу класицизма у IV веку пре н. е., заиста умногоме подсећа на тип Праксителовог Аполона Ликејског,²⁷ а на основу аналогних копија, као што су две мермерне скулптуре Аполона из Лувра, мермерна скулптура бога из Траверсаре, као и скулптура из Касела (посебно у контексту обликовања доњег стомака и гениталија), увиђа се несумњива сличност с торзом из Гамзиграда (Lambrinoudakis et al. 1984: 194, n. 39 f, g, 295).

25 Фрагментовани торзо скулптуре младића (висина 60 cm) је пронађен приликом археолошких ископавања у југоисточном делу палате, на простору великог храма у Гамзиграду (*Felix Romuliana*) 1977. године, сада у Народном музеју у Зајечару, инв. бр. Г/553, Живић 2015: 424, бр. 15, Т. XXXVIII, 1.

26 Током археолошких истраживања сектора великог храма 1976. године на Гамзиграду, пронађен је фрагментован мермерни стубић у облику палме с плодовима (висина 70 cm), који је представљао подупирач неке скулптуре, сада у Народном музеју у Зајечару, Живић 2015: 434, бр. 30, Т. XXXVIII, 2.

27 Скулптура *Айолона Ликејског* је названа по месту где је стајала, Ликеуму у Атини. Бог је приказан као младић с дечјом фризуром (коса му је уплетена у плетенице око главе), у стојећем положају, наслонен левом руком на подупирач у виду дебла дрвета или трипода, док му је десна рука подигнута, са шаком на врху главе. Верује се да је Аполон приказан у тренутку одмора. Б. С. Рицвеј сматра да је скулптура дело Пракситела или његових ученика, с обзиром на издужену форму тела, елегантан став и феминизирану анатомију, што доста подсећа на Праксителовог Хермеса из Олимпије, Ridgway 1974: 9.

Сл. 7 Фрагментован мермерни торзо младог бога са ослонцем из Гамзиграда
(према: Живић 2015: Т. XXXVIII, 1, 2)

Fig. 7 Fragmented marble torso of a young god leaning against the support from Gamzigrad
(after: Живић 2015: Т. XXXVIII, 1, 2)

Међутим, ми бисмо овде скренули пажњу на тип скулптура Аполона с лиром, чији је чувени пример статуа Аполона из његовог храма у Кирени у Либији.²⁸ Тај тип скулптуре се приписује Тимархиду, скулптору из II века пре н. е., који је извајао култну статуу Аполона с лиром, која је стајала на *Porticus Octaviae*, или близу њега, у Риму.²⁹ Аполон је представљен у стојећем *contrapposto* ставу, са тежиштем тела на десној нози, док је лева савијена у колену и благо избачена напред. Бог је наг, изузев хитона којим је обавијен око бокова и који прекрива обе ноге, и химатиона који је пребачен преко његовог левог рамена и пада низ леђа. Лева рука Аполона је ослоњена на лиру, која почива на деблу око кога је увејена змија, док је десна рука подигнута и вероватно је била положена на главу. Аполон је приказан као младић снажне мушке, а опет једним делом феминизираних мускулатуре (на шта указују линије бокова, као и црте лица на скулптурама тог типа). Тај тип скулптура Аполона с лиром представља мешавину класицистичких и хеленистичких елемената, и могу-

28 Храм Аполона Карнеиоса у Кирени је сграђен у IV веку пре н. е., када култ божанства долази из Спарте. Култна скулптура божанства (висока 2,29 m) из храма у Кирени потиче из II века (сада у Британском музеју у Лондону), када су је наручили и платили богати грађани Кирене у част богу Аполону, <https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/intranets/students/modules/greekreligion/database/clunav>

29 Тимархид је био син атинског скулптора Поликла, кога Плиније помиње као једног од представника неокласицистичке ренесансе око 156. године пре н. е. Тимархидов *Аполон са лиром* свакако представља неокласицистички, каснохеленистички тип скулптуре моделоване по узору на Праксителовог *Ајолона Ликејског*. *Porticus Octaviae* је сграђен после 27. године пре н. е., уместо *Porticus Metelli*, и затварао је простор храмова Јупитера Статора и Јуноне Регине, Pollitt 1986: 173–174.

ће је да је био узор претпостављеним статуама Аполона с простора римских провинција на централном Балкану. Стилске карактеристике фрагментованог торза младог божанства из Гамзиграда указују на умешан рад уметника, који је зналачки обликовао мускулатуру тела, највероватније у првим деценијама IV века (Tomović 1993: 114–115, n. 173, fig. 39.3).

Иконографски врло слична статуи из Гамзиграда јесте фрагментована скулптура из Београда, која је чак очувана у истом делу торза.³⁰ У питању је, дакле, део торза младог божанства, сачуван од струка до колена. Мускулатура тела је солидно моделована и упућује на то да је божанство приказано у стојећем ставу контрапоста, са тежиштем на левој нози, поред које се налазио подупирач на коју је статуа била ослоњена. Младићки торзо из Београда је иконографски врло сличан представама Аполона из V века пре н. е., понајвише скулптури Аполона с омфалосом из Дионисовог позоришта у Атини, како предлаже М. Томовић, али и претходно поменутих скулптурама Аполона с лиром из II века пре н. е. (Tomović 1993: 115, n. 177). Одређена ригидност и статичност обликовања статуе из Београда указују на њено датовање у крај III или почетак IV века.

На преостале три мермерне скулптуре, пронађене у Прокупљу, Костолцу и Београду, које би се могле протумачити као представе бога Аполона, приказан је горњи део торза младићког божанства, нажалост фрагментован, без очуваних руку и могућих атрибута у њима. Мермерна статуа из Прокупља приказује бога у стојећем положају, ослоњеног на подупирач једном руком, док је друга била подигнута (сл. 8).³¹ Као што смо већ поменули, тај став тела јесте био карактеристичан за скулптуре Аполона из V и IV века пре н. е., и то највероватније типа Аполона Китарода (*Айолон Барберини* је једна од најранијих скулптура тога типа), које узор имају у оригиналу из V века пре н. е. вероватно из круга уметника блиских Фидији, мада постоје и мишљења да је за доцније копије могла послужити и Аполонова скулптура вајара Скопаса из IV века пре н. е.³² Међутим, за разлику од претходне две, фрагментована статуа из Прокупља је моделована лошије, с линеарно представљеном мускулатуром торза и ненаглашеним детаљима тог дела тела, што је хронолошки опредељује у прве деценије IV века.

Од мермерне статуе младог божанства из Београда такође је очуван горњи део торза, на коме је представљен младић у стојећем положају, наслонен на ослонац (сл. 9).³³ Преко левог рамена, спуштајући се на леђа, пада химати-

30 Фрагментован младићки торзо од мермера (висина 36,5 cm) из Београда је пронађен на Калемегдану, сада у Музеју града Београда, Tomović 1993: 115, бр. 177.

31 Фрагментован младићки торзо из Прокупља (висина 9 cm) је откривен на локалитету Латинска црква, сада у Музеју Топлице у Прокупљу, инв. бр. 1026, Tomović 1993: 116, бр. 181, сл. 39.1. Овим путем бих изразила дубоку захвалност директорки Љ. Касић, на љубазности приликом слања фотографије.

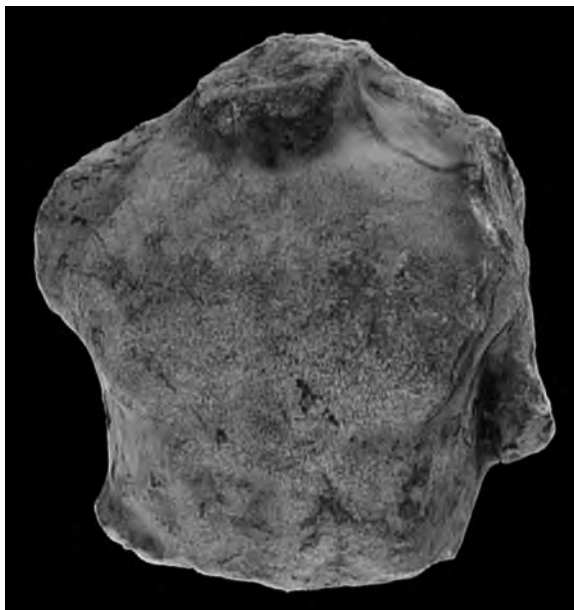
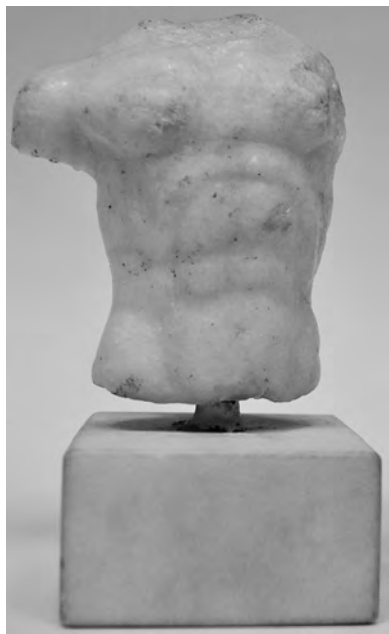
32 Lambrinoudakis et al. 1984: 209, n. 200; скулптура типа Аполона Китарода, позната као *Айолон Барберини*, сада у Глиптотеци у Минхену, пронађена је у вили у Тускулуму 1678. године и датира из периода Августа, свакако представљајући римску копију грчког оригинала моделованог у школи Фидије. Аполон Китарод је представљен као младић у стојећем положају, одевен у хитон преко кога је богато набран пеплос, као и химатион пребачен преко леђа. Божанство је овењчано лаворовим венцем и у левој руци држи китару, на којој свира десном руком, Hill 1962: 134–135.

33 Мермерна статуа младићког божанства из Београда представља случајни налаз, сада у Музеју града Београда, инв. бр. 4295, Tomović 1993: 117, бр. 184, сл. 40.7.

он. Неретко је у скулптури бог Аполон приказиван с химатионом пребаченим преко левог рамена или обмотаним око руке или торза. Стилске карактеристике статуе указују на просечан рад локалног уметника, у коме мускулатура груди и стомака није изражена и пажљиво моделована, с присутном линеаризацијом. Статуа младог божанства из Београда вероватно је настала крајем III или током првих деценија IV века.

Сл. 8 Фрагментовани торзо младог бога из Прокупља (документација Народног музеја Топлице у Прокупљу)

Fig. 8 Fragmented torso of a young god from Prokuplje (documentation of the National Museum of Toplica in Prokuplje)

Сл. 9 Фрагментовани торзо младог бога из Београда (документација Музеја града Београда)

Fig. 9 Fragmented torso of a young god from Belgrade (documentation of the Belgrade City Museum)

Фрагментован младићки торзо пронађен у Костолцу представља квалитетнију статуу у односу на претходна два примера, како по иконографији тако и по стилским одликама (сл. 10).³⁴ Иако глава божанства недостаје, низ оба рамена ка грудима се спуштају пажљиво моделовани увојци, с којима су често приказивани и Аполон и Дионис. Статуа представља младог бога у стојећем положају контрапоста, с тежиштем тела вероватно на десној нози, благо нагнутог у десну страну. Горњи део торза је моделован солидно, са истакнутим мишићима груди и стомака. Иконографски, фрагментована статуа из Костолца има најближу аналогију у мермерној статуи Аполона из Глиптотеке у Копенхагену, као и у већ поменутој скулптури бога из Касела, која копира грчки оригинал из 450. године пре н. е. (Lambrinudakis et al. 1984: 210, n. 200 h, n. 295). Одређени недостатак природности и пластичности у моделовању пак указује на III век као вероватни период израде статуе из Костолца.

За разлику од мермерних скулптура бога Аполона, све до сада констатоване бронзане фигурине божанства без сваке сумње приказују тог вечитог ефеба. Од четири до сада откривене, две статуете Аполона које се налазе у Музеју града Београда су, нажалост, непознате провенијенције, док преостале две потичу из Грачанице и Стоба. Прва од две фигурине непознате провенијенције представља младића у стојећем ставу контрапоста, са тежиштем на десној нози (сл. 11).³⁵ Бог је приказан потпуно наг, с главом окренутом на леву страну, с десном руком поред тела, а левом, чија шака недостаје, савијеном у лакту. Коса му је уређена у крбило на врху и потиљку главе. На леђима се виде остаци тоболца на каишу.³⁶ Најближе иконографске аналогије се могу пронаћи у бронзаним статуетама са Родоса и локалитета Весзпрем (Veszprem) у Мађарској (Lambrinudakis et al. 1984: 406–407, n. 301, 302 g). Глава и тело статуете су пропорционално моделовани, мускулатура је дискретно назначена, као и детаљи лица и фризура, што све указује на II век као време њеног настанка.

Друга бронзана фигурина Аполона непознате провенијенције представља наго божанство у стојећем ставу, ослоњено на леву ногу (сл. 12).³⁷ На основу подигнутих руку, може се претпоставити да је држао неки предмет. За разлику од црта лица, које су солидно моделоване, и фризура уређене у плетеницу која уоквирује лице, тело је моделовано непропорционално и незграпно. Иконографски, сличност у контексту фризура и феминизираних бокова, као и просечног квалитета моделовања, може се пронаћи у бронзаној статуети с локалитета Херлен (Heerlen) у Холандији (Lambrinudakis et al. 1984: 453, n. 562). Неумешност локалног мајстора се нарочито огледа у предимензионираним

34 Торзо младог божанства из Костолца (висина 15,8 cm), моделован од импортованог финог белог мермера, пронађен је на локалитету Више гробаља, сада у Народном музеју у Пожаревцу, инв. бр. 2508, Tomović 1993: 116, бр. 182, сл. 37.1.

35 Бронзана статуета бога Аполона (висина 16,5 cm) непознате провенијенције је урађена у техници ливења са интарзијом (сада у Музеју града Београда, инв. бр. АА/2976), Бојовић 1985: кат. 3, сл. 2; Петровић 1997: 33, бр. 2.

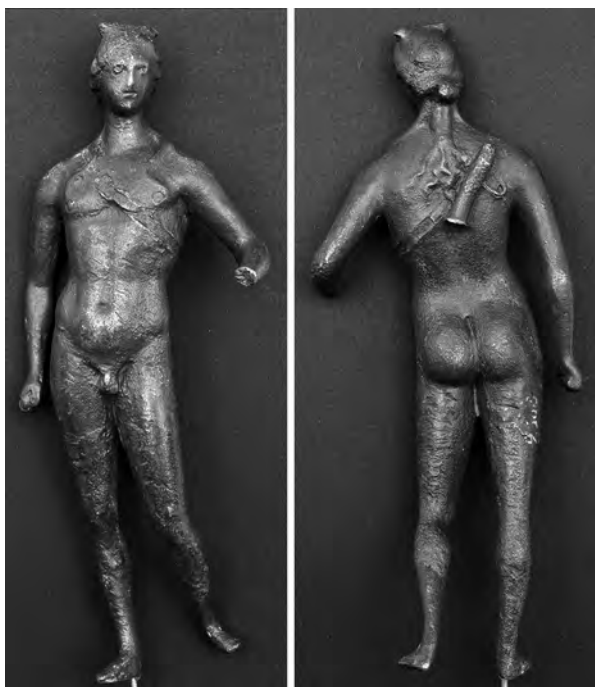
36 Овим путем дубоко захваљујем колеги М. Игњатовићу из Музеја града Београда, на његовој љубазности приликом уступања фотографија бронзаних статуета.

37 Бронзана фигурина Аполона (висина 8,2 cm) са непознатог налазишта, сада у Музеју града Београда, инв. бр. АА/1060, Бојовић 1985: кат. 14, сл. 14; Петровић 1997: 33, бр. 3.

Сл. 10 Фрагментовани торзо младог бога из Костолца
(<http://lupa.at/29765-1>)

Fig. 10 Fragmented torso of a young god from Kostolac (<http://lupa.at/29765-1>)

Сл. 11 Бронзана статуета Аполона непознате провенијенције
(документација Музеја града Београда)

Fig 11 Bronze statuette of Apollo of the unknown provenance
(documentation of the Belgrade City Museum)

стопалима, а целокупна представа имплицира III век као вероватан период у коме је статуета Аполона настала.

Сл. 12 Бронзана статуета Аполона непознате провенијенције (документација Музеја града Београда)

Fig. 12 Bronze statuette of Apollo of the unknown provenance (documentation of the Belgrade City Museum)

Трећа бронзана фигурина Аполона је откривена на локалитету Улпијана (*Ulpiana*) и представља младог бога у стојећем ставу контрапоста, с тежиштем тела на десној нози, преко које је прекрштена лева (сл. 13).³⁸ Божанство је наго, главом и телом благо нагнуто на десну страну, с левом руком подигнутом у висини лакта, у положају који указује на то да се ослањало на подупирач, који недостаје (лиру?). Црте лица су приказане врло вешто и минуциозно, коса је очешљана у кробилос на врху главе, док се део фризура у увојцима спушта на оба рамена. Тело је такође солидно моделовано, с једва приметном неспретношћу у обликовању бокова, који су помало феминизирани. С обзиром на то да десна рука недостаје, на основу аналогија с представама Аполона Китарода може се претпоставити да је била подигнута и положена на главу. Иконографске сличности су велике с бронзаном статуетом из Мартинаца, у контексту не само целокупног изгледа фигурине већ и прекрштених ногу.³⁹ Стилске одлике статуете – њена пластичност и пажљиво моделовани детаљи (црте лица, фризура, мускулатура тела), указују на њен настанак вероватно у II веку.

Последња, изузетно квалитетна бронзана фигурина Аполона пронађена је током археолошких истраживања 1928. године на простору палате у Стобима

38 Бронзана статуа бога (висина 11,5 cm) из Улпијане, сада у Музеју Косова у Приштини, Срејовић и Цермановић Кузмановић 1987: 76, бр. 29.

39 Бронзана фигурина бога Аполона (висина 8,7 cm) је пронађена 1963. године у Мартинцима и приказује наго божанство које стоји прекрштених ногу, са спуштеном десном руком, док је лева рука савијена у лакту, Tadin 1979: 11–12, br. 8, sl. 8a-b.

(сл. 14).⁴⁰ Бог је представљен у стојећем ставу, наг али с дугим и богато набораним химатионом, који је пребачен преко левог рамена и руке, и покрива цео доњи део тела, од струка скоро до сандала, које има на стопалима. Скулптура је у целости изузетно зналачки и квалитетно моделована – на овалном лицу су приказане бадемасте очи, правилан нос и мала уста. Очи су биле представљене, нажалост изгубљеном, инкрустацијом, по претпоставци М. Величковића можда сребром. Коса божанства је врло пажљиво очешљана у кробилос на врху главе и увојке који уоквирују лице. Бог је представљен у моменту свирања китаре, која недостаје, као и десна шака. Лева рука је савијена у лакту, а прсти су у положају пребирања по жицама инструмента. Тело и химатион су приказани једнако квалитетно као и лице и фризура – мускулатура тела је реалистично моделована, док је химатион пластично приказан, у богатим наборима испод којих се назире обриси тела. Ова, свакако импортована статуета, по својој иконографији (фризура, химатион који пада од струка, обнажени торзо итд.) је најсличнија двома бронзаним фигуринама из Рима (сада у Ермитажу у Лењинграду и Праду у Мадриду) (Lambrinudakis et al. 1984: 388, n. 27 a, d), док стилске карактеристике имплицирају јужноиталски рад по узору на грчку скулптуру из класицистичког периода. Стога се бронзана фигурина Аполона из Стоба може датовати у I век.

Сл. 13 Бронзана статуета из Улпијане
(према: Срејовић и Цермановић
Кузмановић 1987: сл. 29)

Fig. 13 Bronze statuette from Ulpiana
(after: Срејовић и Цермановић Кузмановић
1987: сл. 29)

40 Бронзана статуета божанства (висина 15 cm, инв. бр. 09_2764) је пронађена у палати на локалитету Стоби, сада у Народном музеју у Београду, Величковић 1972: 17, бр. 7а, б.

Сл. 14 Бронзана статуета из Стоба (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 14 Bronze statuette from Stobi (documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 15 Керамички калуп с представом Аполона и Марсије из Мале Копашнице (према: Пешић 2011: сл. 3)

Fig. 15 Pottery mold with representation of Apollo and Marsyas from Mala Kopašnica (after: Пешић 2011: сл. 3)

Једина сцена из мита о Аполону на простору римских провинција на централном Балкану је позната са керамичког калупа из Мале Копашнице, на коме је представљено надметање у свирању између Аполона и сатира Марсије (сл. 15).⁴¹ На аверсној, равној страни калупа је приказан Аполон који седи на престолу, одевен у дугачки хитон с рукавима, с китаром у десној и плектумом у левој руци. Испод престола је можда представљено дрво ловора или палме. Са Аполонове леве стране стоји фригијски сатир Марсија, као наг брадати мушкарац који свира на двострукој фрули – аулосу.⁴² Изнад кратке коврцаве

41 Керамички калуп (пречник 9,3 cm, дебљина калупа 1,5 cm) је откривен у дворишту куће породице Илић, приликом копања канала 2003. године, у близини локалитета Каменитица, на коме је археолошки истражена некропола са спањеним покојницима, датована у време од II до почетка IV века. Сам калуп је пронађен у делу римског насеља, где су констатовани остаци античких грађевина и материјала, Пешић 2011: 39–53.

42 Марсија је био син Олимпа, Ојагра или Хиагниса и изузетно надарен музичар у свирању аулоса, кога је и изумео. Мит о Марсији је у Атини познат од средине V века пре н. е., када је доспео из Мале Азије, из околине места Келене (*Celaenae*) у јужној Фригији. Марсија је сматран и главним божанством фригијског града Келене, доцније Апамеје Киботос (*Apamea Kibotos*), Goldman 2010: 134; Van Keer 2004: 22. У грчкој и римској митологији, Марсија је познат и као силен који је свирао и певао током свечаности богиње Кибеле, Weis 1992: 366. Од периода Августа, Марсија је сматран симболом слободе,

косе се називу мали рогови, као и коњски реп у доњем делу трупа. На калупу из Мале Копашнице налази се добро позната сцена такмичења у свирању између Марсије и Аполона. Марсија је свирао на аулосу, али Аполон га је победио свирајући на лири, тиме симболично означавајући победу олимписког пантеона над малоазијским божанствима, елите (оптимата) над плебсом (популари), односно аполонијског над дионизијским аспектом људске природе (Van Keer 2004: 23). У фунерарној уметности, победа Аполона над Марсијом означава победу добра над злом и живота над смрћу (Toynbee 1981: 4). Херодот и Ксенофонт су сматрали да мит о Марсији не представља ништа друго до малоазијске локалне легенде, што је можда тачно с обзиром на то да је он био главно локално божанство града Келене (*Celaenae*) у Фригији.⁴³ Најраније представе музичког такмичења између Аполона и Марсије потичу с ваза црвенофигуралног стила сликара Клеофона, из средине V века пре н. е., и сликара Диноса с краја V века пре н. е.⁴⁴ У доцнијем римском периоду, та сцена се појављује у скулптури, фреско-сликарству, на мозаицима итд., као и на новцу, почевши од периода Севера и касније (представе самог Марсије с аулосом су познате на новцу Нерона, Хадријана и Септимија Севера, све до новца Валеријана и Галијена). Значајно је, међутим, напоменути да од времена Августа, култ Аполона јача, не само услед царевог уверења да је син божанства већ и услед његове одлуке да, као понтифекс максимус, забрани сва пророчанства, изузев оних која су била садржана у Сибилинским књигама. Август не само што је поставио своју скулптуру с атрибутима бога у нови храм Аполона, који је саградио близу своје палате (у питању је храм Аполона Медикуса на Палатину, освећен 32. године пре н. е.),⁴⁵ већ је наставио и да истиче грчку верзију мита о Аполону и Марсији, постављајући их као антипode – Марсију као глупог и простог варварина и Аполона као симбол античке цивилизације (Sanderson and Keegan 2011: 4). Предмети као што је керамички калуп из Мале Копашнице, имали су више намена – коришћени су за израду апликација у облику медаљона, којима су украшене луксузне керамичке посуде и лампе (Пешић 2011: 43), али и калупа празничних колача – *crustulli*, који су декорисани сценама по узору на представе с новца, гема, жижака, огледала, накита итд., у пригодама попут годишњих верских празника и јубилеја. На крустулима су могли бити приказивани различити богови и богиње, митолошке сцене, хероји, такмичења итд. Поменути колачи су приношени приликом различитих верских, јавних или приватних свечаности, као вотивни поклони одговарајућем богу или богињи (Брукнер 1997: 97–98). Религијске предста-

а услед блиске повезаности са својим патроном, богом Либером, делио је храм с њим и Церером у подножју Авентина, Sanderson and Keegan 2011: 3.

43 Херодот мит о такмичењу у свирању између Аполона и Марсије назива фригијском причом (*Phrygoon logos*), док Ксенофонт сматра да је у питању локална легенда из фригијског града Келене, Herodotus, *The Histories*, VII. 26.3; Xenophon, *Anabasis*, I. 2. 8; Van Keer 2004: 22.

44 Сцена музичког надметања Аполона и Марсије се најраније појављује на малом кратеру сликара Клеофона из Геле и на фрагментима кратера сликара Диноса, Matheson 1995: 197.

45 Августов храм Аполону није представљао и први храм подигнут богу у Риму – 433. године пре н. е.; Тит Ливије пише да је по пророчанству Сибилинских књига, услед куге која је покосила становништво Рима, подигнут храм богу исцелитељу Аполону за оздрављење и здравље Римљана (храм посвећен Аполону је вероватно саграђен 449. године пре н. е.), Livy, *The History of Rome*, IV. 25.3-4; Hill 1962: 126.

ве на калупима за колаче су уједно осликавале и верски живот у провинцији, као и популарност приказаних божанстава или хероја, те су самим тим имале и одговарајућу пропагандну улогу (Gavrilović 2011: 192–193). Иконографски, сцена такмичења у музици између Аполона и Марсије са керамичког калупа из Мале Копашнице има аналогију у представи са геме од црног јасписа, сада у Хагу, датоване у I век пре н. е. (Weis 1992: 374, n. 57). Керамички калуп из Мале Копашнице се може датовати у период II или III века.

Камеја с представом бисте бога Аполона је, нажалост, непознате провенијенције и обликована је од двослојног микроклина беле и жуте боје.⁴⁶ На њој је представљен младић из профила, с лицем на коме доминирају мањи прави-лан нос, крупније бадемасте очи и мала уста, с косом везаном траком на те-мену и три плетенице које се спуштају низ врат. На глави божанства је лово-ров венац. Аполон је одевен у богато наборану тунику. Иконографски, биста Аполона на овој камеји је врло слична представи бога с геме из Минхена, али и бисти божанства на геми из Беча, која је ипак знатно умешније моделована (Lambrinoudakis et al. 1984: 392–393, n. 115a, 142). Стилске карактеристике Апо-лонове бисте из профила на камеји непознате провенијенције указују на њено датовање у II или почетак III века.

У контексту накита с представом бога Аполона, треба поменути и групу од девет псеудогема (витреја) од прозрачног безбојног или обојеног стакла, с представом императора Нерона приказаног као бог Аполон (Поповић 2001: 375–389). Тај мотив, *imitatio deorum*, на поменутих псеудогемама приказује бисту мушкарца пунијег, али ипак идеализованог лица, с косом уређеном у фризуру с ловоровим венцем и траком, аналогно представама бога Аполона. Асимилација Нерона с Аполоном је позната и с новца, на коме је Нерон при-казан као бог с лиром, и рефлектује политичку идеологију римског владара, којом се наставља Августово фаворизовање овог бога као покровитеља рим-ске државе, цара и царске породице. Псеудогеми с мотивом *imitatio deorum* у контексту представа Нерона као Аполона пронађене су на локалитетима дуж лимеса,⁴⁷ што указује на то да су дистрибуиране и ношене од стране римских војника, с наменом јачања царског култа унутар војске. На основу њихове униформности и два налаза с локалитета Кулина у Равни (*Timacum Minus*), И. Поповић претпоставља да се тамо налазила радионица у којој су ти примерци псеудогема и израђени (Поповић 2001: 379–380).

Иконографски садржај различитих археолошких предмета (као што су ре-љефне представе, амулети, фалере итд.) из предримског периода, по мишље-њу више аутора у научној литератури, указује на постојање култа бога Аполо-на на простору римских провинција на централном Балкану још од бронзаног доба и на његову везу са хиперборејским циклусом у контексту симболике смрти и ускрснућа покојника, аналогно с умирањем природе у зиму, односно

46 Камеја овалног облика (17 x 13 mm) непознате провенијенције, сада у Народном музеју у Београду, инв. бр. 1960/II, Поповић 1989: 19–20, кат. 8.

47 Псеудогеми с представом Нерона као Аполона су пронађене у Костолцу (Виминацијум), Кладову, на локалитету Кулине у Равни (два налаза), у Брестовику, док су четири псеудогеми непознате провенијенције. Данас су смештене у Народном музеју у Београду, Поповић 2001: 378.

њеним буђењем у пролеће.⁴⁸ Иако анализа атинског, делфијског и делијског календара, уз историјске изворе, не потврђује Аполонов повратак из земље Хиперборејаца у пролеће већ средином лета, његова повезаност са цикличном сменом годишњих доба потиче из периода пре античког.⁴⁹

Епиграфски и археолошки споменици посвећени Аполону указују на његове различите функције, са којима је био поштован на централном Балкану током римског периода: поред димензије заштитника и патрона музике и уметности, поштован је као ијатричко божанство, патрон рудара и рудника, али је био изједначен и с богом Солом и његовим компетенцијама (нарочито у периоду III и IV века), као ефеб, младић који се рађа сваког дана изнова и тиме верницима пружа наду у поновно рођење након смрти (Graf 2009: 122–123). Вотивни рељефи из Параћина би ишли у прилог претходно реченом и, за разлику од бронзаних статуета, које су се налазиле у кућним лараријама или су биле украс домова имућних грађана (као што је случај с бронзаном фигурином из Стоба), рељефи су представљали део светилишта, можда самог Аполона, или сакралног простора у коме је поштован његов култ. Као што епиграфски натписи потврђују, међу Аполоновим дедикантима у римским провинцијама на централном Балкану се налазе августи, дуовири, војници, запослени у руднику, робови и ослобођеници. Светилишта овог божанства се могу претпоставити у Арчару, Катланову код Скопља, али и у Параћину, с вероватноћом да се ту налазио храм Трачког коњаника, а не Аполона. Споменици богу Аполону с простора централног Балкана датирају се у време од II до краја III или првих деценија IV века, што указује на то да је култ божанства вероватно био потиснут култовима соларних богова Митре и Сола, који су уживали велику популарност у периоду III и IV века. Нажалост, IV век означава и крај култа бога Аполона, чији је храм на Палатину уништен у пожару 363. године, као и значајно светилиште бога на локалитету Дафне (*Daphne*) у Сирији (Gagé 1981: 612), услед хришћанског веровања да је божанство демон и ђаво, које на територији римских провинција на централном Балкану није констатовано, за разлику од других делова Царства, где је хришћанство, нажалост, у потпуности негирало античку перцепцију Аполона као целестијалног божанства хармоније, заштитника уметности, бога излечења и добротине човечанства (Graf 2009: 123).

48 Већина аутора у научној литератури сматра да је симболика хиперборејског циклуса на простору римских провинција на централном Балкану присутна од бронзаног доба и представљена је на *Дуљајским и Вршачким колицима*. Д. Гарашанин у свом раду Прилог проучавању Дуљајских колица даје тумачење о представљеном божанству на колицима као о божанству плодности, трачкој претечи бога Аполона и интерпретира *Дуљајска колица* као уско везана за хиперборејски мит. Хиперборејци су, како Помпоније пише, били народ на далеком северу, који је живео на најзадовољавајући могући начин, дуже и срећније него било који други народ, уживајући у свакодневном миру без ратова и расправа. Помпоније додаје да су Хиперборејци били у потпуности посвећени светим ритуалима у част бога Аполона. Слично мишљење прати и М. Гарашанин, као и А. Јовановић, сматрајући да орнаменти свастике и концентричних кругова присутни на *Дуљајским колицима* означавају хиперборејски циклус соларног и хтонско-аграрног хода, односно три сезоне које Аполон проводи на југу и једну сезону коју проводи у северним, хиперборејским областима, Јовановић 2003: 9–20; Palavestra i Milosavljević 2016: 119–140.

49 За детаљније погледати нове закључке Т. Билића, Bilić 2012: 509–532.

ИЗБОРИ / SOURCES

Anabasis

Xenophon, *Anabasis*, ed. C. L. Brownson, Cambridge 1922.

Livy

Livy, *The History of Rome*, translated by B. O. Foster, Loeb classical library: Harvard University Press, Harvard 1919.

Pomponius

Pomponius Mela's Description of the World, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.

The Histories

Herodotus, *The Histories*, ed. A. D. Godley, London 1920.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE – *L'anée épigraphique*, Paris.

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, ed. H. Temporini & W. Haase, Berlin.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed. Berolini, apud G. Reimerum (Berlin 1863-)

ILJug – A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5), Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19), Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25), Ljubljana 1986.

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII, Zürich-Münich, 1981–1997; VIII, Zürich Düsseldorf, 1997.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bilić, T. 2012

Apollo, Helios and the Solstices in the Athenian, Delphian and Delian Calendars, *Numen*, Vol. 59, no. 5/6: 509–532.

Боянов, И. 2016

Нов паметник за култа към Аполон Таденос в Тракия, у: *ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Сборник в ѝмаети на ѝроф. Димитърѝф Пойов*, ур. Петър Делев, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 106–113.

Бојовић, Д. 1985

Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак ѝрада Беоѝрада*, 32: 19–49.

Boteva, D. 2011

The „Thracian Horseman“ Reconsidered, in: *Early Roman Thrace: New Evidence from Bulgaria*, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 82, I. P. Haynes, ed., Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 84–106.

Boteva, D. 2018

Heros equitans and/or Thracian heros in the Aegean parts of Thrace and Macedonia, in: *Les communautés du nord Égéen au temps de l'hégémonie Romaine. Entre ruptures et continuités*, J. Fournier, M.-G. G. Parissaki, eds., Athens : Institute of Historical Research, 377–388.

Bošković-Robert, A. 2006

Le culte de Jupiter en Mésie supérieure, Paris: Université Paris-Sorbonne.

Брукнер, О. 1997

Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *Раг војвођанских музеја* 39: 97–102.

Van Keer, E. 2004

The Myth of Marsyas in Ancient Greek Art: Musial and Mythological Iconography, *Music in Art: Iconography as a Source for Music History*, Vol. I, Spring-Fall 2004 (Vol. 29), no. 1–2: 20–37.

Величковић, М. 1972

Римска сѝйна бронзана ѝласѝика у Народном музеју, Београд: Народни музеј.

Вулић, Н. 1931

Антички споменици наше земље, *Сѝоменик СКА* 71: 4–259.

Вулић, Н. 1941–1948

Антички споменици наше земље, *Сѝоменик СКА* 98: 1–335.

Gavrilović, N. 2011

Ceramic Crustulum with the Representation of Nemesis-Diana from Viminatium, *Сѝаринар* (н.с.) 61: 193–203.

Gavrilović Vitas, N. 2020

The Cults of Aesculapius and Hygieia in the Central Balkan Roman Provinces, in: *Ancient Cult in Balkans through Archaeological Findings and Iconography*, S. Petković, N. Gavrilović Vitas, eds., Belgrade: Serbian Archaeological Society, 67–83.

Gagé, J. 1981

Apollon impérial. Garant des "Fata Romana", ANRW II/17.2, 561–630.

Гарашанин, Д. 1951

Прилог проучавању Дупљајских колица, *Сџаринар* (н.с.) 2: 270–272.

Goldman, A. L. 2010

A Pannonian auxiliary's epitaph from Roman Gordion, *Anatolian Studies* 60: 129–146.

Graf, F. 2009

Apollo, New York: Routledge.

Dimitrova, N. 2002

Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider, *Hesperia*, Vol. 71, no. 2: 209–229.

Dragojević Josifovska, B. 1982

Scupi et la région de Kumanovo, Inscriptions de la Mésie Supérieure VI, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Dušanić, S. and Mirković, M. 1975

Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Живић, М. 2015

Камена њласџика на џерџиџориџи џровџиџиџе Dacia Ripensis у разџоџљу III-IV века, Докторска дисертациџа, Филозофски факултет, Универзитет у Београџу.

Јовановић, А. 2003

Култ Аполона у предримском периоду на простору северног Балкана, у: *Рад Драџослава Среџовића на истраџивању аџиџичке археолоџиџе*, Краџујевац: Центар за научна истраџивања Српске академиџе наука и уметности и Универзитета у Краџујевацу, 9–20.

Lambrinudakis, W. et al. 1984

Apollon, LIMC II. 1, 2, 183–327.

Лома, С. 1995

Аполонова ара са тромеџе Далмациџе, Панониџе и Мезиџе, *Сџаринар* (н.с.) 45–46 (1994–1995): 173–179.

Matheson, S. B. 1995

Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

MacCulloch, J. A. 2003

The Religion of the Ancient Celts, Edinburgh: Morrison & Gibb Limited for T. & T. Clark.

Mirković, M. 1986

Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université.

Palavestra, A. i Milosavljević, M. 2016

Хипербореја у српској археологији, *АРХАИКА* 4: 121–140.

Пејић, П. 2015

Античка топографија ипиротског краја, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Петровић, Б. 1997

Статуе божанстава, у: *Античка бронза Сингидунума*, ур. С. Крунић, Београд: Музеј града Београда.

Петровић, П. 1964–1965

Нови votivни натписи из Јужне Србије, *Стираринар* (н.с.) 15–16: 245–251.

Petrović, P. 1979

Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petrović, P. 1995

Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Пешић, Ј. 2011

Керамички калуп са представом Аполона и Марсије, *Лесковачки зборник* 51: 39–53.

Pollitt, J. J. 1986

Art in the Hellenistic Age, Cambridge: Cambridge University Press.

Поповић, И. 1989

Римске камеје у Народном музеју у Београду = I. Popović, *Les camées romaines au Musée national de Beograd*, *Антика* = *Antiquité* 5, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. 2001

Imitatio deorum као мотив на накиту из Горње Мезије, у: *Vestigatio Vetustatis*. Александрини Цермановић Кузмановић од њијашеља, сарадника и ученика, Центар за археолошка истраживања књ. 20, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Ridgway, B. S. 1974

A Story of Five Amazons, *American Journal of Archaeology* 78, no. 1: 1–17.

Sanderson, B. and Keegan, P. 2011

Crowning Marsyas: the symbolism involved in the exile of Julia, *Studia humaniora Tartuensia* 12: 1–7.

Seure, G. 1923

Вотивни рељефи у београдском музеју, *Стираринар* (т.с.) 1: 237–291.

Срејовић, Д. 1983

Гамзирад, касноантички царски дворца, Београд: Галерија САНУ.

Срејовић, Д. и Цермановић Кузмановић, А. 1987

Римска скулптура у Србији, Београд: Галерија САНУ.

Tadin, Lj. 1979

Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Београд: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Tomović, M. 1993

Roman Sculpture in Upper Moesia, Belgrade: Institute of Archaeology.

Toynbee, J. M. C. 1981

Apollo, Beasts and Seasons: Some Thoughts on the Littlecote Mosaic, *Britannia* 12: 1–5.

Haussler, R. 2001–2002

Fusion and Resistance in Native Religion in Gallia Narbonensis and Britain, *Veleia* 18–19: 79–116.

Hill, P. V. 1962

The Temples and Statues of Apollo in Rome, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Seventh Series, Vol. 2: 125–142.

Chase, G. D. 1897

The Origin of Roman Praenomina, *Harvard Studies in Classical Philology* 8: 103–184.

Weis, A. 1992

Marsyas I, LIMC VI. 1, 2, 366–378.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/intranets/students/modules/greekreligion/database/clunav> [приступљено: 17. 2. 2021]

<http://lupa.at/29742-1> [приступљено: 17. 2. 2021]

<http://lupa.at/28148> [приступљено: 17. 2. 2021]

THE CULT OF GOD APOLLO IN THE ROMAN PROVINCES OF THE CENTRAL BALKANS

SUMMARY

The cult of god Apollo in the territory of Roman provinces of Central Balkans has been confirmed by significant number of epigraphic and archaeological monuments. The epigraphic material shows that the deity was venerated either alone or together with the goddess Diana and the god Silvanus. The dedications to Apollo are made mostly to the god without any epithet, except for the monument from Kavadarci where he is mentioned as *sacrum* and the votive altar from the village Sitarice near Valjevo where the deity has a unique epithet Gangaresis, presumably given by the Celtic population, which is confirmed in the territory.

Two monuments, discovered in Kumanovo and near Pirost, imply close relationship of Apollo with the Thracian Rider, whose cult is very frequent in the territory of the neighbouring Thrace. Previously mentioned is additionally confirmed with the find of three most interesting votive reliefs in Paraćin, in a small area, which could have been a sanctuary of Apollo, but also of the Thracian Rider.

Regarding the marble sculptures, which presumably represent the god Apollo, since they are all found in a fragmented state and represent a torso of a young god (which could be also Bacchus, Dionysus or Cupid), they all copy Greek sculpture from the 5th or 6th century BC, depicting a nude god standing and leaning on to a support.

Bronze statuettes of Apollo, contrasting marble sculptures, show him without any doubt, standing and leaning on to a support, frequently with a hair arranged in a hairstyle known as *krobylos*, nude or with a himation covering most of his body. The only find where a mythological scene involving Apollo is shown is a ceramic crustulum from the locality Mala Kopašnica, where a music competition between Apollo and Marsyas is depicted. Judging by the texts of epigraphic monuments, the dedicants of Apollo were *duoviri*, *augustales*, soldiers, free-men or/and slaves.

According to the epigraphic and archaeological monuments of the god, his sanctuaries can be presumed in Arčar (Ratiaria), Katlanovo near Skoplje and Paraćin, where we can also assume a sanctuary dedicated to the Thracian Rider. The monuments dedicated to the god Apollo date from the 2nd to the end of the 3rd or first decades of the 4th century, thus implying that his cult was repressed by the solar cults of the god Mithras and the god Sol.

Translated by the author

Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ
Народни музеј Пожаревац

КРЕПУНДИЈЕ (*CREPUNDIAE*) ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА

Апстракт: У богатим колекцијама предмета са археолошких истраживања Виминацијума издвајају се *crepundiae*, сложени сетови формирани од разноврсних амулета, некада фиксирани на траку или врпцу. Ради се о нискама или минијатурним играчкама које су стављане деци око врата, рамена, руке или појаса. У раду је представљено 12 примерака из гробова кремираних и инхумираних покојника, из периода од краја I до краја III века, и из гроба који припада германском културном кругу, од друге половине V до друге трећине VI века. Археолошки контексти указују на то да највећи број потиче из гробова деце; заступљеност крепундија у гробовима одраслих чини их објектима у покрету, за чије разумевање је неопходно праћење промена њиховог статуса и контекста. Културна биографија крепундија (*crepundia*) или сетова амајлија показује да нису специфичност римске цивилизације. Аутор анализира њихове културне трансформације, као и симболичко-магијске вредности које истрајавају у простору и времену.

Кључне речи: амулет, анимални елементи, Виминацијум, зло око, крепундија, *pars pro toto*, протектори, симпатичка магија, симбол, трансформација

УВОД

У богатим колекцијама накита са виминацијумских некропола издваја се група предмета која је прелиминарно, на основу положаја у гробовима, сврстана у огрице. Ради се о композитним формама начињеним од привезака различите морфолошке структуре и технолошких карактеристика. Квалитативне одлике саставних елемената указују на то да је њихова естетско-декоративна улога била секундарна, а функционално дефинисање знатно мења њи-

хову термиолошку квалификацију. Примеренији назив је ниска или сет, а симболичка и профана функција, у светлу писаних извора, иконографских и археолошких доказа, сврстава их у крепундије (*crepundiae*), чије је значење сложено, повезано са социјалним статусом власника и одређеним веровањима из магијског домена (Dasen 2003b: 179–183; Vass 2016: 65, напомена 22).¹ Ради се о личним предметима које су деца добијала по рођењу и носила за живота јер је амулетни накит бебама и деци обезбеђивао заштиту; грчки назив *jocula*, *παῖγνια* – чегртаљка, звечка/играчка, односи се на привеске који су звектали при покретању и имали улогу да смире и забаве дете јер су се поједини њихови делови померали, прозводили звуке и одбијали светлост. Због тога се та врста објеката сматра симболом детињства, а на археолошком плану, индикаторима гробова деце (Carroll 2018: 99–102). На њима може бити уписано име мајке или оца, а могу да садрже неке препознатљиве фигурице (Francese 2007: 16, 17).² Већина истраживача се слаже да је реч о нискама – сетовима амулета са заштитно-терапеутском функцијом. Крепундије су ношене око врата, преко рамена, везане за руку или глежањ, што је вероватно било условљено узрастом детета, али и карактером ниске.

Приликом публиковања објеката из Виминацијума, посебно гробова деце с инхумацијом, крепундије су дефинисане као ниске с магијско-протективном функцијом, најчешће у употреби код деце и жена (Спасић-Ђурић 2008: 122–152; Milovanović 2016: 107, fig. 4).

У раду је обрађено 12 крепундија из гробова кремираних и инхумираних покојника, које су својеврсни морфолошко-типолошки репрезенти већег корпуса тих предмета из Виминацијума, од којих су поједине каталошки публиковане (Зотовић и Јордовић 1990; Korać i Golubović 2009; Данковић, Миловановић и Марјановић 2018: 72), а неке су анализиране у светлу фаличког симболизма (Спасић-Ђурић 2008: 121–174), перфорираног новца (Vojvoda 2015: 53–78; Vojvoda 2018: 65–87), гробова инхумиране деце с некрополе Више гробаља (Milovanović 2016: 110–16; Данковић, Миловановић и Марјановић 2018: 72) и нових археолошких открића (Milovanović and Danković 2020: 127–143).

Циљ анализе крепундија из затворених фунерарних целина у Виминацијуму, уз компаративну грађу, је ближе дефинисање тог културног феномена и промене његовог статуса и контекста.

КРЕПУНДИЈА (*CREPUNDIA*) КАО ВАРИЈАБИЛНИ КУЛТУРНИ МОДЕЛ

Иконографски примери и археолошки докази указују на то да су римска новорођенчад добијала крепундије одмах по рођењу, вероватно приликом

1 У корену је реч *crepare* – звекати, правити звук, што упућује на то да им је основна функција апотропејско-магијска, тј. растеривање злих сила звуком који су производили.

2 Пошто су биле индивидуализоване, крепундије су коришћене за идентификацију беба које су због сиромаштва биле отуђене или поклоњене. У Плаутовој комедији *Ковчежић* (лат. *Cistellaria*), у фокусу радње је ковчежић с амајлијама, који је усвојена беба Селена имала у тренутку кад је била изложена; служавка га је сачувала и, након драмског заплета, захваљујући ковчежићу и крепундији, родитељи су успели да пронађу своје дете.

именовања, и то осмог дана девојчице, а деветог дечака (*dies lustricus*). То је био посебан дан када је беба, као члан породице, постајала социјална личност, што је свечано и ритуално обележавано (Carroll 2018: 99–102, 74, fig. 3.4). То показују вотивне фигурине новорођенчади у повојима, с појединачним или нискама амулета, као и археолошка открића гробова деце из свих фаза током прве године живота (Carroll 2018: 73, 74, figs. 3.4a, 3.4b, 99–102).³ Биста уснулог/умрлог дечака из I или II века, из Британског музеја, илуструје коришћење крепундије у царском периоду (Kohl 2018: 262–265, figs. 12, 13).

Ниске са разноврсним амулетима нису специфичност римске цивилизације (Hautala 2015: 196). Грбови деце из периода од VIII до IV века пре н.е., у Грчкој, садрже привеске чију апотропејску функцију истиче више аутора (Dubois 2012: 337, 340). Многи примери из грчке уметности, који се односе на децу и њихову игру, приказују наге дечаке и девојчице с траком или врпцом око тела, врата, на руци или глежњу (Dasen 2003a: Pl. I, figs. 1, 3a, 3b; Dubois 2012: 337, fig. 10, 339, 340; Carroll 2018: 47, 48, fig. 2.11). На статуи дечака од камена (425–400. године пре н.е.) из храма на Кипру (сл. 1), најпознатијој из серије *храмовских дечака*, приказана је трака за коју су фиксирани кончићи и амајлије различитих облика, међу којима су и лабриси (Dasen 2003a: 282, 283, Pl. II, fig. 5; Dubois 2012: 339, fig. 13; Carroll 2018: 48, 49, fig. 2.12).⁴ На мермерној статуи дечака из Ватиканског музеја такође се налази трака богато украшена амулетима (Costanzo and Dubois 2014: 163, fig. 8).

Сл. 1 Дечак из храма, 425–400. година пре н.е.
(према: Dasen 2003a: Pl. II, fig. 5)

Fig. 1 *Boy from the Temple*, 425–400 BCE
(after: Dasen 2003a: Pl. II, fig. 5)

3 Та открића демантују Плаутове наводе да су крепундије добијане приликом првог рођендана.

4 Као замена за физичко присуство беба у храмовима, где је обезбеђивана божанска заштита, родитељи су светишћима прилагали теракоте – седеће фигуре своје деце старости од једне до две године. Најчешће су приказани дечаки, понекад голи или делимично прекривени, а некад у краткој туници. У археолошкој литератури познате су као *дечаки из храма*, а откривене су и у Деметрином и Корином светишту у Коринту. Мермерне статуе седећих дечака и девојчица биле су популарне крајем IV века пре н.е. у Атини и околном региону, као и у Еретрији, на Паросу и Криту, у светишћима Артемиде и Ејлејтије, заштитница рађања деце, cf. Carroll 2018: 48–49.

Богат накит, заједно с многобројним амулетима, карактерише гробове новорођенчади у јужној Италији, у периоду од VIII до V века пре н.е., подједнако код домородачког становништва и досељених Грка. Гробови садрже сетове амајлија који се тумаче као ознаке идентитета и припадности одређеној друштвеној групи, али и као профилактички предмети чија функција обухвата и онострану димензију. Ти сетови имају улогу да уклоне зло, а присуство амајлија од ћилибара, фајанса, слоноваче и љуштура шкољки, сахрањеној деци пружа неку врсту космогонијске заштите, неопходне због њиховог прелазног биолошког стања (Constanzo and Dubois 2014: 141, 142, 150–156, 170, 171, fig. 4a, 4 b).⁵

Из каснијег, римског културног контекста потичу многи гробови деце с крепундијама – сетовима амулета од разноврсних материјала (Carroll 2018: 100–109). Једна од репрезентативних крепундија откривена је 2007, у гробу 37, током истраживања некрополе Кастел Малноме (Castel Malnome), у планинској области северозападно од града Понте Галерије (Ponte Galeria) у Италији. У гробу је сахрањено дете старо око годину дана, а карактер прилога упућује на девојчицу, која је у овалну јаму положена с богатом крепундијом од 17 амулета. Гроб је датован у крај I и почетак II века. Судећи по положају, крепундија је била око врата или рамена и десног пазуха детета (Cianfriglia and De Cristofaro 2012: 256, 257, figs. 5–7).

Аутори истичу да је употреба крепундија у римском свету проистекла из магијских радњи популарних током царског периода, у циљу спречавања болести и опасности које прете женама и деци услед изложености погледима, током трудноће и неонаталног узраста (Cianfriglia and De Cristofaro 2012: 261, 263).

Трансформисани облик крепундија среће се у појединим сарматским гробовима у Банату, од II до раног V века (Grumeza 2014: 51, Pl. 48/G-15, Pl. 78/G-47, Pl. 97/G-6, Pl. 95/G-9, Pl. 98/G16). Појава разноврсних амулета, међу којима су и привесци-секире, у комбинацији с перлама, љуштурама *Cyprea* пужева, звончићима, карактеристика је гробова жена (Grumeza 2014: 83, figs. 25/19–21, 84, Pl. 15/2, Pl. 72/1, Pl. 72/12, Pl. 96/37).

Особене крепундије, с доминацијом амулета израђених од елемената животињских скелета, срећу се код Авара, такође у гробовима деце и жена. Најранији и најпознатији, из раног V века, је гроб девојчице из Мартелија у Мађарској (Mártély-Szépfü-Csongrád County) (Nagy 2005: 102–105; Choyke 2010: 205, 206, fig. 18.11), а сличне конструкције су и ниске амулета из других аварских и германских гробова деце и жена током VII века (Vida 2002: 199, 203).

5 Посебно је значајан гроб из Питекузе (*Pithecosa*), са сетом амулета (лабриси повезани скарабејима), комбинацијом која се, као што је поменуто, неколико векова касније налази на нискама *храмовских* – кипарских дечака. Привесци Питекуза типа нису изоловани; у Мегари Хибли (*Megara Hyblae*), коштани привесци – двосекле секире такође су пронађени у два гроба, од којих један припада детету. Од друге четвртине V века пре н.е., с нестанком тих објеката у гробовима, иконографија детета с огрлицом од амајлија достиже свој врхунац, а сликари користе ниске с амајлијама као атрибут детињства и, можда, одређеног статуса, што ће се потом проширити и на друге иконографске контексте.

АМУЛЕТ У ПРОСТОРУ И ВРЕМЕНУ: МОРФОЛОШКА, ФУНКЦИОНАЛНА И СИМБОЛИЧКА АНАЛИЗА

Крепундије из Виминацијума (кат. 1–12; сл. 2–13) састављене су од привезака који су перфорирани или имају придодате алке, тако да су на тај начин формиране композитне или форме у низу. Заступљене су разноврсне перле, буле, ћилибарски привесци, перфорирани новац, амулети од елемената животињских скелета, звона, љуштуре морских шкољки и пужева, привесци у виду фалуса и намерно деформисани или фрагментовани предмети (минђуша, бронзана игла и др.). Иако се поједини привесци понављају, коначне форме су индивидуализоване и оригиналне. Формално и функционално, сви привесци припадају хомогеној групи објеката са заштитним својствима, обједињених термином амulet.

Амulet (лат. *amuletum*, грчки *περίαιμα*та, *αποτροπαίον*, *περίαιμα*та) представља слику која одагнава зло и чији карактер изазива истовремено и страх и подсмех. Као објекти који имају заштитну и помирљиву моћ, коришћени су у циљу спречавања негативних утицаја и погледа злог ока. У окултној пракси, као заштита од урока злог ока, *amuletum* се први пут помиње код Плинија Старијег, у *Naturalis Historia* (XXX, 1, 15, 47; XXVIII). Међутим, нешто раније, Варон је коментарисао њихову употребу за суочавање с опасностима од злог ока (*fascinum*) (Dasen 2003a: 276; Dasen 2003b: 181; Bolog and Bounegru 2012: 225, 226; Timofan 2005: 205; Dominguez Vicente 2014–2015: 70, 71).⁶ Према Плинију, врачање и употреба амuleта проистекли су из медицине, а препоручивани су као званични лекови у случајевима када се нису могли наћи узроци болести, подједнако за животиње и људе. Као што наводи Плиније, амулети могу бити од најразличитијих материјала, а коришћени су за заштиту беба и деце уопште, женске плодности и против побачаја (Darember and Saglio 1877: 252–256).⁷

Као носилац магијских својстава, амulet је манифестовао одређену друштвену моћ.⁸ Користиле су га особе различитог пола, старости и социјалног статуса, ради постизања одређеног циља. На археолошком плану, веза с власником најизраженија је у гробовима, где представља еквивалент низа верских и културних уверења покојника, породице или шире заједнице (Choyke 2010: 201, 202).

Због потпунијег сагледавања свеукупног значења крепундија и других композитних ниски, од значаја је културно-функционална и симболичка анализа њихових саставних делова, из којих се црпи семантичка и профилактич-

6 Већина аутора се слаже да је термин *amuletum* семитског порекла (*hamulet/hamilat/hamal*) и да у преводу значи „окачени предмет”; Средоземљем се проширио преко феничанских трговаца, а његов најстарији еквивалент у Римском царству био је *fascinum*.

7 Плиније наводи хематит, аметист, корал, јаспис, метале, масти животиња, роге и зубе, који се носе око врата као заштита женске плодности; помиње и гусенице, пужеве, мраве као амајлије против грознице; подједнако се користе и биљке (ловор, цвет чемерике и др.), које су постављане на врата храма и кућа јер се веровало да неутралишу зле утицаје.

8 Постоји разлика између амuleта и талисмана; иако су оба предмета обично мала и носе се као привесци, разлика је у томе што амulet мора да буде вештачки створен јер је његова снага у његовом вештачком облику, док је талисман материјал у свом природном облику, cf. Dominguez Vicente 2014–2015: 70, 71.

ка снага. Њихова основна карактеристика је велика покретност кроз простор и време, а поједини, као што су елементи животињских скелета, имају дугу културну вертикалу од далеке праисторије до модерног доба.

Привесци у виду фалуса заступљени су на две презентоване крепундије: један је бронзани (сл. 7), један од карнеола и три су коштана (сл. 11).⁹ У виминацијумској фунерарној пракси, посебно у гробовима деце, имали су у склопу крепундија снажну профилактичку улогу у заштити деце од злог ока и урока (Спасић-Ђурић 2008: 121–170).¹⁰

Антички извори и археолошки налази указују на то да су представе фалуса и привесци тог облика, у грчко-римском свету коришћени као најснажнији предатори против злог ока (*oculus malignus*). У магичном контексту, Римљани су привеске у виду фалуса називали фасцидум (*fascinum*), а о њиховој популарности речито говоре налази широм Царства (Johns 2002; Timofan 2005: 205; Спасић-Ђурић 2008: 157–160; Dominguez Vicente 2014–2015: 70, 71; Morena López and Romero Conde 2015: 97; Vass 2016: 63–87).¹¹ Користили су их одрасли, али посебно жене, као и деца, што наглашава свети Августин у оштрој критици култа фалуса (Спасић-Ђурић 2008: 162, 163; Morena López and Romero Conde 2015: 97).¹² У том смислу, највећи значај имају открића фалусоидних амулета у гробовима. У Аквинкуму (*Aquincum*) је потврђено 18 привезака у облику фалуса, из војног насеља и гробова, а поједини од њих су се налазили у саставу крепундија (Vass 2016: 71, Т. 2). Осим као заштиту од урока и несреће, такве амулете у гробовима жена аутор тумачи као лековите амајлије против сексуалних поремећаја или као апотропејске привеске који повећавају плодност и генеративну моћ власника (Vass 2016: 65, 72, 73, fig. 9/2, 12, 13, 14, 16). Из гроба детета у Колчестеру (Colchester), привезак у облику фалуса налазио се у склопу крепундије, заједно са звоном, привеском од псећег зуба, антропоморфним ћилибарским амулетом, медаљоном и два перфорирана новчића. Гроб је датован у 320–340. годину (Crummy 2010: 46–48, figs. 9. 1–7).

Привесци од елемената скелета животиња (пса, вука, медведа, јелена, зеца), у виминацијумским гробовима нису реткост, било да су самостални или саставни делови крепундија.

На презентованим крепундијама, између осталих, заступљени су обрађени и полуобрађени (перфорирани) делови скелета појединих животиња, а код

9 Кат. бр. 6 и 10.

10 Еманација ока веома је јака, а завидни поглед може штетно деловати на било коју категорију људи, посебно незаштићену децу, о чему пише Плутарх. Ношени су за живота као протектори, а своје функције преносили су и на фунерарни простор, као магијску заштиту покојника и гроба или живих од повратка душа преминулих. Представе фалуса на другим објектима, својим снажним протекторским дејством против зла и несреће, штитиле су све аспекте виминацијумског јавног и приватног живота

11 Латинска терминологија, *oculus malignus*, *invidus*, *fascinatio*, и грчка, *ὄφθαλμος πονηρός*, *ὄφθαλμος βασκανός* или *βασκανία*, дефинишу то раширено веровање, засновано на уверењу да завист пробудена нечијом лепотом, успехом, богатством и срећом може негативно утицати на особу којој је магични поглед упућен. Сходно томе, кроз сарказам створен ритуалном непристојношћу, Римљани су користили низ магичних гестова, прибегавајући свим врстама *αποτροπαία*, како би поништили зло дејство ока и вратили га предатору-нападачу.

12 Употреба фаличких амајлија започета је крајем III века пре н.е., у областима привремених војних логора у делти реке Ебро, насталих уочи Другог пунског рата. Најпопуларнији су били од I до III века, с ретким коришћењем током IV века.

појединих су придодате алке од бронзане жице спирално превучених крајева. Најчешћи су зуби: секући говечета или јелена (кат. 1; сл. 2), парожак и део рога јелена (кат. 10 и 11; сл. 11 и 12), очњаци јелена (кат. 8 и 12; сл. 9 и 13), очњаци медведа (кат. 2 и 7; сл. 3 и 8), очњаци дивљег вепра (кат. 3, 5 и 10; сл. 4, 6 и 11), очњак вука/пса (кат. 7; сл. 8) и астрагали – зглобне кости зеца/пса (кат. 12; сл. 13).¹³ У гробу 216 с локалитета Више гробаља (кат. 4) нађен је и пршљен млађег говечета, у који је био постављен бронзани новац, што је без аналогија (Vojvoda 2015: 61, footnote 64).¹⁴

Посебну групу чине привесци од љуштура морких шкољки и пужева, који су веома заступљени у гробовима на Виминацијуму.

Као симболи, елементи животињских скелета постоје у најранијим културама и представљају материјализацију појединих идеја о животињама. Због посебних моћи, интегрисани су у магију и ритуале као један од механизма за контролисање догађаја и модела понашања. Њихова симболика је вишеслојна; поједини од њих су део несвесне, а други свесне манипулације симболичке стварности (Chouke 2010: 198–202; Vitezović 2015: 7, 8).¹⁵

Избор коштане сировине за израду предмета рефлектује однос заједнице према животињама, у складу с њиховом симболиком и космолошким значењем, што је условљено одређеним друштвеним контекстом и специфичном експлоатацијом појединих врста у неком подручју. Резултати археозоолошких истраживања у Виминацијуму показују знатно присуство остатака скелета говечета, свиње, овце/козе, коња, пса, домаће мачке и камиле, а од дивљих врста заступљени су јелен и зец (Vuković-Bogdanović 2018: 272–302), док су у амфитеатру потврђене кости медведа (Вуковић 2011: 316–338). Стела августала Т. Бебија (Т. *Baebius*) садржи фриз с представама животиња (медвед, дивља свиња, пас/хрт и зец) чији су скелети потврђени у фунерарној пракси Виминацијума (Спасић-Ђурић 2002: 119, сл. 99).

Почев од горњег палеолита, обрађени зуби црвеног јелена користе се за израду личних украса (D'Errico and Vanhaeren 2002: 211–222, fig. 10, 223, fig. 11, 226, fig. 14, 226, fig. 16), да би рани и средњи неолит донели разноврсност у погледу форми, врста животиња и елемената скелета употребљаваних за прављење накита (Vitezović 2012: 215–226; Vitezović 2015: 12–16, fig. 5). Њихову покретност и трансформације потврђује мноштво сведочанстава из праисторијске, римске и германске културе, као и из средњовековне цивилизације (Chouk 2010: 204).

Симболичка снага амулета направљених од делова животиња потиче од специфичних карактеристика појединих елемената скелета и, у том смислу, најснажније моћи придају се костима главе, устима са зубима и шапама; у

13 Зоолошко опредељење елемената скелета, на основу фотографија, извршила је доц. Соња Вуковић (Лабораторија за биоархеологију, Одељење за археологију, Филозофски факултет у Београду), на чему јој срдечно захваљујем.

14 Новац је нечитак, cf. Зотовић и Јордовић 1990: 68, Т. XXXVI/8. Током конзервације је уништен.

15 Посебне особине приписиване су одређеним животињским врстама, а произвођачи и корисници анималних скелетних делова морали су да имају јасан концепт културних и друштвених значења имплементираних у експлоатисаним сировинама.

њима су синтетисане анимална снага, свирепост и издржљивост, због чега се најчешће користе за амајлије (Choyke 2010: 200).¹⁶

Очњаци медведа су као амулети заступљени на крепундијама кат. 2 и 7 (сл. 3 и 8), али и делови скелета те животиње представљају вишенаменске предмете који се, у различитим контекстима, користе као медијатори културних значења. Из Скандинавије и других области Европе и из Азије, из млађег гвозде-ног доба (800–1150), углавном из гробова жена, потичу ниске с привесцима у облику медвећих зуба, међу којима доминирају зуби од бронзе. Генерално, сматрају се сетовима који симболишу статус, али је истакнута њихова повезаност са заштитном магијом, обезбеђивањем плодности и, евентуално, с посебном улогом појединих жена у обредима плодности (Kivisalo 2008: 263, 268, 274; Choyke 2010: 203, 204).¹⁷ Истовремено, коришћене су имитације зуба у алтернативним материјалима (кост, бронза, злато), које су задржале заштитничку улогу праве животиње (Choyke 2010: 203, 204; Kivisalo 2008: 263, 268, 274). Такав је привезак у облику медвећих зуба из гроба мушкарца, датованог у III век, са западне некрополе Аквинкума, који је израђен од кости и ремоделиран за ушивање на одећу. Аналогна открића потичу из Горсијума (*Gorsium*) у централној Панонији (Choyke 2010: 203, fig. 18. 7) и Августе Раурике (*Augusta Raurica*) (Rütli 2013: 46, cat. 30–36; Dasen 2015: 191–193, figs. 4, 5, 11a). Посебно су значајни налази минијатурних фигура медведа од гагата, из пет гробова деце у Британији, које аутор, у хтонском контексту, сматра чуварима детета и симболима Артемиде (Crummy 2010: 60, 75, fig. 1–8).¹⁸

Рогови и зуби јелена у функцији амулета чести су на виминацијумским некрополама. На европском простору, употреба делова скелета јелена резултат је обожавања те животиње и божанства чији је атрибут јелен (Срејовић 1955: 231–236),¹⁹ из чега су проистекла веровања да је заштитник раста, плодности, дуговечности и отпорности на болести. Роговима јелена, као симболима плодности, придаване су исцелитељске моћи, што објашњава израду различитих амулета од њих како би се деловало против опасности и болести, посебно код деце.²⁰ Амулети од рога јелена, најчешће у виду дискова-точкића, по-

16 У појединим деловима Балкана, као и у древним монголским списима, срећу се веровања да кости с природним шупљинама „скривају“ моћне духове.

17 Медвед је симбол неконтролисане снаге и велике издржљивости. Будући да се медвед, након хибернације, с новорођеним младунчетом помаља у пролеће, симбол је ускрснућа, одакле потиче и његова повезаност са обредима прелаза, због чега су многи митови и легенде везани за ту животињу. На симболичком плану, синтетише соларни/ратнички и лунарни принцип, када је повезан с богињама месеца, Артемидом и Дијаном. Учеснице у Артемидиним обредима подражавале су медведе, cf. Kuper 1986: 103.

18 Вотивне фигурине медведа и медвећи зуби пронађени су у светилиштима Артемиде у месту Луси (*Lousoi*) у Ахаји.

19 Јелен је био света животиња Артемиде, Дијане, Диониса, Цернуноса и Христа. Све до данас, у Европи су се одржала веровања да је јелен божанска животиња обдарена магијском снагом, о чему сведоче многобројни обичаји проистекли из европских религијских система, знатно пре инвазије Келта у Подунавље и Грчку. Тек грчка религија доноси божанства чија је света животиња и атрибут јелен. Код Келта је јелен животиња која доноси плодност, богатство, али и смрт, из чега проистиче његов изразито хтонско-аграрни карактер. Антички народи су веровали да јелену сваке године опадају рогови, да би идуће године поново израсли већи, снажнији и лепши. Тако су рогови јелена постали симбол који у себи уједињује смрт и поновно рађање, васкрсење и бесмртност.

20 Континуиране трансформације идеја о животињама и променљиве интеракције између људи и животиња илуструје и огрица из неолитског доба (4000. године пре н.е.), откривена на локалитету

знати су из келтске културе, а коришћени су и у римском добу, што потврђују и налази из Виминацијума (Зотовић и Јордовић 1990: 100, G₁-198, T. CLXIV/5; Milovanović 2016: 114, 115, sl. 11). Ношени су на врпци око врата или ушивени на одећу, као што показује надгробна стела детета, с приказом амулета у виду диска-точкића, из Августе Раурике (*Augusta Raurica*) (Rütti 2013: 43, fig. 15). Са истог локалитета, из гробова деце у хронолошком распону од краја I до средине III века, потиче више амулета од јелењег рога (Rütti 2013: 42–45, по 24–29).

Као привесци на крепундијама кат. 3 (сл. 4), кат. 5 (сл. 6) и кат. 10 (сл. 11), очњаци дивљег вепра симбол су примордијалне снаге, а на митолошком плану су атрибут Деметре. Глава вепра симболизује здравље и заштиту од опасности, моћ животне силе (Kuper 1986: 183), што се очекује и за оног ко носи амулет. Очњак вука/пса (кат. 7; сл. 7) може се тумачити у светлу већ изграђених идеја о вуку и његовој урођеној свирепости, али и мита о оснивању Рима; након тога се, као снажан симбол током трајања Царства, у различитим медијима користио да подсети Римљане на њихово заједничко порекло. Према Плинију, зуб црног пса је могао да се употребљава за смањење температуре, а зуб вука ублажавао је дечје проблеме са зубима и ноћне море. Амулети од псећих зуба манифестују хтонске аспекте, психопомпа и чувара доњег света, или симболизују заштиту коју пружа верни породични љубимац, што показују сахране беба с псима (Carroll 2018: 108; Crummy 2010: 52). Аварски гробови потврђују да су елементи канида (вук/пас) чести и током VII века (Vida 2002: 199, 203). Зуби говечета (?) као амулети на крепундији кат. 1 (сл. 2) симбол су издржљивости и значаја те животиње у исхрани, посебно због млека као божанске хране која штити од свих болести.

Сл. 2 Крепундија (*crespundia*), гроб G₁-950, локалитет Више глобаља (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 2 Crespundia, grave G₁-950, site Više Globalja (photo: D. Spasić-Đurić)

Плочник, формирана од 33 зуба младог јелена, на којима се налази по један отвор, cf. Stojić i Jocić 2005: 206, kat. 18.

Перфорирани очњак медведа на крепундији кат. 2 (сл. 3) и очњак вука/пса на кат. 4 (сл. 5) имају форму полумесеца/лунуле, женског симбола, што усложњава значење тих амулета и даје им метафизичку димензију непрестане обнове и мена живота (Kuper 1986: 106). На митолошком плану афирмише везу с Артемидом/Дијаном, али и Луном; многи дечји и женски портрети, као и археолошки налази, указују на лунулу као симбол који штити плодност (Crummy 2010: 51).

Сл. 3 Крепундија (*crepundia*), гроб G₁-903, локалитет Више гробаља (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 3 Crepundia, grave G₁-903, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

Астрагали зеца/пса, заступљени на нисци кат. 12 (сл. 13), имају богату културну биографију. Астрагал, или зглобна кост (*talus*), као објекат за игру и прорицање среће се још у неолиту (Јацановић и Шљивар 2001: 31–34; De Grossi Mazzorin and Minniti 2013: 372; Minniti and Peyronel 2005: 18).²¹ Археолошка налазишта на Медитерану потврђују да је астрагал у античком периоду, осим профане (игра, коцкање), имао ритуалну функцију повезану с праксом прорицања и предвиђања судбине, и то покретањем зглобова (*astragalomanteia*). Магичне особине астрагала као објеката који се односе на срећу, судбину и прорицање, дефинишу их као снажне амулете који штите за живота, а исту функцију задржавају и у фунерарном контексту. Коришћен као амулет у најстаријим цивилизацијама, посебно на Блиском истоку и у грчком свету, било природан или у виду имитације од алтернативних материјала, астрагал је остао у употреби до модерног доба (Minniti and Peyronel 2005: 8, 18, footnote 20).²² Астрагали откривени на некрополама из времена од IV до

21 Важан доказ за ритуално коришћење астрагала током класичног периода је случај Корикијске пећине (Κορίκειο άντρο, Κορυкеιον) на Парнасу, посвећене Пану и нимфама; хиљаде откривених астрагала протумачене су као жртве божанствима (првобитно, објекти коцкања) или као вотуми адолесцената, који су своје играчке-астрагале пре брака жртвовали нимфама.

22 Игре са астрагалима први пут се јављају у *Илијади*. Њихову ритуалну функцију помиње Паусанија.

II века пре н.е., с траговима микрохабања, показују да не представљају специфичност одређене старосне групе, већ снажне амајлије с двоструком заштитном функцијом (De Grossi Mazzorin and Minniti 2013: 371–378; Minniti and Peyronel 2005: 8, 19, 20; Carè 2012: 403).²³

Астрагал зеца, као једноставан амулет, црпи снагу из традиције која га афирмише као универзални симбол плодности у вези с Месецом и женским циклусом; чест је током гвозденог доба, на локалитетима Европе и Евроазије, понекад повезан с псећим зубом, као веза божанства и човека (Choyke 2010: 198–200, fig. 18. 3).²⁴ Елементи скелета зеца, а посебно зуби те животиње, користе се за лекове који ублажавају болести зуба, а фигуре зеца од ћилибара у гробницама најмлађих имају терапеутско дејство (Dasen and Bourbon 2018: 62). Огрлице од метаподијалних костију зеца, а у једном случају зеца и пса, пронађене су у Мађарској, у три одвојене гробнице из аварског периода, тј. из VII века (Choyke 2010: 198, 199).

Амулети од животињских зуба налазе се на сарматским некрополама од III до IV века, најчешће у гробовима новорођенчади и жена, често комбиновани са стотинама перли (Grumeza 2014: 86, fig. 25/6); амулети од костију јелена, коња, дивље свиње и канида присутни су и у аварским гробовима од V до VII века. Најилустративнији пример представља гроб аварске девојчице из Мартелија (Mártély) у Мађарској, с почетка V века; осим анималних, у гробу су нађени и други амулети (звоно, перле с окцима) (Vida 2002: 199, 203, Т. 3, 4; Nagy 2005: 102–105; Choyke 2010: 205, 206, fig. 18. 11).

Амулети од елемената скелета наведених животиња, као симболи дивљине/оностраног, указују на метафорички и метонимијски однос између животиња и корисника амулета. Он је заснован на принципима симпатичке магије, у којој је цела животиња представљена само једним њеним делом (*pars pro toto*), манифестујући тако основно начело „исти лечи исто“ (Choyke 2010: 202). *Фармакопеја* Плинија Старијег садржи и животињске зубе (делфина, вука, коња, пса), који су коришћени превентивно да би олакшали раст зуба. Њихова симболика успоставља мрежу односа између биљног, животињског и људског света, што дете поставља у природни и космички поредак како би се обезбедило његово преживљавање у случајевима тешких порођаја (Dasen and Bourbon 2018: 62).²⁵

Перфориране љуштуре морске шкољке *Glycymeris insubrica* заступљене су на крепундијама кат. 4 и 5 (сл. 5 и 6), на кат. 7 (сл. 8) је перфорирана љуштурска морског пужа *Cerithium vulgatum* с бронзаном алком, у функцији привеска (Спа-

23 Поједини гробови садрже велике количине астрагала око тела покојника (936 комада). Њихов положај и распоред могу да варирају; астрагали с тих некропола показују да значења могу бити различита и да је археолошки контекст (заступљени број, археолошки и археозоолошки подаци) пресудан при одређивању њихове функције.

24 Зечја шапа је снажан апотропејон против зла и несреће, о чему је још 400. године писао Марцелус (*Marcellus*) из Бордоа; према њему, зечје стопало доноси срећу и веома је лековито у заштити од болова услед артритиса. Веровања у исцелитељску моћ зечјег стопала одржала су се и у средњовековној Европи, с иконографским потврдама на представама зеца одевеног као исцелитеља.

25 Зуби су кувани, а вода је потом коришћена за испирање уста; измрвљени у виду прашка, служили су као паста за зубе.

сић-Ђурић 2015a: 212, кат. 221), док се на кат. 9 (сл. 10) оштећена љуштура морског пужа није могла идентификовати. Љуштуре морских пужева и шкољки релативно су честе у виминацијумским гробовима, а анализе показују да преовлађују у гробовима деце и жена. Од четири наведене љуштуре, три потичу из гробова деце, а у случају кат. 5 (сл. 6) ради се о гробу одрасле особе и детета.

У фунерарном контексту, њихова симболика је вишеслојна, а најчешће су коришћене као снажни протектори против злог ока у дечјим или, као заштита плодности и симбол континуитета живота, у гробовима младих жена (Спасић-Ђурић 2015a: 83, 104, 105, кат. 206). Приликом тешких порођаја, љуштуре шкољки и пужева, посебно *Cypraea tigris* и *C. Pantherina*, штитиле су жену и новорођенче (Спасић-Ђурић 2015b: 270–271).

Ћилибарске перле и привесци заступљени су на крепундијама кат. 3, 6, 7, 8 и 9 (сл. 4, 7, 8, 9 и 10). Два ћилибарска привеска налазе се на крепундији кат. 3: један је у облику секире, а други у виду боце (сл. 4); на крепундији кат. 7 (сл. 8) је део привеска од ћилибара с рељефном представом, на крепундијама кат. 6 и 8 (сл. 7 и 9) заступљена је по једна перла, а привезак-прстен на кат. 9 (сл. 10).

Сл. 4 Крепундија (*crepundia*), гроб G-536, локалитет Више гробаља (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 4 Crepundia, grave G-536, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

На европским локалитетима, ћилибарске перле имају широк хронолошки оквир, од гвозденог доба до VII века, када су биле веома честе у германским гробовима. Археолошки налази с европског простора, првенствено из праисторије, показују да су предмети од ћилибара чешћи у гробовима жена него мушкараца (Палавестра и Крстић 2006: 25–29).

Перле у облику боце нађене су у Новом Пазару, на више локалитета у западном и централном Балкану, на простору Медитерана, посебно у Италији, у гробовима из VI и V века пре н.е. У саставу огрлица, јављају се на многим представама жена у периоду од V до III века пре н.е., као симбол вина и Диониса (Палавестра и Крстић 2006: 194–197, 218–220, кат. 251–318).²⁶ У гробовима деце налазе се фигурице или привесци од ћилибара у облику Ерота, Изиде, Фортуне, Харпократа или животиња (Dasen 2003b: 182, fig. 9).

Привесци у облику секире и боце, на виминацијумској крепундији кат. 3 (сл. 4) идентични су привесцима који карактеришу крепундију из гроба из III века, са западне некрополе Аквинкума (*Aquincum*) (Lassányi and Bechtold 2006: 75, 76, fig. 2). Посебно богат репертоар ћилибарских амулета среће се на крепундијама из Националног археолошког музеја у Аквилеји (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia) (Gagetti 2006: 135–161, fig. 2–4).

Привезак у облику секире од камена, који се налази на крепундији кат. 6 (сл. 7), има многе аналогije у ширем хронолошком распону. Привесци у форми минијатурног оруђа показују снажну симболичко-функционалну вертикалу. Као вотуми заштитницима деце и жена, током VIII и VII века пре н.е., у егејском свету се налазе у склопу поменутих апотропејских сетова, као и у гробовима деце од VI и V века пре н.е., у грчким колонијама у Италији (Constanzo and Dubois 2014: 157, 158, 169, 170, fig. 11).²⁷ Са истим значењем срећу се и крајем I века, у текијској и барској остави и на ширем дако-гетском простору (Поповић и Борић-Брешковић 1994: 36–40, сл. 5), у сарматским гробовима у Карпатском басену, од II до раног V века, у саставу ниски које су протумачене као крепундије (Gulyás 2015: 151, fig. 3/18).²⁸ Иако се секира често сматра симболом мушке снаге, значења тих привезака у многим религијама афирмишу плодносни принцип; археолошки контексти показују да су они ретки у гробовима мушкараца, док су, у комбинацији с другим амулетима, знатно чешћи у гробовима жена и деце, као исцелитељски амулети, могуће због везе с Великом мајком (Gulyás 2015: 151, 251, fig. 3/18; Grumeza 2014: 83, fig. 25/19–21, 84, Pl. 15/2, Pl. 72/1, Pl. 72/12, Pl. 96/37). Амулети у облику минијатурног оруђа, најчешће од камена, самостални или у оквиру сетова, заступљени су током VII и VIII века код Авара, претежно у гробовима жена и деце, и представљају наставак касноантичко-германске традиције (Vida 2002: 182, T. 5/8, 9; T. 7/2, 3, 5).

Крепундије из Виминацијума, осим наведених амулета, сачињавају и перле, међу којима поједине имају посебно симболичко значење. Израђене су од стакла, кости, ћилибара, глине, карнеола и бронзе. Различите су форме: крупније, са кришкастим орнаментом (у облику диње – *Gerippte/Melonenformige*/

26 Медицинска својства ћилибара помиње Плиније, који указује на то да су жене у области реке По носиле огрлице од ћилибарских перли због њихових лековитих својстава, а комад корала стављао се деци око врата, cf. Daremberg and Saglio 1877: 252–254; Carroll 2018: 105, 106.

27 У етнографској грађи добро су познате амајлије и амулети у облику минијатурног оруђа и оружја, чија се магијска функција тумачи као претња злим силама, али су истовремено и атрибут социјалне средине, тј. овог света, cf. Спасић-Ђурић 2008: 133, напомена 17.

28 Карактеристичан је гроб 66 са некрополе из града Тисафелдвара (Tiszaföldvár) у Мађарској, с крепундијом од седам амулета-секира у комбинацији с перлама.

Perlen), цилиндричне, кружне, лоптасте и ваљкасте, у белој, зеленој и плавој боји. Посебној групи припадају полихромне перле изведене у мозаичкој и техници *millefiori*, као и перле с окцима (аугенперле, *Augenperlen*), лоптасте форме, са ситним круговима (кат. 3, 9 и 10), које и визуелно асоцирају на заштиту од злог ока. Перле у облику диње су дуго биле у моди, од II века до аварског периода. Приликом њиховог избора за формирање крепундија, велики значај придаван је полихромији, а перле с орнаментом жуте, зелене, плаве, беле и црвене боје, као и перле с окцима (кат. 2, 3, 4, 6, 7, 9 и 10), због поништавајућег дејства злог ока, имале су апотропејско значење, тако да су комбиноване с једнобојним примерцима. Доминирају у гробовима деце и жена, а ретке су у гробовима мушкараца. Најчешће се налазе код стопала (Migotti 2009: 156, 163; Crummy 2010: 54, 55). Осим ћилибарских, најснажнију заштитну функцију имале су перле од непрозирног тамног стакла, с инкрустованим нитима и кружићима-окцима светле боје, које покојника штите од очију злих духова у загробном животу, док се перле с мотивом валовница и таласа тумаче као метафора животворне воде или непрекидног живота (Migotti 2009: 156, 159). Ћилибарске и полихромне перле биле су заступљене током античког и постантичког периода, на простору Царства и Барбарикума, где су трајале до средњег века. Као апотропејски предмети, најчешће су прилагане у гробове деце, иако у технолошком смислу представљају ређе и скупочије примерке од једнобојних стаклених перли. На крепундијама из Виминацијума јавља се комбинација једне ћилибарске, неколико полихромних и већег броја једнобојних перли (кат. 6). Појединачне ћилибарске и полихромне перле преносиле су апотропејску функцију на једнобојне, као што је то случај на крепундијама кат. 2, 3, 4, 6, 7 и 9, или кат. 10, с две лоптасте беле перле с окцима, плаве и црвене боје. Поједини аутори апотропејски значај придају и бојама, посебно плавој. Податак да се у гробовима налазе појединачно или у мањем броју, често приложене, а не као део личног накита, доприноси њиховом симболичком значењу. Неки истраживачи шарене перле везују за женску дојенчад, а други их сматрају апотропејским предметима жена и девојака или само деце (Migotti 2009: 156, 158, 159–161).

Међу амулетима на крепундијама из Виминацијума налазе се и буле; крепундија кат. 4 (сл. 5) садржи четири бронзане и једну сребрну булу, док се по једна бронзана налази на крепундијама кат. 7, 9 и 11 (сл. 8, 10 и 12). Осим буле на крепундији кат. 11 (G₁-187), код покојника неутврђеног пола и старости, остале потичу из гробова деце.

Као амулет, була је такође претрпела снажне културне трансформације од предмета који је у одређеном периоду дефинисао статус римских грађана, држављанство и привилегије, до апотропејског објекта током живота и у фунерарном контексту (Naack 2007: 57–66; Bolog and Bounegru 2011: 225, 226; Szilágyi 2005: 156). Ношена је око врата као апотропејон, а њено дејство понекад су појачавали лековити садржаји биљног или животињског порекла. Примарно ознака дечака, постаје уобичајена и код жена, посебно у касноантичком периоду, када је продрла међу германске народе у ободним деловима Царства с обе стране лимеса и као амулет била заступљена и код женске деце (Szilágyi 2005:

151, 156; Migotti 2007: 188, 189, 195, 205, sl. 2; Bolog and Bounegru 2011: 225, 226; Migotti 2015: 273, 274). Заштитну моћ садржаја буле помиње Макробије, који наводи да штити од „урокљивог ока“ (Milovanović 2016: 111, 112).

Археолошки налази, поткрепљени антрополошким подацима, указују на везу була с новорођенчадима и децом неодређеног пола, а знатно ређе с одраслима. Ношене су самостално или у саставу ниске с амулетима, каква је крепундија из Виминацијума кат. 4, из гроба 216, у коме је, крајем I или почетком II века, у дрвеном ковчегу сахрањено дете старости до једне године (Зотовић и Јордовић 1990: 68, Т. XXXVI/2–5; Vojvoda 2015: 60, 61; Milovanović 2016: 110, 111).²⁹ Као део огрлица од различитих перли, амулета, љуштура шкољки и пужева, була се налази у 30 гробова у Виминацијуму (Milovanović 2016: 110, 111).

На крепундији кат. 10 (сл. 11) присутно је мање бронзано звоно, а два мања звона била су и на крепундији кат. 4 (сл. 5). Оба гроба, како је речено, припадају деци.³⁰ Виминацијумске и друге некрополе потврђују да су звона била апотропејски амулети, код којих су аудио-визуелни ефекти имали значајну заштитну функцију, било у склопу тинтинабула, самостално или као део крепундија (Johns 2002: 67, 68, ill. 52, 54; Dasen 2003b: 181, fig. 5; Спасић-Ђурић 2008: 125; Milovanović 2016: 113; Crummy 2010: 53, 54). Као апотропејони против „злог ока“ и демона, ношена су око врата, руке или на врпци/ланцу, за шта постоје многобројни примери из гробова жена и деце у римској Британији, од којих су поједини у склопу крепундија (Crummy 2010: 46, 47, grave 278, fig. 9; 48, 49, fig. 19; grave 503; Eckardt and Williams 2018: 1.15).³¹ Значајно откриће у једној инсули из Августе Раурике (*Augusta Raurica*) представља остава амајлија (перле, звона, алке), власништво занатлије или трговца, која указује на то да су продукција и трговина амулетима могле бити профитабилна активност (Rütti 2013: 51, cat. 47). Звона у комбинацији с перлама и другим привесцима, углавном као римски импорт, одликују и сарматске некрополе у Банату и западном сарматском Барбарикуму, крајем II и током III века (Grumeza 2014: 83, Pl. 73/9, Pl. 96/39, Pl. 97/4).

Поред звона, на виминацијумским крепундијама су звучне ефекте прои-зводиле и бронзане алке, жичани привесци и перфорирани новац.

Перфорирани новац, заступљен на крепундијама кат. 2, 5, 6, 7, 9, 10 и 11, имао је симболичку и апотропејску функцију, било као део ниске или ушивен на одећу (Vojvoda 2015: 68, 69; Vojvoda 2018: 78.79).³² Анализе новца из гробова деце у римској Британији показале су да су реверсне представе пажљиво изабране у погледу симболичких вредности, атрибута божанстава и персонификација, најчешће као симболи васкрсења и заштите детета (Crummy 2010: 60,

29 У досадашњим публикацијама наведене су четири буле. Међутим, у гробу је нађено пет примерака: четири бронзане и једна од сребра (?)

30 Звона су уништена током конзервације.

31 Коришћена су и у византијском периоду како би штитила од злих духова, посебно децу; крајем IV века, Јован Хризостом (Златоусти) осуђивао је жене због везивања звончића за деље руке, али открића у гробовима деце указују на то да његове препоруке нису поштоване.

32 У једном гробу детета из Руана (Rouen) откривена је ниска са четири бронзана новца, два очњака вепра, мелонен перлама и звоном, и као таква је представљала снажну заштиту од злог ока, cf. Dasen 2003b: 181, fig. 6.

61, fig. 13; Vojvoda 2015: 68–70). Као заштита новорођенчади, употреба перфорираног новца у магијским обредима забележена је и у етнолошкој грађи (Спасић-Ђурић 2008: 168, напомена 76).

Сл. 5 Крепундија (*crepundia*), гроб G-216, локалитет Више гробаља (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 5 *Crepundia*, grave G - 216, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

Крепундија кат. 10 (сл. 11), поред других амулета, садржи и бронзану иглу-привезак који је настао тако што је намерно деформисана, а глава је потом провучена кроз начињену омчу. На истој крепундији налази се и жичани део, вероватно намерно фрагментоване минђуше, што такође има магијску функцију. Фрагментација или намерно деформисање предмета симболише кидање везе са социјалном средином, а трансформисани предмети попримају нова, магијска својства и представљају опасност за зло око. У фунерарној пракси Виминацијума, као ритуално нечисти, многи предмети су деформисани и фрагментовани (Спасић-Ђурић 2008: 127).

Презентоване крепундије се одликују разноврсношћу амулета како по форми тако и у погледу пажљиво изабраних облика и сировина, као што су животињски зуби у облику лунуле (сл. 3, 5, 6); на тај начин су испуњени основни услови које је крепундија, као магијски објекат, требало да садржи у звучном, визуелном и терапеутском смислу (Спасић-Ђурић 2008: 167, 168). Материјали за израду амулета анализирани су у случајевима гробова деце у римској Британији, при чему је класификација од пет група изведена на основу примерака из праисторијских гробова у северном алпском региону (Crummy 2010: 66, 67, 39, Table 1,55, Table 29; Milovanović and Danković 2020: 132, 133).³³

У магијској пракси, апотропејски објекти за одбијање злог ока и других негативних сила не само што су пажљиво бирани већ је њихова припрема укљу-

³³ У првој групи су предмети који стварају буку, у другој су предмети смисленог облика, трећа садржи предмете с посебним спољним квалитетима, четврта обухвата занимљиве и специфичне предмете, а у петој групи су предмети израђени од материјала с посебним својствима.

чивала и низ магијских активности, терање урока и прочишћење, а ритуали су праћени неразумљивим звуковима, уз примену посебног прибора (ловор, ко-
нац црвене вуне, јечмена каша и др.). Плутарх преноси да су амулети били по-
себне алатке-инструменти старих жена које врше низ радњи да би одбациле
дејство злог ока. Поред осталог, помиње се припрема или „облачење амајлија”
(Dickie 2001: 105). У том смислу се морају сагледавати и амулети на крепундија-
ма из Виминацијума, од којих су поједини (анимални) врло архаични, архетип-
ски симболи, а поједини су креације у оквиру актуелног културног контекста.

КОНТЕКСТУАЛНА И КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА

Презентоване крепундије из Виминацијума откривене су у гробовима ин-
хумираних и кремираних покојника. За три сахране с кремацијом, подаци о
полу и старости покојника недостају. Од девет инхумираних покојника, седам
припада децем узрасту; у случају кат. 5 (сл. 6) ради се о двојној сахрани одра-
сле особе и детета старости од шест до осам година, због чега претпоставља-
мо да је крепундија припадала детету; у једном случају, кат. 8 (сл. 9), крепун-
дија је нађена у гробу одрасле особе неутврђеног пола и старости, кат. 7 и 10
потичу из гробова новорођенчади, док је крепундија кат. 4 (сл. 5) припадала
детету старости до једне године.

Сл. 6 Крепундија (*crepundia*), гроб G-1335, локалитет Више гробаља
(фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 6 Crepundia, grave G-1335, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

Као материјалне манифестације магије са снажним заштитним својстви-
ма, крепундије су карактеристика гробова деце; њихова ређа заступљеност у
гробовима жена различитих старосних група, на садашњем нивоу истраже-

ности афирмише их као профилактичке објекте и у женској популацији, такође ризичној социјалној категорији. У тим случајевима, крепундије могу да представљају успомене из детињства (Milovanović and Danković 2020: 132) или неопходну профилактику особа специфичног здравственог и генеративног статуса (Спасић-Ђурић 2015б: 271, 272). Поједини аутори истичу да је за разумевање њиховог значења важно праћење промена статуса и контекста; као симбол деце, крепундија мења статус уколико је власник преживео детињство и жртвовао је боговима на крају адолесценције, заједно с играчкама; у случају превремене смрти власника, она остаје у његовом поседу, стављена у гроб као лични предмет (Hautala 2015: 196). Открића крепундија у гробовима старије деце и адолесцената (Milovanović i Danković 2020: 129–131) могу се тумачити и као вотуми божанствима за недоживљену зрелост и социјалну интеграцију, чиме се, на симболичан начин, обезбеђује прелаз, што не искључује емотивне и профилактичке аспекте ових објеката.

Положај крепундија у гробовима, у односу на тело покојника, дефинисан је, с мање или више прецизности, на основу груписаности предмета, тако да је издвојено неколико: око врата (кат. 8, 9 и 12), око врата и крај стопала (кат. 4), на стомаку (кат. 7), на стомаку и крај стопала (кат. 6 и 3) и крај стопала (кат. 10). Крепундија кат. 5 (сл. 6), налазила се поред десног рамена одрасле особе. У два случаја (кат. 4 и 6) претпостављене су две ниске, а судећи по њиховим положајима, могуће да су похрањене у текстилној врећици, слично као крепундија кат. 10 (сл. 11), која се налазила у дрвеном ковчежићу (Спасић-Ђурић 2008: 122–128), што је потврђено и у гробовима у Колчестеру (Crummy 2010: 47, 48, fig. 10 A).

Хронолошки распон гробова с презентованим крепундијама креће се од краја I до средине III века, а карактер гробних прилога указује на то да је реч о романизованим становницима Виминацијума, који су имали различит социјални статус, изузев гроба G₂-48, који је опредељен у време од друге половине V до друге трећине VI века и припада источногерманској популацији (Ivanisevic, Kazanski and Mastykova 2006: 154, Pl. 8). Компаративна грађа с римских некропола у Европи указује на сличан фунерарни контекст, хронолошки оквир и повезаност крепундија с децом, а ређе с младим женама. Током IV века, класична римска крепундија је доживела трансформацију и у Виминацијуму се срећу редуковани и симплификовани примерци, код којих доминирају перле, уз појединачне амulette (перфорирани новац, стаклени привесци у облику посуда и сл.).

У морфолошком смислу, за крепундије из Виминацијума паралеле се могу наћи у Аквинкуму, где су три примерка нађена у гробовима инхумираних и кремираних покојника, из периода од почетка I до III века, али без прецизних антрополошких података (Vass 2016: 71, T. 2). Крепундије садрже привеске у облику фалуса и пратеће амulette (минијатурна секира, привезак у облику рибе, перфорирани новац, имитације медвеђих зуба од кости, ћилибарски амulette и др.), а аутор закључује да су представљале магијску заштиту од злог

ока (Vass 2016: 63–65, 67–87, figs. 9/2, 12, 13, 14, 16; T. 2/2, 13, 16, 18).³⁴ Током истраживања западне некрополе Аквинкума 2005, откривен је гроб инхумираног детета из III века, с крепундијом формираном од коштаног амулета у виду фалуса и ћилибарских привезака у облику секире и боце (Lassányi and Bechtold 2006: 75, 76, fig. 2), слично виминацијумским крепундијама на сликама 4 и 11. У Авентикуму (*Aventicum*), у Хелвецији (*Helvetia*), у стакленој урни у којој је сахрањено дете од три или четири године, фалусоидни привезак је нађен с пратећим амулетима, међу којима је сребрна була с крајевима у форми змијске главе, што се тумачи као заштита месечевих божанстава попут Дијане. Облици и материјали наведених амулета делују по принципу симпатичке магије (Dasen and Bourbou 2018: 62, 65). На некрополама из Августе Раурике (*Augusta Raurica*), где је знатан број гробова припадао деци и адолесцентима, из периода од I до III века, откривене су крепундије и велика количина појединачних амулета; коришћени су као заштита од „урока” и других несрећа, посебно деце, код које су амулети од зуба опасних животиња имали вишеструко дејство (током раста зуба и пратећих болести), док су код жена првенствено штитили плодност (Rütti 2013: 42–51, cat. 14–47). Из гроба детета у Руану (*Rouen*) потиче крепундија са кришкастим (*Melonen*) перлама, два животињска зуба, звоном, алком и перфорираним новцем (Rütti 2013: 42, cat. 14).³⁵ Једна крепундија из гроба новорођенчета у Колчестеру (*Colchester*), из 320–340. године, садржи звоно, антропоморфни ћилибарски привезак, фалички привезак и перфорирани новац, а другу, такође из Колчестера, из гроба детета старости око две године, чине перле, оштећени диск, прстен, перфорирани новац и др. (Crummy 2010: 46–48, fig. 9, grave 278; 48, 49, fig. 10A, grave 503). За разлику од Виминацијума, гробови из римске Британије, датовани у прву половину IV века, показују да класичан модел крепундије, с привесцима паганског карактера (у облику фалуса, звонце, антропоморфни привезак), истрајава чак и у промењеним религијским оквирима. Изузетно богата, већ поменута крепундија из гроба са инхумираном девојчицом (гроб 37/2007) старости око једне године, с некрополе Кастел Малноме (*Castel Malnome*), садржи 17 амулета: ћилибарске перле, фигурицу Беса од фајанса, зуб дивље свиње у облику лунуле, ћилибарски фалусоидни привезак, фигуру ситног глодара, такође од ћилибара, лунулу и, неуобичајено, људски зуб; крепундија се налазила око врата, или рамена, и десног пазуха детета (Cianfriglia and De Cristofaro 2012: 256, 257, figs. 5–7, 239). Као аналогije, аутори помињу још две крепундије: из гробнице у Вија Номентана (*Via Nomentana*) у Риму и гроба девојке у Улици Барбарано (*Via Barbarano*) у Фиренци; њихову употребу тумаче као резултат магijских радњи и веровања, с циљем деловања на болести и опасности које прете женама током трудноће и деци неонаталног узраста. Деца су их добијала по рођењу или касније, како би се заштитила од болести и изложености по-

34 За поједине гробове са западне некрополе Аквинкума недостају информације о тачним контекстима јер се ради о старим ископавањима.

35 Видети напомену 31.

гледима, посебно у првим годинама живота (Cianfriglia and De Cristofaro 2012: 259, figs. 8–10, 260, figs. 11–13, 261, 263).

У крепундије можемо сврстати и ниску амулета из Скупа, из гроба одрасле особе сахрањене крајем I или током II века, с богатим прилозима; међу њима је, како аутор наводи, и „ђердан” с многим привесцима (у виду фалуса, каури љуштуре, перле у техници мозаика, од ћилибара, була) (Микулчић 1975: 90, 91, Т. VIII/26, 27). На основу присуства веће љуштуре пужа *Cyprea tigris/C. pantherina* и других карактеристичних прилога, претпостављено је да је у питању женска особа неутврђене старости (Спасић-Ђурић 2015б: 267, 268).

Специфична крепундија, формирана од секутића јелена и три астрала зеца/пса, потиче из германског гроба детета (G₂-48), из друге половине V – друге трећине VI века (кат. 12; сл. 13) (Ivanisevic, Kazanski and Mastikova 2006: 154, Pl. 8); морфолошки, функционално и контекстуално, показује везу с германским и аварским гробовима од V до VII века, што потврђује поменути гроб девојчице из Мартелија (Nagy 2005: 102–105; Choyke 2010: 205, 206, fig. 18.11), али и други германски и аварски гробови из VII века (Vida 2002: 199, 203, 182, Т. 5/8, 9, Т. 7/2, 3, 5). Аутори истичу везу поменутих ниски с римским крепундијама, напомињући да су ношење амајлија од стране деце и жена (звона, лунула, перле, коштани амулети, минијатурно оруђе) и сахрањивање с тим магичним предметима/крепундијама били уобичајена пракса становништва римских провинција, али и Сармата, Германа и Авара. Сви они су у функцији заштите деце и жена, а наведени сетови одражавају германску перцепцију римских крепундија, оличену у чувеној огрлици с многим минијатурним алаткама, из оставе у Szilágysomlyó/Simleul Silvaniei у Румунији (Vida 2002: 180–182, 199, 202, 203, Т. 7/1, 2).³⁶

Демографска структура Виминацијума је током V и VI века знатно промењена досељавањем германског становништва (Спасић-Ђурић 2015а: 28). Крепундија из германског гроба G₂-48 (сл. 13), с локалитета Више бурдеља, рефлектује својеврсни континуитет и трансформисану варијанту римске крепундије, која карактерише поједине гробове деце и жена у Виминацијуму од краја I до краја III века.

ЗАКЉУЧАК

Културна биографија сетова или ниски амајлија, које обједињује латински термин крепундија (*crepundia*), показује континуитет од VIII века пре н.е. до VIII века н.е.; заједнички именитељ тог терапеутско-магијског модела претежно су гробови деце, нешто ређе жена, различитих старосних категорија. Представе из грчке и римске уметности, као и примери из књижевности, допринели су да крепундије постану симбол детињства. У стручној литератури је истакнуто да сетови амајлија нису специфичност римске цивилизације

36 Одећа, накит и свакодневни предмети из ранијих векова знатно су се променили у својој форми или су нестали, али одређени елементи духовне културе су наслеђени без икаквих промена, што доказују амулети коришћени у истој функцији још од царске ере. У многобројним комплексима, пагански амулети били су повезани с ранохришћанским предметима, cf. Vida 2002: 185, 186.

јер се ради о објектима „у покрету”, за чије је разумевање неопходно праћење промене њиховог статуса и контекста (Hautala 2015:196)

Примери из Виминацијума, поткрепљени налазима из других провинција, указују на популарност класичне римске крепундије у периоду од I до краја III века; изузетак у хронолошком смислу представљају примерци из гробова деце у Британији, датовани у прву половину IV века. У Виминацијуму, у гробовима из IV века јављају се редуковане варијанте крепундија, формиране од многобројних перли и с појединачним амулетима (перфорирани новац, минијатурне стаклене посуде и сл.); поједностављене крепундије, без амулета од елемената скелета животиња и оних у облику фалуса, у складу су с новим религијским веровањима и критикама паганских представа, међу којима су фаличке изазивале најоштрије осуде (Спасић-Ђурић 2008: 162, 163).

Током V и VI века, у гробовима деце и жена код Сармата, Германа и Ава-ра налазе се реинтерпретиране форме римских крепундија, каква је и ниска из гроба детета G₂-48 (сл. 13) с локалитета Више бурдеља на Виминацијуму.

Крепундије из Виминацијума и компаративна грађа потврђују да се ради о објектима из магијског домена, чија је сврха апотропејско-терапеутска. Преовлађују у гробовима деце, као најрањивије категорије становништва, изложене негативним дејствима злог ока и болестима. Заштита детета, гаранта континуитета, била је примарна брига родитеља; осим медицинских терапија за карактеристичне болести детета и мајке након порођаја, коришћене су крепундије као алтернативна заштита, коју је препоручивао и Плиније (Carroll 2018: 66–70). Велика стопа смртности деце потврђена је у Виминацијуму (Milovanović 2016: 98),³⁷ али и на другим локалитетима (Carroll 2018: 15, 16). Крепундије откривене у гробовима тумаче се као лични заштитници деце током живота, који своја магијска дејства преливају на фунерарни простор и породицу покојника (Спасић-Ђурић 2008: 169, 170).

Морфолошком структуром, хронолошким опсегом и контекстом, крепундије из Виминацијума знатно обогаћују њихов постојећи фондус и манифестују трансформисане варијанте, као наставак тог културно-магијског модела и у постантичким цивилизацијама

Њихова изузетна културно-историјска виталност црпи снагу из вечне потребе родитеља да заштите бебу/дете како од болести тако и од дејства злог ока.³⁸ Мање или више богати, сетови амулета – крепундије (*crepundiae*) припадају магијском систему комуникације, који учеснике ритуала сједињује с божанским, а с крајње световним циљем мењања тока природе (Dickie 2001: 94, 95).

Магијске активности у Виминацијуму потврђене су приликом анализе фаличких симбола (Спасић-Ђурић 2008: 160–170) и златних/сребрних ламела с текстовима који репродукују сличан профилактички магијски модел (Korać and Rici 2017: 165, 170, figs. 1–4, 171, figs. 5–7).

37 Стопа смртности у Виминацијуму износила је 27,22 до 28%, а на другим локалитетима од 25% до 50%.

38 У случају злог ока, људи су се штитили на начине који често нису оставили физички траг, било зато што су се ослањали на гестове и инкантације или зато што су амајлије прављене од нетрајних материјала, које помиње Плиније, в. напомену 7.

Од посебног значаја за дефинисање феномена крепундија у Виминацијуму је публикавање гробова деце (Vojvoda, Golubović i Mikić, u pripremi), које ће пружити нове информације о социјалној структури сахрањених.

Сложен пут крепундија кроз време и њихове културне контексте преноси симболички језик о религиозно-магијским веровањима, о профилактичкој вредности специфичних објеката који штите децу или, ређе, жене, све до археолошког исказа, ограниченог како субјективним приступом тако и фрагментарношћу писаних извора и материјалних доказа.

Попут Плаутовог ковчежића, који је дуго скривао тајну једне крепундије, на метафоричком плану, за археологе, феномен крепундија још увек је тек одшкринута кутија.

КАТАЛОГ

1. Крепундија, С-6859, локалитет Више гробаља, сл. 2; етажни гроб G₁-950, крај I – средина III века; пол и старост покојника неопредељени;³⁹ саставни елементи, нађени у јужном делу дна другог етажа: шест перли од стакла зелене боје, са кришкастим орнаментом (D = 10–13 mm, H = 10–13 mm), три секутића говечета/јелена, перфорирана на прелазу корена у круницу (H = 35–39 mm); остали прилози, први етаж: лонац од каолинске глине с канелованим трбухом, С-6851; окер печена и мрко бојена керамичка лампа кружног облика, с прстенастом дршком и представом Пегаза на диску, С-6850, сврстана у тип VIII, варијанту Н, средина I – крај III века (Крунић 2011: 64–67); други етаж: три црвено печена и бојена крчага с једном дршком (С-6854, 6855 и С-6856); бронзани нож, С-6857, три украсне коштане и једна шиваћа игла, С-6858, гвоздени прстен са елипсоидно проширеном главом, С-6860, два бронзана новца, један нечитак, С-6852 (Vojvoda i Mrđić 2015: 269, Cat. 1910), а други, С-6853, опредељен у период од I до III века (Vojvoda i Mrđić 2015: 348, Cat. 2682).

2. Крепундија, С-6695, локалитет Више гробаља, сл. 3; етажни гроб G₁-903, III век; пол и старост покојника неопредељени; саставни елементи нађени на дну првог етажа: две перле, два очњака медведа и перфориран бронзани новац; једна перла је цилиндричне форме, израђена мозаичком техником од стакла жуте и зелене боје (D = 10 mm, H = 9 mm); друга перла је вретенастог облика, израђена од нетранспарентног стакла беле боје (D = 9 mm, L = 18 mm); два очњака медведа лунулусте форме, местимично напрсла, светло и тамноокер боје (L = 60–70 mm), један је перфориран у средишњем делу, с траговима бронзане корозије на врху, а за други, неперфориран, претпостављамо да је симболично приложен;⁴⁰ бронзани новац из I века, кружно перфориран по ободу, С-6696 (Vojvoda 2015: 63, 64, Pl. III/26); остали прилози, први етаж: бронзана дршка с кламфом за причвршћивање, С-6697, указује на то да се ниска налазила у дрвеном ковчежићу (Vojvoda 2015: 63, 64, Pl. III/26, I vek); ко-

39 Ознака G₁ односи се на гробове кремираних, G на гробове инхумираних покојника, а G₂ на гробове германске популације.

40 У теренској документацији заведени су као зуби дивље свиње.

штана игла с купастом главом (С-6698); црвено печена керамичка лампа крушколике форме, са удубљеним диском и краћом језичастом дршком, С-6699, средина – друга половина III века (Крунић 2011: 247, 252, тип XXI, варијанта 3); други етаж: црвено печен лончић с једном дршком, С-6700.

3. Крепундија, С-3827, С-3831 и С-3826, локалитет Више гробаља, сл. 4; гроб детета G-536, са сахраном у дрвеном ковчегу, II век (Korać i Golubović 2009: 428, 429); саставни елементи: пет перли, С-3831, од којих су две од ћилибар, једна у облику секире, друга у облику боце; две лоптасте од стакла окерсиве боје, са кришкастим орнаментом ($D = 10 \text{ mm}$, $H = 7 \text{ mm}$), трећа је израђена од стакла жуте боје, с два „ока” мрке и зелене боје ($D = 15 \text{ mm}$, $H = 9 \text{ mm}$), четврта је цилиндричне форме, од стакла црне боје, са утиснутим спиралним нитима беле боје ($D = 9\text{--}10 \text{ mm}$, $L = 22 \text{ mm}$); перфорирани очњак дивљег вепра светло и тамноокер боје ($L = 105 \text{ mm}$), напукао и оштећен, С-3827;⁴¹ две фрагментоване љуштуре шкољке *Glycymeris insubrica*, С-3826; љуштуре су нађене на средини ковчега, а други елементи крепундије с јужне стране ковчега; остали гробни прилози: украсни клин с калотастом главом, С-3828, фрагментован гвоздени кључ, С-3829, бронзана пређица, С-3830; ван ковчега: три црвено печена крчага типа ојнохое, С-3822 и С-3823, и црвено печени и црвено бојени тањир, С-3825.

4. Крепундија (вероватно две), Више гробаља, сл. 5; гроб детета до једне године старости, сахрана у дрвеном ковчегу, G-216, крај I века (Зотовић и Јордовић 1990: 68, Т. XXXVI, Т. XVII/13–15; Vojvoda 2015: 60, 61); саставни елементи једне/две ниске (Vojvoda 2015: 61), нађени у пределу главе и ногу: три цилиндричне перле, С-2246, једна од кости ($D = 16 \text{ mm}$, $H = 8 \text{ mm}$), а друге две израђене у мозаичкој техници од белог, плавог, зеленог и светлоокер стакла; једна је са кришкастим орнаментом ($D/H = 14 \text{ mm}$), а друга, цилиндричне форме, од тамноплавог стакла, са „очима” светлоплаве боје ($D = 18 \text{ mm}$, $H = 8 \text{ mm}$); напукао и перфориран очњак вука/пса ($H = 50 \text{ mm}$), с фрагментованом бронзаном алком, С-2247;⁴² четири бронзане буле, С-2243–2245 ($H = 25\text{--}33 \text{ mm}$), једна сребрна була (?), С-2242 ($H = 21 \text{ mm}$); два мања бронзана звона, С-2251 ($H = 16 \text{ mm}$);⁴³ три перфориране љуштуре морске шкољке *Glycymeris insubrica* (?), С-2252, од којих је једна с три перфорације; бронзани сестерциј из I века, с три перфорације и остацима тканине (Vojvoda 2015: 60, 61, Pl. II/12, 13); бронзани новац Домицијана (81–96), С-2249, у функцији „Хароновог обола” (Vojvoda i Mrđić 2015: 91, kat. 294); пршљен млађег говечета, у који је постављен нечитак бронзани новац, С-2248 (Vojvoda i Mrđić 2015: нар. 64).

5. Крепундија, С-9446, локалитет Више гробаља, сл. 6; гроб одрасле особе и детета старости 6 до 8 година, сахрана у дрвеном ковчегу, II–III век, G-1335;⁴⁴ саставни елементи нађени поред десног рамена одрасле особе: очњак дивљег

41 У поменутој публикацији, уместо очњака, наведен је рог, а ћилибарске перле као пирамидална и капљичаста.

42 У наведеним публикацијама зуб-привезак је наведен као зуб дивљег вепра.

43 Звона су уништена током конзервације.

44 За антрополошке податке захвалност дугујем др М. Војводи и др Илији Микићу.

вепра (H = 80 mm); два бронзана новца из III века,⁴⁵ један једном, а други два пута перфориран; перфорирана половина љуштуре шкољке *Glycymeris insubrica* (?); бронзана алка (D = 20 mm), пет перли, C-9446, четири од зеленкастог стакла са кришкастим орнаментом (D = 12–14 mm, H = 10 mm), једна од белог нетранспарентног стакла (D = 10 mm, H = 8 mm); остали прилози: бронзани новац Клаудија, C-9445 (50–54. ?) (Vojvoda i Mrđić 2015: 72, kat. 98), фрагменти гвоздене фибуле с корозијом, C-9447, два сиво печена лонца, C-9448 и C-9449, гвоздене шуногле.

6. Крепундија (вероватно две), C-10560 и C-10564, локалитет Више гробаља, сл. 7; сахрана детета у дрвеном ковчегу, G-1897, III век (Спасић-Ђурић 2008: 130–133, сл. 4); саставни елементи нађени крај стопала (C-10560) и у пределу стомака (C-10564): 10 перли, од којих су девет од стакла и једна од ћилибара; перле од стакла су вретенасте, цилиндричне и лоптасте, са кришкастим орнаментом, ваљкасте форме од стакла беле и тамноплаве боје; једна је у милефјори (*millefiori*) техници, зелене, црвене и жуте боје (D = 6–17 mm, L = 4–25 mm); једна цилиндрична перла од ћилибара, једна ваљкаста од црног стакла са инкрустованим неправилним мотивима у белој и црвеној боји; бронзани новац оквирно опредељен у III век (Vojvoda 2015: 60; Vojvoda i Mrđić 2015: 364, kat. 2650); стилизован бронзани фалус (L = 32 mm) с куглицом на врху и већом алком за качење; перфорирана минијатурна алатка-секира од сивог камена (L = 19 mm), перфорирани ас Марка Аурелија као цезара (Vojvoda 2015: 60); коштани привезак у виду стилизоване амфоре, с профилисаним стопом и ситним перфорацијама распоређеним у два реда (H = 25 mm).

Сл. 7 Крепундија (*crepundia*), гроб G-1897, локалитет Више гробаља (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 7 Crepundia, grave G-1897, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

45 Захвалност за опредељење новца дугујем колегиници др Мирјани Војводи.

A collection of archaeological artifacts, including a large curved object, a dark circular object, a small round object, a red object, a green circular object, and a small ring-like object, displayed against a white background with a 5 cm scale bar.

Fig. 8 Crepundia, grave G-247, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

46 У теренској документацији зуб је описан као језичаст коштани привезак.

Сл. 9 Крепундија (*crepundia*),
гроб G-4523, локалитет
Пећине
(фото: Д. Спасић-Ђурић)
Fig. 9 Crepundia, grave G-4523,
site Više Grobalja
(photo: D. Spasić-Đurić)

9. Крепундија, С-11383, локалитет Пећине, сл. 10; дете, сахрана у дрвеном ковчегу, Г-4288, II век; саставни елементи, нађени око врата покојника: два пута перфориран бронзани новац, почетак II века (Хадриан ?) (Vojvoda 2018: 71, Pl. II/3); бронзана була (H = 25 mm); привезак од ћилибара у облику прстена са заравњеном главом (D = 16 и 15 mm), типичан за хеленистички период и I век (Поповић 1992: 10, тип I, сл. 1); окерцрвено печен керамички привезак неправилног елипсоидног облика, с перфорацијом по средини (25 × 20 mm); оштећена љуштура морског пужа (H = 15 mm); две лоптасте перле од белог и зеленог стакла (D = 10–16 mm, H = 10–12 mm); једна пирамидална перла од тамноплавог стакла, с белим окцима на угловима (12 × 12 mm); две цилиндричне перле од тамноплавог стакла (D = 3–5 mm); лоптаста перла од кости, преломљена на два дела; једна ваљкаста коштана перла (D = 7 mm); остали прилози: лоше очуван бронзани новац, С-11381, аутономно македонско ковање, Клаудије I(?) (Vojvoda i Mrđić 2017: 423, kat. 3133; Vojvoda 2018: 71); игла од ћилибара, с непрофилисаном купастом главом, С-11382.

Сл. 10 Крепундија (*crepundia*), гроб G-4288,
локалитет Пећине
(фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 10 Crepundia, grave G-4288, site Više
Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

10. Крепундија (вероватно две), локалитет Пећине, сл. 11; новорођенче, сахрањено у дрвеном ковчегу, G-1807, средина II – почетак III века; саставни елементи нађени поред левог стопала, вероватно похрањени у дрвеном ковчежићу: шкољка, новац, була, звонце, зуб дивље свиње, парожак, бронзана игла, коштани фалуси и перле (Спасић-Ђурић 2008: 122–128, сл. 1, 2; Vojvoda 2018: 70, Pl. I/9).

Сл. 11 Крепундија (*crepundia*), гроб G-1807, локалитет Пећине (фото: Д. Спасић-Ђурић)

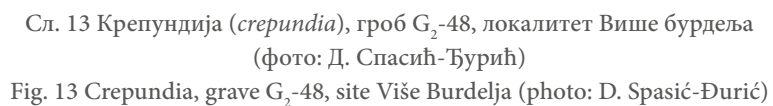
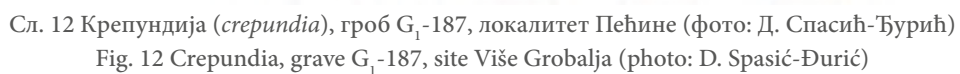
Fig. 11 Crepundia, grave G-1807, site Više Grobalja (photo: D. Spasić-Đurić)

11. Крепундија, С-2529, локалитет Пећине, сл. 12; етажни гроб G₁-187, II – почетак III века, пол и старост покојника неопредељени; саставни елементи нађени у југозападном углу I етажа: лоше очуван и перфориран новац, с резервом опредељен у II век; три коштане (?) перле, црвене, зеленкасте и беличасте боје, једна с густим вертикалним урезима, распаднута (D = 8–9 mm, H = 6 mm), три цилиндричне перле од бронзаног лима, израђене ливењем, с плитким попречним жлебовима (D = 10 mm, L = 13 mm), перфориран бронзани новац, излизан, II век;⁴⁷ привезак од рога јелена (30 x 22 mm); фрагментована була од бронзаног лима, са зракасто изрезаним ивицама, С-2529 (H = 29 mm); бронзана алка елиптичног пресека, С-2530 (03/4947); остали прилози: део равног обода црвено печеног питоса, С-2531, делови црвено печеног крчага, фрагмент керамичке зделе без елемената за реконструкцију, С-2532.⁴⁸

12. Крепундија, С-268, локалитет Више бурдеља, сл. 13; гроб инхумираног детета (скелетни остаци дужине 0,90 m), G₂-48, друга половина V – друга трећина VI века (Ivanisevic, Kazanski and Mastyskova 2006: 154, Pl. 8); саставни елементи нађени у пределу врата: четири очњака јелена (H = 23–24 mm) и три астрагала зеца/пса (H = 16 mm). Један је с траговима зелене патине.

47 Опредељење новца извршила је др Мирјана Војвода.

48 Други налази из гроба (два фрагмента посуде од белог стакла, две гвозdene кламфе и три гвоздена ексера), одложени су у студијски материјал.

Bolog, C. A. and Bounegru, G. 2012

About the bulla type pendants discovered at Apulum, *Terra Sebus: Acta Musei Sabesiensis* 4: 225–236.

Vass, L. 2016

Is that not charming? Fascinum in Aquincum—Protection against Evil Eye. Phallic Amulets in a Roman City, *Budapest Régiségei* 49: 63–87.

Vida, T. 2002

Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit, in: *Zalai Múzeum* 11, *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend* (Summary: *Kereszténység Pannóniában az első évezredben*), L. Vándor, ed., Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága: 179–209.

Vitezović, S. 2012

The white beauty—Starčevo culture jewellery, *Documenta Praehistorica* 39: 215–226.

Vitezović, S. 2015

Animal Symbolism in Starčevo culture, in: *Representations, Signs and Symbols, Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, N. C. Rîșcuța, I. V. Ferencz, O. T. Bărbat, eds., Cluj-Napoca: Editura Mega, 7–24.

Vojvoda, M. 2015

Perforated Coins from Graves at the Viminacium Necropolis of Više grobalja, *Сѡаринар* (н.с.) 65: 53–78.

Vojvoda, M. 2018

Perforated Coins from Graves at the Viminacium Necropolis of Pećine, *Сѡаринар* (н.с.) 68: 65–87.

Vojvoda, M. i Mrđić, N. 2015

Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Više grobalja i njihova uloga u pogrebnom ritualu = Coin Finds from the Viminacium a Necropolis of Više Grobalja and their Role in Funerar Ritual, Beograd: Arheološki institut = Belgrade: Institute of Archaeology.

Vojvoda, M. i Mrđić, N. 2017

Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Pećine i njihova uloga u pogrebnom ritualu = Coin finds from the Viminacium necropolis of Pećine and their role in funerary ritual, Beograd: Arheološki institut = Belgrade, Institute of archaeology.

Vojvoda, M., Golubović, S. and Mikić, I. (u pripremi)

Mors immatura: novac i apotropejsko-profilaktički elementi u pogrebnim ritualima – južna nekropola Viminacijuma.

Буковић, С. 2011

Медвед у римском спектаклу: студија случаја амфитеатра у Виминацијуму, *Гласник Српској археолошкој друштва* 27: 315–338.

Vuković-Bogdanović, S. 2018

Meat diet at the Upper Moesia limes: Archaeozoological evidences from the city of Viminacium and its surroundings, in: *Vivere militare est From populus to emperors – Living on the frontier*, vol. II, M. Korać, ed., Monographies 68/2, Belgrade: Institute of Archaeology, 269–310.

Gaggetti, E. M. 2006

“*Locum in deliciis ... sucina optinent*”. Le ambre di Aquileia e di Spalato, in: *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana, Proceedings of the International Conference* (Udine, 2006), M. Buora, ed., Udine, Fondazione Cassamarca, 135–161.

Grumeza, L. 2014

Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st-early 5th centuries AD), C. Croitoru, ed., Cluj-Napoca: Mega Publishing House, Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca and Museum of Brăila.

Gulyás, G. 2015

A balta alakú csüngők a Szarmata leletanyagban (Axe-shaped pendants among Sarmatian finds), in: *Hadak Útján* 24, (A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV Konferenciája Esztergom, 2014. november 4-6 = Conference of young scholars on the Migration Period: November 4-6, 2014), Esztergom, főszerk. A. Türk, ed., PPKE BTK Régészeti Tansz; MTA BTK M. Őstörténeti Témacsoport, Budapest: Esztergom, 129–163.

Данковић, И., Миловановић, Б. и Марјановић, М. 2018

Од девојчице до *matronae*: животни ток жена на лимесу, у: *Римски лимес и прагови на њему Србије*, ур. М. Кораћ, С. Поп-Лазич = Danković, I., Milovanović, B. and Marjanović, M., From a girl to a matrona: the life course of the women on the Limes, in: *Roman Limes and cities in the territory of Serbia*, М. Korać, S. Pop-Lazić, eds., Београд: Српска академија наука и уметности и Археолошки институт = Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Archaeological institute, 72–81, 306–328.

Daremberg, Ch. and Saglio, E. 1877

Dictionnaire des antiqités, d'après les textes et les monuments Grecques et Romaines, tome premier (A-B), Paris: Librairie Hachette.

Dasen, V. 2003a

Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain, *Latomus* 62, fasc. 2: 275–289.

Dasen, V. 2003b

Protégér l'enfant: amulettes et *crepundia*, in: *Maternité et petite enfance dans l'Antiquité romaine*, D. Gourevitch, A. Moirin, N. Rouquet, dir., Catalogue de l'exposition, Bourges: Museum d'histoire naturelle, 172–177.

Dasen, V. 2015

Probaskania: Amulets and magic in antiquity, in: *The materiality of magic*, Morphomata, vol. 20, J. Bremmer, D. Boschung, eds., Paderborn: Wilhelm Fink, 177–203.

Dasen, V. and Bourbon, C. 2018

Enfance en périlles maladies infantiles à l'époque Romaine, in: *Archéologia*, N° 564 (Le magazine d'actualité de l'archéologie), avril 2018: 58–65. https://www.archeologia-magazine.com/numero-564/une-mini-pompei-decouverte-bords-rhone/enfance-peril-maladies-infantiles-a-l-epoque-romaine.45059.php#article_45059/ [приступљено: 15. 3. 2021].

D'Errico, F. and Vanhaeren, M. 2002

Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*) Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments, *Journal of Archaeological Science* 29: 211–232.

De Grossi Mazzorin, J. and Minniti, C. 2013

Ancient use of the knuckle-bone for rituals and gaming piece, *Anthropozoologica* 48 (2): 371–380.

Dickie, W. M. 2001

Magic and Magicians in the Greco-Roman World, London and New York: Routledge.

Dominguez Vicente, A. 2014–2015

Los amuletos fálicos romanos en el norte de la Tarraconensis. Estudio de tres amuletos en la ciudad de Turiaso, *Tvriaso* 22: 67–76.

Dubois, C. 2012

Des objets pour les bébés ? Le dépôt de matériel dans les sépultures d'enfants en bas âge du monde grec (VIIIe-IVe s. av. notre ère), in: *L'enfant et la mort dans l'antiquité* III, Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme, (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier 2011, A. Hermay, C. Dubois, eds., Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12, Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian, 329–340.

Eckardt, H. and Williams, S. 2018

The sound of magic? Bells in Roman Britain, *Britannia* 49: 179–210.

Зотовић, Љ. и Јордовић, Ч. 1990

Viminacium 1: Некропола „Више Гробаља”, Београд: Археолошки институт и Републички завод за заштиту споменика културе.

Ivanišević, V., Kazanski, M. and Mastykova, A. 2006

Les Nécropoles de Viminacium à l'Époque des Grandes Migrations, Monographies 22, Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.

Јацановић, Д. и Шљивар, Д. 2001

Налази астрагала са неолитског локалитета Беловоде, *Зборник Народног музеја* (Београд) 18-1: 31–36.

Johns, C. 2002

Sex or symbol? Erotic images of Greece and Rome, London: British Museum press.

Kivisalo, N. 2008

The Late Iron Age Bear-Tooth Pendants in Finland: Symbolic Mediators between Women, Bears, and Wilderness?, *Temenos*, vol. 44, No. 2: 263–291.

Korać, M. i Golubović, S. 2009

Viminacium, *Više globalja* 2, Belgrade, Institute of archaeology.

Korać, M. and Ricić, M. 2017

New gold and silver amulets from Moesia Superior (Serbia), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 203: 164–176.

Kohl, J. 2018

Martiali verna dulcisimo. Children's Busts, Family, and Memoria in Roman antiquity and the Renaissance, in: *Figurationen des porträts*, R. Greub, ed., Morphomata, band 35, Paderborn: Brill Deutschland GmbH, 241–276.

Крунић, С. 2011

Античке свеишљке из Музеја града Београда, Београд: Музеј града Београда.

Kuper, K. Dž. 1986

Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, Ljubljana: Prosveta i Nolit.

Lassányi, G. and Bechtold, E. 2006

Újabb feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben, in: *Aquincumi Füzetek* 12, *A BTM Aquin cumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2005-ben* = *Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2005*, P. Zsidi, ed., Budapest: Aquincumi Múzeum, 73–78.

Migotti, B. 2009

Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2004. i 2005, *Arheološki radovi i rasprave* = *Acta et dissertations archaeologicae* 16: 105–224.

Migotti, B. 2015

Apotropejska i rodna simbolika nakita iz groba 134 na Štrbincima kod Đakova = Apotropaic and gender symbolism of the jewellery from grave 134 of the Štrbinci cemetery, *Archaeologia Adriatica* 9: 269–282.

Микулчић, И. 1975

Раноримски скелетни гробови из Скупа, *Сџаринар* (н.с.) 24 (1973–1974): 89–102.

Milovanović, B. 2016

Inhumacija djece na nekropoli Više grobalja antičkog Viminacija = Skeletal graves of children from the necropolis Više grobalja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 49: 95–122.

Milovanović, B. and Danković, I. 2020

Anthropomorphic amulets from Viminacium, *Сџаринар* (н.с.) 70: 127–143.

Minniti, C. and Peyronel, L. 2005

Symbolic or Functional Astragali from Tell Mardikh-Ebla (Syria), *Archaeofauna* 14: 7–26.

Morena López, J. A. and Romero Conde, J. C. 2015

La colección de amuletos fálcos romanos del Museo Histórico Municipal de Baena (Córdoba), *Antiquitas* 27: 95–110.

Nagy, M. 2005

Kora népvándorlás kori gyermeksírkészítéssel Mártélyról (Csongrád megye), in: *Zalai Múzeum* 14, Müller Róbert 60 éves, S. Péter, ed., Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 97–127.

Палевестра, А. и Крстић, В. 2006

Маџија ћилидара, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. 1992

Римски накити у Народном музеју у Београду, I Прегледање = Popović, I., *Les bijoux romains du Musée National de Beograd*, I *Les bagues*, *Антика* = Antiquité VI, Београд: Народни музеј Београд = Beograd: Musée National de Beograd.

Поповић, И. и Борић-Брешковић, Б. 1994

Осџава из Бара = Popović, I. and Borić-Brešković, B., *The Bare hoard*, Београд: Народни музеј Београд = Belgrade: National museum Belgrade.

Rütti, B. (ed.) 2013

Des enfants? Des enfants! A la recherche de leurs traces à Augusta Raurica, *Augst Museumshäfte* 35, Augst: Museum Augusta Raurica.

Szilágyi, M. 2005

Késő Császárkori Bullák és Amulett kapszulákaz Aquincumi Múzeumban, *Budapest Régiségei* 39: 151–171.

Спасић-Ђурић, Д. 2002

Виминацијум, главни грађ провинције Горње Мезије = Spasić-Đurić, D., *Viminacium, the capital of the roman province of Upper Moesia*, Пожаревац: Народни музеј Пожаревац = Požarevac: National museum Požarevac.

Спасић-Ђурић, Д. 2008

Фалички мотиви из Виминацијума, *Гласник Српској археолошкој друштва* 24: 121–177.

Спасић-Ђурић, Д. 2015a

Грађ Виминацијум (Summary: *The city of Viminacium*), Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.

Спасић-Ђурић, Д. 2015b

Значај и функција љуштурске пужева *Cypraea tigris* и *C. Pantherina* у римским гробовима у Горњој Мезији, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22-1: 259–277.

Срејовић, Д. 1955

Јелен у нашим народним обичајима, *Гласник Етнографској музеја у Београду* 18: 231–237.

Stojić, M. i Jocić, M. 2005

Niš: *kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u niškoj regiji* (Summary: *Cultural Stratigraphy of prehistoric Sites in the Niš Region*), Arheološka грађа Србије 1, Београд: Arheološki институт Београд; Niš: Narodni музеј Niš.

Timofan, A. 2005

Un *fascinum* deskoperit în Colonia Aurelia Apulensis. *Oculus malignus* și rolul apotropaic al amuletelor falice, *Sargetia, Acta Musei Devensis* 33: 205–217.

Francese, C. 2007

Ancient Rome in So Many Words, New York: Hippocrene Books.

Haack, M. L. 2007

Boules et bulles. Un exemple de transfert culturel, *Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 33, n°2: 57–67.

Hautala, S. 2015

Why Did the Ancient Romans Put Toys in their Children's Graves? Interpretations from the Era of Antiquarianism to 20th Century Anthropology, in: *Agents and objects children in pre-modern Europe*, K. Mustakallio, J. Hanska, eds., Roma: Institutum Romanum Finlandiae, 179–199.

Carè, B. 2012

L'astragalo in tomba nel mondo greco: un indicatore infantile? Vecchi problemi e nuove osservazioni a proposito di un aspetto del costume funerario, in: *L'enfant et la mort dans l'antiquité III, Le matériel associé aux tombes d'enfants*,

Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier 2011, A. Hermary, C. Dubois, eds., Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12, Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian, 403–415.

Carroll, M. 2018

Infancy and Earliest Childhood in the Roman World 'A Fragment of Time', Oxford: University press.

Cianfriglia, L. and De Cristofaro, A. 2012

I crepundia dalla tomba 37 della necropoli di Castel Malnome: usi funerari e rituali magici, in: *Contesti magici - Contextos mágicos, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, M. Piranomonte, F. M. Simón, eds., Roma: De Luca, 253–265

Costanzo, D. and Dubois, C. 2014

Fra Greci, indigeni e Greci d'Occidente. *Parures* e amuleti dalle sepolture infantili del Mediterraneo antico, in: *La presenza dei bambini nelle religioni del Mediterraneo antico. La vita e la morte, i rituali e i culti tra archeologia, antropologia e storia delle religioni*, C. Terranova, ed., Roma: Aracne, 141–183.

Crummy, N. 2010

Bears and Coins: The Iconography of Protection in Late Roman Infant Burials, *Britannia* 41: 37–93.

Choyke, A. 2010

The Bone is the Beast Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic, in: *Anthropological approaches to zooarchaeology complexity, colonialism and animal transformations*, D. Campana et al., eds., Oxford: Oxbow Books, 197–209.

CREPUNDIAE FROM VIMINACIUM

SUMMARY

The cultural biography of the sets or strings of amulets (charms) included within the Latin term *crepundia*, shows continuity from the 8th century BCE to the 8th century CE. The common denominator of these objects based on a therapeutic magical model is that they are mostly found in the graves of children and somewhat less frequently of women of various ages. Representations from visual as well as written sources from Greek and Roman art contributed to the view that *crepundiae* had become the symbol of childhood.

Examples from Viminacium (figs. 2-13) and other provinces indicate the popularity of classic Roman *crepundia* from the 1st to the 3rd century CE. The exceptions to this are *crepundiae* from child burials in Britain dating from the first half of the 4th century CE. During the 4th century CE, in graves from Viminacium, reduced variants of *crepundiae* appear with the dominant use of pearls and single component amulets (perforated coins, miniature glass vessels and the like), all in accordance with the new religious context and the harsh criticism and disapproval of pagan amulets, especially the ones depicting phallic shapes.

Reinterpreted forms of the Roman *crepundiae*, such as the string from a child's burial from the site Više Burdelja in Viminacium (fig.13) have also been encountered in Sarmatian, German and Avar children's and women's graves from the 5th to the 7th century CE.

Crepundiae from Viminacium and other comparative material confirm that these are objects from the domain of magic with apotropaic and therapeutic purposes. They are predominant in the burials of children as they were the most vulnerable category of the population, prone to diseases and negative influences of the 'evil eye'. The protection of children, which guaranteed familial continuity was the primary concern of the parents.

In addition to medical therapies for typical diseases of child and mother after birth, the *crepundiae* had been used as an alternative protection, which was recommended even by Pliny.

The high child mortality rate has been confirmed from studies in Viminacium (26,22 to 28%) and other Roman sites.

With regards to morphological structure, chronological span and context, *crepundiae* from Viminacium reveal connections with specimens from other regions of the Empire. Their exceptional cultural and historical vitality draws strength from the parents having an everlasting need to protect the baby/child from disease as well as from the effects of the 'evil eye.'

Sets of amulets of varying sumptuousness (*crepundiae*) belong to the magical system of communication which unites the participants in a ritual with the divine but also with a highly secular aim- to change the course of nature.

Magical activities in Viminacium were confirmed during the analysis of phallic symbols and gold and silver lamellae with associated texts, which reproduce a similar magic prophylactic model.

The trail of *crepundiae* through time and cultural contexts conveys the symbolic language about religious and magical beliefs regarding the prophylactic value of these distinct objects and their meaning in the funerary context, together with the archeological testimo-

ny, which is limited as much by its subjective approach and also by the fragmentary nature of archaeological and written sources.

Translated by the author

Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ
Народни музеј у Београду

ЗВОНА СА КОСМАЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ ГОМИЛИЦЕ

Апстракт: Звона, музички инструменти вишеструке намене, коришћена су како у свакодневном животу тако и приликом обављања култно-магијских радњи. Заједно са уобичајеним даровима, похрањена су у три гроба типа Мала Копашница – Сасе на некрополи Гомилице у селу Губеревцу. Хронолошки се могу определити у крај I и II век. Приликом истраживања некрополе, ван гробова су констатована још два звона ширег датовања, од I до IV века. У раду је изнета претпоставка да су звона, осим у гробове младих жена и деце, прилагана и новорођенчади.

Кључне речи: Космај, некропола Гомилице, звона, култно-магијска симболика прилагања

Звона (*tintinnabula*) су идиофони музички инструменти чија је намена у свакодневном животу вишеструка, а истовремено су и култно-магијски симбол (Biderman 2004: 463–464; Pfäffli 2013: 51; Parker 2018: 60–61). Израђивана су од бронзе, бакра, гвожђа, теракоте, а луксузнији примерци од злата или сребра. Њихов продоран и карактеристичан звук позива на окупљање, доноси позитивну енергију, развеселава, буди, истовремено објављује губитак и упозорава на опасност. Као и данас, у римском периоду су се оглашавала у време царских и верских празника, церемонија, као и световних, свадбених обреда. Стајала су окачена у домовима, вртovima, амфитеатрима, на забатима храмова и статуама богова. Најављивала су отварање и затварање тржница, терми и других јавних објеката. На градским зидинама, у војним логорима, војници и коњаници су њима једни другима слали сигнале, а причвршћена на штит или копље, звуком су плашила непријатеље. Стављана су на запрежна кола, око врата кућних љубимаца и домаћих животиња (Pease 1904: 29–59;

Eckardt and Williams 2018: 1–5; Parker 2018: 64–69; Pomberger 2018: 1–2). Због свог облика (посебно минијатурна) и звука различитог тоналитета, звона су била омиљене играчке, смиривала су плач беба и децу. Због веровања у постојање негативних сила, превентивно су их нарочито носили припадници најугроженијих категорија становништва, труднице, новорођенчад и деца млађег узраста. Као лични предмети који су власнике штитили за живота, прилагана су у гробове како би и даље одбијала негативне утицаје.

На некрополи Гомилице, остаци кремираних покојника похрањивани су у гробове типа Мала Копашница – Сасе (Глумац 2015; Cvjetićanin 2016: 711–730), а само у два случаја у оловне саркофаге.¹ Поред најчешћих дарова који ће, по веровању, преминулом бити потребни у „другој кући,“ у гробове 98 и 128 приложена су минијатурна звона, а у гроб 151 звоно већих димензија.² Два звона су нађена у току ископавања сакралног простора. Узимајући у обзир положај некрополе и ерозију тла, претпостављамо да су и она могла бити гробни прилози.

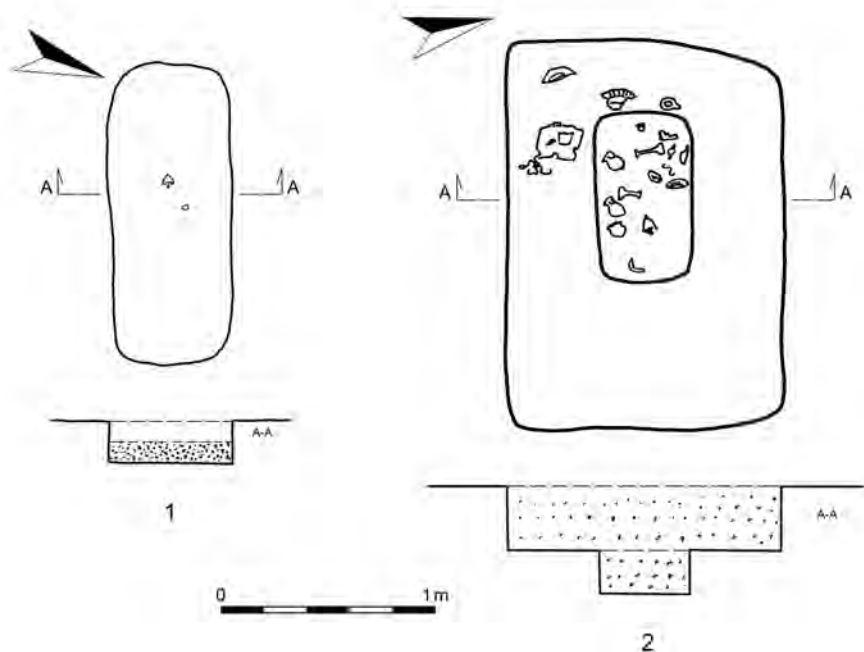
Гроб 98, с једноставном раком правоугаоног облика, заобљених углова, димензија 140 × 45 × 20 cm, припада типу гробова Мала Копашница – Сасе I (Т. I/1). На средину јаме стављени су звоно (инв. G 191) и два новчића кована у време династије Флавијеваца, у другој половини I века.³ Минијатурно звоно (Т. II/1), висине 0,8 cm, овалне основе пречника 1,8 и 2,3 cm, има калотаст облик и полукружну дршку. Сачувано је гвоздено правоугаоно клатно правоугаоног пресека, које се ка основи шири у квадрат с пирамидално профилисаним наспрамним странама (Eckardt and Williams 2018: 5, Type 2b; Pomberger 2018: 11, Type 4, Var. B, fig. 10; дршка: 12, fig. 11.1; 13, клатно: fig. 13, Type 1). На виминацијумској некрополи Више гробаља, у етажни гроб кремираног покојника (или покојнице) приложен је идентичан примерак (Спасић-Ђурић 2008: 141–142, сл. 9/2). Недостаје скица гроба 128, а на основу гробног записника, звоно (инв. G 246) је положено уз јужни зид јаме. Купастог је облика, висине 1,5 cm, с кружном основом пречника 1,3 cm (Т. II/2). Дршка је кружна, а клатно није сачувано. Резонантно тело је у горњем делу орнаментисано с два хоризонтална паралелна уреза, а ка оштећеној основи видљив је један (Eckardt and Williams 2018: 6, Type 5; Pomberger 2018: 11, fig. 10, Type 6; дршка: 12, fig. 11.1; орнамент: 12, fig. 12.3). У гробном записнику се наводи да су уз јужни зид јаме нађена и два комада новца кована у првој половини, односно средином II века – један с ликом цара Антонина Пија, а други с представом његове супруге Фаустине Старије, познате по томе што је оснивала школе за девојчице и помагала деци без родитеља. Остали приложени дарови, два крчага и фирма светилка са ознаком радионице CARI, аналогни су примерцима с Космаја (Cvjetićanin 2013: 43–44, tip K 7; Glumac 2013a: 94–95, tip I). Светилка је имала мање трагове горења на кљуну, што је ретко за примерке са некрополе. И ку-

1 Предмети констатовани истраживањем некрополе део су фондуса Збирке Космај Народног музеја у Београду.

2 У гроб 253 похрањен је предмет (звоно?) који због велике фрагментованости није узет у разматрање.

3 Захваљујем мр Бојани Борић-Брешковић на идентификацији нумизматичког материјала похрањеног у гробовима на некрополи Гомилице.

пасти тип минијатурних звона налажен је у гробовима деце (Зотовић и Јордовић 1990: Т. XXXVI/11; Dasen 2003: 284, Pl. IV, fig. 11; Спасић-Ђурић 2008: 125–126, сл. 2/4).

Т. I / Pl. I

Гроб 151 (Т. I/2) је такође правоугаоног облика, заобљених углова, с јамом незнатно помереном у односу на центар и припада типу гробова са етажом Мала Копашница – Сасе II.⁴ Звон (тер. инв. 469) није нађено током обраде налаза са некрополе, а цртеж (Т. II/3) и опис у гробном записнику се не поклапају. Наводи се да је од бакарног лима, нађено у јами, висине 6,8 cm, кружне основе пречника 4,2 cm, цилиндричног облика (на цртежу је благо сужено), на врху заобљено, са шестоугаоном масивном дршком, која је на цртежу кружна. Помиње се и клатно оштећено оксидацијом, које није прецизно назначено. Определили смо га, на основу цртежа (Eckardt and Williams 2018: 5, Type 4; Pomberger 2018: 7, Type A, Var. B, fig. 4), у тип који је био у употреби од I до IV века. Гроб је богат прилозима. У јаму, тј. гроб у ужем смислу, испуњену пепелом и гаражи, стављене су керамичке посуде (три крчага, шоља и пехар), од којих су две глеђосане (Џвјетићанин 2001: 44, РЦГП 2, 52, РЦГП 55), затим два балсамарија, медицинско-козметичка кутија, од које су сачувани фрагменти, бронзани прстен и две речне шкољке. На етажу су нађени фрагменти кадионице и фирма светиљке, гвоздена оплата/оков браве и два гвоздена предмета/закивка. Прилози су аналогни примерцима констатованим на простору космајског басена (Свјетићанин 2013: 59, tip K 33a; 89, tip Ka 1; Glumac 2013b: 121,

4 Димензије горњег етажа су 180 × 120 × 30 cm, а доњег 80 × 40 × 20 cm.

tip VIII/1; Ratković 2013: 162, kat. 1053, kat. 1065, kat. 1147). Сахрана је обављена средином II века.

Т. II / Pl. II

Два звона констатована ван гробова су већих димензија. Код оба, клатно није сачувано. Једно, инв. G 991 (Т. II/4), висине 7,8 cm, пирамидалног је обли-

ка, заобљених ивица, полукружно профилисаног горњег дела. На угловима основе, димензија 5,8 × 4,8 cm, налазе се троугаона проширења. Дршка је петоугаона, с већим кружним отвором (Eckardt and Williams 2018: 5–6, Type 1; Pomberger 2018: 7, fig. 5, Type B, 10, 11). У Збирци Дуњић се чувају два аналогна примерка, која највероватније потичу из гробова са девастираних космајских некропола (Ratković 2013: 162, kat. 1083, kat. 1084). Идентични примерци нађени су на простору Царства (Jelski 1984: Pl. 1.8; Garbsch 2003: 299–314; Parker 2018: 64, fig. 6, 7). Друго звоно, инв. G 948 (Т. II/5), калотастог облика, висине 6,7 cm, пречника основе 5,8 cm, с петоугаоном дршком, декорисано је хоризонталним урезаним паралелним линијама (Eckardt and Williams 2018: 6, Type 2a; Pomberger 2018: 7, облик: Type C. 18, fig. 6; орнамент: 2, fig. 12.3). И тај тип је дуго био у употреби – од Флавијеваца до IV века.

У ритуално-магијским обредима, звона су стављана у гробове беба, млађе деце, трудница преминулих на порођају и младих женских особа, како би их и у загробном животу заштитила од лоших утицаја, „урокуљивог ока“ (Dasen 2003: 285; Pfäffli 2013: 51; Eckardt and Williams 2018: 14–17; Parker 2018: 59–60). Због веровања у моћ лоших мисли, неизговорених или изговорених клетви, злог (урокуљивог) погледа, зависти, поклањани су им предмети, изговаране су обредне формуле и извођене су гестикулације ради одвраћања од злих људи и демона. И данас у те сврхе куцамо у дрво. У циљу заштите, деци су за живота око зглоба и врата стављане нарукнице са звоном као привеском, везивани су разнобојни кончићи (амајлије), а коришћене су и мешавине биљног и животињског порекла као лек и ради отклона од болести (Dasen 2003: 275; Dasen 2015: 188, 3). И данас се у Србији, новорођеној деци око руке и зглоба везује црвени кончић или се лице маже с гарежи, уз ритуално изговарање речи против урока.⁵

Минијатурна звона, попут оних похрањених у гробове 98 и 128, пирамидална, као што је примерак нађен приликом ископавања некрополе, прилагана су и с другим крепундијама – „комплетима амулета“ нанизаним и спојеним жицом, с булама, шкољкама, прстењем од бронзе, стакленим перлама, фалусоидним и оловним привесцима, кљовама дивљих свиња, роговима јелена..., појачавајући дејство заштите (Crummy 1983: 39, fig. 41, kat. 1610; 51, fig. 54, kat. 1811; Dasen 2003: 287–289; Зотовић и Јордовић 1990: 68, Т. XXXVI, G-216; Спасић-Ђурић 2008: 125, сл. 2/1, 2; 141, сл. 9/2; Pfäffli 2013: 42–53; Eckardt and Williams 2018: 6). Напоменули смо да је звоно из гроба 151 на Гомилицама похрањено с две шкољке – симболима заштите трудница и деце (Спасић-Ђурић 2015: 267–283). Профилактичку функцију звона могла је имати и була испуње на каменчићима (Dasen 2003: 285).

Брига за децу, посебно новорођену, и труднице, и страх од превременог порођаја или прераног губитка били су условљени великом смртношћу изазваном болестима, епидемијама, недостатком хигијене, константно присутним у Империји. Забележена је висока смртност деце до једне године старости, а већина није доживела шести рођендан (Carroll 2011: 102–120). О односу породице и заједнице према губитку ближњих постоје опречна мишљења. У

5 Забележено на терену у западној Србији.

Империји је постојала разлика између јавног и приватног жаљења, мушкараца и жена. Јавно и тајно испољавање туге као психолошког стања, универзалне емоције, „формални ритуал жалости“ третиран као „болест“, присутно је у свим фазама обреда (Норе 2017: 39–70). На основу писаних извора, ауторка анализира реакције на губитак – суочавање са смрћу, ублажавање стреса, улогу ритуала, религије, између осталог приликом сахране деце (тзв. „горка сахрана“), посебно тек рођене.⁶ Туга, бол због губитка, сигурно није могла бити непримерена и неважна. Такав став наводи на закључке да су новорођенчад била непостојећа, несоцијална бића, занемарујући реакцију породице и заједнице, љубав према преминулој деци, ненадокнадив губитак. Универзална неконтролисана емоција бола, безнађа, је очигледно постојала, видљива, између осталог, у сачуваним списима о порођају, третману новорођенчета, гајењу, кризи, у сценама на рељефима, саркофазима, епиграфским споменицима (Carroll 2011: 99–102, 112–116; Carroll 2018: 148–159; Pfäffli 2013: 39, 82–83, 90–91). Да ли су звона, осим млађој деци и мајкама, младим женским особама, могла на Гомилицама (где је обављан обред инцинерације) бити приложена и тек рођеној деци, узимајући у обзир да остаци спаљених покојника у том „граду мртвих“ нису сачувани? Ускраћени смо за обиље података о полу, старости, болестима, евентуалним породичним сахранама кремираних покојника (Миладиновић-Радмиловић 2009: 9–10).⁷ Сматрало се да се новорођенчад и бебе које још нису добиле први зуб, до девет месеци живота, само инхумирају (Pfäffli 2013: 10). Међутим, на некрополама на простору данашње Србије забележене су ретке сахране кремиране новорођенчади и деце узраста од шест до 15 година (Зотовић и Јордовић 1990; Korać i Golubović 2009; Miladinović-Radmilović and Petković 2020: 240–268). На основу истраживања римских некропола у западној Европи, тај обред не представља спорадичне случајеве, а гробови тако сахрањене деце, како се претпостављало, нису концентрисани на једном месту на некрополи (Dasen 2003: 286; Carroll 2011: 105–106; Carroll 2018: 181–182; Márton 2019: 15), мада се не може искључити позната пракса сахрањивања у близини домова, у оквиру насеља, напуштеним зградама (Carroll 2011: 110). Ни за прилоге похрањене у гробове на Гомилицама није могуће претпоставити коме су намењени, као ни статус преминулог. Поједини дарови, обично приложени одраслим особама, налажени су и у гробовима деце. Накит за одраслу женску особу и музички инструмент даровани су девојчици старости четири или пет година, или су привесци у облику фалуса намењени дечаку (Pfäffli 2013: 17–151; Dasen 2003: 275–289), култно приложени са жељом и надом да ће му се све што му је било ускраћено на „овом“ остварити на „оном“ свету. Такав обичај присутан је и на нашим просторима (Miladinović-Radmilović and Petković 2020: 244–248, 252–253).

6 Сматрало се да новорођенчад, деца до годину дана живота и млађег узраста, према писаним подацима, нису чланови заједнице, па самим тим (јавно) немају право ни на формалну, законску, ни маргиналну сахрану.

7 Став о тзв. „супериорности“ података добијених анализом инхумираних у односу на кремиране покојнике је погрешан, мада у већини случајева нема елемената за идентификацију ни у једном ни у другом случају.

Велика смртност постојала је и у космајској рудничкој области, услед загађености, тровања оловом, епидемија, недостатка хигијене, тешких услова рада у рудницима, у којима су биле ангажоване и жене и деца. По веровању, постојале су авети у женском облику, страшне, тамне и мрачне, неостварене – Гело, Емпуса, Ламија, Мормо – које су отимале, плашиле децу, посебно тек рођену, и труднице (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987: 93–94, 132, 224, 274). Како би их заштитили на овом и у загробном животу, породица се молила Аполону, Асклепију, Матер Матути, Венери... (Carroll 2011: 114, fig. 10–11; Pfaffli 2013: 55, 69–78). У два гроба на Гомилицама похрањене су статуete Загробне Венере (*Venus Funeraria*) и њених атрибута. На једној, Венера је приказана бременита (Глумац 2005: 361–374). Претпостављамо да се породица обраћала за помоћ Великој Мајци, посебно у рудничкој области као што је Космај. На калупу за обредне колаче, нађеном на Гомилицама, у негативу је представа богиње Телус, Велике Мајке (*Tellus, Terra Mater*), која десном руком грли и придржава тек рођено дете (Глумац 2009: 221–233). Узимајући у обзир наведене чињенице, претпостављамо да је на Гомилицама обред инцинерације примењиван за све чланове заједнице, без обзира на њихову старост, мада не искључујемо ни могућност појединачних сахрана ван некрополе, у насељима, на имањима, али не као правило. Да ли је постојала породична повезаност особа сахрањених са звонима на некрополи и оних чији су гробови у близини, да ли се ради о истовременој сахрани мајке и детета... остаје отворено питање. На виминацијумској некрополи, изнад гроба сахрањеног детета до једне године живота, с похрањеним звонима, формиран је гроб спаљених покојника – мушкарца и жене, датован у крај I века, што представља скоро истовремену сахрану родитеља и рано преминулог детета (Зотовић и Јордовић 1990: G1–195, T. CXXII, 4). Најближи гробу 98 на Гомилицама и паралелан с њим је гроб 97, идентично формиране раке, у коме су такође нађени скромнији прилози. Сахрана је обављена средином II века. Део оквира гроба 128 засечен је каснијом сахрани у гробу 127 (око њих нема густо распоређених гробова), у који су, осим новца Септимија Севера, који припада каснијој сахрани, стављене посуде, светиљка, накит и шило.

На некрополи Гомилице, звона су похрањивана у другој половини I и у II веку. Два звона већих димензија, нађена приликом ископавања сакралног простора, која су, узимајући у обзир ерозију тла, можда приложена у неки од гробова, датују се у време од друге половине I до IV века. Сматрамо да су похрањивана у гробове рано умрлих женских особа (да ли су звона повезана с обредом свадбе?), трудница преминулих на порођају, деце и вероватно беба. Претпостављамо да није постојао само један обредни принцип – сахрањивање новорођенчади ван губеревачке некрополе. Без обзира на то да ли су чланови породице, односно заједнице, веровали у апотропејску моћ звона, из жеље да се зло предупреди вероватно су вршене радње наслеђиване генерацијама. Сматрамо да је потреба за њиховим похрањивањем била већа уколико је њихово ношење за живота било занемарено, из убеђења да је то један од разлога губитка. Поједина звона, свакодневно ритуално ношена из страха, бриге, немоћи због кобног исхода, можда су прилагана деци како би на

„оном свету“ наставила прекинуто, остварила оно што им је било ускраћено. Звуком који доминира, звоно оглашава, буди, најављује долазак, нечије присуство, неутралише страх. У многим културама, свесно стварање буке у световним обредима, ритуалу и митологији, као опозиција тишине, утиче на успостављање реда, што је уочено и у етнолошкој пракси (Papououlos 2003: 639–656).⁸ Оне који су изгубили своје најближе, звук звона вероватно подсећа на особе које више нису с њима, пружајући им утеху и веру да су заштићене на „оном свету“. Да ли су даровани примерци били власништво преминулих, остаје отворено питање. Ако је смрт схватана као наставак и обнова, звона би својим магичним звуком, оглашавањем, унела светлост (као и приложене светиљке), отклонила негативно, лоше, најављујући хармонију и у „другој кући.“ За кога су симболично звонила како би заштитила, окупила, унела хармонију и радост, плодност и обнову у другом животу?

8 У етнолошкој пракси пастирске популације на Накосу, присутна је архаична ритуална „опседнутост звонима“, вишезначне симболике и у погребним обредима. По веровању, звона су „артефакти друштвеног памћења“. У погребном ритуалу, са смрћу пастира се не оглашавају девет дана. Занимљива је и веза између звона и минђуша, који су повезани с чулом слуха.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Biderman, H. 2004

Rečnik simbola, Beograd: Plato.

Garbsch, J. 2003

Der römische Bronzeglockenfund von Monatshausen in Oberbayern, *Arheološki vestnik* 54: 299–314.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 361–374.

Глумац, М. 2009

Калупи са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 221–233.

Glumac, M. 2013a

Keramičke svetiljke, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, *Arheološke monografije* 21, Beograd: Narodni muzej, 93–108.

Glumac, M. 2013b

Staklene posude, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, *Arheološke monografije* 21, Beograd: Narodni muzej, 115–128.

Глумац, М. Ђ. 2015

*Римска некропола Губеревац–Гомилице на Космају. Социјална сѝрук-
ѝура сѝановниѝѝва од I–III века н.е.*, Докторска дисертација, Фило-
зофски факултет, Универзитет у Београду.

Dasen, V. 2003

Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain, *Latomus* 62, Fasc. 2, Societe d'Etudes Latines de Bruxelles, 275–289 (<http://www.jstor.org/stable/41542481>) [приступљено: 1. 4. 2020].

Dasen, V. 2015

Probaskania: Amulets and Magic in Antiquity, in: *The Materiality of Magic (Morphomata)*, J. Bremer, D. Bosling, eds., Munich: Wilhelm Fink Paderborn, 177–203.

Eckardt, H. and Williams, S. 2018

The sound of magic? Bells in Roman Britain, *Britannia* 49: 1–35.

Зотовић, Љ. и Јордовић, Ч. 1990

Viminacium 1, Некропола Више Гробаља, Београд: Археолошки инсти-
тут, Републички завод за заштиту споменика културе.

Jelski, G. 1984

Pendentifs phalliques clochettes et peltae dans les tombes d'enfants de Gaule Belgique. Une découverte à Arras, *Revue du Nord*, tome 66, n°260: 261–280.

Korać, M. i Golubović, S. 2009

Viminacium: Više grobalja 2, Beograd: Arheološki institut.

Márton, A. 2019

Les pratiques funéraires en Pannonie de l'époque augustéenne à la fin du 3e siècle, Archaeopress Roman Archaeology 62, Oxford: Archaeopress.

Миладиновић-Радмиловић, Н. 2009

Прилог методологији антрополошке обраде спаљених коштаних остатака, *Саопштења* 41: 7–23.

Miladinović-Radmilović, N. and Petković, S. 2020

Health and Social Status of Children in the Late Roman Timacum Minus, in: *Illiricum Romanum: studiola in honorem Miloje Vasić*, I. Popović, S. Petković, eds., Monographs 73, Belgrade: Institute of Archaeology, 240–268.

Panopoulos, P. 2003

Animal Bells as Symbols: Sound and Hearing in a Greek Island Village, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 9, no. 4: 639–656.

Parker, A. 2018

The Bells! The Bells! Approaching Tintinnabula in Roman Britain and Beyond, in: *Material Approaches to Roman Magic: Occult Objects and Supernatural Substances*, A. Parker, S. Mckie, eds., Oxford & Philadelphia: Oxbow Books, 57–69.

Pease, A. S. 1904

Notes on Some Uses of Bells among the Greeks and Romans, *Harvard Studies in Classical Philology* 15: 29–59.

Pomberger, B. M. 2018

Roman Bells in Central Europe: Typologies and Discoveries, in: *Musicarchaeology Vienna - Online Publication 2018* (39 th ICTM World Conference in Vienna), International Study Group on Music Archaeology (ISGMA), Berlin: Deutsches Institut: 1–18.

Pfäffli, B. 2013

Des enfants? Des enfants? A la recherche de leurs traces à Augusta Raurica, Augster Museumshefte 35, Augst: Museum Augusta Raurica.

Ratković, D. 2013

Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaseti, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 159–164.

Спасић-Ђурић, Д. 2008

Фалички мотиви из Виминацијума, *Гласник Српској археолошкој групе* 24: 121–174.

Спасић-Ђурић, Д. 2015

Значај и функција љуштурске пулверизације *Supraea tigris C. pantherina* у римским гробовима у Горњој Мезији, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22-1: 259–277.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1987

Речник ірчке и римске митологіје, Београд: Српска књижевна задруга.

Норе, V. M. 2017

Living without the dead: finding solace in ancient Rome, in: *Coming Back to Life: The Permeability of Past and Present, Mortality and Immortality, Death and Life in the Ancient Mediterranean*, F. S. Tappendder, C. Daniel-Hughes, eds., Montreal, Quebec: McGill Scholarly Publishing, 39–70.

<http://comingbacktolife.mcgill.ca/article/view/7> [приступљено: 3. 2. 2020].

Carroll, M. 2011

Infant death and burial in Roman Italy, *Journal of Roman Archaeology* 24: 99–120.

Carroll, P. M. 2018

Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world, in: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, ed., 148–163. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199670697.001.0001/oxfordhb-9780199670697-e-8> [приступљено: 31. 3. 2021].

Цвјетићанин, Т. 2001

Глеђосана керамика Горње Мезије, Археолошке монографије 12, Београд: Народни музеј.

Cvjetićanin, T. 2013

Keramičke posude, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*. ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 27–92.

Cvjetićanin, T. 2016

Grobovi tipa Mala Kopašnica-Sase: narativ o kontinuitetu, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 11, св. 3: 711–730.

Crummy, N. 1983

The Small Finds from Excavations in Colchester 1971–9, *Colchester Archaeological Report* 2.

<http://cat.essex.ac.uk/summaries/CAR-0002.html> [приступљено: 31. 3. 2021].

BELLS AT THE KOSMAJ NECROPOLIS GOMILICE

SUMMARY

The bells (*tintinnabula*) are musical instruments of heterogeneous purpose used in the everyday life as well as during performing cult and magical rituals. They have been deposited in three graves of the Mala Kopašnica-Sase type at the necropolis Gomilce in the village Guberevac on the Kosmaj Mountain. In the graves 98 (Pl. I, fig. 1) and grave 128 were deposited miniature specimens (Pl. II, figs. 1, 2) and in grave 151 (Pl. I, fig. 2) was found bell of somewhat larger size (Pl. II, fig. 3) and they are dated to the period from the end of 1st to the 2nd century. Two bells were found in the course of excavation of the sacred area (Pl. II, fig. 4) and date from wider chronological span - from the 1st to the 4th century. We suppose taking into account the location of the necropolis and terrain erosion that they might have been the grave goods. They symbolize the fertility, restoration, and longevity, they avert evil influences and protect from negative powers, 'evil eye', spoken or unspoken curses. Its sound, which dominates and which is most substantial, announces, wakes up and proclaims the arrival, somebody's presence and it neutralizes the fear. They were placed in the graves of prematurely died women, pregnant women who died in childbirth, and children. Despite the fact that cremated remains of the deceased are not preserved, we think that at Gomilce they were placed also in the burials of the newborn babies. Pottery figurines of the Venus Funeraria deposited in the burials at the necropolis, the cult bread with representation of the Great Mother holding just born child found at the *ustrinum* indicate that children up to one year of age were also buried at the necropolis. Whether or not members of the family or community believed in their apotropaic power, out of fear to prevent an evil, certain rituals passing on from generation to generation had been probably performed.

We assume that need for their deposition in the burials was increased if their wearing during the lifetime had been neglected considering that it was also one of the reasons for the loss. Some specimens, which were ritually worn every day because of concern, weakness, fear of fatal outcome, perhaps had been offered to gods believing in cyclicity and in order to continue in the afterlife what was interrupted and to achieve something, which they were deprived of. For those who lost their loved ones, sound of bells probably was reminding them of those who are no more with them, thus offering consolation and belief that they are protected in the afterlife. If the death had been understood as continuation and restoration, the bells with their magic sound would protect and avert every evil, and would announce harmony, restoration, fertility and happiness also in the 'other house'.

Мирослав Б. ВУЈОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

РИМСКИ ДОДЕКАЕДАР ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ

Апстракт: Рад је посвећен фрагменту од бакарне легуре, који се чува у Завичајном музеју у Јагодини. И поред чињенице да се ради о случајно откривеном и само делимично очуваном предмету, аутор упућује на његову идеалну реконструкцију и могуће типолошко, односно хронолошко опредељење. Овај невелики, али на нашем тлу изузетно редак налаз представља угаони део шупље ливеног додекаедра (δωδεκάεδρον). Реч је о правилном дванаестостраничном полиедру – најсавршенијем од пет Платонових тела, с кружним отворима на петоугаоним странама и украсима у виду концентричних кругова. Слични примерци (до сада их је познато 116), међу којима се истиче неколико потпуно очуваних, потврђени су углавном у римским провинцијама северно од Алпа (Галија, Британија, Германија). Само један римски додекаедар потиче из горњопанонског Подунавља (*Brigetio*), док у Италији и приобалним областима Медитерана готово потпуно изостају. Налажени су у различитом контексту, у оквиру војних логора, некропола, вила рустика, термалних објеката и у близини светилишта. Поједини примерци откривени су и у оставама новца. Више од 280 година дуго интересовање и научна расправа аутора у разнородним истраживачким областима (археолога, астронома, математичара) до данас нису дали коначно разрешење намене таквих додекаедара. Тумачени су различито, најчешће као свећњаци, мерни, геодетски или астрономски инструменти, али и као делови комплекта за игру, украсни или култни објекти са симболичним приказом универзума.

Кључне речи: Јагодина, Завичајни музеј, бакарна легура, додекаедар, Платонова тела, астрономија, римски период

Током 2006. године, у Завичајни музеј у Јагодини доспео је фрагмент предмета од бакарне легуре, који нам је посебно скренуо пажњу својим карактери-

стичним обликом.¹ У питању је случајни налаз, без познатог контекста. Према подацима добијеним од налазача, наводно је откривен у близини старог гробља у селу Деоници, које се налази 7 km западно од Јагодине, између Штипљанске реке и Сикоковачког потока у подножју Црног врха.²

Фрагмент представља угаони део шупљег металног предмета, с делимично очуване три површи (сл. 1–3).³ Метал је дебљине 0,2–0,3 mm, а по саставу је бакарна легура која одговара месингу.⁴ Све ивице на местима спајања површи постављене су под углом који износи око 108 степени, што показује да су стране предмета највероватније биле у облику правилног петоугла – пентаграма. У средишту страна приметни су остаци кружних пробоја различитих пречника, као и украси у виду утиснутих мањих концентричних кругова – „окаца“. Оштећење на месту сустицања страна, односно на једином очуваном углу (темену), упућује на одломљени детаљ у облику куглице или печуркасто моделованог продужетка, који данас недостаје. Пречници кружних перфорација проломљених на две површи могли су да буду премерени и износе: а) 15 mm; б) 25 mm. На трећој површи (с) мерење није било могуће због фрагментарне очуваности. Ипак, судећи према положају „окаца“ на симетрали угла петоугаоне површи, тај пречник је свакако морао бити мањи од 20 mm. Упркос оштећењима и чињеници да је сачуван само мањи део, првобитни облик предмета може да се утврди и с доста сигурности реконструише на основу постојећих детаља и потпуније очуваних аналогича. Углови под којима су међусобно спојене површи указују на то да налаз из Деонице сасвим извесно представља угаони фрагмент шупље ливеног додекаедра (сл. 5), с кружним пробојима у центру.

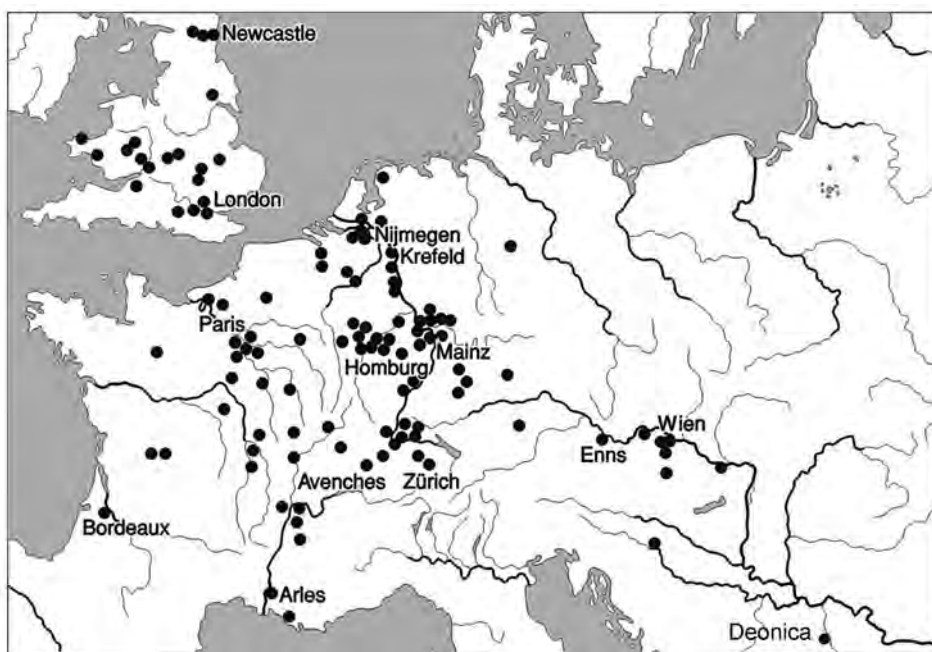
На унутрашњој страни фрагмента из Деонице пажњу привлаче и извесни трагови, односно деформације у материјалу, које би могле да укажу на начин израде предмета. Ту се, најпре, ради о закривљењу ивице кружне перфорације на површи б, према унутрашњој шупљини, али и о детаљу у виду кружног задебљања, за које се чини да је „прилепљено“ с унутрашње стране, на простору између перфорација на површима а и б (сл. 3). Пречник и облик задебљања одговарају величини и облику перфорације уз коју се налази. Можда се ради о траговима насталим током припреме воштаног модела који је, изгледа, најпре састављан од петоугаоних плочица у жељени облик додекаедра. Тек потом су, у тако насталим површима, у воску формиране перфорације изведене исецањем кружних плочица. Судећи по наведеном задебљању, једна од тих кружних форми остала је пресавијена у унутрашњем делу модела и оставила траг у ливеном позитиву.

1 На већи број разнородних предмета који је те године путем поклона и откупа доспео у Завичајни музеј у Јагодини, скренуо ми је пажњу покојни колега и тадашњи кустос Радован Петровић, коме дугујем изузетну захвалност.

2 Захваљујем колегиници Смиљани Додић, кустосу Завичајног музеја у Јагодини, на том податку и несебичној помоћи при раду.

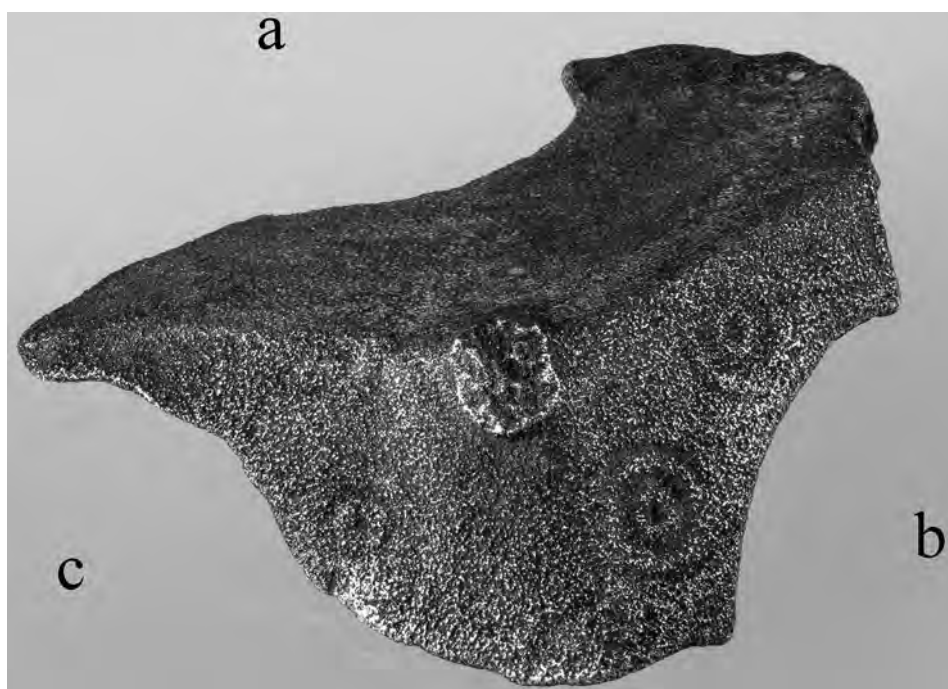
3 Публикована је само фотографија тог предмета: Петровић 2016: 15.

4 Легура је састављена од 90% бакра, 5% цинка, а у остатку су олово, калај и гвожђе. Прелиминарну (EDXRF) анализу састава легуре обавила је Милица Марић-Стојановић, конзерватор Народног музеја у Београду, на чему јој срдечно захваљујем.

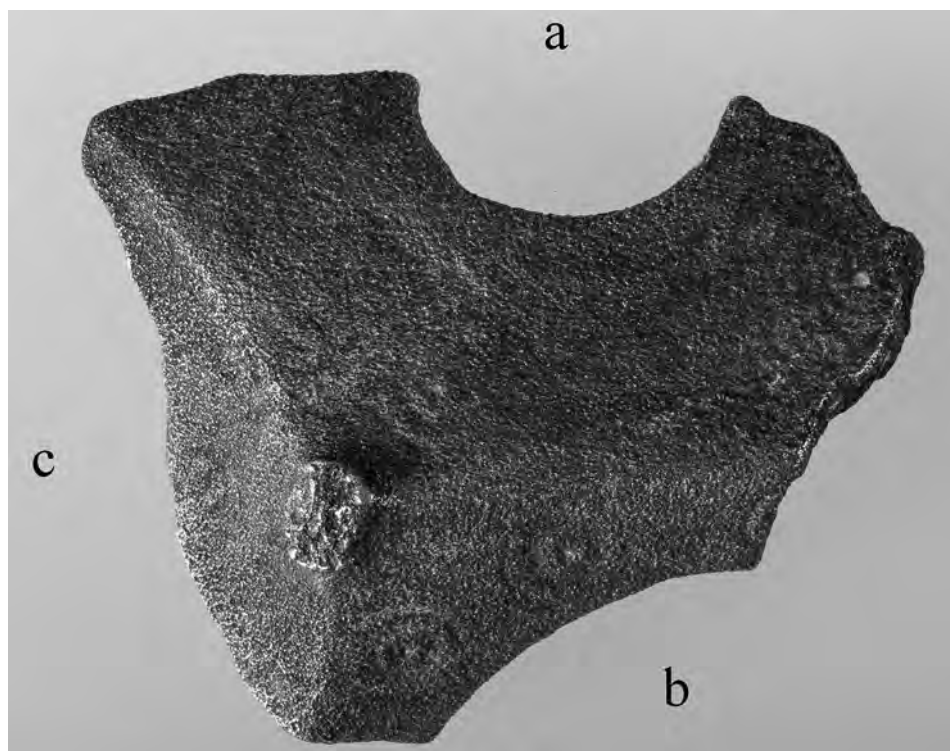
Карта 1 Налази римских додекаедара (прилагођено према: Gröll 2016: 149)

Map 1 Finds of Roman dodecahedra (adapted from: Gröll 2016: 149)

Сл. 1 Фрагмент додекаедра из Деонице, Завичајни музеј Јагодина (фото: В. Илић)
Fig. 1 Dodecahedron fragment from Deonica, Regional Museum Jagodina (photo: V. Ilić)

Додекаедар (δωδεκάεδρον) је правилан полиедар – геометријско тело састављено од дванаест површи у облику једнакостраничног петоугла или пентаграма. Он, осим тога, има тридесет ивица, двадесет темена (углова) и одликује га савршена симетрија. До најприближније реконструкције основне површи додекаедра у облику правилног петоугла дошли смо на основу постојећих елемената, као што су величине полупречника кружних перфорација у центру површи, а потом и полупречника уписаних, односно описаних кружница у и око пентагона. У томе, опет, помаже чињеница да се ради о геометријској слици изразите симетрије. То је омогућило одређивање дужине странице ($a = 25 \text{ mm}$) и (ре)конструкцију петоугла као основне површи римског додекаедра из Деонице. На основу тих параметара направљен је и 3D модел (сл. 5).⁵ Висина тако моделованог додекаедра (без утаоних куглица) могла је да износи око 65 mm .

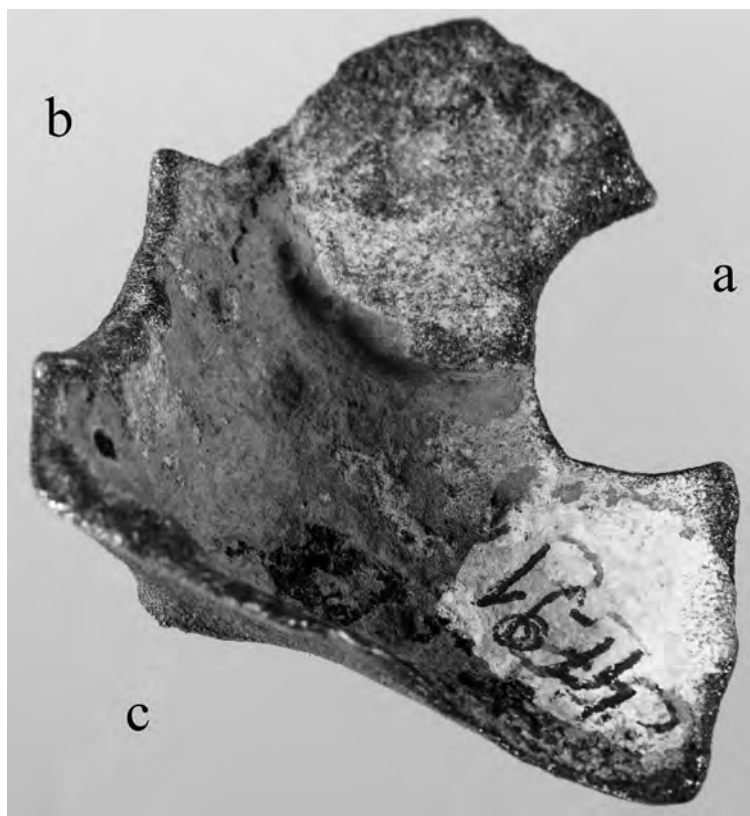

Сл. 2 Фрагмент додекаедра из Деонице, Завичајни музеј Јагодина (фото: В. Илић)
 ig. 2 Dodecahedron fragment from Deonica, Regional Museum Jagodina (photo: V. Ilić)

Украси на површима римских додекаедара сведени су на концентричне удубљене кругове, који наглашавају обим централних перфорација, или на популарни мотив „окаца“ – мањих концентричних кругова утиснутих у металну површину. На спољашњим странама фрагмента очувани су орнаменти пречника око 5 mm , у виду два концентрична круга с кружним удубљењем у центру.

5 Модел је израдио дипл. инж. Бранко Драгић, коме дугујем изузетну захвалност.

Они су извесно изведени након ливења, уз помоћ струга или сличног ручног ротирајућег инструмента у виду бургије. Њихов број и распоред нису исти на свим површима фрагмента. На површима а и с било је пет тих украса, постављених дуж симетрала углова пентаграма, а испод темена додекаедра (сл. 4 и 5). То је свакако био најчешћи начин употребе мотива концентричних кругова код украшавања металних додекаедара из римске епохе и среће се на већем броју примерака. На површи b фрагмента из Деонице, „окца“ су извођена у паровима, односно са сваке стране симетрале угла, и укупно их је било десет.

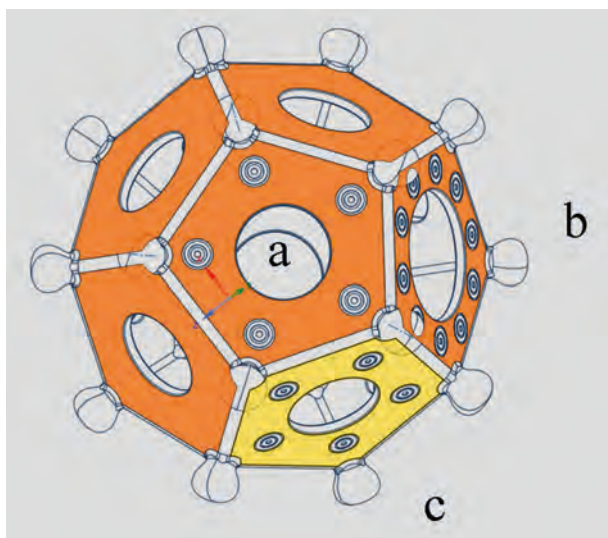

Сл. 3 Унутрашња страна фрагмента додекаедра из Деонице, Завичајни музеј Јагодина (фото: В. Илић)

Fig. 3 Dodecahedron fragment from Deonica, inner side, Regional Museum Jagodina photo: V. Ilić

Римски шупљи додекаедри од бакарне легуре, на теменима обично имају наглашена испупчења лоптастог или печуркастог облика. Поменуто оштећење на угаоном делу указује на то да су и темена нашег примерка била моделована на такав начин, али и на то да су испупчења била ливена изједна с телом додекаедра, а не накнадно залемљена. Њихов тачан облик и димензије није могуће утврдити. Код боље очуваних налаза, пречник испупчења углавном износи између 5 и 6 mm (Grüll 2016: 70).

Од далеке 1739. године, када је члановима ученог Антикварног друштва (The Society of Antiquaries) у Лондону приказан први познати примерак, до данас је откривено око 116 фрагментованих или боље очуваних римских додекаедара сличног облика и основних карактеристика (Guggenberger 2013: 56–60). Сви имају дванаест површи у облику једнакостраничног пентагона и рађени су од бакарне легуре, углавном шупљим ливењем, односно техником изгубљеног воска, што је захтевало велико искуство и вештину мајстора ливца. Нешто су ређи додекаедри рађени лемљењем засебно израђених петоугаоних површи. То је потврђено код примерка нађеног у Новиодунуму у Француској (Jublains), иначе једног од ретких који потичу са систематских археолошких ископавања (Guillier, Delage and Besombes 2008). Други, потпуније документован налаз додекаедра откривен је на некрополи у Крефелд Гелепу (Krefeld-Gellep) у Немачкој (Pirling and Siepen 2000: tab. 153), у гробу женске индивидуе, заједно с коштаном дршком дужине око 15 cm. Само један примерак, из Женева, израђен је од сребра (Cervi-Brunier 1985).

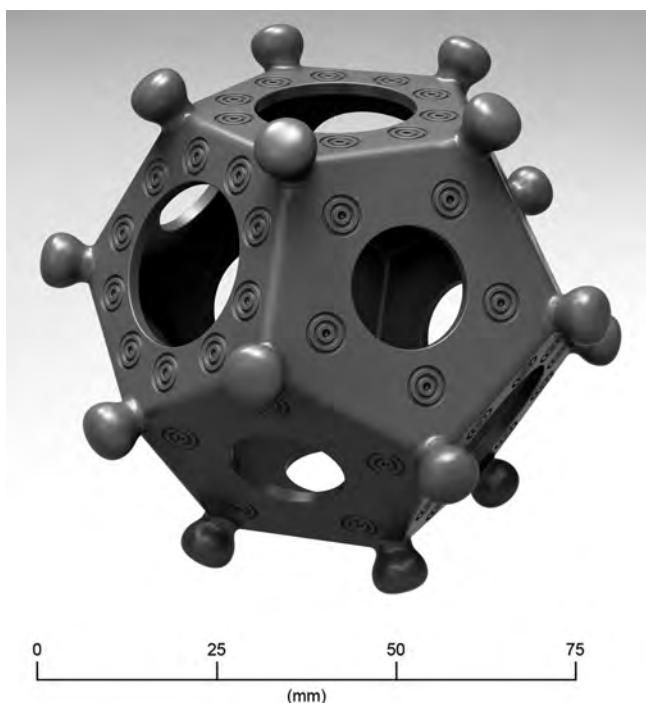

Сл. 4 Идеална реконструкција додекаедра из Деонице, Завичајни музеј Јагодина (дизајн 3D модела: Б. Драгић)

Fig. 4 Ideal reconstruction of a dodecahedron from Deonica (3D model design: B. Dragić)

У центру сваке од петоугаоних површи римских додекаедара, па и нашег примерка, ка шупљој унутрашњости пробијене су кружне перфорације различитих пречника, који варирају од примерка до примерка, и без утврђених правилности у погледу положаја и распореда. Уочено је ипак да су код свих потпуније очуваних примерака наспрамне перфорације различитог пречника. Пречник најужег до сада забележеног отвора износи 6 mm, а најширег 40 mm. Висина додекаедара такође не показује стандардизацију и износи од 40 mm до 110 mm (без угаоних испупчења). Тежина је такође различита и креће се од 35 до 580 g, а само је један примерак тежак чак 1 kg (Grüll 2016: 149).

Највећи број додекаедара потиче из римских провинција северно од Алпа (Галија, Британија, Германија), а само један из Бригетија (*Brigetio*), у горњо-панонском Подунављу, који је до сада сматран најисточније откривеним примерком. У Италији, међутим, као и у јужним и источним приобалним областима Медитерана (Африка, Мала Азија, Грчка), они потпуно изостају (Greiner 1996). Најсеверније су нађени код Хадријановог зида у Британији, а најјужније у Арлу (Benoît 1957). Датовани су махом у период II и III века, мада има примерака опредељених и у наредно столеће (Grüll 2016: 148). Поменута концентрација налаза додекаедара у западним провинцијама подстакла је поједине ауторе да у њима виде тековине келтске традиције, па се у научној литератури врло често наводе и као галоримски додекаедри (Duval 1981: 195–200). Фрагмент из Завичајног музеја у Јагодини утолико је значајнији јер, после бригетијског додекаедра, сада представља најисточнији налаз тих предмета с простора Римског царства (карта 1). Њему је, по типу, најсличнији примерак из Бона, као и онај који се још од 1862. године чува у Археолошком музеју у Загребу. Тај одлично очувани примерак ипак није откривен на тлу данашње Хрватске, како је наведено у поједеним студијама посвећеним римским додекаедрима (Benoît 1957; Grüll 2016: 148). Заправо је тридесетих година XIX века нађен 250 km северније, у пољима између села Ау и Хоф код Лајтабергеа (Leithaberge) у Доњој Аустрији.

Сл. 5 Идеална реконструкција додекаедра из Деонице
(дизајн 3D модела: Б. Драгић)

Fig. 5 Ideal reconstruction of a dodecahedron from Deonica (3D model design: B. Dragić)

До сада нису потврђени конкретни антички прикази додекадрона који су били у употреби код Римљана, а ни у писаним изворима нема недвосмислених помена који би упутили на њихову функцију. Иако више од 280 година закупљају пажњу научника, али и знатижељника сваке врсте, до данас није разјашњено како су и чему служили. Током времена се појавило четрдесетак најразличитијих теорија о њиховом значењу и начину употребе (Nouwen 1993; Guggenberger 2000). Могућност да су додекаедри од бакарне легуре коришћени као оружје, односно као главе буздована, данас је углавном одбачена јер већина очуваних примерака нема одговарајућу форму, а ни неопходну тежину да би послужила тој сврси. Предлагано је и да су служили за мерење пречника кованог новца, па и као нека врста свећњака, прибора у различитим друштвеним играма, а од недавно и као средство за плетење рукавица (Grüll 2016: 70–71). Ипак, издвојили бисмо две теорије које могу да заслуже нешто више пажње.

Према мишљењу појединих аутора, додекаедар је могао да служи као диоптрон, односно као инструмент за оптичко премеравање удаљености (Kurzweil 1957; Sparavigna 2012). То је могло да има посебан значај код гађања торзионим артиљеријским оруђем, за прорачунавање сигурног поготка, али и у другим активностима које су захтевале мерење. Постављен на треножно постоље, додекаедар је, наводно, коришћен попут данашњег нивелира.

Додекаедри су тумачени и као календарски или астрономски инструменти, намењени посебно за одређивање оптималног времена за сетву озиме пшенице. Та хипотеза заснована је на потреби да се током јесени одреди најпогоднији датум за сетву, како би се млади изданци пшенице и њихов коренов систем довољно развили до почетка зиме и јаким мразева. Одабир правог момента (датума) за сетву имао је, уз остале факторе, велики утицај на квалитет усева и успешну жетву, а посебно у северним римским провинцијама, где је клима била знатно суровија него на медитеранском југу (Wagemans 2010). Према том мишљењу, додекаедром би током сунчаних јесењих дана било обављено неколико мерења заснованих на трагу који сунчева светлост пројектује на хоризонталну подлогу приликом проласка кроз наспрамне отворе на њему. Мерења су вршена, како ти прорачуни предвиђају, око поднева, кад би сунце досегло зенит.

Поменимо ипак и то да је додекаедар имао и знатно дубље значење, укорено у грчкој филозофској мисли. Преузимајући од Парменида и других пресократоваца идеју о постојању четири својства или основна елемента, Платон у свом дијалогу *Тимај* (*Tim.* 51a 7–b 1) издваја неколико геометријских тела или правилних полиедара који симболишу пет елемената од којих је саздана природа: ватра (пирамида), земља (коцка), ваздух (октаедрон), вода (икосаедрон) и, над свима њима, универзум или космички дух (додекаедар). Важност поседовања додекаедра, савршене геометријске форме од које је саздан универзум, може се стога тражити и изван евентуалне употребне или профане вредности. У том смислу треба поменути и перфорирани икосиедар од горског кристала, нађен у слоју из III века унутар римског кастела Нове (*Novae*) код Чезаве, који је интерпретиран као култни објекат повезан с тада

врло популарним неопитагорејским, односно херметичким мистичним учењима (Vasić 1994: 172, fig. 1-2).

Домишљања о значењу додекаедра чији се фрагмент чува у Завичајном музеју у Јагодини отежава чињеница да се ради о случајном налазу без познатог контекста. Иако према расположивим подацима у музејској документацији, на назначеном локалитету поред гробља у селу Деонице, као и у његовој ближој околини, за сада нема остатака који би се могли одредити у период антике, извесне индиције указују на могуће постојање римских саобраћајница и насеља. Недалеко од данашњег села Деонице, наиме, могао је да пролази један од римских вициналних путева, које је на терену препознао и Феликс Каниц (Каниц 1986: 217). Тај пут је од Сеоне (*Aureus Mons*), преко Удовица и Колара, ишао према Мезулу и Смедеревској Паланки, а одатле за Горње Штипље и Јагодину ка Ђуприји (*Horreum Margi*), где је прелазио на десну обалу Велике Мораве и спајао се с главним путем *Viminacium–Naissus*. Део те трасе, у чијем ареалу су констатоване оставе новца из III века, протумачене као монетарни депозити власника околних имања, а посебно између Великог Штипља и Јагодине, вероватно је ишао преко Деонице (Васић 2015: 118). Међу неколико античких налазишта с територије некадашњег Беличког среза, посебно се издваја Горње Штипље како по нумизматичким тако и по другим налазима (Гарашанин М. и Д. 1951: 120; Додић и Војвода 2004; Поповић / Поповић 2002). Свакако, у светлу живих античких комуникација и аграрне продукције треба сагледати и скромни, али вишезначни налаз додекаедра из Деонице.

ИЗБОРИ / SOURCES

Tim.

Plato's Timaeus, P. Kalkavage, trans., Focus Philosophical Library, Newburyport: Focus Publishing, 2001.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Benoît, F. 1957

Deux énigmes archéologiques: dodécaèdre perlé d'Arles et anneau octogonal bouleté de Vichy, *Ogam* 9-2: 104-114.

Vasić, M. 1994

Icosahedron of Quartz Crystal from Castrum Novae (Čezava), *Сѣпаринар* (н.с.) 43-44 (1992-1993): 167-176.

Васић, М. 2015

Оставе римског новца из III века и земљишни посед на територији провинције Горње Мезије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 22-1: 97-130.

Гарашанин, М. и Д. 1951

Археолошка налазишта у Србији, Београд: Просвета.

Greiner, B. A. 1996

Römische Dodekaeder. Untersuchungen zur Typologie, Herstellung, Verbreitung und Funktion, *Carnuntum Jahrbuch* (1995): 9-44.

Grüll, T. 2016

The Enigma of the Dodecahedronin, in: *From Poleis to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, in: Á. Szabó, ed., Hungarian Polis Studies 22, Budapest-Debrecen: University of Debrecen, 148-156.

Guggenberger, M. 2000

Etwas Gewisses hievon zu bestimmen waere ein Gewagtes. 260 Jahre Dodekaeder-Forschung, *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum* 80: 67-84.

Guggenberger, M. 2013

The Gallo-Roman Dodecahedron, *Mathematical Intelligencer* 35(4): 56-60.

Guillier, G., Delage, R. and Besombes, P. A. 2008

Une fouille en bordure des thermes de Jublains (Mayenne): enfin un dodécaèdre en contexte archéologique, *Revue Archéologique de l'Ouest* 25: 269-289.

Додић, С. и Војвода, М. 2004

Остава римског новца из Горњег Штипља код Јагодине, *Гласник Српског археолошког друштва* 20: 235-250.

Duval, P-M. 1981

Comment décrire les dodécaèdres gallo-romains, en vue d'une étude comparée, *Gallia* 39-2: 195-200.

Каниџ, Ф. 1986

Срдија, земља и сѣиановнииштво: од римскої доба до краја XIX века, Београд: Српска књижевна задруга.

Kolnik, T. 1979

Skvosty antiky na slovensku, Dávnoveké umenie Slovenska 5, Bratislava: Tatran.

Kurzweil, F. 1957

Das Pentagonododekaeder des Museum Carnuntinum und seine Zweckbestimmung, *Carnuntum Jahrbuch* (1956): 23-29.

Nouwen, R. 1993

De Romeinse Pentagon-dodecaeder. Mythe en enigma, Publikaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 45, Tongeren: Provinciaal Gallo-Romeins Museum.

Петровић, Р. 2016

Поруке Горње Мезије, Јагодина: Завичајни музеј Јагодина.

Pirling, R. 1989

Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1966-1974, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. B, Die Fränkischen Altertümer des Rheinlandes 13, Stuttgart: F. Steiner.

Pirling, R. and Siepen, M. 2000

Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1983-1988, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B - Bd.18, Stuttgart: F. Steiner.

Поповић, И. / Popović, I. 2002

Накии са Јухора - осѣава или сакрални шезаурус = Popović, I. *Jewelry from Juhor - Hoard or Sacred Treasure*, Монографије = Monographs 14, Посебна издања = Monographs 36, Београд: Народни музеј, Археолошки институт.

Sparavigna, A. C. 2012

RomanDodecahedronasdioptron:analysisoffreelyavailabledata, *Arxiv*(2012) <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1206/1206.0946.pdf> [приступљено: 25. 1. 2019].

Cervi-Brunier, I. 1985

Le dodécaèdre en argent trouvé à Saint Pierre de Genève, *Revue Suisse d'Art et d'Archéologie Schweizerische Archäologie Kunstgeschichte* 42: 153-156.

Wagemans, S. 2010

The Roman pentagon dodecahedron an astronomic measuring instrument for determining the optimal sowing date for winter grain

<http://www.romandodecahedron.com/the-hypothesis> [приступљено: 21. 1. 2019].

ROMAN DODECAHEDRON
FROM THE REGIONAL MUSEUM IN JAGODINA

SUMMARY

The paper is dedicated to a copper alloy fragment that has been kept in the Regional Museum in Jagodina since 2006. It was accidentally discovered in village Deonica 7 km westward from Jagodina in central Serbia. The fragment represents an angular part of a hollow metal object with partially preserved three surfaces (Figs. 1–3). The thickness of the metal is 0.2–0.3 mm. Preliminary EDXRF analysis showed that the copper alloy corresponds to brass (Cu 90%, Zn 5%, Pb, Sn, Fe – the rest). All edges at the joints of these surfaces are placed at an angle of about 108 degrees. This suggests that the sides of the object were most likely in the shape of a regular pentagon. Based on the angles at which the flat surfaces are interconnected, the finding from Deonica certainly represents a fragment of a hollow cast Roman dodecahedron (δωδεκάεδρον) with circular penetrations in the center.

The most approximate reconstruction of the basic surface of a dodecahedron (regular pentagon) was achieved on the basis of existing elements such as the radii of circular openings in the center of the surfaces (a, b), and the radii of inscribed or described circles of the pentagon. This made it possible to determine the length of the pentagon side ($a = 25$ mm), and the (re)construction of the basic surface of the Roman dodecahedron from Deonica. Based on these parameters, a 3D model has been made (Fig. 5). The height of the dodecahedron thus modeled could be about 65 mm (without corner globular protrusions).

On the outer sides of the fragment, ornaments with a diameter of about 5 mm have been preserved in the form of “eyelets” consisting of two incised concentric circles with a circular depression in the center. They were certainly made after the casting with a lathe or a similar hand-rotating instrument. Their number and arrangement are not the same on all surfaces of the fragment. On surfaces a and c there were five of these ornaments placed along the bisectors of the angles of the pentagram and below the vertices of the dodecahedron (Figs. 4 and 5). This is certainly the most common way of using this motif on Roman dodecahedra. On the surface b circular ornaments were performed in pairs, that is, on each side of the angle bisector and there were a total of ten. On the surface b decorative patterns of “eyelets” were performed in pairs, that is, on each side of the angle bisector with a total of ten.

Dodecahedron is a regular twelve-sided polyhedron – the most perfect of Plato's five bodies, with circular openings on the pentagonal sides and decorations in the form of concentric circles. Similar finds (116 specimens known so far), among which several completely preserved ones stand out, have been confirmed mainly in the Roman provinces north of the Alps (Gaul, Britain, Germany) (Map. 1). Only one Roman dodecahedron originates from the Upper Pannonian Danube Limes (*Brigetio*), while in Italy and in the coastal areas of the Mediterranean they are almost completely absent. Roman dodecahedra were found in different contexts, within military camps, necropolises, villae rusticae, baths and in the vicinity of the sanctuaries. Some specimens were also found within the coin hoards. Over 280 years of long-term interest and scientific discussion of the authors of various research fields (archaeologists, astronomers, mathematicians) have not given a final solution to the purpose of these dodecahedrons. They were defined differently, most often as candlesticks, measuring, geodetic or astronomical instruments, but also as parts of play sets, decorative or cult

objects with a symbolic representation of the universe. Roman dodecahedron from Deonica by Jagodina in Serbia is the easternmost specimen found to the present.

Translated by the author

Ивана М. ПОПОВИЋ

Београд

ПРОЛАМАЊЕ, АЖУРИРАЊЕ, *OPUS INTERRASILE*:
ТЕРМИНОЛОШКО-ТЕХНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ О
КАРАКТЕРИСТИКАМА ОТВОРЕНИХ ОРНАМЕНАТА НА
РИМСКОМ НАКИТУ

Апстракт: Отворени орнаменти добијени исецањем метала представљају један од карактеристичних мотива на римско-рановизантијском накиту, насталом у периоду од друге половине III до прве половине VII века, мада је тај вид украшавања био познат још у етрурском златарству. Различити облици украса, минђуше, медаљони, прстење, декорисани техником исецања метала, били су израђивани углавном од злата, а ређе од сребра, које због своје мекоће није било погодно за такав начин обраде. Отворени орнаменти подразумевају разне врсте мотива, изведених различитим златарским техникама, што је, у данас постојећим језицима, довело до термилошких разлика за тај начин украшавања. У домаћој стручној литератури дуго су били у употреби само термини *проламање* и *ажурирање*, а у новије време појављује се и назив *opus interrasile*. Тај термин је присутан у највећем броју светских публикација о овој тематици, мада постоје и различите локалне лингвистичке интерпретације. У англосаксонској литератури користе се термини *pierced-work* или *openwork*, у француској *à jour* или *ajouré*, а у немачкој *Durchbrucharbeit*. Недавно се за ову технику појавио и термин *diatrita*, настао на основу помена појединих мајстора у Теодосијевом и Јустинијановом кодексу, названих *diatretrarii*, а који су се бавили перфорацијом метала, стакла и, вероватно, другим специфичним вештинама. Репертоар мотива изведених исецањем златног лима, на накиту нађеном на тлу данашње Србије није изузетно богат. Но, веома је интересно праћење промена до којих је мотива током времена долазило на том накиту како у концепцији примене појединих мотива и њиховог места на одређеном украсу тако и у прихватању нових технолошко-декоративних тенденција, које су у златарству биле присутне током римско-рановизантијског периода.

Кључне речи: римски накит, проламање, ажурирање, *opus interrasile*, *diatrita*, рад жицом

Отворени орнаменти добијени исецањем метала представљају један од карактеристичних мотива на римско-рановизантијском накиту, насталом у периоду од друге половине III до прве половине VII века (Yourelanou 1999), мада је тај вид украшавања био познат још у етрурском златарству (Coche de la Ferté 1956: Pl. VIII). Различити облици украса, минђуше, медаљони, прстење, декорисани техником исецања метала, били су израђивани углавном од злата, а ређе од сребра, које због своје мекоће није било погодно за такав начин обраде. Иако су неки украсни предмети од бронзе, произведени у римском периоду, били декорисани отвореним орнаментима, овај вид украшавања постаје популаран тек у XI веку, када су многобројне иконе, корице црквених књига и олтарне преграде украшене на тај начин. Ову делатност је у свом трактату о металуршким орнаментишу записао монах Теофилијус (Theophilus: 148–149, Pl. XII). Будући да је повод за рад био налаз окова бронзане копче на ископавањима обављеним 2020. године на локалитету Равна (*Timacum Minus*) код Књажевца, у источној Србији, о којем ће у овој публикацији бити више речи у тексту др Софије Петковић, научног саветника и руководиоца поменутих ископавања, за сада је довољно рећи да декор на том предмету није добијен исецањем метала, већ пробијањем отвора помоћу шиљатих длета.

Отворени орнаменти подразумевају разне врсте мотива, изведених различитим златарским техникама длета, што је, у данас постојећим језицима, довело до термилошких разлика за тај начин украшавања. У домаћој стручној литератури дуго су били у употреби само термини *йроламање* и *ажурирање*, а у новије време појављује се и назив *opus interrasile* (Поповић / Поповић 1996), којим је Плиније (Plin. *NH* XII, 94) још у I веку н. е. описао украшавање неких вотивних круна. Тај термин је присутан у највећем броју светских публикација о овој тематици, мада постоје и различите локалне лингвистичке интерпретације. У англосаксонској литератури користе се термини *pierced-work* (Ogden and Schmidt 1990) или *openwork* (Deppert-Lippitz 1996), у француској *à jour* (Guiraud 1989) или *ajouré* (Aubin et al. 1999), а у немачкој *Durchbruchsarbeit* (Stolz 2006). Недавно се за ову технику појавио и термин *diatrita* (Yourelanou 1999), настао на основу помена појединих мајстора у Теодосијевом (*Cod. Th.* 13. 4. 2) и Јустинијановом кодексу (*Cod. Iust.* 10. 66. 1), названих *diatretrarii*, а који су се бавили перфорацијом метала, стакла и, вероватно, другим специфичним вештинама. У домаћој археолошкој литератури и пракси, термин *diatretra* употребљава се само за пехаре од стакла, чија је спољна површина мрежасто декорисана.

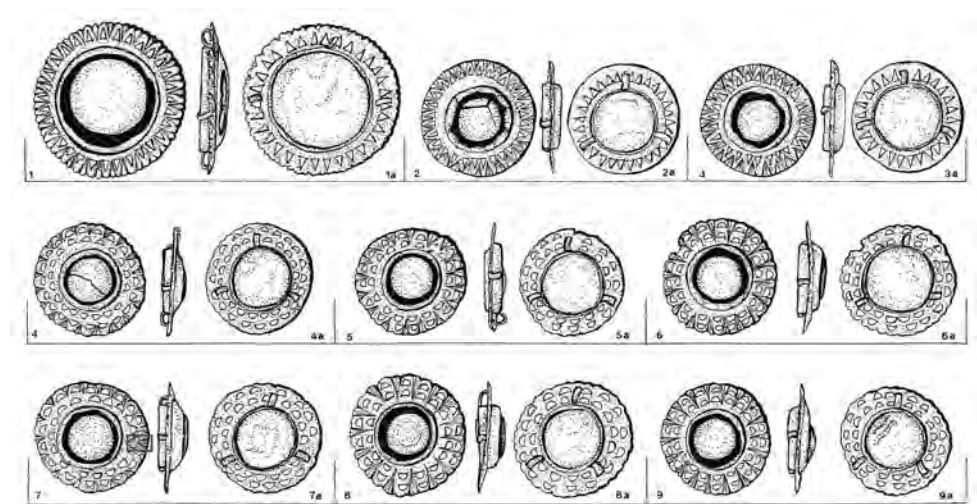
Избор отворених орнамената на римском накиту зависио је од врсте украса којем су били намењени, али и од тренутка када је израђиван, будући да се сам начин рада временом мењао. Међутим, полазиште за израду отворених орнамената на украсном предмету увек је било исто. Први корак је подразумевао формирање танког златног лима, за који се, судећи по анализама неких примерака касноантичког накита с отвореним орнаментима, употребљавало злато чистоће од 90% до 96%, за разлику од злата апсолутне чистоће, више од 97%, по закону коришћеног за израду новца. Чак иако су солиди употребљавани за накнадну израду накита, златари су истопљеном металу додавали

малу количину сребра или бакра, да би добили злато финоће од око 22 карата, на коме су изводили орнаменте, а за алке и копче био им је потребан метал финоће од 20 до 21 карата (Yeroulanou 1999: 16, note 9).

Златни лим су обрађивале посебне занатлије, *bractearii*, који су га помоћу кружних маљева доводили до жељеног степена дебљине. Затим је финим оруђем, писаљком, трасиран орнамент, да би потом започео процес перфорације орнамената на комаду воска или смоле оштрим гвозденим длетом (*ferrus incisorius*). У случајевима када је златни лим био веома танак, а орнамент сложен, једноставне рупе на металу бушене су само оштрим алаткама (Ogden and Schmidt 1990: 5–8). Златари су, веома брижљиво, сами правили свој алат тако што су гвозђе најпре загревали на високим температурама, а затим га потапали у хладну воду. Коришћени алат укључивао је длета различите дебљине сечива, да би одговарала потребама реализације жељеног орнамента (Theophilus: 93–95, 148). Следећа фаза у изради отворених орнамената на златном лиму одвијала се тако што је златар длетом вршио исецање метала око уцртаног мотива или је, када су празнине биле веће, а лим тањи, радио длетом са више слободе, вероватно уз помоћ чекића. Наредна етапа подразумевала је дотеривање изгледа орнамента, и то тако што су груби крајеви обрађивани турпијом кружног пресека (*ferrus ductilis*) (Theophilus: 148, 86). Уколико су око жељеног мотива били перфорирани само отвори на златном лиму, преостала површина се притискивала финим длетом, често троугластог пресека, да би се минимализовала могућност пробијања метала (Ogden and Schmidt 1990: fig. 12). Ипак, накит украшен отвореним орнаментима био је фрагилан, тако да је током коначне израде украса понекад долазило до његовог оштећења. Тако је на једном медаљону огрлице, нађене у крипти царског маузолеја у Шаркамену, подигнутог почетком IV века, приликом фиксирања кукица за провлачење ланца, на његовој задњој страни, а на рубу лежишта за пасту, оштећен део оквира на којем се налазио отворени орнамент у виду волуастих пелти. То је касније поправљено тако што су на том месту биле искуцане палмете, које међу собом нису биле раздвојене исецаним троугластим орнаментима (сл. 1.7, 9), што је био декоративни приступ примењен на централном, већем, и два мања медаљона исте огрлице (Popović and Tomović 1998: 303, fig. 16. 7; Popović 2005: 64, fig. 47. 7). Дакле, приликом поправке није коришћен мотив изведен отвореним орнаментима, већ једноставним искуцавањем. Један од начина да се обезбеди постојаност разуђеног отвореног орнамента био је и ојачавање краја за фиксирање S кукице за качење минђуше укрштеним тракама од златног лима, фиксираним на задњој страни, што је примењено на неким златним минђушама чија је украсна глава решена у облику сложене розете (сл. 2–6) (Поповић / Роровић 1996: кат. / cat. 97–100; Поповић / Роровић 1997: сл. / fig. 6, 7; Крунић и Игњатовић 2016: кат. 36, 39).

Репертоар мотива изведених исецањем златног лима, на накиту нађеном на тлу данашње Србије није богат уколико се пореди с украсима декорисаним на тај начин, а изведеним на накиту откривеном у западним провинцијама Царства. Но, веома је интересантно праћење промена до којих је током времена долазило на накиту из данашње Србије како у концепцији примене

појединих мотива и њиховог места на одређеном украсу тако и у прихватању нових технолошко-декоративних тенденција, које су у златарству биле присутне током римско-рановизантијског периода. За примере ће нам послужити накит из колекција Народног музеја у Београду, Музеја Крајине у Неготину, Музеја града Београда, Музеја Срема у Сремској Митровици, као и Завичајног музеја у Књажевцу, који баштини материјал са археолошких ископавања у Равни (*Timacum Minus*), која је спровео Археолошки институт у Београду. У римском златарству, отворени орнаменти су се у највећој мери примењивали на минђушама и на оквирима медаљона, а спорадично и на прстењу. Појасни језичак из околине Сремске Митровице (*Sirmium*) је изузетан примерак рановизантијског златарства који, заједно с неким украсима из ранијих периода, отвара питање комбиновања отворених оранамената с онима изведеним другим златарским техникама.

Сл. 1 Медаљони са композитне огрлице, Шаркамен, почетак IV века (цртеж: А. Премк)

Fig. 1 Medallions from the composite necklace, Šarkamen, beginning of the 1st century
(drawing: A. Premk)

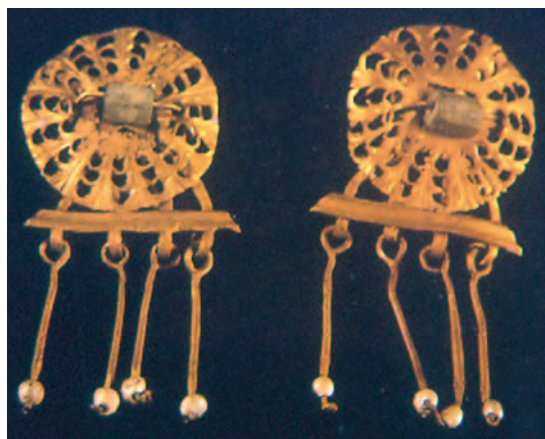
Међу минђушама насталим у средњем Подунављу током друге половине III и прве половине IV века доминирају оне с кружном главом, испод које може бити попречна трака на коју су окачени привесци, а качење за ухо се обављало помоћу кукице у облику латиничког слова S. У центру се налазило лежиште за полудраги камен, пасту или бисер, које је било фиксирано помоћу златне жице. Површина око лежишта била је украшена исецаним орнаментима, а декоративни систем се појављује у две варијанте. Једна од њих примењена је на минђушама код којих је украсна глава декорисана радијално распоређеним исецаним троугловима, као на примерку из Ушћа код Обреновца (Крунић и Игњатовић 2016: кат. 36) (сл. 2), понекад у комбинацији с волуристим пелтама. Тај тип минђуша нађен је на више локалитета у српском Подунављу, између осталих и у Сеони (Поповић / Popović 1996: кат. / cat. 93–96), али и на више налазишта у Бугарској, у Свиштову (*Novae*) (Прес и Чичикова

Сл. 2 Минђуша, Ушће код Обреновца, III век, Музеј града Београда, инв. AA 2389 (документација Музеја града Београда)

Fig. 2 Earring, Ušće near Obrenovac, 3rd century, Belgrade City Museum, inv. AA 2389 (documentation of the Belgrade City Museum)

1963: 63, обр. 3), Плевену (*Storgosia / Dianensium*) (Ковачева 1973: 52, обр. 4) и Русама (*Sexagina Prista*) (Ruseva Slokoska 1991: cat. 52). Другој варијанти припадају минђуше чије су украсне главе декорисане отвореним мотивом полумесечастог облика, односно волутастих пелти, у комбинацији с троугластим, кружним или неправилним отворима. Будући да су отворени орнаменти били радијално распоређени, обично у три низа (сл. 3), тај начин декорисања стварао је изглед розете на глави минђуше. Минђуше тог типа потичу с непознатих налазишта у српском Подунављу (Поповић / Роровић 1996: кат. / cat. 98–99;

Сл. 3 Минђуша, непознато налазиште, III век, Народни музеј у Београду, инв. 676/II (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 3 Earring, unknown site, 3rd century, National Museum in Belgrade, inv. 676/II (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Поповић / Роровић 1997: сл. / fig. 6), из Виминацијума (Поповић / Роровић 1996: кат. / cat. 97), Ниша (*Naissus*), с локалитета Лозни расадник (Јовановић 1978: кат. 1, сл. 60), из Сребренице (*Domavia*), с локалитета Градина (Miletić 1963: 25, kat. 50). Према информацији добијеној од др Бебине Миловановић, вишег

научног сарадника Археолошког института, на чему јој срдечно захваљујем, пар минђуша тог типа откривен је током археолошких ископавања 2020. године, у слободно укопаном гробу на локалитету Више гробаља у Виминацијуму. Посебно је занимљив пар минђуша (сл. 5) нађен у саркофагу на локалитету Орљево код Петровца на Млави (шира територија Виминацијума), на чијим су дискоидним главама ситни неправилни кружни отвори радијално изведени између крстасто распоређених пуних мотива у виду стилизованих копљастих листова, док се на попречној траци, с које висе привесци, налази стилизовани флорални отворени орнамент, састављен од срцоликих листова (Поповић / Роровић 1996: кат. / cat. 100). На минђуши с непознатог локалитета у Салаковцу, селу које се налази на широј територији Виминацијума (Крунић и Игњатовић 2016: кат. 39), отворени мотиви троугласто-срцоликих украса и волутастих пелти остављају пуне површине златног лима, тако да формирају композитне флоралне орнаменте у форми љиљана (сл. 6). Тај декоративни приступ чипкастог исецања метала омогућавао је низање отворених и пуних мотива, игру светлости и сенки, што су основне карактеристике технике *opus interrasile*. Истом визуелном ефекту блиско је и исецање метала које на пуним површинама златног лима формира мотив композитних пелти срцоликог облика (сл. 4), орнамент примењен на главама минђуша с непознатог локалитета у Подунављу (Поповић / Роровић 1996: кат. / cat. 99; Поповић / Роровић 1997: сл. / fig. 7). Будући да наведени украси углавном представљају случајне налазе или оне с недовољно познатим археолошким подацима о контексту, њихово хронолошко диференцирање није могуће поуздано утврдити, мада се на основу стилске анализе може претпоставити да минђуше прве варијанте претходе онима сврстаним у другу варијанту.

Сл. 4 Минђуша, непознато налазиште, III–IV век, Народни музеј у Београду, инв. 677/II (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 4 Earring, unknown site, 3rd–4th century, National Museum in Belgrade, inv. 677/II (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 5 Минђуша, Орљево, III–IV век, Народни музеј у Београду, инв. 680/II (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 5 Earring, Orljevo, 3rd–4th century, National Museum in Belgrade, inv. 680/II (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 6 Минђуша, Салаковац, III–IV век, Музеј града Београда, инв. AA 2641 (документација Музеја града Београда)

Fig. 6 Earring, Salakovac, 3rd–4th century, Belgrade City Museum, inv. AA 2641 (documentation of the Belgrade City Museum)

Отворени орнаменти, пре свега они у облику стилизованих троуглова, често су били декор између мотива палмета добијених искуцавањем. Такво декоративно решење највише је примењивано на оквирима медаљона, о чему сведоче многи њихови примерци с уметнутим гемама и камејама (Поповић / Popović 1996: кат. / cat. 142, 144; Поповић / Popović 2001: кат. / cat. 71, 80). Најбројнији су медаљони с уметнутим камејама на којима су, као део царске пропаганде, представљене бисте жена с фризурама типичним за царице из династија Антонина и Севера, мада се такав обичај протеже и до Константиновог

времена (Popović 2010: 203, 224) будући да су у Белој Паланки (*Remesiana*) откривене камеје с представом његове жене Фаусте (Поповић / Popović 2001: кат. / cat. 80), уметнуте у златни оквир украшен искуцаним палметама, између којих су отворени троугласти мотиви (сл. 7). Но, постоје и примери псеудоотворених орнамената на оквирима медаљона, који одају утисак исецања метала на самом накиту, мада се поступак израде орнаменталног оквира састојао од искуцавања низа раздвојених палмета, накнадно фиксираних за руб централног медаљона. Та техника је примењена на оквиру медаљона из Народног музеја у Београду (сл. 8), који чини рам за камеју на којој је приказана женска биста с фризуром карактеристичном за царицу Криспину (Поповић / Popović 1996: кат. / cat. 143; Поповић / Popović 1997: сл. / fig. 14; Yerouleanou 1999: 23, fig. 26). Понекад су, као што је то случај композитне огрлице са Шаркамена (сл. 9), медаљони украшени искуцаним палметама, између којих су исецани троугласти мотиви, били комбиновани с медаљонима декорисаним низовима отворених волутастих пелти (Popović and Tomović 1998: 303, fig. 16–19; Popović 2005: 64, fig. 47. 7, Pl. IV; Popović 2007: Abb. 9), што показује да су на самом почетку IV века оба орнаментална система била истовремено у употреби и коришћена на истом комаду накита.

Сл. 7 Камеја, Бела Паланка (*Remesiana*), прва половина IV века, Народни музеј у Београду, инв. 655/IV (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 7 Cameo, Bela Palanka (*Remesiana*), first half of the 4th century, National Museum in Belgrade, inv. 655/II (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 8 Камеја, непознато налазиште, II–III век, Народни музеј у Београду, инв. 1996/II (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 8 Cameo, unknown site, 2nd–3rd century, National Museum in Belgrade, inv. 1996/II (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 9 Композитна огрлица, Шаркамен, почетак IV века, Музеј Крајине Неготин, инв. 1030/8–9 (фото: Н. Борић)

Fig. 9 Composite necklace, Šarkamen, beginning of the 4th century, Museum of Krajina, Negotin, inv. 1030/8–9 (photo: N. Borić)

Мотив отворених волутастих пелти примењиван је и за украшавање рамена прстења, као што то показује украс (сл. 10) на прстену из крипте маузолеја у Шаркамену (Popović and Tomović 1998: 306, fig. 23 b, e; Popović 2005: 69–70, fig. 51. 2, Pl. V; Popović 2007: Abb. 10. 2). Међу собом везане волутасте пелте, изведене на пуним деловима златног лима, представљале су декор алке прстења с уметнутом гемом (сл. 11), откривеног с другим накитом у једном гробу у Костолу (*Pontes*), датованом у прву половину IV века (Поповић / Popović 2001: кат. / cat. 12). Рамена и део алке прстења с непознатог локалитета у Србији (сл. 12), датованог у прву половину IV века, красио је мотив текуће спирале (Поповић / Popović 2001: кат. / cat. 8), изведен исецањем метала око аплициране псеудотордиране златне жице. У свом пуном облику, без исецања метала, тај мотив је, између осталог, примењен и на прстену с почетка IV века, из царског маузолеја у Шаркамену (Popović and Tomović 1998: 305–306, fig. 23 a, d; Popović 2005: 69, fig. 51. 1, Pl. V; Popović 2007: Abb. 10. 2, с наведеним аналогијама).

Сл. 10 Прстен, Шаркамен, почетак IV века, Музеј Крајине Неготин, инв. 1030/5 (фото: Н. Борић)

Fig. 10 Finger ring, Šarkamen, beginning of the 4th century, Museum of Krajina, Negotin, inv. 1030/5 (photo: N. Borić)

Сл. 11 Прстен, Костол (*Pontes*), прва половина IV века, Народни музеј у Београду, Археолошки музеј Ђердапа у Кладову (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 11 Finger ring, Kostol (*Pontes*), first half of the 4th century, National Museum in Belgrade, Archaeological Museum Djerdap in Kladovo (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Сл. 12 Прстен, непознато налазиште, прва половина IV века, Народни музеј у Београду, инв. 745/IV (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 12 Finger ring, unknown site, first half of the 4th century, National Museum in Belgrade, inv. 745/IV (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Један од ретких примера разуђеног отвореног орнамента на украсима с тла Србије пружа сребрна фибула с двоструко преломљеним луком (Böhme 1972: 27–29; Petković 2010: 272–273, tip 33, varijanta G), нађена у гробу спаљеног покојника на локалитету Роптински поток у Равни (*Timacum Minus*) (Porović 2004: 228, fig. 4; Petković 2010: 272–273, sl. 108–109). Преломљени лук те фибуле орнаментисан је уметнутом правоугаоном сребрном плочицом, на којој је, у техници *opus interrasile*, на пуним деловима метала изведен орнамент у виду текуће спирале комбиноване са ситним листоликим мотивима, формирајући вреже (сл. 13). Иначе, примена технике *opus interrasile* на сребру је, услед мекоће тог метала, ретка (Ogden and Schmidt 1990: 10–11), а запажена је само на неким примерцима прстења (Marshall 1907: no. 1194, 1215). Најбољу аналогију за фибулу из Равне пружа златни примерак с локалитета Оштропатак (*Ozstrópatak*) у Словачкој, који је на горњој површини лука носио акламацију која изражава жељу за срећом, *VTERE FELIX*. Луксузне фибуле тог типа представљају царске донације, којима је Диоклецијан даривао заслужне службенике поводом својих јубилеја и тријумфа током боравака у Панонији и Мезији између 293. и 297. године (Porović 2004: 228). Иако официјелни производ, сребрна фибула из Равне, рађена према луксузнијем златном примерку с локалитета Оштропатак, највероватније је рад локалних мајстора, а на сложеном ор-

наменту, видљивом с обе стране плочице уметнуте на лук, уочавају се трагови сечива малих троугаоних длета којима су мотиви дорађивани (Роровић 2004: 229). Према информацији коју је добила др Софија Петковић (Petković 2010: 41, пар. 651), у Нишевцу (*Timacum Maius*) су нелегални копачи открили сребрну фибулу аналогну оној из Равне, али с уметнутом плочицом која је, по речима налазача, била позлаћена, а украшена је отвореним орнаментом састављеним од октогоналних перфорација које формирају мотив саћа (сл. 10 у раду С. Петковић у овој публикацији).

Сл. 13 Фибула, Равна (*Timacum Minus*), локалитет Роптински поток, крај III века, Завичајни музеј Књажевац (документација Завичајног музеја у Књажевцу)

Fig. 13 Fibula, Ravna (*Timacum Minus*), site Roptinski potok, end of the 3rd century, Regional Museum in Knjaževac (Documentation of the Regional Museum in Knjaževac)

На фибули из Равне, као и на другима с тла Србије, натписи изведени отвореним орнаментима нису присутни. Међутим, на једном тракастом златном прстену, гробном налазу из Виминацијума (*Viminacium*), исецање метала извршено је у оквиру петнаест правоугаоних поља, тако да су на пуним деловима златног лима изведени листолики орнамент и грчка слова која формирају акламацију са значењем *нека ми живи царица*, ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΖΗΝ ΜΟΥ (сл. 14). Прстен је датован у период од друге половине до краја IV века (Поповић / Роровић 2001: кат. / cat. 24).

Сл. 14 Прстен, Костолац (*Viminacium*), друга половина – крај IV века, Народни музеј у Београду, инв. 112/IV (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 14 Finger ring, Kostolac (*Viminacium*), second half – end of the 4th century, National Museum in Belgrade, inv. 112/IV (Documentation of the National Museum in Belgrade)

Псеудоотворени орнаменти, односно они рађени златном жицом која формира различите мотиве с отвореним површинама (*wire work*), заступљени су већ од III века на накиту нађеном на тлу Србије. На прстену с непознатог

налазишта, златна жица формира текућу спиралу (Поповић / Роровић 2001: кат. / cat. 23), на копчи из Дубравице (*Margum*) образоване су пелте с волутасто завршеним крајевима (Поповић / Роровић 2001: кат. / cat. 62), мотив који је примењен и на сребрној позлаћеној огрлици из Виника код Ниша (*Naissus*) (Јовановић 1978: 47, kat. 9, sl. 81). Извођење мотива златном жицом настављено је и у рановизантијском периоду, тако да су копча и привезак огрлице из Вишњице (*Octavum*) (сл. 15) богато украшени наспрамно постављеним пелтама с волутасто завршеним крајевима, рађеним у овој техници (Поповић / Роровић 2001: кат. / cat. 61).

Сл. 15 Огрлица, Вишњица (*Octavum*), VI–VII век,
Народни музеј у Београду, инв. 1115/IV
(документација Народног музеја у Београду)
Fig. 15 Necklace, Višnjica (*Octavum*), 6th–7th century,
National Museum in Belgrade, inv. 1115/IV
(Documentation of the National Museum in Belgrade)

Међутим, употреба правог отвореног орнамента добијеног исецањем метала настављена је и током рановизантијског периода, у луксузним златарским радионицама где се *opus interrasile* користио и на украсима који су својим обликом били намењени варварској, пре свега аварској популацији. Тако су на сегментима златне појасне гарнитуре из Чалме, у околини Сремске Митровице (*Sirmium*) (Поповић / Роровић 1997; Роровић 2017: 215–237), чипкасто исецани геометријски и четворолисни орнаменти попуњавани ситним комадима стакла плаве и тиркизне боје (сл. 16), стварајући изглед мозаика, што пружа колористички ефекат сличан оном на копчи аварског појаса с локалитета Кунбабоњи (*Kunbábony*) (Tóth and Horváth 1992: Taf. 1). Иначе, уметање разнобојног стакла или полудрагог камења унутар орнамената изведених *opus interrasile* техником,

у римском златарству је крајње неуобичајено будући да сами чипкасто исецани мотиви стварају снажан визуелни ефекат, мада комбиновање полудрагог камена, гема или тордиране жице, као засебних декоративних елемената на накиту орнаментисаном чипкастим исецањем златног лима, у касноантичко-рановизантијском златарству постаје све доминантније (Yeroulapaou 1999: 31–32, 77–107). То потврђују и сегменти појаса из околине Сирмијума, на којима се, на површинама са чипкасто исецаним орнаментима налазе лежишта с уметнутим стаклом мркоцрвене, светлоплаве и тамноплаве боје (Поповић / Поповић 1997: сл. / fig. 31–37; Поповић 2017: Pl. 2–9). Међутим, будући да је сирмијумска појасна гарнитура израђена по аварском укусу, колористички ефекат је требало да задовољи захтеване стилске тенденције, које су подразумевале и другачији визуелни утисак орнамената изведених *opus interrasile* техником. Тако је, уметањем делова двобојног стакла, створен изглед мозаика који доминира сликом чипке добијене исецањем златног лима.

Сл. 16 Појасни језичак, Чалма, околина Сремске Митровице (*Sirmium*), крај VI – почетак VII века, Музеј Срема, Сремска Митровица (фото: Н. Борић)

Fig. 16 Belt strap-end, Čalma, vicinity of Sremska Mitrovica (*Sirmium*), end of the 6th – beginning of the 7th century, Museum of Srem, Sremska Mitrovica (photo: N. Borić)

Кратак преглед карактеристичног накита с тла Србије, декорисаног отвореним орнаментима, показује да се такав начин украшавања примењује на минђушама, медаљонима, прстењу, фибулама и појасним гарнитурама, насталим у периоду од друге половине III до прве половине VII века. Иако репертоар тих мотива није богат, а састоји се, у највећем броју случајева, од исецаних троуглова и волутастих пелти, поједини примерци украса, као што су неке минђуше с непознатих локалитета у Подунављу, фибула из Равне и сегменти појаса из околине Сирмијума, носе разуђен декор изведен *opus interrasile* техником, који подразумева комбинацију више мотива добијених исецањем златног, односно сребрног лима. У том контексту треба поменути фибулу из Равне (*Timacum Minus*) (сл. 13), на којој су орнаменти изведени на сребрном лиму, што је изузетно ретко, а сама фибула сведочи да су те fine технике исецања метала биле познате и локалним мајсторима. Они су вероватно изради-

ли и фибулу с позлаћеном плочицом на којој је изведен орнамент у виду саћа, а која је нађена у Нишевцу (*Timacum Maius*). Моруће је претпоставити да се израда фибула с важних локалитета на путу *Ratiaria–Naissus*, *Timacum Minus* и *Timacum Maius* може повезати с делатношћу занатлија из атељеа у оближњем Наису (*Naissus*), граду у коме су тореутске радионице имале дугу традицију, тако да су њихови мајстори повремено били ангажовани и за израду предмета намењених официјелној употреби приликом прослава царских јубилеја (Поповић / Popović 2013: 169–170).

Декоративни приступ на накиту нађеном на тлу Србије разликује се по томе да ли су примењени отворени мотиви троуглова и волутастих пелти (сл. 2, 3, 5, 7, 9, 10) или чипкасто обрађени делови златног или сребрног лима, на коме су формиране сложене пелте и спирале, добијене исецањем лима око и унутар њих (сл. 6, 11–14). Међутим, колико нам је познато, у савременој стручној литератури не постоје термилошке усаглашености између та два концепцијски и визуелно различита орнаментална поступка, мада је у англосаксонској литератури предложено да се једноставно исецање мотива означи као *simple chisel-cut openwork*, док би рад којим се на златном лиму формирају разни орнаменти око којих је исецан метал носио назив *pierced work technique* (Ogden and Schmidt 1990: 5–8, fig. 1–2). Посебне термилошке одреднице не постоје ни за технику која подразумева извођење различитих мотива аплицирањем златне жице око које је златни лим исецан. Тај начин обраде примењен је на прстену с непознатог локалитета, на чијем рамену и алци је аплицирана псеудотордирана златна жица у виду текуће спирале, око које су површине златног лима потом исечене (сл. 12). Визуелни ефекат тог начина украшавања накита сличан је оном који пружају мотиви добијени директним аплицирањем златне жице у оквиру слободних простора на украсу (сл. 15), што је у англосаксонској терминологији препознато као *wire work*.

Најраспрострањенији облик накита украшеног отвореним орнаментима представљају златне минђуше с украсном главом кружне форме, на којој се налазе отворени троугласти мотиви, понекад комбиновани с волутастим пелтама, такође изведеним исецањем златног лима. Минђуше тог типа налажене су на многим локалитетима у средњем и доњем Подунављу. Концентрација налаза таквих минђуша, али и оних са сложенијим украсом који формира розете састављене од више или мање сложених пелти, уочљива је на ужој и широј територији Виминацијума, па можемо претпоставити да су се у том граду налазиле радионице у којима су произвођене.

Гробни налаз с једне од некропола у Виминацијуму представља и тракасти златни прстен на коме су, у оквиру петнаест правоугаоних поља, исецањем околног метала изведени листолики орнамент и грчка слова која формирају акламацију којом се жели дуг живот царици, *BACILEIA ZHN MOY* (сл. 14). Будући да услови налаза тог прстена нису познати, иако је његово датовање у период између друге половине и краја IV века извесно, отворено је питање да ли је он локални производ или импорт. У прилог првој претпоставци ишао би податак да су на налазиштима дуж река Саве и Дунава и његових притока веома чести налази појасних апликација од бакарних легура, саставље-

них од слова која формирају акламацију којом се жели срећа, *VTERE FELIX*. Чак дванаест фрагмената појасних апликација са словима те акламације, добијеним исецањем околног металног лима, а датованих у другу половину II и прву половину III века, откривено је на некрополама у Виминацијуму (Redžić 2009: 155–162). Но, имајући у виду да су разне акламације, изведене различитим техникама, уобичајене на римском накиту, од којих су оне с поруком о добрим жељама често изведене у форми отворених орнамената (Yeroulanou 1999: 165–166), локална производња поменутог златног прстена остаје у домећу хипотезе. Наравно, мора се водити рачуна о чињеници да постоји знатна хронолошка разлика између израде бронзаних појасних апликација и златног прстена, иако оба украса носе акламације суштински сличног садржаја. При том се такође мора узети у обзир хетерогеност демографске слике Виминацијума, која сведочи о популационим кретањима, а истовремено упућује на различите културне и трговинске утицаје.

ИЗБОРИ / SOURCES

Plin. NH

C. Plini Secundi, *Naturalis Historiae Libri XXXVII*, Vol. I–VI, L. Ian et C. Mayhoff, eds., Stutgardiae, 1967–1970.

Theophilus

Theophylus Presbyter, *De diversis artibus*, trans. J. Hawthorne and C. S. Smith, *On Divers Arts. The Treatise of Theophilus*, Chicago, 1963.

Cod. Iust.

Corpus Iuris Civilis, 3 vol. (I *Institutiones, Digesta*; II *Codex Iustinianus*; III *Novellae*), P. Kruger, T. Mommsen, T. Schoell, G. Kroll, eds., Berlin 1954.

Cod. Th.

Theodosiari Libri XVI cum Constitutionibus Simonidianus, T. Mommsen, P. M. Meyer, P. Krueger, eds., 2. *Leges*, Berlin 1962; engleski prevod: C. Pharr, Princeton 1952.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aubin, G. et al. 1999

Le trésor de Vaise à Lyon (Rhône), Lyon: Service régional de l'archéologie.

Böhme, A. 1972

Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* 29: 1–149.

Guiraud, H. 1989

Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule, *Gallia* 46: 173–211.

Deppert-Lippitz, B. 1996

Ancient Gold Jewelry at the Dallas Museum of Art, Dallas: Dallas Museum of Art.

Jovanović, A. 1978

Nakit u rimskoj Dardaniji (Summary: *Jewelry in the Roman Dardania*), Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Ковачева, Т. 1973

Погребение от гр. Плевен (III в.), *Археологика* 2: 49–55.

Крунић, С. и Игњатовић, М. 2016

Римски накити у Београду, Београд: Музеј града Београда.

Marshall, F. H. 1907

Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, London: British Museum.

Miletić, N. 1963

Nakit u BiH od kasne antike do novijeg doba, Sarajevo: Zemaljski muzej.

Ogden, J. M. and Schmidt, S. 1990

Late Antique Jewellery. Pierced Work and Holloee Beaded Wire, *Jewellery Studies* 4: 5–12.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e. (Zusammenfassung: *Römische Fibeln in Serbien von 1. bis 5. Jn. nach Chr.*), Posebna izdanja 50, Beograd: Arheološki institut.

Поповић, И. / Popović, I. 1996

Римски накији у Народном музеју у Београду. II Златни накији = Popović, I., *Les bijoux romains du Musée national de Beograd*. II *Les bijoux d'or*, *Антика* = *Antiquité* VI/2, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. / Popović, I. 1997

Ремек-дела римских златара. Збирка Народног музеја у Београду = Popović, I., *Masterpieces of Roman Goldsmiths. The National Museum Belgrade Collection*, Из ризнице Народног музеја у Београду 1 = *The National Museum Belgrade Treasury* 1, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. / Popović I. 1997a

Златни аварски појас из околине Сирмијума = Popović, I., *Golden Avarian Belt from the Vicinity of Sirmium*, Монографије = *Monographs* 10, Посебна издања = *Monographs* 32, Београд: Народни музеј, Археолошки институт.

Поповић, И. / Popović, I. 2001

Касноантички и рановизантијски накији од злата у Народном музеју у Београду = Popović, I., *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade*, *Антика* = *Antiquity* 8, Београд: Народни музеј.

Popović, I. 2004

Specific Variants of Gold and Silver Early Zwiebelknopf Fibulae from Eastern Serbia, *Сџаринар* (н.с.) 53–54 (2003–2004): 225–239.

Popović, I. 2005

The Find of the Crypt of the Mausoleum: Golden Jewellery and Votive Plaques, in: *Šarkamen (Eastern Serbia): A Tetrarchic Imperial Palace. The Memorial Complex*, I. Popović, ed., *Monographs* 45, Belgrade: Archaeological Institute, 59–82.

Popović, I. 2007

Šarkamen. Residenz und Gedenkkomplex aus der Zeit der Tetrarchie, in: *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in*

Serbien, U. Brandl, M. Vasić, eds., Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 80–95.

Popović, I. 2010

Roman Cameos with Representation of Female Bust from Middle and Lower Danube, *Glyptique romaine, Pallas. Revue d'études antiques* 83: 203–224.

Поповић, И. 2013

Sirmium и *Naissus* као центри израде, тезаурисања и дистрибуције предмета од племенитих метала, у: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј, 162–172.

Popović, I. 2013

Sirmium and *Naissus* as Centres for the Manufacture, Thesaurization and Distribution of Objects Made of Precious Metals, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Christianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, I. Popović, B. Borić-Brešković, eds., Belgrade: National Museum, 162–172.

Popović, I. 2017

Les objets du «style byzantine d'exécution» provenant de l'environ de *Sirmium*, in: *Sirmium à l'époque des Grandes Migrations*, I. Popović, M. Kazanski, V. Ivanišević, eds., Monographies 53, Paris: Collège de France – CNRS-Centre de recherche d'histoire et civilization de Byzance; Monographie 60, Institut archéologique Belgrade, 215–237.

Popović, I. and Tomović, M. 1998

Golden Jewellery from the Imperial Mausoleum at Šarkamen (Eastern Serbia), *Antiquité tardive* 6: 287–312.

Прес, Л. и Чичикова, М. 1963

Българско-полски разкопки в Нове през 1960 и 1961 г., *Археология* 2: 59–67.

Redžić, S. 2009

Vtere Felix Belt Sets on the Territory of Viminacium (Резиме: Појасне гарнитуре Vtere Felix са територије Виминацијума), *Сџаринар* (н.с.) 58 (2008): 155–162.

Ruseva-Slokoska, Lj. 1991

Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia, Sofia: Cromwell.

Stolz, Y. 2006

Eine kaiserliche Insignie ? Der Juwelenkragen aus dem so genannten Schatzfund von Assiūt, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 53: 521–577.

Tóth, E. and Horváth, A. 1992

Kunbábony, Das Grab eines Awarenkhagans, Kecskemét: Museumsdirektion der Selbstverwaltung des Komitats Bács-Kiskun.

Coche de la Ferté, E. 1956

Les bijoux antiques, Paris: Presses Universitaires de France.

Yeroulanou, A. 1999

Diatrita. Gold pierced-work jewellery from the 3rd to the 7th century, Athens: Benaki Museum.

OPENWORK, AJOURÉ, *OPUS INTERRASILE*: TERMINOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL DILEMMAS ABOUT THE ORNAMENTAL DESIGN WITH OPENINGS ON THE ROMAN JEWELRY

SUMMARY

Ornamental design with openings achieved by cutting-out metal represent one of the distinctive motifs in the decoration of the Roman-Early Byzantine jewelry produced from the second half of the 3rd to the first half of the 7th century, although this type of decoration had been known already in the Etruscan goldsmithery. Various types of adornments including earrings, medallions and finger rings decorated using the technique of cutting-out metal were mostly made of gold, rarely of silver, as silver because of its softness was not suitable for such a technique. The ornamental designs with openings include diverse types of motifs executed using different goldsmithery techniques and that resulted in the terminological differences for such a type of ornamentation in the modern languages. Only the terms *openwork* and *ajouré* were in use in the Serbian archaeological literature for rather long time and the term *opus interrasile* has been also introduced in recent times. That term is used in the largest number of the worldwide publications regarding this subject, but various local linguistic interpretations are also in use. Thus, terms *pierced-work* or *openwork* are used in the Anglo-Saxon literature, terms *à jour* or *ajouré* are used for that technique in the French literature and term *Durchbrucharbeit* is used in German literature. Also the term *diatrita* was introduced for that technique quite recently. It originates from certain artisans mentioned in the Theodosius' and Justinian's codex as *diatretrarii* and they were specialists in perforating metal, glass and probably other special crafts. The repertoire of motifs on the jewelry discovered in the present-day Serbia that were executed by cutting-out gold sheets is not exceptionally abundant. Nevertheless, it is interesting to follow the chronological changes taking place on that jewelry both regarding the concept of use of certain motifs and their position on the given ornamental pieces, and also in accepting new technological and ornamental tendencies in the goldsmithery during the Roman-Early Byzantine period. Despite the fact that the repertoire of these motifs is not rich and consists mostly of the cut-out triangles (fig. 2) and volute-shaped *peltae*, certain jewelry pieces, like the earrings from the unknown site in the Danube basin (figs. 3, 4), from Orlevo (fig. 5) and from Salakovac (fig. 6), fibula from Ravna (fig. 13), and segments of the belt from the vicinity of Sirmium (fig. 16), have intricate ornament executed in the *opus interrasile* technique that comprises combination of many motifs created by cutting-out gold or silver sheets. Within that context should be mentioned the fibula from Ravna with ornaments executed on the silver sheet, that is exceptionally rare and fibula itself bears witness that even local craftsmen were familiar with these refined techniques of cutting-out metal. However, the jewelry decorated by cutting-out metal sheet was prone to damage, so the pieces have sometimes been subsequently repaired, as it could be seen on the medallion from the composite necklace discovered in the imperial mausoleum at Šarkamen (figs. 1, 7, 9). Instead of the damaged volute-shaped *peltae* there were executed triangular motifs used on some medallions from the same necklace, but mostly on the frames of the medallions with inlaid gems and cameos (fig. 7). Such cameo settings had sometimes been made separately and fixed later, so it is not the case of genuine openwork ornaments (fig. 8). The designs with openings on the finger rings appear as the volute-shaped *peltae* (figs. 10, 11), running spirals (fig. 12) and the acclamations using

the Greek letters and honoring the empress (fig. 14). The *wire work* using gold wire and being used from the second half of the 3rd century to the Early Byzantine period (fig. 15) also imitates the genuine openwork ornaments. The segments of the gold belt from the vicinity of *Sirmium* (fig. 16) manufactured in the exclusive Early Byzantine workshop were made according to the Avaric taste. Thus the inlaying of bicolored glass in the openwork settings resulted in the mosaic appearance, which overshadowed the lace aspect obtained by cutting-out gold sheet as the basic characteristic of the *opus interrasile* technique.

Софија А. ПЕТКОВИЋ

Археолошки институт, Београд

НОВИ НАЛАЗ ДЕЛА ПОЈАСНЕ ГАРНИТУРЕ УКРАШЕНЕ
АЖУРИРАЊЕМ
ИЗ РАВНЕ (*TIMACUM MINUS*)

Апстракт: Приликом археолошких истраживања централне грађевине (*principia*) у унутрашњости утврђења *Timacum Minus* у Равни код Књажевца, 2020. године откривен је део појасне гарнитуре, оков од легуре бакра, украшен у техници ажурирања. Мрежасти украс средишњег дела правоугаоног окова, с волутама и палметом на једном крају, састоји се од крстастих перфорација. Налаз потиче из слоја нивелације старијег хоризонта, који је претходио грађевинским активностима у IV веку. На простору данашње Србије, аналогни налази су ретки и углавном потичу с некропола Виминацијума, а по два примерка су из Сингидунума и утврђења Равна – *Camps* на дунавском лимесу. Ти предмети су већином откривени у археолошким целинама из друге половине II и прве половине III века. Занимљиво је да из једног гроба кремираног покојника из Тимакум Минуса (гроб I, некропола Ропински поток) потиче уникатна коленаста сребрна фибула, с луком украшеним мотивом врежа у техници *opus interrasile*, док су у Нишевцу (*Timacum Maius*) илегални копачи открили аналогну фибулу с луком на који је уметнута сребрна позлаћена плочица, украшена у истој техници мотивом саћа. Фибула из гроба у Равни датује се у другу половину III века. Све то показује да су лични предмети украшени у техници ажурирања и *opus interrasile* били омиљени у III веку међу локалном елитом у области Горњег Тимока. Тако луксузне делове одеће, појасне гарнитуре и фибуле, могли су да приуште само припадници вишег социјално-економског статуса, који су били из војничког staleжа. Може се претпоставити да су делови појасних гарнитура, фибуле и накит украшени ажурирањем били израђивани у неком већем занатском центру Горње Мезије, највероватније у Наису.

Кључне речи: *Timacum Minus*, *Timacum Maius*, Горња Мезија, ажурирани украс, *opus interrasile*, појасне гарнитуре, фибуле, локална елита у области Тимока

Археолошка ископавања утврђења *Timacum Minus* у селу Равни код Књажевца обновљена су, после више од две деценије, 2019. године. Она су дефинисана као систематска заштитна истраживања, чији је циљ презентација тог значајног римског налазишта. Ископавања су вршена на простору јужне капије фортификације и северног зида велике јавне грађевине у средишту утврђења (сл. 1).

Сл. 1 Утврђење *Timacum Minus*, поглед из ваздуха 2020. године
(документација Археолошког института, Београд)

Fig. 1 The fortification of *Timacum Minus*, air view in 2020
(Documentation of Institute of Archaeology, Belgrade)

Грађевина, раније протумачена као житница (*horreum*) (Петровић и Јовановић 1997: 21), чија јужна фасада гледа на портик главне улице (*decumanus*), новијим истраживањима, пре свега геофизичком проспекцијом, дефинисана је као *principia* (сл. 2).

Сл. 2 Зграда принципије, поглед с југоистока 2009. године
(фото: С. Милутиновић Летећи)

Fig. 2 The building of principia, a view from the southeast in 2009
(photo: S. Milutinović Leteći)

Timacum Minus је једно од најстаријих римских утврђења у Србији, а без сумње најстарији центар романизације ван римског лимеса на Дунаву. Настало је најкасније у последњој трећини I века н.е., на месту насеља аутохтоног становништва (Petrović 1995: 31–32; Стојић и Илијић 2011: 88–91). Прво утврђење је имало бедеме од палисаде и набоја са, највероватније, дрвеним кулама. Његови остаци су констатовани на простору североисточне куле и јужне капије млађих фаза тврђаве, од чврстог материјала. Такође, ров дуж источне стране утврђења (*fossa*) можда потиче из I века (Petrović 1995: 40; Petković et al. 2005: 13; Petković et al. 2021: sl. 6).

Прва војна посада Тимакум Минуса била је коњичка кохорта *I Thracum Syriaca*. Та кохорта, стационирана у утврђењу почетком владавине цара Веспасијана, најкасније 71. године, учествовала је у Трајановим дачким ратовима и пребачена је средином II века у Трансмариску у Доњој Мезији. Једно краће време (85–86. године), заједно с кохортом *I Thracum Syriaca*, посаду утврђења *Timacum Minus* чинила је и кохорта *I Montanorum*, пребачена из Паноније да би учествовала у Домицијановим дачким ратовима (Petrović 1995: 44).

Најновији налаз фрагмента опеке с печатом кохорте *I Cretum* отвара питање могућег стационирања ове јединице у Тимакум Минусу (сл. 3).¹

Сл. 3 Фрагмент опеке с печатом кохорте *I Cretum*:
а) фотографија, б) цртеж (фото и цртеж: С. Петковић)

Fig. 3 A brick fragment with a stamp of *cohors I Cretum*:
а) photo, б) drawing (photo and drawing: S. Petković)

У време Трајанових ратова против Дачана, 101–106. године, изграђено је прво камено утврђење, а затим су уследиле још две обимне реконструкције, једна средином III века, после готских упада, и друга за владавине цара

¹ Фрагмент опеке пронађен је 2020. године, у сонди 5/20, са спољне стране северног зида принципије, у слоју С. На опеци је утиснут правоугаони печат на коме је инверзни рељефни натпис [CO]H I • CRETV •

Валентинијана и Валенса, између 364. и 378. године. Утврђење је све то време задржало оријентацију исток–запад и димензије 144 × 112 m. Такође, у том периоду гарнизон је чинила кохорта *II Aurelia Dardanorum (equitata milliaria)* (Petrović 1995: 44–45; Petković et al. 2005: 13).

Постоје индиције да је посаду касноантичког утврђења, обновљеног после Хадријанопољске битке, чинио део коњичке јединице *pseudocomitatenses Timacenses auxilarii*, која је била распоређена по утврђењима дуж путева у области Тимока (Petrović 1995: 34, 45; Петровић 1997; Petković 1999: 223–227).

Треба нагласити да су коњичке јединице (*cohortes equitatae*) чиниле посаду Тимакум Минуса од његовог настанка све док није уништен у инвазији Атилиних Хуна у Подунавље 441–443. године (Petrović 1995: 32; Petković et al. 2005).

Од средине II до последње четвртине IV века, *Timacum Minus* је био значајан археометалуршки центар Горње Мезије, касније Приобалне Дакије (Petrović 1996: 195–199; Petković 2009: 193–195). То је уједно било и време формирања цивилног насеља јужно и североисточно од утврђења, као и некропола западно и северозападно. У насељу је посредно, епиграфским натписима, потврђено постојање бар три храма, посвећена Јупитеру, Дијани и Марсу. На основу епиграфских споменика, у Тимакум Минусу је посведочено поштовање и других божанстава, као што су Ескулапије, *Deus Invictus* (Митра), Сабазије, Херкул, Салус, Хера, а посредно, преко камене пластике, и Дионис, Венера, Фортуна, Јупитер Долихен, Изиде, Серапис и Трачки коњаник (Petrović 1995: 42; Петровић и Јовановић 1997: 61–65, кат. 5–7.9, 11, 14–15, 18; Petković et al. 2005: 16–17; Petković et al. 2021: сл. 5).²

Осим храмова, у насељу су археолошким ископавањима констатована два римска купатила, *balneum*, североисточно од утврђења, и терме у оквиру луксузног стамбеног објекта (*villa urbana*), југозападно (Petković et al. 2005: 16; Bjelić 2020: 164–168; Bjelić i Nikolić 2020: 182–183).

Такође, јужно од утврђења откривени су делови стамбених и економских објеката (Петковић и Илијић 2012: 156–166).

После Хадријанопољске битке и варварских пустошења Приобалне Дакије у последњим деценијама IV века, цивилно насеље је престало да постоји, а преостало становништво се повукло у утврђење (Петковић и Илијић 2012: 167–168).

Грађевина у средишњем делу утврђења *Timacum Minus (principia)* истраживана је у два наврата, у кампањама 1978–1979. и 1983–1991. године. Ископавања су била мањег обима, тако да су откривени источни, јужни и западни зидови грађевине и западни део северног зида. Такође, откривен је део портика декумануса дуж јужне фасаде. Унутрашњост грађевине истражена је у њеном западном делу и дуж унутрашњег лица јужног зида у источном делу, до нивоа пода из IV века (ниво b). Тој фази принципије следила је обнова с краја IV или из прве половине V века, када је унутрашњост подељена низом највероватније дрвених стубо-

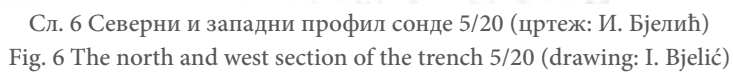
2 Изгубљени олтар посвећен Марсу Кампестрису, кога је видео Вулић, пронађен је у темељима срушеног објекта у селу Равни 2019. године. Тај налаз, уз остале жртвенике посвећене Марсу, можда указује на постојање коњичког вежбалишта (*campsa*) са светилиштем овог божанства (Petrović 1995: 65–68, пос. 6–9; Петровић и Јовановић 1997: 21). Кампса до сада није откривена археолошком проспекцијом простора око утврђења.

ва, за чије базе су коришћени камени надгробни и вотивни споменици (ниво а). Та, уједно последња фаза грађевине страдала је у пожару средином V века, у хунској најезди 441–443. године, када је уништено и напуштено и читаво утврђење (Petković and Ilijić 2014: 58–59, Plan 1, fig. 4). Током прве половине V века, принципа је заиста могла бити коришћена као складиште хране, *horreum*, о чему сведочи и већа количина угљенисаних житарица откривена у тој фази.

Сл. 4 *Timacum Minus*, геофизички снимак: а) све фазе градње у унутрашњости утврђења, б) две фазе грађевине принципије (документација Археолошког института, Београд)

Fig. 4 *Timacum Minus*, a geophysical survey: а) all building phases inside the fortification, б) Two phases of the building of *principia* (Documentation of Institute of Archaeology, Belgrade)

Међутим, геофизичка проспекција унутрашњости утврђења из 2010. године открила је тлоцрт грађевине у средишту фотификације, показавши њену скоро два пута већу површину, као и разуђен план, а што је најважније, бар две фазе градње: млађу из IV века, делимично откривену ископавањима, и фазу старију од IV века (сл. 4).³

Као што је већ наведено, археолошка истраживања на простору принципије обновљена су 2020. године, у циљу откривања читавог северног зида грађевине и дела њене унутрашњости дуж тог зида. Ископавања су започета од откривеног североисточног угла принципије,⁴ на правцу северног зида, у сонди 5/20, оријентације север–југ, димензија 5,5 × 4 m. Очекивано, читавом ширином сонде констатован је северни зид објекта, као и део зиданог ступца, пиластра, на његовој северној фасади. Зид је био ширине 1,20 m, а пиластар је квадратне основе, странице од 0,95 m. То је одговарало раније ископаном западном делу тог зида, на коме су констатована три таква пиластра на спољашњем лицу. Примењена техника зидања је *opus mixtum* (сл. 5).

Стратиграфија културних слојева у сонди 5/20 је следећа (сл. 6):

- површински слој хумуса са вегетацијом;
- слој А, ▼ 195,36–195,04 m, тамномрка растресита земља с мало грађевинског шута;
- ниво а, ▼ 195,04–194,72 m, ниво од ломљеног камена и облутака заливених кречним малтером – калдрма, северно од северног зида принципије;
- слој В, ▼ 194,72–194,12 m, мрка растресита земља са спољашње и унутрашње стране северног зида принципије;
- слој С, ▼ 194,12–193,60 m, сивомрка растресита земља с прослојцима грађевинског шута и запеченом земљом, пепелом и гаром;
- слој D, од ▼ 193,50 m, жућкастомрка песковита земља.

На основу археолошких налаза, пре свега фрагмената керамичких и стаклених посуда, слој А се може датовати у прву половину V века, а одговара нивоу а, који је настао крајем IV – почетком V века.

Слој В, који одговара млађој фази принципије, формиран је од нивоа сокла северног зида грађевине, на основу налаза, током IV века. Пошто је грађевина принципије реконструисана у већем обиму, време када је настала та фаза може се повезати с обновом утврђења у време цара Валентинијана и Валенса (364–378. године).

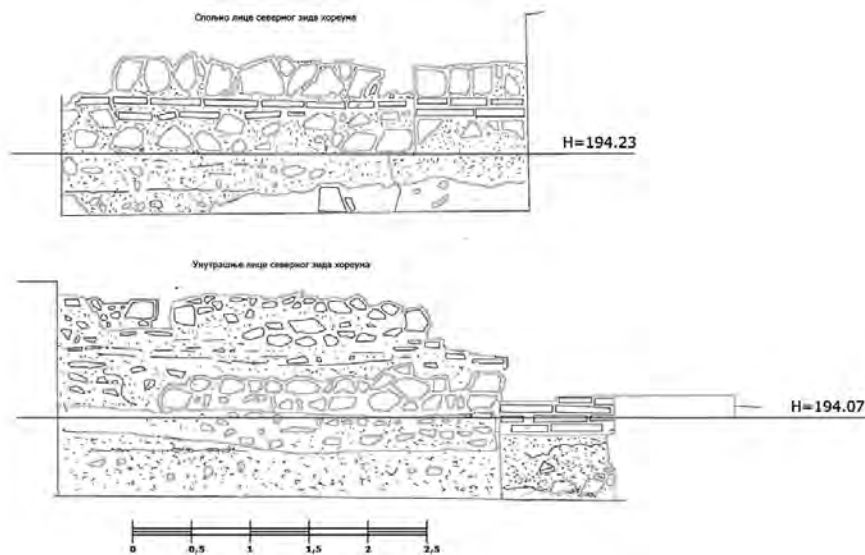
Слој С је у ствари нивелациони слој старије фазе принципије, у коме су откривени налази ширег хронолошког распона, од II до IV века. У тај слој је укопана темељна зона северног зида млађе фазе принципије. Проблем је што старија фаза принципије никада није истраживана, тако да у овом тренутку

3 У марту 2010. године, у оквиру сарадње Археолошког института и Римско-германске комисије Немачког археолошког института, под руководством Софије Петковић и Герде фон Билон, извршена је геофизичка проспекција унутрашњости и непосредне околине утврђења *Titasum Minus*. Видети у Илијић 2011: 83–85.

4 Напомињемо да је то североисточни угао откривеног дела принципије, која се, као што се види на геофизичком снимку основе, шири ка истоку.

на знамо њену хронологију. Можемо претпоставити да је настала средином III (III фаза утврђења) или почетком II века (II фаза утврђења).

Ископавањима 2020. године, у темељној зони северног зида принципије, као и у североисточном углу, откривени су трагови старијих зидова, који су се пружали у правцу исток–запад, иако то није могло бити поуздано утврђено због мале истражене површине (сл. 7).

Сл. 7 Спољно и унутрашње лице северног зида принципије у сонди 5/20
(цртеж: И. Бјелић)

Fig. 7 The inner and outer face of the northern wall of *principia* in the trench 5/20
(drawing: I. Bjelić)

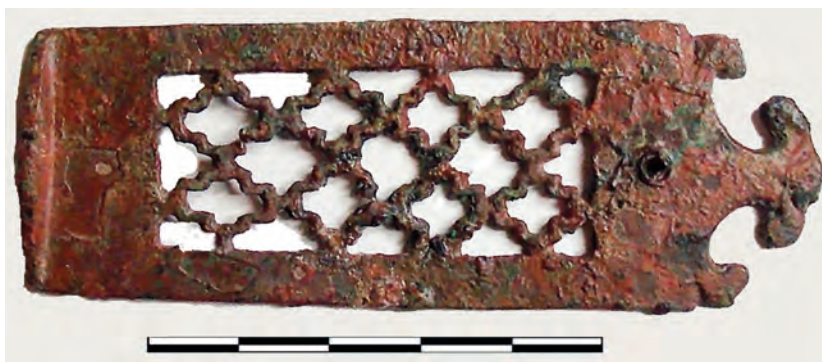
У слоју C, са спољне стране северног зида принципије, откривен је оков појасне копче од легуре бакра, украшен ажурирањем (сл. 8).

Сл. 8 Северни зид принципије у сонди 5/20, поглед са севера
(фото: С. Милутиновић Летећи)

Fig. 8 The northern wall of *principia* in the trench 5/20, a view from the north
(photo: S. Milutinović Leteći)

Оков је правоугаоног облика, на једном крају се завршава волутама и палметом у средини, а на другом крају је језичасто задебљање, постављено под правим углом. Између волута је рупица за закивак којим је оков био причвршћен за ремен појаса и траку од лима, која га је повезивала с копчом. Други крај окова са задебљањем, такође је на средини имао закивак којим је трака од лима била причвршћена за копчу појаса. Ремен је био провучен кроз пређицу копче и фиксиран језичастим задебљањем, на коме су видљива и два мала четвртаста удубљења, симетрично постављена, чија нам функција није јасна. Димензије окова су 82×31 mm. У средишњем делу окова је правоугаони отвор димензија 47×2 mm, декорисан ажурираним украсом од два низа од по четири крстасти мотива (сл. 9).

Сл. 9 Оков појаса од легуре бакра, украшен ажурирањем (фото: Т. Живковић)

Fig. 9 The copper alloy belt fitting decorated in openwork technique (photo: T. Živković)

Оков је израђен ливењем, тако да је изливена и основа украса у средини. Након тога, проламањем помоћу шиљатих длета и резањем тестерицама уклањањан је „вишак“ материјала, тако да је добијен мотив у виду низова крстића у позитиву и негативу. Затим су перфорације обрађиване турпијицама. Суштински, таква техника украшавања се не може сматрати за *opus interrasile*, који је примењиван на накиту израђеном од златног или сребрног лима. Техником *opus interrasile* су мотиви изрезивани тестерицама, према схеми нацртаној (урезаној или пунцираној) на металу.

Такав тип окова налази се на појасним гарнитурима с копчама украшеним волутама, које се датирају у другу половину II и прву половину III века. Распрострањен је широм Римског царства, од Дура Еуропоса у Сирији до утврђења у Британији. Концентрација тих налаза у римским утврђењима сведочи о томе да су били део војне опреме, тј. војничких појасева (*cingulum militaris*). Украс изведен ажурирањем могао је бити сачињен од различитих мотива – волута, кругова, полукругова, текуће спирале, биљних орнамената (листови бршљана), крстића (Redžić 2013: 200–203, tip XVII, varijanta 6). Примерци украшени мотивом крстића изведеним проламањем нису чести и веома се разликују по облику окова и распореду украса. Најближе аналогije потичу из Сингидунума (2), Виминацијума (9), из утврђења *Campsă* – Равна (2) на дунавском лimesу и Раковца (1) у Србији, из Рацијарије, Лозена и Новозагорског у Бугарској

и Сисције у Хрватској (Redžić 2013: 200–206, kat. 25c-d, 249–259; Генчева 2009: 12–13, обр. 1, 12; 17, обр. 4, 5–6; 20–22, обр. 7; 7–9, обр. 8, 3, 5; 3; Radman-Livaja 2005: 94, Т. 42, 280).

Логично је што највећи број налаза окова овог типа и појасних гарнитуре украшених ажурирањем, у Горњој Мезији потиче из легијских логора јединица *legio VII Claudia* и *legio IV Flavia* у Виминацијуму и Сингидунуму. С једне стране, то је условљено највећом концентрацијом војске у тим каструмима, а с друге, великим обимом заштитних археолошких истраживања Виминацијума током више од четири деценије, пре свега некропола.

За примерак из Тимакум Минуса посебно је значајан гробни налаз појасне гарнитуре од легуре бакра, с оковима украшеним на исти начин. Делови појасне гарнитуре нађени су у разрушеном гробу кремираног покојника на некрополи Више гробаља (Redžić 2013: 43–44, kat. 25a-d). Два окова украшена мотивом крстића су на вентралној страни имала аплицирану златну фолију. Већи од њих (Redžić 2013: kat. 25c) је оштећен, а на његовом очуваном крају је задебљање, као на примерку из Тимакум Минуса. Други оков је мањи и украшен је пелтама на оба краја (Redžić 2013: kat. 25d). Такође, постоји и фрагмент (Redžić 2013: kat. 25e), можда завршетак, који недостаје на окову (Redžić 2013: kat. 25c). Ако је наша реконструкција тачна, оков (Redžić 2013: kat. 25c) је аналоган нашем примерку из Равне, украшеном волутама и палметом у средини. Копча виминацијумске појасне гарнитуре припада типу с волутама и правоугаоним проширењем, оквиром за причвршћивање за оков и ремен помоћу траке од лима. На територији Горње Мезије, тај тип копчи се датује у II, евентуално у почетак III века (Redžić 2013: 31–34, tip III, varijanta 1).

На основу луксузне појасне гарнитуре са виминацијумске некрополе Више гробаља, оков из Тимакум Минуса се може датовати у II – почетак III века. Такво датовање одговара и археолошком контексту у коме је оков пронађен. У слоју C, у који је укопан темељ млађе фазе принципије, откривени су фрагменти керамичких посуда које се могу датовати у III – почетак IV века, као што су тип калотастих здела на прстенастој стопи, с благо разгрнутим, задебљаним ободом, и тип лонца с благо биконичним рецепијентом на прстенастој стопи и хоризонтално заравњеним ободом.⁵ Фрагменти стаклених посуда већином припадају типовима пехара из III–IV века (Ružić 1994: 45, kat. 731–769, Т. XXXIII, 1–3, XXXII, 11). Фрагмент дворедог чешља од јелењег рога, окривен у слоју C, генерално се датује у период IV–VI века (Petković 1995: 21–23, Т. I–III). У том слоју нађени су и фрагмент опеке с печатом кохорте *I Cretum* и пинија од белог мермера с надгробног споменика. Евидентно се ради о нивелационом слоју изнад негиране старије фазе грађевина, насталом пре почетка градње млађе фазе принципије у IV веку.

Када је у питању фрагмент опеке с печатом кохорте *I Cretum*, претпостављамо да је она била узидана у старију грађевину, принципију подигнуту у исто време као и прво камено утврђење, почетком II века. С обзиром на чи-

5 *Timacum Minus*: тип I/23b и тип II/12 = *Horeum Margi*: тип I/21 и тип II/11. – Петковић и Тапавички-Илић 2020: 78–79, Т. VII, 1–2, 84–85, сл. 34–37, Т. XIV, 1–4.

њеницу да су опеке с печатом кохорте *I Cretum* откривене у зидовима терми у Нишевцу код Сврљига (*Timacum Maius*), изграђених током последње четвртине I века, а познато је да је та јединица учествовала у Трајановим дачким ратовима 101–102. и 105–106. године, њено присуство у Тимакум Минусу се може датовати у почетак II века (Petrović and Filipović 2015: 35–38, figs. 2–3). Поставља се питање када је изграђено прво камено утврђење *Timacum Minus*, коме припада и старија грађевина принципије.

Утврђење је могло бити подигнуто у време припрема за први Трајанов рат с Дачанима, тј. пре 101. године, или између првог и другог Трајановог дачког рата, 102–105, што је вероватније. Тада су посаду Тимакум Минуса чиниле две кохорте: *I Thracum Syriaca* и *I Cretum*. Средином II века замењује их коњичка кохорта *II Aurelia Dardanorum milliaria*. Појасна гарнитура, чији део чини и оков украшен ажурираним мотивом крстића, припадала је највероватније неком заповеднику те кохорте, која је чинила посаду у Тимакум Минусу од средине II до последње четвртине IV века.⁶

Још један луксузни предмет потиче из Тимакум Минуса – уникатна сребрна коленаста фибула с луком који се састоји од оквира у облику слова Г, у који је уметнута плочица од сребрног лима, украшена мотивом врежа израђеним у техници *opus interrasile*. Шарнир механизам за закопчавање чине осовина у ваљкастој чаури и игла. Оштећена глава је била украшена волутама и пелтом у средини. На њеној средини налази се мала кружна перфорација, можда за качење неког привеска или ланчића. На крају лука је задебљање у облику пиније, а стопа, која недостаје, била је постављена на издужени држач.⁷ Фибула је откривена у гробу кремираног покојника на некрополи Ропински поток (G. I), који је садржао гвоздене клинове, атипичне фрагменте керамичких посуда и стопу са држачем игле фибуле од легуре бакра. Гробни налази су били изложени високој температури, те одатле потичу и оштећења фибуле (Petković et al. 2005: 45–46, Plan 5, Pl. XIII, G. I, fig. 9). Иако нема директних аналогја, ова фибула је, на основу стилских карактеристика и услова налаза, датована у III – почетак IV века (Petković 2010: 274–275, tip Petković 34 G, kat. 1682, T. LXXI, 4).

Занимљиво је да слична сребрна фибула потиче из Нишевца (*Timacum Maius*).⁸ Она има идентичан лук, главу, с тим што је украшена полукружном плочицом, механизам за закопчавање, стопу и правоугаони држач игле, док је у оквир лука уметнута плочица од сребрног лима, украшена мотивом пчелињег саћа (низовима октоagonalних перфорација), изведеним техником *opus interrasile*. Та плочица носи трагове позлате. Иако цела, фибула је деформисана – савијена тако да се лук и глава додирују (сл. 10).

6 Да је II Аурелијева кохорта Дарданаца била стационирана у Тимакум Минусу у наведеном периоду, сведочи под у источној кули јужне капије (S 3), обновљен током друге трећине IV века, поплочан опекама с печатом те јединице (Петковић и Јовановић 2001). Такође, просторије у грађевини од сувозида, подигнутој уз јужни бедем, источно од поменутих куле, крајем IV века, поплочне су опекама с печатом *cohors II Aurelia Dardanorum* (Petković et al. 2021: sl. 9).

7 Видети: Поповић, сл. 13, у овој публикацији.

8 Фибулу је видео и начинио некавалитетну фотографију „из руке“, мобилним телефоном, Славиша Милојевић, кустос археолошке збирке при Дому културе у Сврљигу, када му је понуђена на откуп од стране нелегалних копача. Овим путем захваљујем господину Милојевићу на информацијама и фотографијама. У овом раду дајемо једну фотографију, којој је обрадом максимално побољшан квалитет.

Сл. 10 Сребрна фибула из Тимакум Мајуса – Нишевца (фото: С. Милојевић)

Fig. 10 The silver fibula from *Timacum Maius* – Niševac (photo: S. Milojević)

Услови налаза фибуле из Нишевца нису познати, али с обзиром на њену очуваност, претпостављамо да потиче из гроба. О томе можда сведочи и њена деформација јер је могла бити намерно савијена и тако предодређена за употребу на „другом свету“.

Појасне гарнитуре са ажурираним мотивима, као и фибуле украшене у техници *opus interrasile*, биле су, без сумње, у поседу официра римске војске и означавале су одређени статус како у војсци тако и у заједници.

Војничке појасне гарнитуре су од средине II века означавале јединицу, чин у војсци, добијене почасте (ранг и/или одликовање), а пре свега имовинско стање свог власника јер су биле лични предмети које су официри сами наручивали и плаћали сопственим новцем. При томе су појасне гарнитуре од сребра или од легура бакра, посребрене и позлаћене, указивале на виши статус. Такве појасеве су најчешће носили центуриони, али и припадници царске гарде. Такође, војничке фибуле од племенитих метала су имале исто значење (Hoss 2017: 88–90; Petković 2018: 91–92).

Када је реч о појасним гарнитурама украшеним ажурирањем, оне улазе у употребу од маркоманских ратова, тј. од последње трећине II века. Ажуриран украс ствара декоративни ефекат с ременом, који је видљив кроз перфорације окова. Треба напоменути да су окови од бронзе и месинга били сјајне, златне боје, а ремење појасева је бојено црвено, тако да је и колористички ефекат појасних гарнитура (комбинација златно-црвено) стварао утисак раскоши (Hoss 2017: 1–92, fig. 14 d).

У размишљању о власницима луксузних појасних гарнитура украшених ажурирањем, из Тимакум Минуса, или луксузних фибула, попут сребрног примерка из гроба I с некрополе Ропински поток, поред заповедника коњичке кохорте *II Aurelia Dardanorum*, треба рачунати на официре и ветеране легије *VII Claudia*, потврђене епиграфским натписима на надгробним и вотивним споменицима (Petrović 1995: 44–45; Petković and Ilijić 2014: 58–63). Ти официри су се у служби бавили организацијом рудничке области, чији се центар налазио у Тимакум Минусу, а по њеном завршетку, као ветерани су остајали и развијали приватни посао са закупом рудника. На тај начин је у Равни створена

локална елита сачињена од ветерана, који су се приватно бавили експлоатацијом руда и металургијом за рачун државе. Управо су они могли да приуште луксузне комаде војничке опреме, као што су и појасне гарнитуре украшене ажурирањем.

Радионице које су могле да производе такву опрему и још софистицираније сребрне фибуле украшене у техници *opus interrasile*, из Тимакум Мајуса и Тимакум Минуса, највероватније су се налазиле у Нишу (*Naissus*), одакле су снабдевале тржиште Горње Мезије луксузним предметима од метала (Поповић 2013: 167–171).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bjelić, I. 2020

Block-type Military Balneum in Timacum Minus. Its Spatial Arrangement, Social Impacts, and Architectural Analogies, *Сѡаринар* (н.с.) 70: 145–172.

Bjelić, I. and Nikolić, E. 2020

From an Element to a Composition: Reconstruction of a Vault of Terracotta Tubes from Timacum Minus, Serbia, *Сѡаринар* (н.с.) 70: 173–200.

Генчева, Е. 2009

Римският ажурен колан от България, *Археолоѡия* 50, 3-4: 11–27.

Илиѡић, Б. 2011

Примена геофизичких метода на археолошком налазишту *Timacum Minus*, *Развиѡаѡ* 239–240, година 50: 78–86.

Petković, S. 1995

Rimski predmeti od kosti i roga na teritoriji Gornje Mezije (Summary: *Roman Bone and Antler Items on the Territory of Upper Moesia*), Posebna izdanja, knjiga 28, Beograd: Arheološki institut.

Petković, S. 1999

Meaning and Provenance of Horses' Protomes Decoration on the Roman Antler Combs, *Сѡаринар* (н.с.) 49 (1998): 215–228.

Petković, S. 2009

The Traces of Roman Metallurgy in Eastern Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy* 45 (2) B: 187–196.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e (Schlussfolgerungen und Zusammenfassung: *Römische Fibeln in Serbien von 1. bis 5. Jh. nach Chr.*), Posebna izdanja, knjiga 50, Beograd: Arheološki institut.

Petković, S. 2018

Fibulae and Roman army on Danube in Moesia Superior, in: *Vivere militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Vol. 1, M. Korać, ed., Belgrade: Institute of Archaeology, 63–128.

Петковић, С. и Илиѡић, Б. 2012

Прилог проучавању римског насеља на локалитету *Timacum Minus* код Књажевца (Summary: A Contribution of the Research of the Roman Settlement of Timacum Minus in Ravna near Knjaževac, Eastern Serbia), *Гласник Срѡискоѡ археолошкоѡ друшѡва* 28: 153–178.

Petković, S. and Ilijić, B. 2014

Votive Altar of *Lucius Petronius Timachus*, *Сѡаринар* (н.с.) 43 (2013): 53–72.

Петковић, С. и Јовановић, С. 2001

Археолошка истраживања на сектору јужне капије римског утврђења *Timacum Minus* у селу Равна код Књажевца, 1997 – 1998. год., *Сџари-нар* (n.s.) 50 (2000): 275–280.

Петковић, С. и Тапавички-Илић, М. 2020

Касноантичко утврђење Horreum Margi (Summary: *The Late Roman Fortification of Horreum Margi*), Грађа 11, Београд: Археолошки институт.

Petković, S. et al. 2005

Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac, Monographs, Vol. 42, Belgrade: Archaeological Institute.

Petković, S. et al. (u štampi)

Arheološka istraživanja rimskog utvrđenja Timacum Minus. Sektor južne kapije 2019. godine, u: *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2019. godini*, ur. S. Vitezović, Beograd: Arheološki institut.

Petrović, V. i Filipović, V. 2015

The First Cohort of Cretans, a Roman Military Unit at Timacum Maius, *Balkanica* 46: 33–39.

Petrović, P. 1995

Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petrović, P. 1996

Der römische Bergbau in Ravna. Einige Archäologische Notizen, in: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, (International Symposium, Donji Milanovac, May 20 – 25, 1990), P. Petrović, S. Đurđeković, B. Jovanović, eds., Belgrade: Archaeological Institute; Bor: Museum of Mining and Metallurgy, 195–202.

Петровић, П. 1997

Римљани на Тимоку, у: *Археологија источне Србије = Archaeology of Eastern Serbia*, ур. М. Лазић, (Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995. године), Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, 115–132.

Петровић, П. и Јовановић, С. 1997

Културно благао књажевачкој краја. Археологија (Summary: *The Cultural Heritage of Knjaževac Region. Archaeology*), Београд: Археолошки институт; Књажевац: Завичајни музеј.

Поповић, И. 2013

Sirmium и *Naissus* као центри израде, тезаурисања и дистрибуције предмета од племенитих метала, у: *Константијин Велики и Милански едикт*

313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј, 162–172.

Radman-Livaja, I. 2005

Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu = Militaria Sisciensia. Finds of the Roman military equipment in Sisak in the holdings of the Archaeological Museum in Zagreb, Zagreb: Arheološki muzej.

Redžić, S. 2013

Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka (Summary: *Roman Belt-Sets on the Territory of Serbia, the 1st-4th Centuries*), Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Ružić, M. 1994

Rimsko staklo u Srbiji (Summary: *Roman Glass in Serbia*), Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Стојић, М. и Илијић, Б. 2011

Књажевац. Културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја (Summary: *Cultural Stratigraphy of the prehistoric sites in Knjaževac Region*), Београд: Археолошки институт; Књажевац: Завичајни музеј.

Hoss, S. 2017

Sharp dressed men: the Roman military belt as fashion item, *Journal of Roman Military Equipment Studies* 18: 85–99.

NEW FINDING OF A PART OF THE BELT SET DECORATED WITH OPENWORK FROM RAVNA (*TIMACUM MINUS*)

SUMMARY

During archeological excavations of the central building (*principia*) in the interior of the *Timacum Minus* fortification in Ravna near Knjaževac in 2020 (Figs. 1-2, 4), a part of the belt set, a copper alloy fitting, decorated in the technique of openwork (*opus interrasile*), was discovered. The openwork decoration of the central part of rectangular fitting, with volutes and palmetto at one end, consists of cross perforations (Fig. 9). The find originates from the leveling layer of the earlier horizon of the building (layer C), which preceded the construction activities in the 4th century (Figs. 5-8). This layer contained the findings dated in the period from the 2nd to 4th centuries, like fragments of ceramic and glass vessels from the 3rd - the beginning of 4th century, a fragment of the antler double-row comb from the 4th century, a part of a marble tombstone (*pinia*) and a brick fragment with a stamp of *cohors I Cre-tum*, which was probably stationed in *Timacum Minus* in the first half of 2nd century (Fig. 3).

In the area of today's Serbia, analogous finds are rare and mostly originate from the necropolis of *Viminacium*, and two specimens each are from *Singidunum* and the fortification of Ravna - *Camps*a on the Danube Limes and one from Račovac in Srem. These finds were mostly discovered in archeological units from the second half of 2nd and the first half of 3rd century. The most luxurious belt set with the fittings analogous to the specimen from *Timacum Minus*, decorated in openwork cross motives originate from „Više grobalja“ necropolis in *Viminacium*. The openwork fittings had a golden foil in the background. It comes from a disturbed grave of cremated individual. According to the belt buckle type with volutes of the set, this finding is dated to the 2nd - the beginning of 3rd century.

It is interesting that from one grave of a cremated individual from *Timacum Minus* (grave I, necropolis Ropinski potok) comes an unique elbow-shaped silver fibula, with the arc decorated in *opus interrasile* with a vine motif, while in Niševac near Svrlijig (*Timacum Maius*) illegal diggers discovered an analogous fibula with the arc with an inserted silver, gilded sheet, decorated in the same technique with a honeycomb motif (Fig. 10). The fibula from the tomb in Ravna dates back to the second half of 3rd century. All this indicates that personal items decorated in openwork and *opus interrasile technique* were popular in the 3rd century among the local elite in the area of Gornji Timok. Such luxurious pieces of clothing, belt sets and fibulae could only be afforded by members of higher socio-economic status, who belonged to the military class. It can be assumed that parts of belt sets, fibulae and jewelry decorated in the openwork were produced in a larger craft center of Upper Moesia, most likely *Naissus*.

Translated by the author

Игор С. БЈЕЛИЋ

Археолошки институт, Београд

Бојана М. ИЛИЋИЋ

Завичајни музеј Књажевца

КАНЕЛИРАНИ ПАЛМИНИ КАПИТЕЛИ ПЕРГАМОНСКОГ ТИПА У АРХЕО-ЕТНО ПАРКУ У РАВНИ

Апстракт: У раду су анализирана два оштећена капитела изложена у склопу изложбеног простора Архео-етно парка Равна, која потичу с оближњег налазишта *Timacum Minus*. Начин обраде и присуство одређених мотива указују на то да се ради о касноантичким капителима. Њихова специфичност је одсуство елемената којима се карактеришу уобичајени капители познатих стилских редова у римској архитектури. Капители из Равне се одликују вратовима у виду извијене корпе, на чијој се површини налази 16 канелираних листова распоређених равномерно и завршених полуобличастим врховима. У циљу одређења њиховог времена настанка и стилске припадности, извршена је компаративна анализа са сродним примерцима у окружењу. Истраживање стила указује на то да се ради о специфичној врсти римско-дорских капитела, који су чести у источним провинцијама на Балкану и на тлу Мале Азије. Проучавање капитела у Равни показује да су они могли настати у другој половини II или у току III столећа, што се поклапа с периодом највећег развоја касноантичког кастела и насеља *Timacum Minus*.

Кључне речи: касноантичка архитектура, палмин капител, пергамонски тип, Равна, *Timacum Minus*

УВОД

Капители који су предмет нашег рада чувају се у Архео-етно парку у селу Равни, око 8 km удаљеном од Књажевца, у источној Србији. Оснивање архео-етно парка у том месту иницирано је близином археолошког налазишта

Timacum Minus, одакле капители потичу. Парк је, као депанданс Завичајног музеја у Књажевцу, основан 1977. године, у дворишту некадашње сеоске школе, како би у њему били изграђени објекти народног градитељства са етнолошком поставком и лапидаријум надгробних споменика и камене архитектонске пластике с оближњег локалитета. У згради школе је оформљена мала археолошка истраживачка станица, с простором за рад и смештај екипе, као и археолошком поставком у ходнику зграде.¹ Један од капитета био је до 2018. године изложен у лапидаријуму парка, да би од тада постао саставни део археолошке изложбене поставке у холу некадашње школе. Други, мањи капител био је од почетка смештен у згради школе, а од поменуто године здружен је с претходним у склопу археолошке поставке.

Простор *Timacum Minus*-а, одакле су капители донети, је вишеслојно налазиште где се, међу откривеном архитектуром, истичу остаци римског кастела и објеката околног насеља. Први подаци о насељу односе се на I век, када у њему борави *Cohors I Thracum Syriaca*, док је највећи степен развијености *Timacum Minus* доживео током II и III века, када је у њему забележено присуство војске из редова локалног становништва – *Cohors Aurelia II Dardanorum*. У IV веку, у њему је боравила јединица *Pseudocomitatenses Timacenses Auxilarii*. Током тог столећа су све учесталији били напади Гота, услед којих су насеље и кастел трпели разарања. У V веку, након напада Хуна, *Timacum Minus* је коначно престао да се развија. Систематска истраживања тог локалитета трају од 1975. године, са спорадичним прекидима (Petrović 1995: 33–34; Petković et al. 2005: 13–19). Почетак археолошких ископавања на том месту је иницирао драстично смањење коришћења локалитета као позајмишта грађевинског материјала од стране локалног становништва. Од тада, многобројни регистровани гробни споменици и примерци архитектонске пластике нашли су своје место у оквиру изложбене поставке у Архео-етно парку.

Међу изложеним налазима архитектонске пластике, капители који су предмет нашег рада истичу се својом величином и специфичном декорацијом. Већи примерак је објављен у заједничком делу Петра Петровића и Светозара Јовановића, у коме је изнет став да потиче из Равне и датира из IV века (Петровић и Јовановић 1997: 67, сл. 5).² Крајем прошлог века откривен је и други примерак истоветног типа. Током обнове истраживања утврђења 2019. године, ископишћена је прилика да се капители овог типа детаљније проуче.³ На први поглед, може се приметити да се ова два капитета одликују одсуством уобичајених елемената античких капитета, попут волута, стилизованих листова акантуса на калатосу и јасно дефинисаног ехинуса (сл. 1). Те специфичности су утицале на

1 Касније је у саставу депанданса смештена Радионица традиционалног грнчарства.

2 Капител је у делу П. Петровића и С. Јовановића објављен у оквиру каталога налаза на територији општине Књажевац, с пратећим описом. У опису је назначено место налаза (Равна) и период из кога потиче. Детаљнија образложења по тим питањима нису наведена.

3 Археолошка истраживања спроведена су 2019. године, у сарадњи Археолошког института у Београду и Завичајног музеја у Књажевцу. Руководилац радова је др Софија Петковић, а чланови екипа су били МА Бојана Илијић, МА Марија Јовић, МА Милена Муминовић, МА Никола Радиновић, и први аутор овог чланка као архитекта Археолошког института.

почетак проучавања стила коме би капители могли да припадају, као и провере времена њиховог настанка и места на коме су пронађени.

Сл. 1 Изгледи два канелирана палмина капитета пергамонског типа у Архео-етно парку у селу Равни, депандансу Завичајног музеја у Књажевцу

Fig. 1 Appearance of two fluted palm capitals of the pergamene type in the Archaeo-ethno park in the village of Ravna, an annex of the Homeland Museum in Knjaževac

АРХИТЕКТОНСКА АНАЛИЗА КАПИТЕЛА

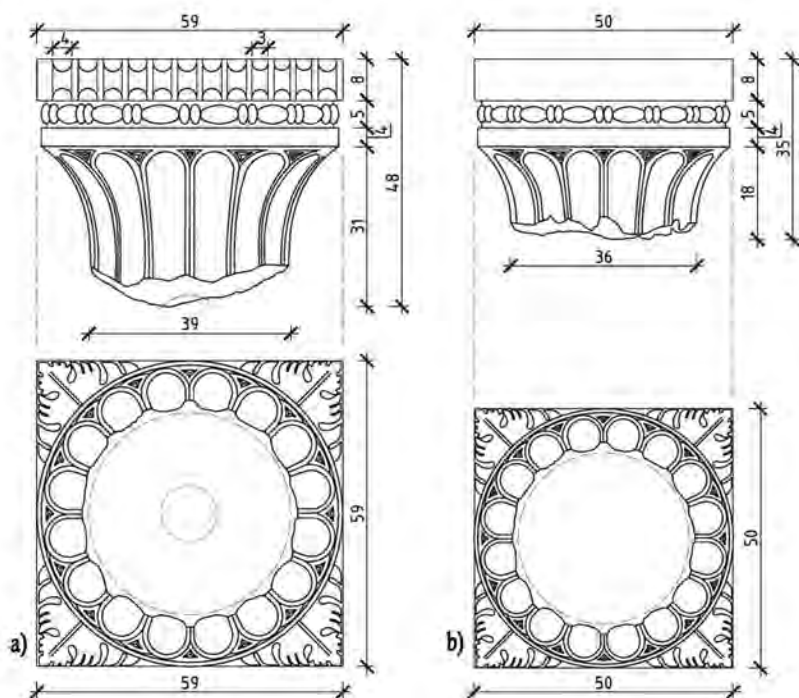
Први капител је очуван већим делом.⁴ Од њега су преостали абакус, „ехинус” у виду листела украшених астрагалним штапом и извијен врат (калатос) декорисан дугуљастим листовима (сл. 2/а).⁵ Величине је 59 × 59 × 48 cm. Изведен је од белог кречњака компактне структуре.

Абакус капитета из Равне је обликован на канонски начин – чини га квадратна плоча. У средишту горње површине абакуса постоји правоугаоно удубљење, преко кога је био извршен спој с архитравном гредом. Абакус је у основи квадратног облика, дебљине 8 cm, чија је свака страница дужине 59 cm. На појединим површинама абакуса уклесани су карактеристични мотиви. На доњој страни, на преосталој површини ван обима листела, у сваком углу исклесана је по једна палмета. Свака од њих има пет режњева, подељених у по три до четири врха. По средини сваке палмете плитко је урезан канал. На једној чеоној страни абакуса исклесане су канелуре, које се на сваком крају завршавају полукружним или бадемастим лунулама окренутим ка унутрашњости канелура. Саме канелуре су неједнаке ширине; на једном крају странице абакуса широке су 4 cm, а на другом 5 cm. Та неуједначеност показује недовољан степен вештине којим је мајстор овладао.

4 У инвентару књажевачког Завичајног музеја, већи капител је најпре био заведен под инв. 290/P, а каснијом ревизијом под инв. 740.

5 Термин „ехинус” овде намерно употребљавамо под наводницима, за цилиндричну површ између абакуса и калатоса на нашим капителима, јер немају уобичајену форму јастука (ехинуса) којом се одликују дорски и јонски капители.

Астрагални штап у горњем делу „ехинуса“ (листела) је дебљине 5 cm, док је равни део листела под њим дебљине 4 cm. На калатосу капитела је исклесано 16 дугуљастих листова, конкавно удубљених у виду канелура и равномерно распо-
ређених по површини калатоса. Дубина урезивања свих канелираних листова је уједначена и износи 2,5 cm. Сваки од листова је у врху полукружно завршен. Између сваког од завршетака листова, тик до „ехинуса“, формирана су троугла-
ста удубљења чије су ивице посебно наглашене благо испупченим рубом.

Сл. 2 Велики (a) и мали (b) канелирани палмин капител у Архео-етно парку у селу Равни (изгледи и основе)

Fig. 2 The big (a) and the small (b) fluted palm capital in the Archaeo-ethno park in the village of Ravna (side appearance and plans)

Доњи део капитела је оштећен. У средишту доње оштећене површине видљив је отисак уклесаног удубљења за спој капитела са стубом, на основу кога се може закључити да је капител за свега неколико центиметара био виши од садашње очуване висине од 48 cm. Такође, на основу тога је могуће срачуна-
ти да капител потиче са стуба чији је максимални пречник пресека стабла у врху био 39 cm.

Од другог капитела очувана је горња половина.⁶ Тај капител је по својим општим карактеристикама исти као претходни, а највеће разлике између њих тичу се димензија и степена украшавања абакуса (сл. 2/b). Величина капитела је 50 × 50 × 35 cm. Изведен је од белог кречњака компактне структуре.

6 У инвентару књажевачког Завичајног музеја заведен је под инв. 741.

Абакус другог капитела је нешто ужи него код првог и на њему нема декорације којом се први капител одликује, осим акантуса на доњој површини. Међутим, карактеристике „ехинуса” и калатоса су у потпуности исте као и код првог. Он такође има 16 дугуљастих листова дубине од 2,5 cm, на истоветан начин обликованих у виду канелура, и „ехинус” који је у горњем делу украшен астрагалним штапом. У профилацији, сваки од детаља решен је на потпуно исти начин као и код претходног капитела. Оштећен доњи део другог капитела може се реконструисати до оног нивоа који постоји на првом примерку. Анализа геометрије оба капитела указује на то да је други стајао на стубу који је био пар центиметара ужи него први, тачније на стубу с пресеком максималног пречника 36,5 cm.

Код оба капитела је оштећен доњи део, тако да се не зна поуздано како је био решен. Међутим, може се доћи до одређене спознаје о њиховој идеалној реконструкцији преко устаљених решења таквих капитела на тлу Римског царства, а пре свега захваљујући примерима из данашње Бугарске, Северне Македоније, Грчке и Турске, на које ћемо у даљем тексту посебно скренути пажњу. Код капитела овог типа, у дну сваке канелуре постоји по једна лунула бадемастог облика. Нажалост, нису нађени фрагменти који би поузданије указали на прецизну величину и облик таквих детаља у доњем делу капитела из Равне.

КОНТЕКСТ НАЛАЗА

О ближем контексту налаза ових капитела не зна се ништа више сем да су оба нађена у селу Равни код Књажевца. Према подацима у књизи инвентара Завичајног музеја у Књажевцу, први капител (већи) који се нашао у поседу Завичајног музеја дариван је од стране приватног колекционара и професора књижевности Љубише Рајковића из Зајечара.⁷ Књига инвентара показује да капител потиче из Равне. Други, мањи капител је нешто касније доспео у посед Завичајног музеја и купљен је од Љубе Ранђеловића из Равне. За тај примерак је у књизи инвентара наглашено да је пронађен приликом вађења камена с локалитета *Timacum Minus*.

Извесно је да се капители не могу приписати ниједној од грађевина које су до сада биле предмет систематских археолошких истраживања на локалитету *Timacum Minus*, што не искључује њихову припадност још увек непознатим објектима тог античког насеља.⁸ Околност да су оба откривена у Равни упућује на такав закључак.

7 Услед смрти колега који су претходно водили ископавања на Равни (археолога Петра Петровића и Светозара Јовановића), као и људи који су даривали или од којих су откупљени примерци капитела, више се не може доћи до прецизнијих информација о њиховом пореклу. Инвентарне картоне Завичајног музеја завео је преминули археолог Светозар Јовановић, наводећи и особе од којих су капители добијени и њихове изјаве о томе где су капители пронађени. Књига инвентара Завичајног музеја у Књажевцу.

8 Предмет систематских археолошких истраживања која Археолошки институт из Београда и Завичајни музеј у Књажевцу спроводе на Тимакум Минусу су до сада биле фортификације и хореум унутар кастела, док су ван кастела истражене мале терме североисточно од кастела и делимично објекат са хипокаустом. Ниједан откривени елемент тих објеката не упућује на то да су капители, који су предмет

Судећи по истоветности материјала и мотива који су на њима примењени, може се рећи да оба капитела потичу с колонаде једне грађевине. С обзиром на величину и развијеност насеља *Timasit Minus*, димензије капитела упућују на њихову припадност некој од већих и значајнијих грађевина. По нашем мишљењу, таква грађевина би пре била јавног него стамбеног карактера.

Још једна техничка појединост код ових капитела нас упућује на такав закључак, а ради се о димензијама абакуса, које су међусобно сличне. Мала разлика у ширини абакуса два капитела и у срачунатим пречницима пресека стубова на којима су стајали, доста је индикативна. Она се код колонада јавних објеката може регистровати у два случаја, о чему сведочи Витрувије, теоретичар и аутор дела *О архитџектури*, приликом разматрања пропорција и типова храмова. Први случај подразумева да су стубови унутрашње колонаде трема или пронаоса храма нешто мањег пречника него они на спољној колонади, а у другом случају су угаони стубови колонаде на фасади објекта нешто већег пречника од стубова између њих (Vitruvius 1990: III. III. 59–64; Vitruvije 2007: 3. 3. 1–13). Мора се пак нагласити да Витрувије у свом делу није имао у виду капителе попут оних из Равне. Међутим, споменуте мале разлике у полупречницима стубова, Витрувије не везује ни за неки посебан тип капитела или стилских редова. Будући да се у нашем случају ради о провинцијалној архитектури која је макар једно и по столеће млађа од Витрувијевих навода, сваки суд о припадности капитела из Равне требало би узети с резервом. Недостатак прецизнијих информација о месту налаза на самом локалитету такође онемогућава и будуће поузданије интерпретације, уколико не дође до нових открића која би указала на њихову припадност.

ТЕРМИНОЛОГИЈА, СИМБОЛИКА И ПОРЕКЛО ОБЛИКА

Споменути тип капитела је редак налаз на тлу данашње Србије, тако да за њега код нас не постоји одређени термин којим би се разликовао од осталих уобичајених типова капитела из античке епохе. У иностраној литератури је третиран под различитим називима, чији би дословни превод био на српском језику неадекватан или непотпун.⁹ Најчешћа дефиниција тог типа капитела заснована је на присуству канелираних листова на површини његовог калатоса, који се при врху радијално шире и благо повијају у форми крошње палминог дрвета (Börker 1965: 7, 197). Беркер је истакао и разлику између палминих и

наших разматрања, могли бити њихов део. Међутим, у објектима нововековног насеља у селу Равни још увек има доста уграђених сполија, међу којима су и већи примерци архитектонске пластике. Као пример може да послужи воденица на прилазу Равни, у коју су узидане макар три античке базе и један стуб од кречњака, који такође припадају касноантичком периоду. Контекст њиховог налаза је такође непознат. Међутим, по речима самих мештана, ближа околина села се не одликује налазиштима квалитетнијег камена, тако да су, као највећи извор камене грађе, послужили управо остаци касноантичке фортификације и насеља *Timasit Minus*.

9 У енглеском језику се употребљава термин *канелирани кайићели* (*fluting capital*, према: Ward-Perkins 1948: 66–69), док се у немачком користи израз *кайићели с ђалминим листовима* или *лисни кайићели* (*palmblattkapitell*, према: Kästner 1996; *Blattkelch*, према: Liljenstolpe 1997–1998). У француском се ови капители третирају као *godrons chapiteaux* (Cavalier 2005: 37), према карактеристичном ликовном орнаменту за који у српском језику не постоји адекватан превод.

сродних лотосових капитела према облику стилизованих лисних завршетака. У првом случају, што се може видети и на примерцима из Равне, стилизовани листови се одликују полуобличастим завршецима, док се у другом случају ради о зашиљеним завршецима. Епитети као што су *йеріамонски* и *еолски* су такође предложени за овај тип капитела (Liljenstolpe 1997–1998: 93–94), мада је први чешћи у литератури. Везивање за Пергамон ћемо образложити у даљем тексту. Специфични облици (у односу на доминантно присутне у стилским редовима у грчкој и римској архитектури) допринели су околности да тип капитела као што је онај из Равне, у страној литератури буде праћен коментарима, као што су *besonderekapitelformen* или *a unique composite style* (Kästner 1996; Beard 2017). Узимајући у обзир оцене највећег броја аутора, сматрамо да би најпотпунији назив за овај тип капитела био *канелирани палмини кайи-ишли йеріамонскої шийа* (Ward-Perkins 1948: 66–70; Kästner 1996; Liljenstolpe 1997–1998: 93–94; Димитров 2007: 96–98, 596–599; Beard 2017; Petrova 2017: 151, fig. 19–21). Због присутности тог термина у науци, у нашем раду ћемо у даљем тексту, ради практичнијег образложења, користити израз канелирани палмини капители.

Симболика форме канелираних палминих капитела се најбоље може разумети преко значења речи *φοῖνῖξ* (*finiks*). Према Ахлију, та реч је и у староегипатском и у старогрчком језику имала исто значење, и употребљавала се двозначно – за појам митолошке птице и за појам палминог дрвета (Ahli 1982: 381). Симбол митолошке птице се односио и на појам палме, и обратно. Феникс је биће блиско божанском свету, па се чак и храни божанском храном – тамјаном. Веза палме, тј. феникса с божанским светом означава везу земаљског са светом који је недоступан смртницима. С друге стране, када су у питању канелуре на листовима, требало би имати у виду и Витрувијеве наводе (Vitruvius 1990: IV. I. 75–79; Vitruvius 2007: 4. I. 14–16). По њему, канелуре на стубовима јонског реда представљају наборе женске одеће, која елегантно пада низ витко тело. У границама наших сазнања, симболичко значење канелираних палминих капитела се мора посматрати као амбивалентна појава, као уосталом и већина значења из периода антике по питању архитектуре, о којима не постоје директна сведочења савременика.

Порекло канелираних палминих капитела може се, према Вард-Перкинсу, пратити од египатских примера тог типа, преко сродних типова у критско-микенској уметности и у класичној грчкој архитектури (Ward-Perkins 1948: 66–70). По њему, присуство тих капитела у хеленистичкој и римској архитектури било је условљено делатношћу клесара из Александрије, који су се угледали на облике староегипатских палминих капитела. Он даље сматра да је приметно одсуство тих капитела у западном делу Римског царства, на италском тлу и западној обали Јадранског мора. У ретким случајевима када се јављају у тим областима, ради се о импорту, било самих капитела било мајстора, са источних обала Медитерана.

У хеленистичком периоду, палмини капители добијају још један епитет – *йеріамонски*, будући да је управо у грађевинама Пергамона тај тип капитела био доминантно присутан (Kästner 1996; Ward-Perkins 1948: 69–70). У том

граду, палмини капители су се налазили на врху стубова јавних грађевина, као што су стое светилишта посвећених Деметри и Атени (Kästner 1996: 154–155). Занимљиво је да су капители првог светилишта имали по 16 канелура, од којих је на свакој било по једно средишње ребро, док су се капители другог светилишта одликовали са по 24 канелуре и били су без средишњих ребара. Очигледно је уметање мотива ребара унутар појединачних листова било условљено начином клесања њихових канелура и бројем листова.¹⁰ Осим у Пергамону, канелирани палмини капители из истог периода регистровани су и у другим грчким градовима, као што су Атина и Асос (Kästner 1996: 156).

У периоду римске доминације дошло је до ширења појаве ове врсте капитела на тлу Мале Азије и у појединим регионима југоисточне Европе, пре свега на територији данашње Бугарске, Грчке и Северне Македоније (Beard 2017; Serin 2014: 77–80; Melink 1973: fig. 41; Димитров 2007: 96–98, 596–599; Petrova 2017: 151, fig. 19–21; Филипова 2005: 317–318). Све већа учесталост капитела тог типа је од нарочитог значаја за поређење с капителима који се данас чувају у Равни, као и за интерпретацију могућег правца утицаја на њихово уобличавање.

Палминим капителима су се бавили бугарски аутори С. Петрова и З. Димитров, сврставајући их у *римско-горске кайишеле тииа* II и при томе су их систематизовали у две варијанте (Димитров 2007: 94; Petrova 2017: 151). Код капитела прве варијанте (а), листови својим повијеним крајем излазе ван волумена капитела, између појединачних листова постоји по један копљаст лист, док су абакуси профилисани и додатно декорисани. Примерци друге варијанте (б) се, према Петровој и Димитрову, разликују од сродних капитела по томе што су абакуси непрофилисани, док крајеви њиховог лишћа не излазе ван канелура и не постоје копљаст листови. Бугарски аутори су, пратећи појаву ових капитела на различитим местима, дошли до закључка да се две варијанте истог типа развијају истовремено, али је друга варијанта (б) упрошћенија. Зато је, по њима, била омиљенија међу мајсторима ниже спреме, и то доминантно на подручју под већим хеленистичким него римским утицајем.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА СРОДНИХ ПРИМЕРА У ОКРУЖЕЊУ

Појава стилизованих канелираних палминих листова свакако представља основну карактеристику овог типа капитела. Међутим, поред доминантног присуства тих листова на њиховим калатосима, постоје и други мотиви на основу којих се може донети суд о већој или мањој сличности аналогича примерцима у Равни. Међу регистрованим примерима у ширем окружењу, према нашим досадашњим сазнањима, не постоји ниједан који би према присутним мотивима био апсолутно истоветан капителима из Тимакум Минуса. Зато се свака даља компарација с другим капителима на овим подручјима своди на анализу заједничких детаља, тј. на присуство одређених мотива, финоћу њиховог клесања и положај који заузимају на капителу. С тог аспекта ћемо ука-

¹⁰ Према С. Петровој, појава додатних елемената, као што су лунуле, листови с копљастим завршеницама између палминих листова или ребра дуж средине палминих листова, допринела је смањивању броја канелура с почетних 20 или 24 на само 16, као што је то случај с капителима из Равне (Petrova 2017: 150).

зати само на оне примерке који су, према наведеним критеријумима, слични капителима из Равне, пре свега на оне с тла данашње Турске, Бугарске и Северне Македоније.

Присуство палминих капитела је регистровано и у грчким градовима под римском влашћу, као што су Анкира, Патара, Смирна, Дидима, Атина, Халкија, Егина Херонеја и данашња Кумбаба у Малој Азији (Krencker and Schede 1936: 15 ff; Kautzsch 1936: T. 44; Peschlov 1975: T. 38/4; Baran and Petzl 1977–1978: T. 120/3, 2; Mustafa and Feyzullah 2020). Њиховом учесталости се нарочито истичу античка Анкира (данашња Анкара) и њено окружење. Појава ове врсте капитела у том граду може да се прати од II до VI века (Beard 2017: 6; Serin 2014: 77–80)¹¹. У том смислу, посебну пажњу привлаче примерци из Августовог храма у Каракалиним термама и они који се данас чувају у Музеју анадолијских цивилизација (Beard 2017: 4, figs. 2, 4, 6; Güven 1998: fig. 5). Међу њима, за нас су посебно значајни капители на којима се јавља мотив астрагалног штапа, као и на примерцима из Равне.¹² Међутим, између њих постоје и извесне разлике. Док се капители из Равне одликују астрагалним штапом на ехинусу, у Анкири имају астрагални штап распоређен дуж доње ивице. Капители из Анкире, као и већина капитела овог типа на тлу Мале Азије, поседују најчешће по 24 или 32 канелуре, док је њихова висина у односу на ширину мање изражена него што је то случај с капителима у Равни (Beard 2017: 7, note 7). Према појави астрагалног штапа и његовом положају на „ехинусу“, капителима из Равне су сличнији они у римском купатилу у Патари (Mustafa and Feyzullah 2020). Димензије другог капитела у Равни скоро су идентичне с онима у Патари. Разлике између тих примера састоје се у томе што је у Патари ехинус обликован на уобичајен начин, док се астрагални штап појављује као пратећи мотив јонске киме, која је на ехинусу доминантан орнамент. Осим наведених мотива, на капителима у Патари постоје и лезбијска кима на абакусу, стилизовани орлови на четири угла под абакусом и листови акантуса у доњем делу калатоса (Mustafa and Feyzullah 2020: 207, 209–211).

Примерци капитела на тлу данашње Северне Македоније не показују израженије сличности с примерцима из Равне. Међу примерима овог типа капитела је само један регистрован у Скупију (Коракевић 2002: 76–82, сл. 42, 45). У Прилепу, у насељу Варош, нађен је капител чија се чаша извија као код свих примерака овог типа, а на чијој су површини изведене канелуре и листови акантуса на четири угла (Николајевић-Стојковић 1957: сл.22).

Из Бугарске су за поређење посебно значајни примерци које су, као што смо раније поменули, тамошњи истраживачи дефинисали као *римско-горске кайишеле тийа II* друге варијанте (b), којима су капители из Равне слични. Регистровани су у Одесосу, Месембрији, Марцијанополису, Партикополису, Томису, Никополису, Филипополису, Августу Трајани. Примерци у Равни најсличнији су капителима из прва четири наведена града, према пропорцијама и начину на који се стилизовани листови повијају на крајевима (Димитров

¹¹ За датовање раних примерака капитела овог типа у период II–III века видети: Petrova 2017: 151.

¹² <https://www.livius.org>

2007: 96–98, 596–599, obr. 96; Petrova 2017: 151, fig. 19–21).¹³ У Одесосу, Месембрији и Партикополису забележени су и капители који имају исти број канелура као и они у Равни (Димитров 2007: 100–101; Petrova 2017: 150).

Наведену поделу на две варијанте, у случају капитела из Равне требало би узети с опрезом. Наиме, код појединих капитела прве варијанте (а), у данашњој Бугарској се појављују и додатни мотиви на доњој страни абакуса, тачније у средишту његових угаоних простора. Такав је случај с капителима из Марцијанополиса, на којима, уместо уобичајених мотива розета, на доњој страни абакуса постоје глава бика, Горгоне или лист акантуса. Ретка представа акантуса на том положају је заједничка и за овакве капители из Равне (Димитров 2007: 97, obr. 82). Капители овог типа у Марцијанополису датовани су у раносеверијански период, тј. у крај II и почетак III века. Присуство додатних мотива није забележено код капитела друге варијанте (б).

На крају, морамо указати и на примере истог типа капитела на нашем тлу. Први међу њима су они у Сирмијуму (Јеремић 1998: 272–273, цртеж 198). Јеремић тај пример није могао да сврста у одређене просторно-временске границе (Јеремић 1998: 273), иако је познато да примерак из Сирмијума припада локалитету 37, тј. северном делу царске палате. Абакус је сличних димензија као и код примерака из Равне, док је полупречник стуба на којем је стајао ужи за око 10 cm. Абакус се карактерише одсуством профилације и било каквих орнамената, док су на калатосу представљени канелирани листови са бадемастим лунулама у дну. Између врхова канелираних листова налази се други ред мањих листова са оштрим врховима. Не постоје орнаменти попут астрагалног штапа, јајасте киме или акантуса на абакусу. Зато се може констатовати да карактеристике примерка из Сирмијума не показују ближу повезаност с онима у Равни, иако сваки од њих припада истом типу канелираних палминих капитела пергамонског типа.

Осим у Сирмијуму, познати су и примерци у Сочаници, тј. са локалитета *Municipium DD* (Бјелић и Савић 2020). Три капитела стајала су на стубовима цивилне базилике, од којих је сваки имао основу другачијег облика (кружна, овална, правоугаона). Нашем примерку би најсличнији био онај на кружној основи. На основу фаза градње на простору цивилне базилике, капители у Сочаници датовани су у IV столеће (Čerškov 1970: 38). Сва три примерка поседују канелуре и лунуле у њиховом дну, али и лунуле у врху канелура уместо лисних завршетака. Појава лунула на два краја уклесаних канелура, на калатосима сочаничких капитела може бити у вези са истоветним мотивом на чеоној страни абакуса великог капитела у Равни. Међутим, клесање капитела у Сочаници је прилично рудиментарно – остварено је урезивањем, што указује на опадање квалитета израде капитела у том рударском насељу током IV столећа.

13 Капителе из средњовековне Плиске, које је Шкропил објавио, по Петровој потичу из једног од три последње наведена града (Petrova 2017: 150, са старијом литературом). Остали капители дорског типа П16 се на тлу данашње Бугарске одликују и ребром унутар сваког канелираног палминог листа, што код претходних, као ни код оних из Равне, није случај.

Наведени примери капитела у окружењу значајни су како би се оквирно могла пратити распрострањеност овог типа, његова учесталост у појединим урбаним центрима и како би се оријентационо одредио период у који се капители из Равне могу датovati. Као што се из прегледа досадашњих археолошки регистрованих примерака примећује, у близини су капители овог типа били веома чести на тлу данашње Бугарске. Пропорције капитела из Бугарске су пропорцијама капитела у Равни приближније него што је то случај с другим примерима. Појава римско-дорских капитела типа II је, по бугарским ауторима, датована у период касних Антонина и раних Севера, тј. у крај II и почетак III века.

Према Петровој, примерци из Анкире, по облику и декорацији, такође одговарају капителима у Бугарској (Petrova 2017: 151, fig. 19). Петрова и Димитров закључују да овај тип капитела у Бугарској води порекло из хеленистичких градова Мале Азије. У погледу положаја на коме се налазе одређени мотиви, значајно је поређење између капитела у данашњој Турској и Бугарској. Код капитела у Анкири, као и код појединих примерака у Партикополису, мотив јонске киме је на доњој ивици калатоса, која је обликована у виду торуса. Међутим, у Абритусу и Месембрији откривени су типови палминих капитела који исти мотив јонске киме добијају у делу ехинуса (Димитров 2007: 599, obr. 98–99). Примери из градова *Nikopolis ad Istrum* и *Ksantos* указују на то да су и други мотиви, попут неких вегетабилних, у појединачним случајевима такође били третирани другачије у погледу положаја (Димитров 2007: 596, obr. 78; Mellink 1973: Pl. 38, fig. 41). Према нашим сазнањима, чини се да одређени мотив на канелираном палмином капителу није био фиксно везан за специфичан положај. Зато, приликом оцењивања сличности међу капителима, положај таквог мотива код капитела овог типа није толико пресудан фактор колико само његово присуство.

У том контексту би требало посматрати сличност капитела из Анкире и Равне јер их карактерише примена астрагалног штапа, као и финоћа његовог клесања, иако на различитом положају. Осим тога, значајни су и наведени примери из Патаре из I и II века, који такође поседују астрагални штап у делу ехинуса, као и они у Равни. Порекло утицаја на капители у Равни је свакако из хеленистичке архитектуре у Малој Азији. Ти утицаји свакако су еволуирали ширењем ка југоисточној Европи, тачније на тло данашње Бугарске. На том простору је обликовање ових капитела добијало форму која се може регистровати у Равни, пре свега у погледу пропорција и броја канелура. Као што смо раније видели, капители у Бугарској, који се такође одликују израженом финоћом клесања, потичу из II и III века. На капителима овог типа из IV столећа (регистрованим у Малој Азији и Сочаници) или из рановизантијске епохе, финоћа клесања примењених мотива није на нивоу претходних. Штавише, мотива астрагалног штапа нема на капителима овог типа из IV столећа или нешто каснијег времена, раног хришћанства, поготову на тлу југоисточне Европе. Према анализама које смо овде изнели, датовање канелираних палминих капитела из Равне мора бити померено из IV века барем у период III века.

ЗАКЉУЧАК

Оба примерка канелираних палминих капитела пергамонског типа која се данас чувају у Архео-етно парку Равна (депандансу књажевачког Завичајног музеја) су случајни налази. Није познато тачно место њиховог проналаска, мада доступни подаци указују на то да су пронађени на простору античког локалитета *Timacum Minus*. Та околност посебно отежава могуће интерпретације, пре свега када се ради о архитектонској целини којој су капители могли припадати.

Прегледом примерака из Мале Азије и југоисточне Европе може се доћи до закључка да на датовање канелираних палминих капитела у Равни утиче низ фактора. Осим присутних мотива, подједнако је била важна и финоћа клесања којим су они истакнути. Према појави астрагалног штапа, капители у Равни су слични примерцима у античкој Анкири и Патари. Томе се придружује и присуство акантусовог лишћа у угловима капитела, које је регистровано и у Равни и у Марцијанополису. Наведени чиниоци и поређење с примерима на тлу Бугарске и Мале Азије јасно опредељују њихово порекло и пренос утицаја на обликовање овог типа капитела у нашој области.

Прецизније датовање се не може поуздано утврдити за капители у Равни, али наше досадашње анализе указују на то да се, према стилу и присутним мотивима на њиховој површини, с извесним степеном опрезности могу одредити у III век. У исто столеће се датује и највећи развој *Timacum Minus*-а.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ahli, F. 1982

Amber, Avallon, and Apollo's Singing Swan, *The American Journal of Philology* 103(4): 373–411.

Baumann, H. 1993

The Greek Plant World in Myth, Art, and Literature, Oregon: Timber Press.

Beard, A. K. 2017

A group of seven column capitals from Roman Ankyra: a unique composite style, Master thesis, Bilkent University, Turkey.

Baran, M. and Petzl, G. 1977–1978

Beobachtungen aus den Nordöstlichen Hinterland von Teos, *Istanbuler Mitteilungen* 27/28: 301–308.

Бјелић, И. и Савић, М. 2020

Архитектонска скулптована декорација цивилне базилике у античком Муниципијуму DD, *Башићина* 30, бр. 52: 387–406.

Börker, C. 1965

Blattkelchkapitelle. Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Architekturornamentik in Griechenland, Inaugural Dissertation, Universität Berlin, Berlin: Ernst-Reuter-Gesellschaft.

Vitruvius 2007

Ten books of architecture, translation by I. D. Rowland, Commentary and Illustrations by T. Noble, New York: Cambridge University press.

Vitruvius Marcus Polio 1990

Deset knjiga o arhitekturi, prevod i predgovor M. Lopac, Sarajevo: Svijetlost.

Güven, S. 1998

Displaying the Res Gestae of Augustus: A Monument of Imperial Image for All, *Journal of the Society of Architectural Historians* 57, No. 1 (March, 1998): 30–45.

Димитров, З. 2007

Архитектуријална декорација во провинција Долна Мизия (I–III в), Дисертација 2, Софија: Национален археологически институт и музеј (Българска академия на науките).

Јеремић, М. 1998

Развој архитектуре и урбанизма Сирмијума I до IV века, Докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду.

Kästner, V. 1996.

Tradition oder Innovation. Besondere Kapitellformen in der hellenistischen Baukunst von Pergamon, in: *Säule und Gebälk. Zu Struktur und Wandlungs-*

prozess griechisch-römischer Architektur, (Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16. bis 18. Juni 1994, Disk AB, 6), E.-L. Chwandner, ed., Mainz am Rhein: P. von Zabern, 153–161.

Kautzsch, R. 1936

Kapitellstudien, Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

King, D. 1997

Pergamene Palm Capitals and Other Foliate Fancies, *Numismatica e Antichità Classiche* 26: 205–225.

Коракевиќ, Д. 2002

SKUPI – iragска тeријторија, Скопје: Музей на град Скопје.

Krencker, D. and Schede, M. 1936

Der Temple in Ankara, Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Liljenstolpe, P. 1997–1998

The Roman Blattkelch capital. Typology, Origin and Aspects of Employment, *Opuscula Romana* 22–23: 91–126.

Melink, M. 1973

Archaeology in Asia Minor, *American Journal of Archaeology* 77: 169–193.

Mustafa, K. and Feyzullah, Ş. 2020

Two Reused “Blattkelch” Capitals from Patara. An Example of Reuse in the 2nd Century AD in the Context of the Building Activities in and around the Nero Bath, *GEPHYRA* 20: 193–243.

Николајевић-Стојковић, И. 1957

Рановизантијска архитектонска декоративна илустрација у Македонији, Србији и Црној Гори, Посебна издања књ. 5, Београд: Византолошки институт САН.

Peschlov, U. 1975

Byzantinische Plastik in Didima, *Istanbuler Mitteilungen* 25: 211–257.

Petković, S. et al. 2005

Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac, Monographs Vol. 42, Belgrade: Archaeological Institute.

Petrova, S. 2017

The Roman Architectonic Decoration Reused in Buildings of Parthicopolis Tradition, *Patrimonium* 15: 137–174.

Petrović, P. 1995

Timacum Minus et la vallée du Timok, *Inscriptions de la Mesie Supérieure* III-2, Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Belgrade.

Петровић, П. и Јовановић, С. 1997

Културно блага књажевачког краја. Археологија, Београд: Археолошки институт у Београду; Књажевац: Завичајни музеј у Књажевцу.

Попов, И. и Иванова, М. 1962

Класическии архитектурни форми, София: Техника.

Robertson, D. S. 1954

A handbook of Greek & Roman architecture, Cambridge: University Press.

Serin, U. 2014

Bizans Ankarasi ve Kaybolan bir Kültür Mirasi: 'St. Clement' Kilisesi, *Journal of the Faculty of Architecture (Middle East Technical University - Ankara)* 31/2: 65–92.

Филипова, С. 2005

Рановизантиски капители во Република Македонија, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 58: 297–329.

Cavalier, L. 2005

Architecture romaine d'Asie Mineure - Les monuments de Xanthos et leur ornamentation, Ausonius Éditions — Scripta Antiqua 13, Bordeaux: Diff. De Boccard.

Čerškov, E. 1970

Municipium DD, Priština: Muzej Kosova; Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Ward-Perkins, J. B. 1948

Severan art and architecture at Leptis Magna, *The journal of Roman studies* 38: 59–80.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://www.livius.org/pictures/turkey/ankara-ancyra/ankara-baths/ancyra-baths-of-caracalla-column-base/> [приступљено: 21. 12. 2020]

IGOR S. BJELIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

BOJANA M. ILIJIC
Homeland museum of Knjaževac

FLUTED PALM CAPITALS OF THE PERGAMENE TYPE IN THE ARCHAEO-ETHNO PARK IN RAVNA

SUMMARY

The paper analyses two capitals that are kept today in the building of the former school within the exhibition space of the Archaeo-ethno park in the village of Ravna (an annex of the Homeland Museum of Knjaževac). Both capitals are accidental findings. Available data from the archives of the Homeland Museum indicate that both capitals originate from the archaeological site of Timacum Minus, although there is no more precise information on the specific location at the site itself where they were discovered. Due to this circumstance, additional interpretation of the context is difficult, especially when it comes to the architectural structure to which the capitals could have belonged.

The specificity of the capitals is the absence of elements that characterise the usual capitals of well-known Roman architectural orders. The capitals in Ravna are characterised by the elongated basket-like neck of the capitals (*kalathos*), decorated by sixteen fluted palm leaves each.

Architectural analyses of the style indicate that these are specific fluted palm capitals of the pergamene style or pergamian type, which are common in the eastern provinces of the Balkans and Asia Minor. The comparative analysis with similar capitals is based on a comparison with the decorative motifs of two examples of capitals in Ravna: with the motif of stylised palm leaves and an astragalus (bead and reels) motif on a *kalathos*, as well as acanthus and flutes with lunulas (*lunulae*) motifs on the abacus. Following the presence of these motifs, a similarity can be noted with capitals of this type from Ancyra, Patara, Marcianopolis, Mesembria, Odessa, and Parthikopolis. Based on the dating of similar examples from these urban centres, it is proposed that the dating of the making of the fluted capitals in Ravna be shifted from the 4th century to the 3rd century at the latest.

Translated by Jelena Vitezović

Иван Р. БУГАРСКИ

Археолошки институт, Београд

Наташа П. ЦЕРОВИЋ

Народни музеј у Београду

КАСНОАВАРСКИ НАЛАЗИ СА ПОДРУЧЈА СРЕМА И СРПСКОГ ПОДУНАВЉА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: У недостатку или као допуна проверених података са стручних ископавања, поклони и откупи археолошког материјала представљају важан вид информација о културама и њиховој распрострањености на одређеним територијама. Такви налази су често заступљени у музејским збиркама. Овом приликом објављујемо препознатљиве, махом појасне касноаварске налазе са подручја Срема и српског Подунавља из Археолошке збирке раног средњег века Народнoг музеја у Београду. Публиковање тих предмета допуниће општу, а прилично оскудну слику о том простору у VIII веку. Окосницу рада чини презентација комада касноаварске појасне гарнитуре из, по свему судећи, уништеног гроба у Инђији. Такође, биће представљени слични налази из Нових Бановаца, Земуна и Брестовика.

Кључне речи: касноаварски налази, појасне гарнитуре, VIII век, Срем, Подунавље

УВОД

Иако се на јужној периферији и у непосредном суседству Аварског каганата, у Срему и јужно од Дунава и Саве, уочава извесно повећање броја налаза аварске материјалне културе из VIII века, таквих предмета нема пуно (Ковачевић 1973; Trbušević 1982). Осим релативно скромне грађе која потиче

са стручних ископавања (Мано-Зиси 1937; Бугарски 2006: 273–451; Bugarski et al. 2013), махом је реч о случајним налазима који се чувају у музејским збиркама и који, у најмању руку, допуњују општу слику о том простору у касноаварском добу. Након што су, уз дискусију, раније представљене такве израђевине из збирке Народног музеја у Пожаревцу (Bugarski 2008a), овом приликом објављујемо познаварске предмете из Срема и Подунавља који се чувају у Народном музеју у Београду. Изузетак ће бити налази са гробља у Војки, чије истраживање је отпочето још пре Другог светског рата. Налази са тих ископавања били су публиковани у првом тексту на српском језику посвећеном аварском археолошком наслеђу у Војводини (Мано-Зиси 1937) и одмах затим сагледани, кроз призму историје уметности, у престижном часопису тадашњег Музеја кнеза Павла (Новаковић 1939).¹ Уз нову грађу, у овом раду биће понуђени детаљнији и исправљени подаци о појединим раније објављеним предметима, уз нове илустрације. Наши налази углавном представљају сасвим уобичајене касноаварске комаде: уместо навођења многобројних аналогја, за њихово ближе типолошко и хронолошко одређивање углавном ћемо се користити двома најпознатијим серијацијама познаварског покретног материјала (Zábojník 1991; Garam 1995).

НАЛАЗИ ИЗ СРЕМА

Инђија

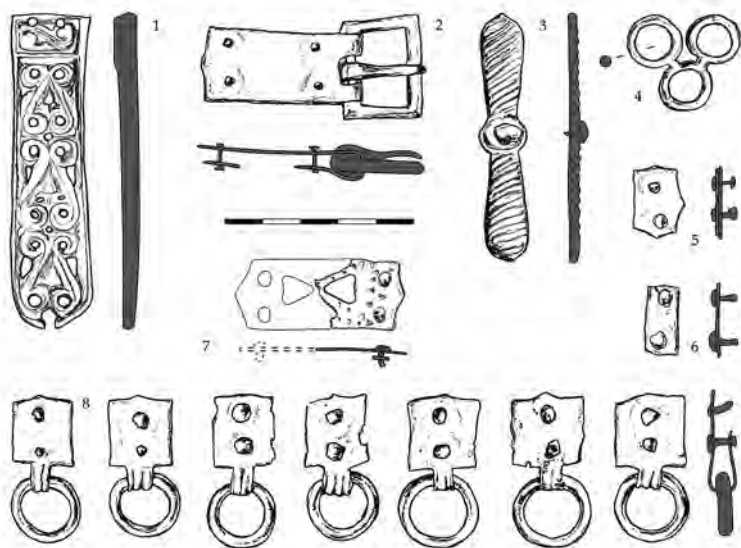
Најважнија група предмета потиче из Инђије (сл. 1). Реч је о бронзаним деловима ливене касноаварске појасне гарнитуре, који су били откривени приликом копања породичне гробнице на савременом гробљу. Будући да је налаз новијег датума, располажемо поузданим подацима за анализу.² У Инђији до сада није било забележених (касно)аварских налаза (уп. Бугарски 2014). На доступним сателитским снимцима и дигиталном плану града види се да се сва три градска гробља налазе у северном делу Инђије. Њихове локације у најмању руку гравитирају долинама у лесу, које су очигледно пружале микротопографску повољност за насељавање у равничарском, лесном делу Срема (GK 2005).³ Избор истог места за сахрањивање у (барем) две епохе не представља реткост у Војводини, што с приличном извесношћу упућује и на то да се недокументовано авародопско насеље налазило у близини.

Изједна ливен главни језичак, величине 8,2 cm × 2,1 cm (сл. 1/2, 2), красио је крај појаса, за који је био причвршћен кроз плитку, шупљу, оштећену и двоструко перфорирану увлаку. Украшен је проламањем дво-

1 Ти предмети биће укључени у монографију о некрополи Брдашици, уз далеко већу грађу са непубликованих ископавања Јована Ковачевића и Данице Димитријевић. Резултати су за сада обједињени у магистарској тези једног од потписника овог чланка (Бугарски 2006).

2 Инв. бр. 762/V_1–8. Појас је откривен 1996, а поклоњен Музеју 2001. године. Дародавац је био г. Миодраг Рабат (Архив Народног музеја).

3 На основу ранијег, мање прецизног картирања, Инђија је сврстана у сремска насеља на контакту две геоморфолошке целине – лесне заравни и дилuviјалне терасе (Ђурчић и Ђуричић 1994: 158); о геоморфолошким условљеностима подизања авародопских насеља в. Bugarski 2008b.

Сл. 1 Делови касноаварске појасне гарнитуре из Инђије: 1) главни језичак; 2) копча; 3) оков у облику елисе; 4) оков у виду три спојене алке; 5–6) подлошке с нитнама;

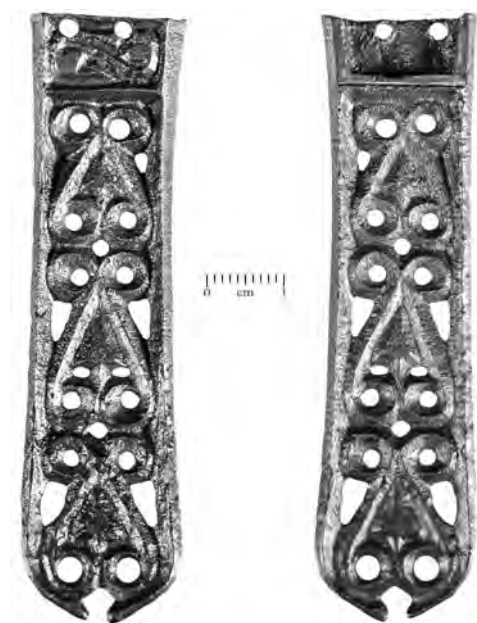
7) појасни оков; 8) појасни окови са алкама (цртежи: И. Кајтез, Р. 1:2)

Fig. 1 Elements of a Late Avar belt set from Indija: 1) large strap-end; 2) buckle; 3) propeller-shaped mount; 4) three-hooped mount; 5–6) sheet washers with rivets; 7) belt mount;

8) belt mounts with ring pendants (drawings: I. Kajtez, scale 1:2)

струке витеце, распоређене по вертикалној оси предмета. Језичак припада Забојниковом типу 36, из фазе SS II (Spätstufe II), датоване од 720. до 750. године, мада такви предмети имају нешто старије корене (Zábojník 1991: 238, 248, Т. 11/4). Копча је дводелна и састоји се од трапезоидне ливене пређице, око које је обмотан трн (2,7 cm × 2 cm), и пресавијеног лименог окова димензија 4,1 cm × 1,9 cm. Оков је врло добро сачуван, па се јасно уочава начин причвршћивања за кожни појас, који је, наравно, пропао. Део окова пресавијен око рама пређице био је причвршћен двема нитнама, а на другом крају окова, такође на полеђини, појас је био вертикално пробијен још једним паром нитни и додатно учвршћен правоугаоном подлошком (сл. 1/2, 3). Тај чести облик копче приписује се Забојниковом типу 130, који се јавља у SS I фази (700–720), а понекад и у фази SS II (Zábojník 1991: 236–237, 248, Т. 26/10). На референтној некрополи Тисафиред, такве копче се датују од 700. до 760. године (Garam 1995: 238, Abb. 99/17, 115, 254/3). Уопштено посматрајући, ти комади припадају старијим ливеним гарнитурама. Окови у облику елисе пропелера били су управно увлачени у зарезе на појасу, а служили су да носе неке закачене предмете, рецимо футролу с ножем (уп. Ковачевић 1977: 103/51). Налаз из Инђије је величине 6,5 cm × 1,2 cm, има кружно проширено средиште, док су крајеви украшени косо урезаним линијама. Полеђина је глатка (сл. 1/3). Оков може да се сврста у Забојников тип 164 из ранијег одсечка фазе SS II (Zábojník 1991: 248, Abb. 1, Т. 32/2–3).

Седам правоугаоних/петоугаоних окова од плочица лима (највећа је димензија 1,9 cm × 2,6 cm) носе ливене алке пречника 1,8 cm. Алке су повезане с плочицама савијањем њихових издужених наребрених крајева, који су потом пробушени нитном. У висини тих нитни у горњем делу плочица пробијена је још по једна, такође у вертикалној оси, која је на полеђини била учвршћена понеком сачуваном малом подлошком (сл. 1/8). Јасно је да су ти окови висили с ремена алком надоле, и такође су могли да носе неки лакши терет (уп. Ковачевић 1977: 158/93). Наши налази су налик представницима типа 224 из фазе SS I, тј. из прве петине (Zábojník 1991: 236, 248, T. 38/14) или пак прве четвртине VIII века (Garam 1995: Abb. 97/19; 254). Занимљив фрагментовани налаз вероватно представља део ређе варијанте сродног окова. Сачувана је, грубо речено, половина правоугаоног лименог окова (2,4 cm × 1,9 cm), који је, по свој прилици, био украшен наспрамно пробијеним троугловима. На преосталом делу уочавају се и пунцирани троуглови, а преко тог украса су пробијене две нитне. Такви окови су обично носили две алке, налик описанима, преко пресавијених трака лима које су биле фиксиране нитнама на равну полеђину. На нашој половини окова нитне су с те стране такође биле учвршћене ситним подлошкама (сл. 1/7). Судећи према пробијеном троуглу, наш део окова одговара типу 225, а по пунцираним троугловима донекле подсећа на тип 226. Окови типа 225 сврставају се у прелаз фаза SS I и SS II (Zábojník 1991: 236–237, 248, T. 38/16, 4).

Сл. 2 Главни језичак, Инђија
(фото: В. Илић)

Fig. 2 Large strap-end, Indija (photo: V. Ilić)

Сл. 3 Копча, Инђија (фото: В. Илић)

Fig. 3 Buckle, Indija (photo: V. Ilić)

Три ливене алке, спојене у виду троугла, димензија 3 cm × 2,5 cm, представљају сасвим редак, ако не и јединствен предмет: ни након консултовања тридесетак монографија о најважнијим аварским некрополама нисмо нашли одговарајући налаз (сл. 1/4). По облику је најсличнији предмет са некрополе у Чакберењу, који је протумачен као оков торбице (László 2015: 58, T. 5/58–2). Сачувано је још неколико правоугаоних и петоугаоних подлошки с нитнама (сл. 1/5–6; уп. Garam 1995: Abb. 101/10–11). Сепаратно изведена датовања делова појасне гарнитуре из Инђије омогућавају њихово сасвим поуздано опредељење у прву половину VIII века, уз могућност да се налаз датује и прецизније, у прву трећину тог столећа.

Нови Бановци

Следећи налаз је, према изјави продавца, из Нових Бановаца. Иако то не стоји у архиви,⁴ предмет вероватно потиче са стрме лесне обале Дунава, где је у римском добу био подигнут кастел Бургене. Са тог места, које је у литератури познато као локалитет Пургер, прибављен је велики број случајних налаза из разних епоха. Међу њима су и они из касноаварског периода, углавном смештени у Археолошком музеју у Загребу (Brunšmid 1901: 156, 164, sl. 119; Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 87, sl. 23–28; ADAM 2002: 263), који се збирно датују између 700. и 780. године (Бугарски 2014: 652–653). Налаз из збирке Народног музеја представља горњи елемент дводелног појасног окова, изворно спојеног шарниром. Оков је малих димензија, 2,3 cm × 1,1 cm (сл. 4). Припада Забојниковом типу 251 с краја SS III фазе (750–780) (Zábojník 1991: 240, Abb. 1, T. 40/16–20). Истој збирци у литератури се приписује још један карактеристичан касноаварски налаз, једноделни штитасти оков висине 2,3 cm. Иако је најпре био протумачен као појасни оков (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 88, sl. 29), заправо припада коњској орми. У специјалистичкој анализи Андраша Чутија, налаз је сврстан у окове орме типа IV, који се углавном датују у време Забојникове фазе SS IV (780–800/825) (Csuthy 2012: 186, fig. 5/4, map I/D).

4 Инв. бр. 3827. Случајни налаз, откупљен 1960. од Томице Мартина (Архив Народног музеја).

Сл. 4 Горњи елемент дводелног појасног окова, Нови Бановци
(фото: В. Илић)

Fig. 4 Upper part of a belt mount, Novi Banovci
(photo: V. Ilić)

Земун

Три налаза са локалитета Говеђи брод објављена су без пратећих података (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 105). Топоним обележава северозападни продужетак ужег језгра Земуна, приближно површину између Дунава и Батајничког друма. Забележено је да се потес пружа низводно од Капеле, према Земуну (Kovačević 1973: 52), а документација Народног музеја нуди нешто ближе одређење – I пумпа код Говеђег брода.⁵ Вреди напоменути да Јован Ковачевић у свом раду посебно наводи локалитет I водна станица, којег смешта нешто низводније од Говеђег брода. Са тог локалитета потиче тек један неилустровани појасни оков, датован у крај VIII века (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 104; Kovačević 1973: 51, loc. 9, 7). Судећи према називу локалитета из документације Народног музеја, лако би могла да буде реч о једном касноаварском гробљу.

Први приказан налаз је горњи део ливеног појасног окова, у виду бронзане правоугаоне плочице с проломљеном представом грифона (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 105, sl. 5). Веома препознатљив део окова, димензија 3,5 cm × 2,8 cm (сл. 5), припада типу 240 из фазе SS II (Zábojník 1991: 238, T. 39/11). Такви предмети се слично датују и на некрополи Тисафиред (Garam 1995: 248, Abb. 98/1). Други налаз такође представља горњи део дводелног окова, који је изворно био склопљен помоћу шарнира (сл. 6). Штитаста оков, висине 2,9 cm и ширине 2,7 cm, има проломљен стилизовани биљни украс (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 105, sl. 6) и највероватније припада Забојниковом типу 248, из фазе SS III (Zábojník 1991: 241, T. 40/12). Спомињу се још неилустровани „потковичасти“ окови, вероватно појасних рупица, који се не чувају у Народном музеју. Налази су датовани у VIII век (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 105; Kovačević 1973: 51, 53; ADAM 2002: 430).

На цитираном месту, Јован Ковачевић је изнео мишљење да описани комади из Говеђег брода припадају једном појасу, што није нарочито вероватно, најпре због различитог датовања окова и зато што немамо податак да су били нађени у једном гробу. Представљени комади збирно се датују у средишњих шест деценија VIII века и, по свему судећи, потичу из гробова с (касно)аварске некрополе. О томе би сведочио и необјављени налаз женске опреме – ли-

5 Инв. бр. 3841, 3951, 5353. Случајни налази, откупљени 1960. године од Радомира Миленковића (Архив Народног музеја).

Сл. 5 Горњи елемент дводелног појасног окова, Земун (фото: В. Илић)

Fig. 5 Upper part of a belt mount, Zemun (photo: V. Ilić)

Сл. 6 Горњи елемент дводелног појасног окова, Земун (фото: В. Илић)

Fig. 6 Upper part of a belt mount, Zemun (photo: V. Ilić)

вена позлаћена наушница с призматичним привеском од зеленог стакла, очуваних димензија $3,2 \text{ cm} \times 1,9 \text{ cm}$ (сл. 7). На крају фрагментоване алке сачувана је псеудогранулирана јагода, а друга, мања, је постављена у оси привеска. На њој је, с горње стране, изливен венац псеудогранула, који носи оштећену јагоду од две калоте сребрног лима, док је са доње стране изливен држач стакленог привеска, такође украшен псеудогранулама. Привезак је и на доњој страни обезбеђен псеудогранулираним држачем. О изворном облику алке није лако судити због стања очуваности. Ипак, чини се да је била округла а не издужена, елипсаста, што је од важности за датовање. Наиме, одавно је уочено да се елипсасте алке наушница с призматичним привеском јављају нешто касније, па им је и датовање уже. Стога би наш примерак можда могао да се пореди с наушницама типа Пс са некрополе Нове Замки, чије се време употребе протезало кроз читав VIII и прву четвртину IX века (Čilinská 1966: 146, Abb. 11). Иако поуздани типолошки показатељи нису сачувани у потребној мери, наушница свакако припада касноаварској продукцији VIII века. Њен склоп, међутим, није типичан. По свој прилици, реч је о поправљаној, уникатној наушници.⁶ Јагода од сребрног лима вероватно потиче са неке старије аварске наушнице – налази с таквим кугластим привесцима сасвим су уобичајени током VII века.

6 О том необичном налазу консултовали смо се са стручњаком за средњовековни накит, Весном Бикић из Археолошког института, на чему јој захваљујемо.

Сл. 7 Наушница, Земун (фото: В. Илић; цртеж: И. Кајтез)

Fig. 7 Earring, Zemun (photo: V. Ilić; drawing I. Kajtez)

НАЛАЗИ ИЗ СРПСКОГ ПОДУНАВЉА

Ритопек

Из Ритопека, насеља на месту римског Трикорнијума, потиче познати касноаварски споредни језичак.⁷ Сачувана је плочица језичка висине 2,8 cm и ширине 1,3 cm (сл. 8). Ливена је у бронзи и украшена двоструком спиралом (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 121, sl. 1). Иако је било одређено шире датовање, у VIII век (Kovačević 1973: 51; ADAM 2002: 305), у новијој литератури је прецизирано да предмет одговара Забојниковом типу 113 с краја SS III фазе (Bugarski 2008a: 87, fig. 5; уп. Zábojník 1991: 240, T. 24/11, Abb. 1).

Године 1930, Музеј је откупио из Ритопека и један неилустровани лимени језичак из VII века (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 121). Претпостављено је да два језичка представљају гробне налазе и да потичу са две или пак с једне некрополе (Kovačević 1973: 51). Пошто нема ближих података, а временски распон између налаза је знатан, ту претпоставку треба узети с великим опрезом. Уколико су налази и били гробни, нису морали да потичу са аварских некропола. На том подручју се извесније могу очекивати усамљене сахране (Бугарски 2014: 337–338).

Сл. 8 Плочица споредног језичка, Ритопек (фото: В. Илић)

Fig. 8 Small strap-end plate, Ritopek (photo: V. Ilić)

Брестовик

На подручју данашње општине Гроцке, на окуци Дунава наспрам три речне аде, налази се Брестовик. Локалитет Јалија смештен је на обали реке, ван са-

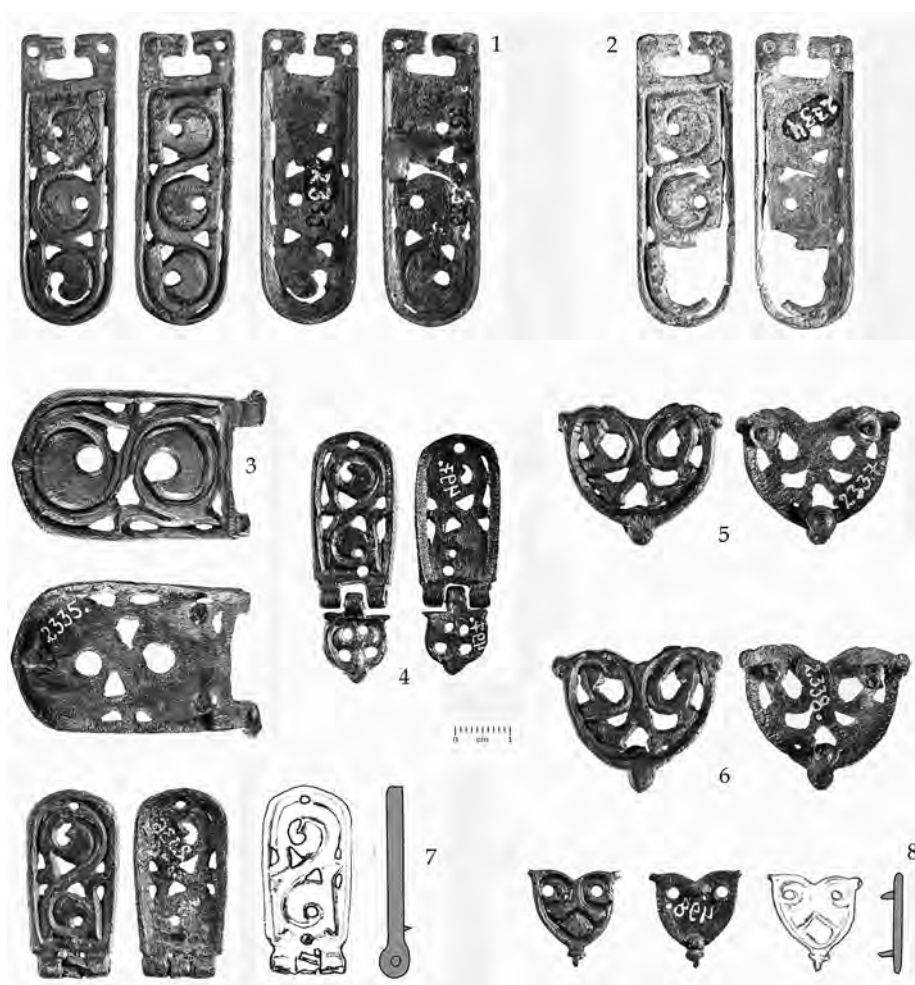
⁷ Инв. бр. 1326. Случајни налаз, откупљен 1930. године од Милорада Срећковића (Архив Народног музеја).

мог села (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 119). Положај је очигледно био повољан за насељавање у раном средњем веку, јер одатле потичу и налази X–XII столећа (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 76, кат. 63; уп. Радишић 2020: 397–398, Т. 26/15–19). Народни музеј у Београду откупио је низ касноаварских налаза са тог локалитета 1948. (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 119), али и 1952. године (сл. 9).⁸

Предмети су ливени у бронзи. Из старије литературе произлази да је био откупљен неутврђени број споредних појасних језичака, висине 5,2 cm и ширине 1,7 cm. Заправо је реч о два језичка – један је сачуван комплетно (две идентичне плочице), а од другог само једна плочица. Језичци су украшени троструким мотивом кружне вреже и завршени конфронтираним животињским главама на месту увлаке (сл. 9/1–2). Оков копче је димензија 4 cm × 2,5 cm, штитастиг облика, ливен с проламањем и украшен са два стилизована листа. Пређица и трн, који су за оков били везани шарниром, нису сачувани (сл. 9/3). Нађена су и два дводелна, шарниром повезана појасна окова, висине 4,4 cm и ширине 1,6 cm, чији су издужени горњи делови носили проломљену врежу у S распореду. Још један такав оков, којем недостаје привезак, досад није био публикован (сл. 9/4, 7). Два штитасти појасна окова, димензија 3 cm × 2,6 cm, израђена су у истом материјалу и техници (сл. 9/5–6; Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962: 119, сл. 1–4). Шире датовање налаза одређено је у VIII век (ADAM 2002: 70), али је и у овом случају након тога била извршена корелација са серијацијом Јозефа Забојника. Док споредни језичци одговарају налазима типа 113, из позне SS III фазе, оков копче представља израђевину исто датованог типа 132. Дводелни окови припадају типу 251, опет из касног одсеца фазе SS III, а ситнији појасни окови типу 176 с краја те фазе (Bugarski 2008a: 87, fig. 4a–d; уп. Zábojník 1991: 240–241, Т. 24/11, 15, 27/12, 33/3–4, 40/16, Abb. 1). Иако није идентичан, истом типу припада и необјављени оков. У питању је ситнији комад, димензија свега 1,8 cm × 1,7 cm (сл. 9/8).

Јован Ковачевић је с правом претпоставио да ови налази потичу из гроба мушкарца (Ковачевић 1973: 51). Време израде елемената појасне гарнитуре, како се испоставило, врло је уско, вероватно у седмој или осмој деценији VIII века. Покојник је могао бити сахрањен тада, до краја VIII века, или чак касније (Бугарски 2014: 677). Још једно налазиште из околине Брестовика дало је малобројне случајне касноаварске налазе. Локалитет Подунавље није прецизније позициониран, али је у литератури јасно раздвојен од Јалије и осталих брестовичких налазишта. Наведено је да се „Аплика и пређице“ чувају у Народном музеју у Београду, без било каквих пратећих података (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 76–77, кат. 63, 71). О пређицама не може ништа одређеније да се каже, а појасни оков се заправо чува у Музеју града Београда (Јанковић 1990: 79). Наполетку је приписан фази SS III и објављен са илустрацијом (Bugarski 2008a: 87, fig. 4e). Можда се ради о још једном гробном налазу из околине Брестовика.

8 Инв. бр. 497 и 498 откупљени су 1948, а инв. бр. 2333–2338 1952. године. Све предмете Музеју је продао Драгутин Караклајић (Архив Народног музеја).

Сл. 9 Касноаварски делови појаса из Брестовика: 1–2) споредни језичци; 3) оков копче; 4, 7) дводелни окови; 5–6) штитасти окови; 8) ситан појасни оков (фото: В. Илић; цртежи: И. Кајтез)

Fig. 9 Late Avar belt finds from Brestovik: 1–2) small strap-ends; 3) buckle plate; 4, 7) two-part mounts; 5–6) shield-like mounts; 8) small belt mount (photo: V. Ilić; drawings: I. Kajtez)

Сеоне

Низводно од Брестовика налази се место Сеоне, у чијем средишту је локација Орешац, заштићена од дунавских вода. Са тог места потиче фрагментован глинени пршљенак који, уз извесну резерву, може да се сврста у касноаварску продукцију (сл. 10).⁹ Тај податак је важан јер из овог места досад нису били документовани авародопски налази (уп. Бугарски 2014). Сачувана је половина биконичног пршљенка с профилисаним ребром по средини. Његове

⁹ Инв. бр. 3324. Случајани налаз, откупљен 1957. године од Драгутина Караклајића (Архив Народног музеја).

изворне димензије ипак могу да се измере: висине је 2,3 cm и пречника 3,2 cm, док је пречник кружног отвора у средини 0,8 cm. Налаз је најпрепознатљивији по урезаном цикцак мотиву који краси оба конуса. На некрополи Алатијан, такви пршљенци (тип 30) приписују се најпознијој групи гробова, при чему је процењено да се гробље угасило почетком IX века (Böhme 1965: 8, 31, 35/30). На Тисафиреду се датују нешто другачије, отприлике у средишње две четвртине VIII века, а реч је о типичним налазима из позноаварских гробова особа женског пола (Garam 1995: 337, Abb. 200/2, 201, 254).

Сл. 10 Пршљенак, Сеоне (фото: В. Илић; цртежи: И. Кајтез)

Fig. 10 Spindle whorl, Seone (photo: V. Ilić; drawings: I. Kajtez)

НАЛАЗИ СА НЕПОЗНАТИХ ЛОКАЦИЈА¹⁰

За два налаза, нажалост, не располажемо никаквим пратећим подацима. Први је привезак са представом људског лица, ливен у бронзи, димензија 2 cm × 1,4 cm.¹¹ Привезак показује рељефно изливену главу мушкарца с јаким обрвама, бадемастим очима, широким носем, брковима и устима, док на месту браде стоји тракаста алка, што показује да је предмет висио и био показиван наопако (сл. 11/1). У синтези о авародопским антропоморфним предметима, Софија Рац не наводи такве привеске. С друге стране, манир извођења људског лика умногоме припада аварској примењеној уметности. Осим тога што је нос шири, упадљива је сличност с представама на касноаварским прапорцима (Rácz 2012: 435, Abb. 13/5–9), који се појављују у коњаничким, али и у гробовима жена и деце (Csuthy 2019: 353, fig. 3/15–18) – код нас у гробу детета на некрополи Озаци IV, који је, путем ретких налаза језичака од олова (Karmanski 1976: 7, T. XIV/5–10), датован између 720. и 750. године (Бугарски 2014: 404–410).

Стога не чуди што су истраживачи најближу аналогију нашем предмету, која потиче са некрополе крај средњовековне Цркве Светог Ђорђа у Баргали код Штипа, довели у везу са аварском продукцијом. Реч је о веома сличном бронзаном предмету, одговарајућих димензија, који је описан као матрица за отискивање украса од лима. Поред посувраћене бакарне траке, каква је сачувана на нашем примерку али на македонском полази са супротног краја, на предмет из

¹⁰ Фонд материјала из старог инвентара преузима се без изгубљених пратећих података.

¹¹ Инв. бр. 895.

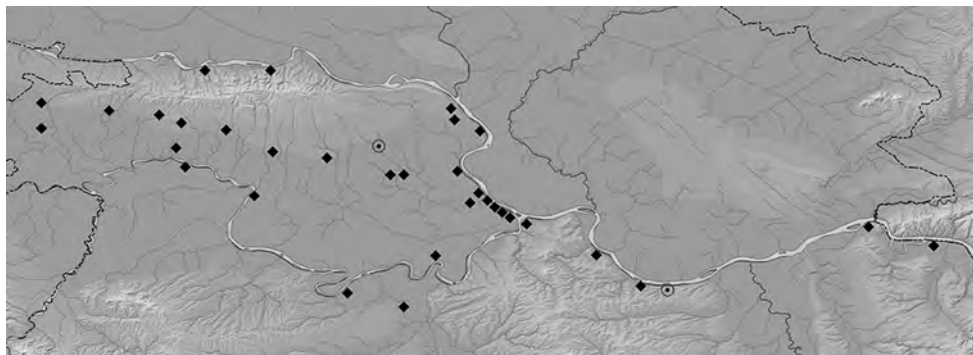
Сл. 11 Налази са непознатих локалитета: 1) привезак с представом људског лица;
2) пршљенак (цртежи: И. Кајтез)

Fig. 11 Finds from unknown sites: 1) pendant with a representation of a human face;
2) spindle whorl (drawings: I. Kajtez)

Баргале је накнадно била залемљена и наспрамна алка. Тако је, према мишљењу аутора, изворно аварска матрица била претворена у словенску амајлију, која је висила са неке траке и носила привезак с доње стране. Треба ипак имати на уму да је предмет, иако се води као гробни налаз, заправо нађен ван јасног фунерарног контекста, чини се међу костима које су биле померане приликом каснијих сахрањивања (Белдедовски 1989: 226–227, сл. 2; Белдедовски 1990: 45, сл. 34; Белдедовски и Нацев 1996: 36–38, цртеж 2). Из тог разлога предложено датовање – рани VII век – нема стратиграфско упориште. Осим још једне откупљене паралеле из Северне Македоније (Белдедовски и Нацев 1996: 38, нап. 12, Т. I/1), у византијским контекстима се јављају још неки слични ситни предмети. Примера ради, бронзано дугме из места Торбали у Турској условно је датовано у VII век и упоређено са сасанидском продукцијом (Pülz 2020: 40, Т. 12/Т 137). Имајући у виду претходну расправу, али и вишедеценијске грешке у датовању појединих група предмета без стратиграфски одређених примерака, попут привезака-амулета у облику коња (Манева 2007: кат. 36; уп. Komatarova-Balinova and Penkova 2018), морамо да останемо уздржани према (касно)аварској атрибуцији занимљивог предмета из збирке Народног музеја.

Други налаз би такође само условно могао да се протумачи као касноаварски. Реч је о глиненом биконичном пршљенку висине 2,1 cm и пречника 3,3 cm, чије су косине украшене тек по једном урезаном цикцак линијом (сл. 11/2).¹²

12 Инв. бр. 1024. Уп. дискусију о налазу из Сеона.

Сл. 12 Карта распрострања касноаварских налаза у Срему и српском Подунављу
 Fig. 12 Distribution map of the Late Avar finds from Syrmia and the Serbian Danube Region

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Према актуелном попису, касноаварска налазишта су документована у 18 места у Срему и у осам места у Посавини и Подунављу. Међутим, чак и тако мали број налаза представља повећање у односу на рано- и средњоаварски период (уп. Бугарски 2014), што је у несагласју с наводима из историјских извора у којима је Срем описиван као зона сучељавања аварских и византијских интереса и поприште дуготрајних сукоба и преговора, пре свега око контроле над Сирмијумом (Mirković 2008: 104–111). Узрок слабе насељености Срема можда је лежао у самом изгледу те географске целине, у којој су се као главне рељефне зоне издвајале планина и плављена равница. Уз то, ма како били опасни аварски напади и истините драматичне вести из писаних извора, јасно је да они нису успели да разоре византијску одбрамбену политику на граници. Ни након својих успешних акција Авари нису имали снаге, а вероватно ни жеље, да трајно овладају византијским упориштима. Штавише, Ромеји су још почетком VII века за своје акције против Авара на левој обали Дунава користили старе римске мостобране (уп. Бугарски и Иванишевич 2012: 497–498).

Можемо, дакле, помислити да опсежнија аварска колонизација Срема није била изведена пре свега из опреза због могућег ромејског противудара. С друге стране, може се претпоставити да су за нешто интензивније касноаварско насељавање те области, па и за повећан број позних налаза у Посавини и Подунављу – у најјужнијим областима има чак двоструко више позних него рано- и средњоаварских налаза – заслужна два истовремена историјска процеса. У питању су нарастање франачке и бугарске опасности и трајно нестајање византијске власти на великом делу Балканског полуострва (Бугарски 2014: 682, 716–717). У та разматрања убудуће треба укључити и овде објављен касноаварски налаз из Инђије. Гроб са топографски карактеристичне локације данашњег гробља по свој прилици представља траг недокументоване (касно)аварске некрополе и Инђију представља као 19. место у касноаварском Срему. Поновили бисмо и да су у нашем раду допуњени подаци о позноаварској оставштини Нових Бановаца и, нарочито, земунског насеља Говеђи брод.

Јован Ковачевић је налазе са простора који се разматра у нашем прилогу сагледавао у контексту стварања касноаварске „војне крајине“ у Срему, Посавини и Подунављу. До те интерпретације је довела, пре свега, генеза његових тумачења случајних налаза јужно од Саве и Дунава. Неки од њих су с правом приписани недокументованим *џробовима*, али се напоследку тврдило да они потичу са касноаварских *џробаља*, што је знатно другачије виђење (Ковачевић 1966: 68; 1973; Ковачевић 1977: 138; уп. Bugarski 2008a: 88, п. 4). Пошто није извесно да су у питању некрополе, и зато што током (позног) VIII века Авари нису имали од кога да чувају јужну границу своје државе, ти налази су, уз извесну резерву, другачије протумачени. Размишљало се да они представљају одраз кретања аварских трупа које су, по слому њиховог Каганата, ступиле у службу бугарског кана Крума, а тако су били сагледани и неки касноаварски трагови из северног дела данашње Хрватске (Bugarski 2008a: 88–92). Након тога, дошло је до открића два касноаварска гроба у српском делу Посавине, у околини Обреновца. Најјужнији познати аварски гроб нађен је у Стублинама и опширно је објављен (Bugarski et al. 2013), док је коњанички гроб документован на простору касноантичке некрополе у селу Ушћу (Симић, Јанковић и Михајловић 2012: нап. 6). О гробу из Ушћа не може детаљније да се расправља пре публиковања, али би требало нагласити да појава коњаничког гроба наговештава присуство војне или друштвене елите (уп. Bede 2012).

У сваком случају, касноаварско насељавање Срема, а можда и неке налазе јужно од Саве и Дунава, ваља сагледавати у светлу опште промене начина коришћења животног простора на југу Каганата. Посебно је сложена историјска интерпретација позноаварских налаза јужно од великих река јер су само у наведена два случаја на нашем простору археолошки документовани гробови, и то појединачне сахране. Та два гроба, насупрот око 70.000 авародопских гробова из Карпатског басена, не представљају доказ ширења Каганата на прекогранични појас. Уз могућност да будућа истраживања донекле промене такво стање, а имајући у виду да се Панонска низија шири и на долине јужних притока Саве и Дунава (уп. Ђалић и др. 2012), ипак остаје закључак да су две велике реке представљале границу аварског насељавања (уп. Рапан Рарећа 2015; Filipcs 2015: 21–31). Премда је с временом бледело, чини се да је историјско искуство Аваре у великој мери одговарало од значајније колонизације прекограничног простора, који је, макар у узаном појасу, пружао услове налик онима на које су навикли у својим областима. Има назнака да се таква ситуација понешто променила у сутон Каганата. Увећан број касноаварских налаза јужно од Саве и Дунава наводи на помисао да је могло да дође и до знатнијег насељавања тих области, што је пак било осујећено самим крахом Каганата (Бугарски 2014: 682, 719–720, карта 2).

Наши налази могли су да представљају и траг изузетног, можда чак привременог запоседања неких тачака преко река, или пак оставштину избеглог аварског становништва после пропасти њихове државе. Може се помишљати и на „мирнодопске“ разлоге појаве тих налаза – поклони, трговина, брачни односи и сл. – мада у време распада аварске државе предмети њихове материјалне културе сигурно нису представљали престижну робу међу балканским

Словенима (Bugarski 2008a; Bugarski et al. 2013). На овом степену истражености, дакле, површински налази или пар сахрана не могу да се тумаче поузданије, па чак ни да се датују као налази из матичног подручја Каганата. Корекција постојећих и нови подаци о касноаварским предметима из Ритопека и Брестовика допуњују археолошку документацију касноаварске оставштине Подунавља, док Сеоне постају девето прекоречно место с траговима касноаварског присуства (сл. 12).

Напоследку, и не у непосредној вези с темом нашег прилога, споменули бисмо загонетне касноаварске налазе из дубљег залеђа Дунава. Одраније познат фрагментован дводелни привезак са простора римске тврђаве Хорезум Марги у Ћуприји, изворно датован у касни VIII и рани IX век (Јанковић 1990: 115–116, сл. 108/2), припада серијацијском типу 240 или 241 из фазе SS II (Bugarski 2008a: 88, fig. 6; уп. Zábojník 1991: 238, Т. 39/5–6, 13; Garam 1995: 248, Abb. 98/1, 3, 6–7). Скренули бисмо пажњу и на недавно публикован језичак, за који „само претпостављамо да је место налаза околина Алексинца“, датован у средину VIII века.¹³ Предмет димензија 3,6 cm × 1,3 cm (Рашковић 2016: 28, Т. IV/9), свакако једна од две идентичне плочице, заправо је споредни језичак. Највише подсећа на представнике Забојниковог типа 50, из SS III фазе (Zábojník 1991: 238, Т. 16/8, Abb. 1), па би га требало одредити у другу половину VIII века или, прецизније, у време између 750. и 780. године. Макар први фрагментовани предмет могао је да представља сировину за претапање у млађем одсечку средњег века, на начин како Јозеф Забојник посматра многе такве налазе из раносредњовековних градишта у данашњој Чешкој (Zábojník 2011; уп. Profantová 1992; Poláček 2008).

13 Налаз је у приватној збирци С. Ристића из Рутевца (Рашковић 2016: 28, 39).

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

ADAM 2002

Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa, J. Szentpéteri, ed., Budapest: Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

GK 2005

Geomorfološka karta Autonomne Pokrajine Vojvodine 1:200 000, Beograd: Geozavod – Gemini.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бајаловић–Хаџи-Пешић, М. 1977

Средњовековном Београду у њихове, Београд: Музеј града Београда.

Bede, I. 2012

The status of horses in late Avar-period society in the Carpathian Basin, in: *The very beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th–8th century)*, *Archaeology in Contemporary Europe* (Conference Brussels, May 17–19 2011), R. Annaert et al., eds., Brussels: Flanders Heritage Agency, 41–49.

Белдедовски, З. 1989

Ранословенски наоди од Штип и неговата најблиска околина, *Macedoniae Acta Archaeologica* 10 (1985–1986): 225–230.

Белдедовски, З. 1990

Брејалничкиот басен во римскиот и раниот средновековен период, Штип: Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј – Штип.

Белдедовски, З. и Нацев, Т. 1996

Баргала, истражување 1988 година со преглед на позначајните наоди од досегашните истражувања на средновековната некропола, *Зборник на Штипскиот народен музеј* 7: 35–46.

Böhme, H. W. 1965

Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom. Szolnok, *Südost-Forschungen* 25: 1–55.

Brunšmid, J. 1901

Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 5: 87–168.

Бугарски, И. 2006

Чик и Војка – Примери раносредњовековних некропола са територије Бачке и Срема, Магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Bugarski, I. 2008a

Early Mediaeval Finds from Veliko Gradište and the Appearance of Late Avar Belt Elements along the Southern Bank of the Middle Danube, *Archaeologia Bulgarica* 12/1: 87–96.

Bugarski, I. 2008b

The Geomorphological Matrix as a Starting Point for Determining the Position of Avar-time Settlements in Pannonia: The Example of the Bačka Region, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38/3: 437–455.

Бугарски, И. 2014

Археологија Авара у Србији, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Бугарски, И. и Иванишевич, В. 2012

Пограничье Римской империи и варваров: Система обороны Империи от Куция до Ледераты, в: *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. Конференция 3*, А. М. Воронцов, И. О. Гавритухин, ред., Тула: Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник «Куликово поле», 482–511.

Bugarski, I. et al. 2013

Early Mediaeval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave, *Acta Archaeologica Carpathica* 48: 285–305.

Garam, É. 1995

Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Dimitrijević, D., Kovačević, J. i Vinski, Z. 1962

Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja, Zemun: Narodni muzej Zemun.

Zábojník, J. 1991

Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats), in: *K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, Z. Čižinská, ed., Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 219–323.

Zábojník, J. 2011

Zum Vorkommen von Gegenständen „awarischer“ Provenienz auf den slawischen Burgwällen nördlich der Donau, in: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa* (Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.–9.10.2009, Břeclav, Tschechische Republik), J. Macháček, Š. Ungerman, eds., Bonn: Habelt-Verlag, 203–214.

Јанковић, М. и Ђ. 1990

Словени у југословенском Подунављу, Београд: Музеј града Београда.

Karmanski, S. 1976

Lokalitet Odžaci IV, avarsko – slovenska nekropola, u: S. Karmanski, *Nalazi iz perioda seobe naroda na teritoriji jugozapadne Bačke*, Bačka Palanka – Odžaci – Bač: Arheološka muzeološka sekcija jugozapadne Bačke, 1–10.

Kovačević, J. 1966

Avari na Jadranu, u: *Materijali III* (Simpozijum Praistorijske i Srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965), ur. N. Tasić, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije – Društvo muzejskih radnika Vojvodine, 53–81.

Kovačević, J. 1973

Die awarische Militärgrenze in der Umgebung vom Beograd im VIII Jahrhundert, *Archaeologia Iugoslavica* 14: 49–56.

Ковачевић, Ј. 1977

Аварски каџанаџи, Београд: Српска књижевна задруга.

Komatarova-Balinova, E. and Penkova, P. 2018

The “Horse Amulets” from the Collections of Vidin and Vratsa Museums – a Modest Contribution to a Continuous Discussion, *Archaeologia Bulgarica* 22/3: 93–109.

László, Gy. 2015

Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet.

Манева, Е. 2007

Древниот накит од Македонија – некропола Водоча (XIV – почетоком на XIX век), Скопје: Каламус.

Мано-Зиси, Ђ. 1937

Један сремски налаз из доба сеобе народа, *Гласник Историјског груписа у Новом Сагу* 10/3: 265–274.

Mirković, M. 2008

Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka (drugo izdanje), Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.

Новаковић, К. 1939

Аварска уметност, *Уметнички преглед* 2: 46–48.

Poláček, L. 2008

Mikulčice und Awaren. Zur Interpretation „awarischer“ Funde von Mikulčice, in: *Kulturwandel in Mitteleuropa, Langobarden – Awaren – Slawen* (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008), J. Bemann, M. Schmauder, eds., Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 579–589.

Profantová, N. 1992

Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen, in: *Awarenforschungen* II, F. Daim, ed., Wien: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, 605–778.

Pülz, A. M. 2020

Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos, Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas (Katalog- und Tafelband), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Радишић, М. 2020

Средњовековно археолошко наслеђе на јују карпатајско-панонској простиора: „Бјелобрдски комплекс“ у Србији, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Рапан Пареџа, А. 2015

Sava – granica kasnoavarske države: da ili ne?, u: *Rijeka Sava u povijesti, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.–19. listopada 2013*, ur. B. Ostajmer, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 43–54.

Rácz, Zs. 2012

Emberalakos kistárgyak az avar korból, in: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére = Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, T. Vida, ed., Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 409–436.

Рашковић, Д. 2016

Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање, *Караџић* 8: 21–48.

Симић, З. В., Јанковић, М. А. и Михајловић, В. Д. 2012

Касноантичка некропола у селу Ушћу код Обреновца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 179–200.

Trbuhović, L. 1982

Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region, in: *Sirmium IV*, N. Duval et al., eds., Beograd: Institut archéologique de Beograd – École française de Rome – Research Foundation of the City University of New York, 61–76.

Ђалић, Ј. и др. 2012

Панонска низија као морфоструктурна јединица Србије, *Гласник Српској географској друштва* 92/1: 47–70.

Ђурчић, С. и Ђуричић, Ј. 1994

Рељеф као фактор положаја и формирања морфолошких карактеристика војвођанских насеља, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке* 97: 147–178.

Filipec, K. 2015

Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Csuthy, A. 2012

A késő avar kori füles lószerszámveretek, in: *Hadak Útján XX* (Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest – Szigethalom, 2010. október 28–30 – Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest – Szigethalom, 28th–30th October 2010), Zs. Petkes, ed., Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ, 163–186.

Csuthy, A. 2019

Horse Harness Rattles from the Avar Period, in: *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Waffenform und Waffenbeigaben bei den mährischen Slawen und in den Nachbarländern* (Internationale Tagungen in Mikulčice IX), L. Poláček, P. Kouřil, eds., Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Brno, v. v. i., 351–358.

Čilinská, Z. 1966

Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

IVAN R. BUGARSKI
Institute of Archaeology, Belgrade

NATAŠA P. CEROVIĆ
National Museum of Belgrade

LATE AVAR FINDS FROM SYRMIA AND THE SERBIAN DANUBE REGION IN THE EARLY MEDIEVAL COLLECTION AT THE NATIONAL MUSEUM OF BELGRADE

SUMMARY

The 8th century saw a certain increase in the number of finds of the Avar material culture in Syrmia and in the areas south of the Sava and the Danube in the immediate vicinity of the Avar Khaganate. This is confirmed by the finds from the collection of the National Museum of Belgrade (Indija, Novi Banovci, Zemun, Ritopek, Brestovik, Seona). Cast bronze parts of a Late Avar belt, discovered while digging a tomb at the present-day cemetery in the north part of Indija, indicate with considerable certainty the proximity of an undocumented Avar-period settlement. The belt sported a large strap-end decorated with a double tendril pattern (fig. 1/1; 2), a two-part buckle (fig. 1/2; 3), a propeller-shaped mount (fig. 1/3), seven sheet metal mounts with ring pendants (fig. 1/8), a mount decorated with punched triangles (fig. 1/7), a three-hooped mount (fig. 1/4), as well as sheet washers with rivets (figs. 1/5-6). According to the seriation by Jozef Zábajník these objects are dated to the first half of the 8th century, or perhaps, more precisely, to the first third of that century, while the upper part of a belt mount from Novi Banovci (fig. 4) dates from 750 to 780.

The upper part of a cast bronze belt mount, acquired from the site Prva Pumpa near Govedi Brod in Zemun, displays an openwork griffin (fig. 5); such finds are usually dated between the years 720 and 750. From the same site comes a shield-like upper part of a belt mount with vegetal openwork design, dated to the period from 750 to 780 (fig. 6). Different dates and the absence of more precise information on the finding circumstances do not in themselves support the opinion of Jovan Kovačević that these objects came from one and the same grave, but it might be assumed that they originated from different burials of a (Late) Avar cemetery. Such a conclusion could be supported by the unique find of a repaired earring with prismatic green glass pendant from the same site (fig. 7).

The accidental find of a small strap-end plate from Ritopek, dated between 750 and 780, perhaps originated from a solitary Avar-period grave (fig. 8). Two small strap-ends (figs. 9/1-2), a shield-like buckle plate (fig. 9/3) and two-part (fig. 9/4, 7), shield-like (fig. 9/5-6) and small belt mounts (fig. 9/8) were found at the multi-layered site of Jalija in Brestovik. All these finds are dated to the period from 750 to 780. Jovan Kovačević rightly identified them as the elements of male attire from a single grave.

Not far from Brestovik, at the Orešac site in the village of Seone, a fragmented clay spindle whorl was found (fig. 10) – a typical element of female equipment. The spindle whorls decorated on both cones with zigzag motifs were dated to the second and third quarters of the 8th century at the representative Tiszafüred cemetery. Yet another spindle whorl (fig. 11/2), for which there is no information at all, might provisionally be described as Late Avar. There is also a pendant with representation of a human face, likewise without accompanying data, featuring some traits of Late Avar art (fig. 11/1); however, the closest parallels come from North Macedonia.

While the finds from Syrmia probably indicate population increase in that region in the Late Avar period, the finds from the area across the rivers could represent traces of temporary Avar stay, or of the population which fled after the collapse of the Khaganate. Their interpretation is more challenging than that of related finds from the Avar core territories, but they certainly complete the archaeological picture of the area in the Early Middle Ages (fig. 12).

Вујадин Т. ВУЈАДИНОВИЋ

Народни музеј у Београду, Археолошки музеј Ђердаја, Кладово

РАНОВИЗАНТИЈСКИ КАМЕНИ МОРТАРИЈУМИ СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ

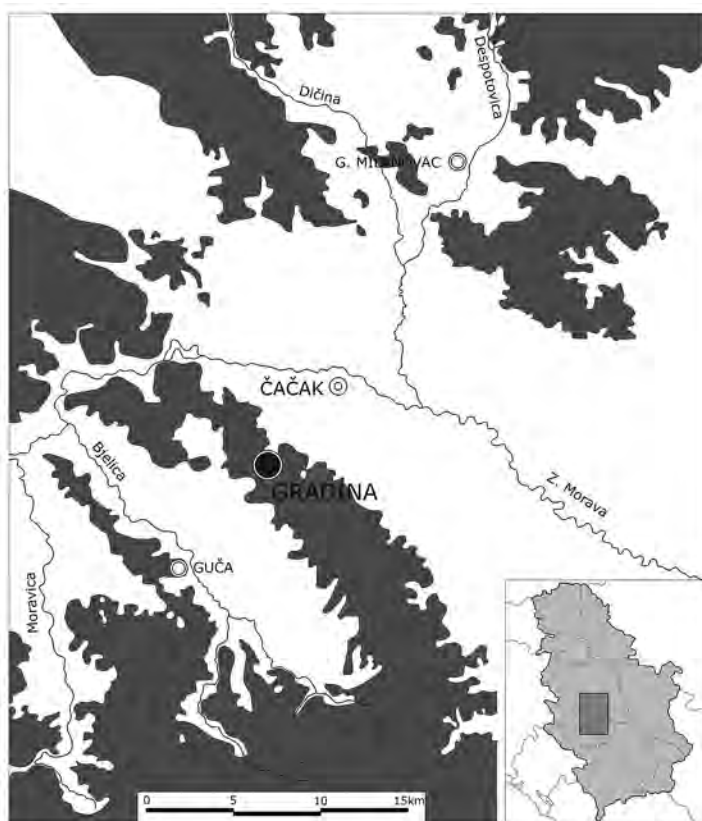
Апстракт: У раду је приказано 16 целих и углавном добро очуваних, као и неколико фрагментованих камених посуда које се у литератури уобичајено називају мортаријумима или аванима, а које су израђене од ситнозрног кречњака. Циљ аутора рада је представљање репертоара археолошких налаза са Градине на Јелици, с ослонцем на контекстуалну и типолошку анализу, као и на проналажење одговарајућих аналогја у хронолошки блиском материјалу из окружења. У стамбеним, али и у економским објектима нађени су мали мортаријуми и примерци средње величине, истоветних облика. Разлика у форми посуда је била основни критеријум за типолошку класификацију у три основна типа. Анализом контекста претпостављено је њихово коришћење за млевење житарица, односно у процесу ситњења металних руда.

Кључне речи: рановизантијски период, Градина на Јелици, мортаријум, тучак

УВОД

Вишеслојно налазиште Градина налази се у западној Србији, на јужном ободу Чачанске котлине, на једном од висова планине Јелице. Најпознатије је по доминантном хоризонту из VI и с почетка VII века, када је на том месту основано веће насеље као регионални центар (сл. 1). Током систематских истраживања, започетих 80-их година XX века, која трају све до данас, откривен је велики број профаних и сакралних објеката, као и покретних налаза који сведоче о рановизантијском раздобљу у унутрашњости северног дела Илирика

(сл. 2). Сазнања заснована на резултатима досадашњих ископавања показују да је реч о центру шире области, с објектима резиденцијалног, стамбено-економског и сакралног карактера, у којима су констатовани импортовани предмети који указују и на надрегионалну повезаност, као и налази унутар градских бедема, који сведоче о присуству Германа. Велики број откривених цркава, њих пет, показује да се овде налазило и хришћанско црквено седиште (Милинковић 2010; Милинковић 2015; Милинковић 2017).¹

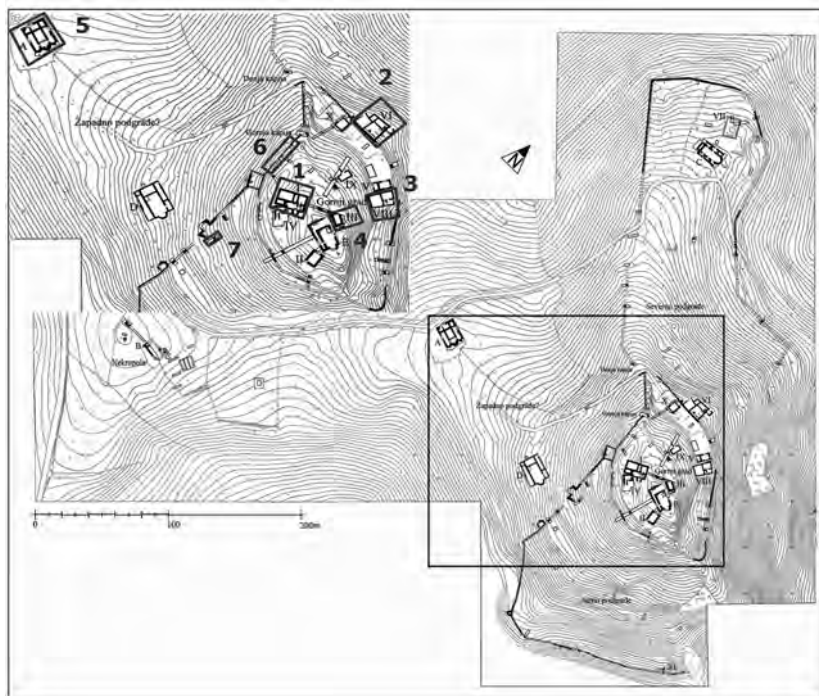
Сл. 1 Градина на Јелици, положај локалитета
(према: Милинковић 2010: 12, сл. 3; обрадио и прилагодио: Б. Поповић)

Fig. 1 Gradina on the Jelica, site location
(after: Милинковић 2010: 12, сл. 3; edited and adapted: B. Popović)

Грађевински подухвати у оквиру велике рановизантијске обнове на простору северног Илирика током VI века подразумевали су експлоатацију и употребу велике количине камена (Милинковић 2015: 281). За изградњу бедема и грађевина унутар и изван утврђеног града на Градини коришћен је локално експлоатисан кречњак, док је квалитетнији камен примарно

¹ Истраживањима од 1984. године до данас руководи др М. Милинковић, коме овом приликом захваљујем на уступљеном материјалу, као и на подстреку да се бавим овом темом.

употребљаван у декорацији ентеријера сакралних и профаних објеката, и то у виду оригиналних производа и сполија, али и као материјал за израду посуда.

Сл. 2 План Градине са обележеним објектима, односно локацијама налаза мортаријума: 1) објекат I; 2) објекат VI; 3) објекат VIII и простор сонде 1/97; 4) објекат III; 5) Базилика „А“; 6) западни београд Горњег града; 7) сонда 1/09 код капије јужног подграђа (према: Милинковић 2017: 20, сл. 6; обрадила и прилагодила: Љ. Богићевић)

Fig. 2 Gradina, Site plan with marked buildings, i.e., locations of mortaria finds: 1) Building I; 2) Building VI; 3) Building VIII and location of Trench 1/97; 4) Building III; 5) Basilica "A"; 6) Western rampart of the Upper Town; 7) Trench 1/09 near the Gate of the Southern Suburbs (after: Милинковић 2017: 20, сл. 6; edited and adapted: Lj. Bogićević)

Део богатог археолошког материјала чине мортаријуми, чији велики број добро очуваних примерака пружа добру основу за њихово проучавање.² Ради се о предметима полулоптастог или благо коничног облика, углавном са дршкама и изливником на ободу. Ређе се јављају мортаријуми без дршке или изливника, а понекад немају ниједан од наведених елемената. На територији Србије, у рановизантијским контекстима су камени мортаријуми, осим на Градини, у већем броју забележени, и публиковани, на Царичином граду (Мано-Зиси 1955: 166, 176, сл. 36/1; Кондић и Поповић 1977: 224, Т. XXXIV/179, 180; Špehar 2008: 100, сл. 2; Bavant and Ivanišević 2019: 115–117, XXI–XXIII). Налази таквог типа с других рановизантијских налазишта у Србији или нису об-

2 Мортаријуми чине доминантан инвентар камених посуда на Градини на Јелици будући да је пронађен још само један камени реципијент правоугаоног облика, над шупом објекта VI (Милинковић 2010: 128, сл. 143).

јављени или се тек спорадично помињу.³ У суседним земљама, али и у Француској, Великој Британији, као и на источном Медитерану, постоје типологије камених мортаријума за одређена подручја или су налази с појединих локалитета обрађени као целина, али је генерално проучавање археолошког материјала ове врсте тек на почетку (Цџров 1987; Ончевска Тодоровска 2007; Cool 2005; Pouraki 2009; Bertrand and Tendron 2012; Gwiazda 2014).

ТЕРМИНОЛОГИЈА

Мортаријуми су у прошлости израђивани од дрвета, бронзе, олова, камења и керамике (Hug 1933: 320). На територији Србије се спорадично јављају већ од IV, односно III века пре н. е. (Poročić 2012: 88–89, kat. 92), а коришћени су и по доласку Римљана (Соколовска 1975: 185, Т. IV/3; Спасић-Ђурић 2015: 191/kat. 140; Golubović 2008: 30, 99, 163, Т. 9/6, G1 279). Уобичајено се тумаче као део кухињске опреме коришћене за млевење и ситњење зрнасте хране, воћа, зачина, мешање хлеба. Употребљавани су такође приликом мешања боја и справљања лекова и шминке, односно у процесу обраде метала, као и за уситњавање кварца и лискуна (Hug 1933: 319; Милинковић 2010: 127; Špehar 2010: 116; Bavant and Ivanišević 2019: 115; Петковић и Тапавички-Илић 2020: 185). Таква намена мортаријума је посведочена и у историјским изворима (Caton, *De agricultura* 74; Pliny the Elder, *The Natural History*, XXXIII 123; XXXIV 18, 63, 168).

Порекло термина мортаријум везује се за античко грађевинарство. *Mortarium* означава рецепијент или место где се мешао малтер (Pliny the Elder, *The Natural History*, XXXVI 177; Lewis and Short 1891: 1167; Adam 1999: 129), док се за мортаријуме коришћене за ситњење житарица користио назив *pila* (Hug 1933: 319). После открића ротационог жрвња, који се у изворима помиње под називом *mola*, мортаријуми су, иако вероватно у мањој мери него раније, и даље служили за млевење житарица (Pliny the Elder, *The Natural History*, XVIII 97; Hug 1933: 319; Jovićić 2019: 74). С друге стране, жрвањ се, између осталог, такође користио и за млевење руде, соли, али и различитих пигмената за производњу боја (Jovićić 2019: 74).

Осим лоптастог, уобичајен је био и цилиндрични облик мортаријума, док су димензије зависиле од намене. Наиме, посуде за прављење брашна су биле веће (Hug 1933: 319–320). Процес уситњавања материја у мортаријумима је обављан уз помоћ тучка (*pilum* или *pistillum*), који је, у виду батине или савије-

3 Из рановизантијских слојева утврђења у Ђердапу издвојена су два мортаријума (Špehar 2010: 116, Т. XXXIV/574, 575). У западној дворани палате на Гамзиграду откривени су делови мермерне посуде с натписом који се датије у V–VI век (Лаловић 1983: 164–165). Спорадична појава мортаријума од камена забележена је на градинским касноантичким и рановизантијским утврђењима у области Новог Пазара: Шарски крш, IV век (Поповић 1983: 10–11, Т. IV/9), Пазариште, опредељен у V век (Poročić 1999: 109, 315/kat. 61), Кула у Калудри, рановизантијски (Поповић 1984: 16/4). У опширнијем извештају о ископавањима на Постењу, у оквиру рановизантијског хоризонта помињу се фрагментоване камене ливачке посуде, коришћене за млевење и топљење руде (Мркобрад 1997: 211). На касноантичким локалитетима у Чачку и његовој околини такође су нађени камени мортаријуми, али у већини случајева без поузданијег контекста. У већем броју музеја, због њихове атрактивности, налазе се изложени непубликовани камени авани.

ног прста, израђиван од дрвета или камена (Pliny the Elder, *The Natural History*, XVIII 97; Hug 1933: 320). Дужина тучка је пропорционална дубини посуде, па су тако налажени дрвени примерци дужине и од 1,70 m (Hug 1933: 321).

Латинским термином мортаријум означавају се, најчешће керамичке, коначне кухињске посуде, често глеђосане, које на унутрашњој страни имају набачај ситнозрног песка да би се потпомогло трење приликом кога је храна ситњена (Bjelajac 1994: 139; Цвјетићанин 2006: 153). Обод тих посуда је снажно лучно разгрнут ка споља, док се у једном делу прекида, формирајући изливник. Иако се од керамичких тарионика разликују одсуством огрубљеног унутрашњег дела, који је помагао при ситњењу различитих супстанци, као и разгранутог обода, чију функцију при држању и лакшем окретању посуде замењују дршке, камени мортаријуми су, као и керамички, служили истој намени. Керамички мортаријуми су коришћени за мекше твари, односно намирнице чија је обрада обављана притезањем уз трење о песковиту површину посуде, док су камени мортаријуми употребљавани за тврђе супстанце (ситњење руде, соли или зрнастих плодова), за које је било потребно ударање.

ТИПОЛОГИЈА

Према форми, рановизантијски камени мортаријуми с Градине на Јелици могу се поделити у три групе, односно типа: полусферични мортаријуми, мортаријуми с коничним рецепијентом и мортаријуми са „ситуластим“ рецепијентом.

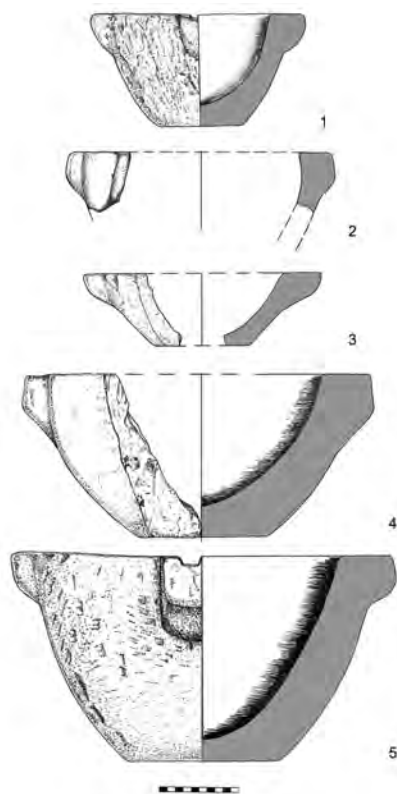
Прве две групе су подједнако заступљене, са девет, односно 10 примерака, а трећи тип, за сада, само једном посудом. Осим у форми, између прва два типа се не јављају веће разлике. Потребно је истаћи да не постоји ни униформност у погледу димензија или начина израде у оквиру једног типа. Оба типа садрже мање и веће мортаријуме, као и грубље, односно финије обрађене посуде. Варијанте у форми у оквиру једног типа настају као резултат разлике у пропорцијама између висине и ширине рецепијента. Облици рановизантијских мортаријума прате развојну линију античких, односно касноантичких мортаријума, који су знатно чешће израђивани од керамике (Bjelajac 1994: 139; Цвјетићанин 2006: 21–31). Камени мортаријуми из ранијих античких хоризоната (I–III век) јављају се спорадично и углавном су мањих димензија, калотастог рецепијента, ширег отвора, с лоптастим дршкама и изливником, и профилисаним дном. Израђивани су најчешће од мермера (Соколовска 1975: 185, Т. IV/3; Спасић-Ђурић 2015: 191/кат. 140).

Тип I Полусферични мортаријуми (кат. 1–9; Т. I, II/1–4)

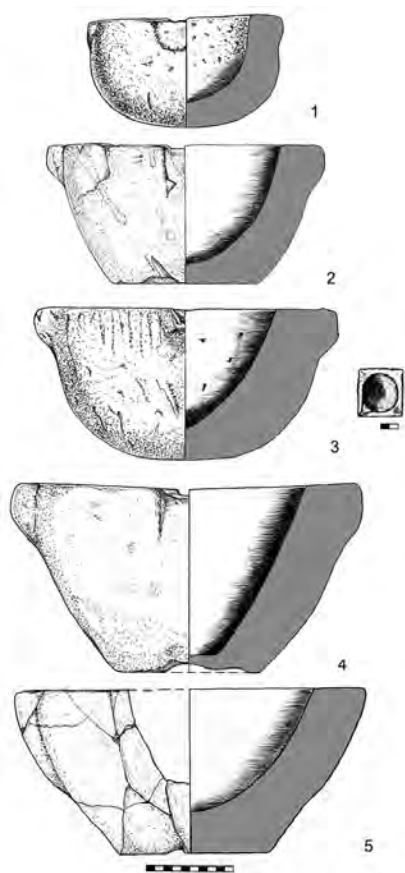
Типу I припадају судови полусферичног рецепијента и широког отвора, који је најчешће знатно шири од дна. То су углавном дубље, ређе плиће посуде различитих димензија. У једном случају (кат. 8), зид посуде се на унутрашњој страни сужава према отвору. На равном ободу се најчешће налазе три дршке

полукружног пресека и изливник. Један мортаријум (кат. 6) има квадратно обликован отвор. Уобичајено, висине посуда износе између 15 и 20 cm, али могу да достигну и 26 cm. Просечно, пречник мортаријума овог типа износи од 20 до 30 cm, док је највећа посуда имала пречник од 41 cm (кат. 5). Унутрашња површина је готово редовно у потпуности глачана. Појава делимично углачане површине, најчешће у самом дну посуде, потиче највероватније од употребе. Трагови коришћења се уочавају и у виду неравнина у зидовима и дну посуде. Поједини реципијенти су у горњој зони, са унутрашње стране намерно избраздани длетом, чиме је добијена груба површина, док су у доњем делу глачани. Обради зидова са спољашње стране није придавана већа пажња, осим приликом основне обраде камена. Овај облик има узор у форми старијих, античких мортаријума од камена и керамике, коришћених у периоду од краја I до III века (Соколовска 1975: 190, T. IV/3; Golubović 2008: 30, 99, 163, T. 9/6; Спасић-Ђурић 2015: 191, кат. 140; Bjelajac 1994: 139, група I и II, Pl. I/1, 2; Pl. II/1, 2; Pl. III/6–9).

Мортаријуми полусферичног облика нису чести налази из рановизантијског периода будући да су констатовани само спорадично на неколико локалитета са територије Србије и Бугарске (Поповић 1984: 16/4; Џџров 1987: 47, II група, кат. 8, обр. 6 – датован у IV век; Ончевска Тодоровска 2007: тип 1, сл. 2, 8; Bavant and Ivanišević 2019: PL. XXII/1053, 1056).

Т. I 1–5) Тип I (цртеж и обрада: Љ. Божићевић)
Pl. I 1–5) Type I (drawing and editing: Lj. Bogićević)

Т. II 1–4) Тип I; 5) тип II
(цртеж и обрада: Љ. Богићевић)
Pl. II 1–4) Type I; 5) Type II
(drawing and editing: Lj. Bogićević)

1. Цео мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. I/1
Спољашњи пречник 22,5 cm, унутрашњи пречник 18 cm, висина 15 cm, пречник дна 12 cm. Базилика „А“, уз спољни зид апсиде, 1986. година; Народни музеј Чачак А II 80.
Објављено: Милинковић 1986: 53, Т. VII; Милинковић 2010: 190, сл. 259; Милинковић 2017: кат. 218, 151.
2. Оштећени мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. I/4
Спољашњи пречник 37 cm, унутрашњи пречник 33 cm, висина 20,5 cm, пречник дна 17 cm; сонда 1/12, јужни део, слој мркоцрвенкасте земље, кота 825,21, 2012. година; Народни музеј Чачак П 1/12.
3. Потпуно очуван мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. I/5
Спољашњи пречник 41 cm, унутрашњи пречник 35 cm, висина 26 cm, пречник дна 20 cm; уз спољни јужни зид објекта VI (уз унутрашње лице северног бедема Горњег града), 2008. година; Народни музеј Чачак, П 10/08.
Објављено: Милинковић 2010: 128, сл. 142; Милинковић 2017: кат. 232, 154.

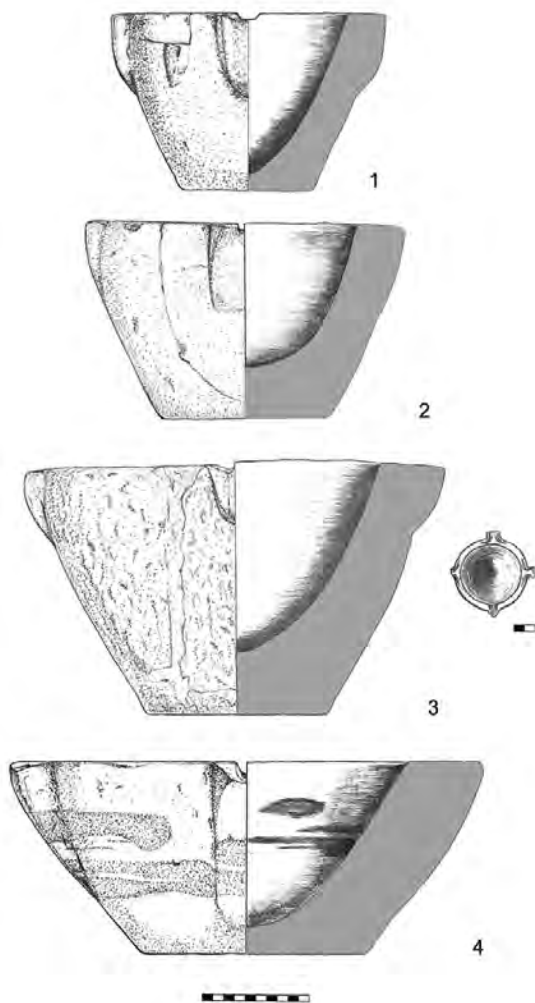
4. Цео мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. II/1
Спољашњи пречник 20,8 cm, унутрашњи пречник 15 cm, висина 13,4 cm, пречник дна 15 cm; Базилика „А“, уз спољни зид апсиде, 1986. година; Народни музеј Чачак А II 82.
Објављено: Милинковић 1986: 53, Т. VII; Милинковић 2010: 190, сл. 259; Милинковић 2017: кат. 220, 151.
5. Потпуно очуван мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. II/2
Спољашњи пречник 26,1 cm, унутрашњи пречник 22 cm, висина 16,4 cm, пречник дна 16,5 cm; случајни налаз, поклон Милоша Зимоњића Народном музеју у Чачку; Народни музеј Чачак А II 84.
Објављено: Милинковић 2017: кат. 222, 152.
6. Цео мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. II/3
Спољашњи пречник 27,3 cm, унутрашњи пречник 20 cm, висина 18 cm, пречник дна 12 cm; објекат VIII, просторија „б“, 2008. година; Народни музеј Чачак П 8/08.
Објављено: Милинковић 2010: 90, сл. 81; Милинковић 2017: кат. 228, 153.
7. У целости очуван мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. II/4
Спољашњи пречник 32 cm, унутрашњи пречник 26 cm, висина 22 cm, пречник дна 17 cm; сонда 1/97, на траси источног бедема Горњег града, 1997. година; Народни музеј Чачак Ц 31/97.
Објављено: Милинковић 2017: кат. 230, 154.
8. Уломак мортаријума израђеног клесањем и глачањем, Т. I/2
Димензије 16,7 × 7,5 × 5 cm, објекат I, слој мрке земље са ситним каменом, уз југозападни зид, испред просторије „g“, ван објекта; Народни музеј Чачак Ц 89/97.
9. Фрагментовани мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. I/3
Димензије 10 × 8 cm, објекат VIII, северни сегмент, Народни музеј Чачак П 5/08.

Тип II Мортаријуми с коничним реципијентом (кат. 10–19; Т. II/5, Т. III–V/1)

У овај тип су сврстани дубљи камени реципијенти коничних или, ређе, искошених зидова који се завршавају равно засеченим ободом. Пречник отвора мањих примерака најчешће одговара пречнику дна, док је прелаз зидова према дну увек оштар. Овај тип карактерише чешће присуство плочастих него полукружних дршки, док је једна посуда без њих. Просечна ширина ових посуда износи између 20 и 35 cm, а највећа ширина је 42 cm (кат. 18). Просечна висина је између 15 и 20 cm, док највише посуде достижу и до 26,5 cm (кат. 19). Унутрашњост половине откривених мортаријума овог типа је била делимично, односно у целости глачана. Само у једном случају је горња зона огрубљена, а дно глачано. На два примерка (кат. 13 и 19) је површина обода око дршки украшена с по две урезане, левкасто постављене паралелне линије. У обради

спољашњости постоје варијације од необрађених до површина притесаних и обрађених длетом. Форма каменних авана коничног облика подсећа на глеђосане керамичке мортаријуме из касне антике, који су били у употреби од краја III до почетка V века (Bjelajac 1994: 139, група III, Pl. IV/1–4, 9–10).

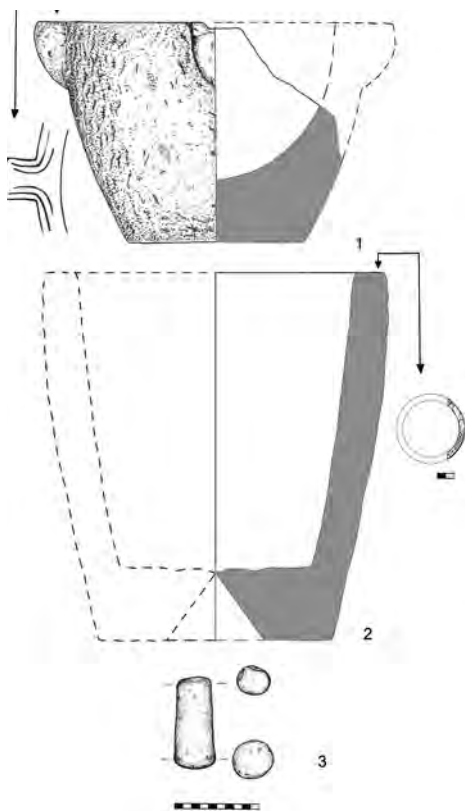
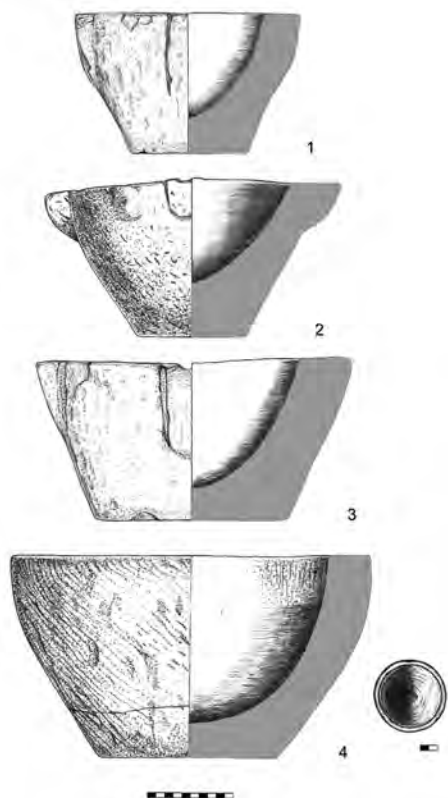
У рановизантијским контекстима, мортаријуми овог типа се често јављају на многим локалитетима са територије Србије и Бугарске, у више варијанти основног облика (Цђров 1987: 47, II група, кат. 12, обр. 8; кат. 14, обр. 9; кат. 19, обр. 13, итд. – датовани у IV век; Ончевска Тодоровска 2007: тип 1, сл. 6, 7, 9; Bavant and Ivanišević 2019: PL. XXI/1051; PL. XXII/1057, 1058).

Т. III 1–4) Тип II (цртеж и обрада: Љ. Богићевић)
Pl. III 1–4) Type II (drawing and editing: Lj. Bogićević)

Т. IV 1–4) Тип II (цртеж и обрада:
Љ. Богићевић)

Pl. IV 1–4) Type II
(drawing and editing: Lj. Bogićević)

Т. V 1) Тип II; 2) тип III; 3) пистилум (цртеж
и обрада: Љ. Богићевић и Б. Поповић)

Pl. V 1) Type II; 2) Type III; 3) Pestle (drawing
and editing: Lj. Bogićević and B. Popović)

10. Цео мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. II/5
Спољашњи пречник 34,5 cm, унутрашњи пречник 27,5 cm, висина 19 cm, пречник дна 17 cm; објекат I, просторија „d“, 1996. година; Народни музеј Чачак Ц 126/96.
Објављено: Милинковић 2017: кат. 225, 152.
11. Потпуно очуван мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. III/1
Спољашњи пречник 22,8 cm, унутрашњи пречник 18,5 cm, висина 17 cm, пречник дна 13 cm; Базилика „А“, уз спољни зид апсиде, 1986. година; Народни музеј Чачак А II 81.
Објављено: Милинковић 1986: 53, Т. VII; Милинковић 2010: 190, сл. 259; Милинковић 2017: кат. 219, 151.
12. Цео мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. III/2
Спољашњи пречник 26 cm, унутрашњи пречник 21,5 cm, висина 19,5 cm, пречник дна 19 cm; објекат I, просторија „f“, 1996. година; Народни музеј Чачак Ц 194/96.
Објављено: Милинковић 2017: кат. 224, 152.
13. Цео мортаријум израђен техником клесања, Т. III/3
Спољашњи пречник 35 cm, унутрашњи пречник 28 cm, висина 25 cm, пречник дна 22,8 cm; Базилика „А“, уз спољни зид апсиде, 1986. година; Народни музеј Чачак А II 83.
Објављено: Милинковић 1986: 53, Т. VII; Милинковић 2010: 190, сл. 259; Милинковић 2017: кат. 221, 151.
14. Потпуно очуван мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. III/4
Спољашњи пречник 35 cm, унутрашњи пречник 29,5 cm, висина 18 cm, пречник дна 22 cm; сонда 1/09, Јужно подграђе, ареал капије, 2009. година; Народни музеј Чачак П 1/09.
Објављено: Милинковић 2017: кат. 233, 154.
15. Цео мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. IV/1
Спољашњи пречник 21 cm, унутрашњи пречник 17 cm, висина 16,7 cm, пречник дна 13,5 cm; објекат VI, просторија „b“, 2007. година; Народни музеј Чачак Ц 71/07.
Објављено: Милинковић 2010: 127, сл. 140; Милинковић 2017: кат. 226, 153.
16. Цео мортаријум израђен клесањем, Т. IV/2
Спољашњи пречник 28 cm, унутрашњи пречник 22 cm, висина 16,7 cm, пречник дна 13 cm; објекат III, 1997. година, Народни музеј Чачак Ц 181/97.
Објављено: Милинковић 2010: 74–75, сл. 58; Милинковић 2017: кат. 227, 153.
17. Потпуно очуван мортаријум израђен техником клесања и глачања, Т. IV/3
Спољашњи пречник 30 cm, унутрашњи пречник 24 cm, висина 18,7 cm, пречник дна 23,5 cm; објекат VI, средишњи део, 2008. година;

Народни музеј Чачак П 2/08.

Објављено: Милинковић 2017: кат. 229, 153.

18. Цео мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. IV/4

Спољашњи пречник 42 cm, унутрашњи пречник 32,5 cm, висина 20 cm, пречник дна 21,5 cm; уз спољни јужни зид објекта VI (уз унутрашње лице северног бедема Горњег града), 2008. година; Народни музеј Чачак П 9/08.

Објављено: Милинковић 2010: 127, сл. 141; Милинковић 2017: кат. 231, 154.

19. Оштeћени мортаријум израђен клесањем и глачањем, Т. V/1

Спољашњи пречник 37 cm, унутрашњи пречник 30,5 cm, висина 26,5 cm, пречник дна 21,5 cm; сонда 8/95, Горњи град, 1995. година; Народни музеј Чачак Ц 52/95.

Објављено: Милинковић 2017: кат. 223, 152.

Тип III Мортаријуми са „ситуластим“ рецепијентом (кат. 20; Т. V/2)

Пронађена је, за сада, само једна фрагментована посуда с благо искошеним зидовима који формирају дубоки „ситуласти“, скоро цилиндрични рецепијент који се завршава равним ненаглашеним ободом (кат. 20). Дно је задебљано. На очуваном фрагменту нема назнака дршки. Спољашња страна зида и горња зона унутрашњости посуде су незнатно обрађене. Дно мортаријума са унутрашње стране је необрађено. Судећи према обради унутрашњости код других мортаријума, овај примерак вероватно није у потпуности довршен. Мортаријуми овог облика познати су још од хеленистичког доба на простору источног Медитерана, где су произвођени и до касне антике (од IV до почетка VII века) (Роураки 2009: 109, fig. 2, 3; Pawlik 2018: 236–237, fig. 1, 2b). Аналогије за камене аване овог типа, иако нигде нису присутни у знатнијем броју, налазе се на свим већим рановизантијским локалитетима у северној Бугарској, Северној Македонији (Скупи), Србији (Царичин град). Често имају прстенасто профилисану стопу и заобљенији горњи део са ширим отвором него примерак са Јелице (Църков 1987: 45, 48, 49 III група, кат. 29, обр. 16; кат. 30, обр. 17; кат. 31, обр. 18, итд.). Датовани су од краја IV до краја VI и почетка VII века (Stančev 1995: 129, Т. 14/32, 33; Ончевска Тодоровска 2007: тип 4, сл. 15; Bavant and Ivanišević 2019: PL. XXI/1055; PL. XXIII/1067).

20. Фрагментовани мортаријум израђен клесањем, Т. V/2

Реконструисана висина 44 cm; Народни музеј Чачак П 2/09.

ТУЧАК

Налази тучака, односно пистилума, коришћених с каменим мортаријумима су генерално ретки. Углавном су, као што је поменуто, у виду „савијеног прста“, односно дршке која се под углом од 90° наставља на ваљкасти/цилин-

дични радни део (Chavane 1975: Pl. 7/47–50; Bertrand and Tendron 2012: 392, fig. 6). Камени предмет протумачен као тучак (кат. 21; Т. V/3), ваљкастом формом подсећа на део намењен ситњењу и млевењу садржаја мортаријума мањих димензија. Могуће је да је већина тучака била од дрвета, поготово оних коришћених за аване великих димензија.

21. Камени тучак (пистилум) израђен техником клесања и глачања, Т. V/3 Димензије 10,6 × 4,7 cm; објекат I, просторија „h“, 1996. година; Народни музеј Чачак Ц 275/96.

Објављено: Милинковић 2017: 155, кат 234.

Сл. 3 Објекат I са местима налаза мортаријума и пистилума: 1) кат. 10, Т. II/5; 2) кат. 12, Т. III/2; 3) кат. 21, Т. V/3; 4) кат. 2, Т. I/2 (према: Милинковић 2010: 43, сл. 21)

Fig. 3 Building I with mortaria and pestle finds: 1) cat. 10, T. II/5; 2) cat. 12, T. III/2; 3) cat. 21, T. V/3; 4) cat. 2, T. I/2 (after: Милинковић 2010: 43, сл. 21)

АНАЛИЗА КОНТЕКСТА НАЛАЗА И МОГУЋЕ УПОТРЕБЕ КАМЕНИХ ПОСУДА

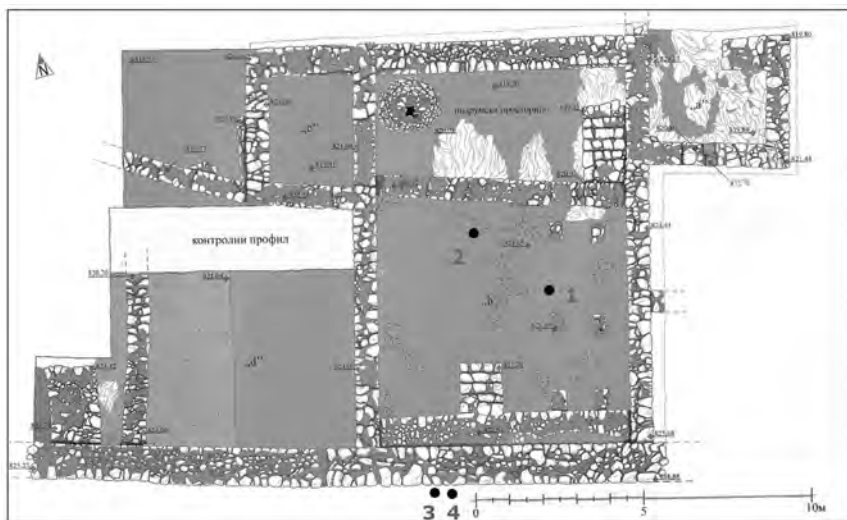
У висинском утврђеном насељу на Градини нађено је 19 мортаријума различитих димензија, који потичу из различитих контекста. У раду су приказане целе посуде, као и типолошки одредиви фрагменти. Мање од половине

обрађених примерака, њих седам, откривено је на, условно речено, подовима објекта, односно у слоју рушења изнад оригиналних нивоа коришћења објекта из VI века. Најпре ће бити представљени авани нађени у самим објектима, а потом и у мање сигурним контекстима.

Мортаријуми су најчешће откривени у и око стамбеног објекта I (сл. 3), који је, будући да је у слојевима рушења нађен већи број фрагмената архитектонске пластике, вероватно имао и одређену официјелну функцију (Милинковић 2015: 153). Објекат I се састоји од четири одаје у низу, усечене у падину на северозападној страни грађевине, које су међусобно комуницирале издуженим коридором од три просторије у југоисточном делу објекта. У централном делу тог објекта, у просторијама „d“ и „f“ нађена су два камена авана. Једна фрагментована⁴ камена посуда (кат. 10) налазила се у слоју шута у просторији „d“, која је била део коридора са степеништем, који је североисточни, виши део објекта I повезивао са југозападним крилом грађевине при дну падине. У просторији „f“, која се под правим углом надовезује на претходно поменућу просторију према северозападу, а с којом, по свему судећи, нема директну везу пролазом, нађен је такође мортаријум (кат. 12). Та уска издужена просторија на ивици падине, једину комуникацију остварује пролазом у североисточном зиду према просторији „e“, која је према југоистоку отворена ка коридору и просторији „d“. Одаје „e“ и „f“ чине део једне целине, која је у неком тренутку изградњом зида подељена на две просторије, а која је једина у објекту I имала малтерни под, око 40 cm издигнут од нивоа главног улаза у грађевину (Милинковић 2010: 43, 47). Без обзира на то што у том делу објекта I нису констатовани пећ или трагови огњишта, може се претпоставити да су просторије „f“ и „e“ служиле као остава, односно као простор у коме се одвијала основна обрада намирница – кухиња. Једини примерак каменог тучка (кат. 21; Т. V/3) са Градине на Јелици нађен је у доњем етажу објекта I, у просторији „h“ (суседној просторији „f“), у слоју шута приликом чишћења северозападног профила. Са спољашње стране југозападног зида просторије „g“, тј. ван објекта I откривен је и фрагмент обода мортаријума (кат. 8).

У објекту VI (сл. 4) су нађена два мортаријума мањих димензија (кат. 15 и 17), која се могу сматрати делом инвентара те грађевине. Откривени су у просторији „b“ тог седмособног вишенаменског објекта, која је протумачена као гранаријум (Milinković 2020: 274, 284). У источној половини највеће и централне просторије објекта (просторије „b“) налазе се три пара стубаца који су највероватније носили дрвени под (Милинковић 2010: 103; Milinković 2020: 274). У том делу просторије „b“ објекта VI, где је откривен кат. 15, нађени су фрагменти најмање 11 амфора (спатејона), као и већи број амбалажних лонаца (Милинковић 2017: кат. 448–451; Milinković 2020: 281). Северно од гранаријума (просторије „b“) налази се тзв. подрумска просторија, у чијем је углу констатована потпуно очувана камена пећ, за коју је претпостављено да је служила за сушење житарица (Milinković 2020: 274).

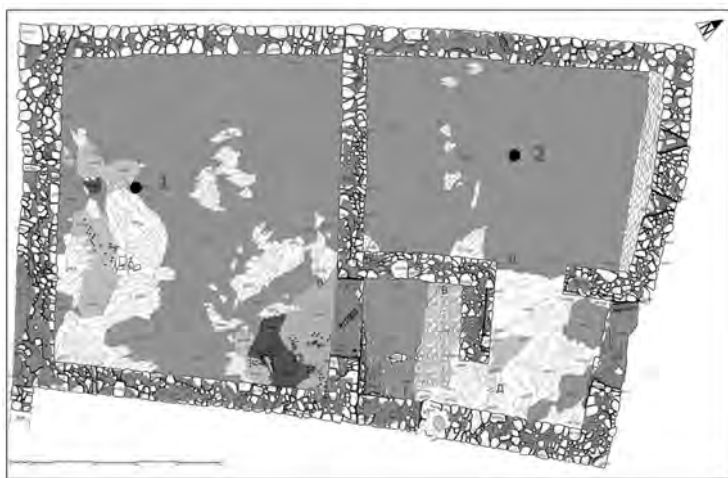
4 Мортаријум кат. 10 је пронађен издробљен, али добрим делом очуван и с приметним траговима горења са спољашње и унутрашње стране зидова рецепијента.

Сл. 4 Објекат VI са означеним местима налаза мортаријума: 1) кат. 15, Т. IV/1; 2) кат. 17, Т. IV/3; 3) кат. 5, Т. I/5; 4) кат. 18, Т. IV/4 (према: Милинковић 2010: Т. XI)

Fig. 4 Building VI with marked mortaria finds: 1) cat. 15, Т. IV/1; 2) cat. 17, Т. IV/3; 3) cat. 5, Т. I/5; 4) cat. 18, Т. IV/4 (after: Милинковић 2010: Т. XI)

Две камене посуде, кат. 6 и 9, откривене су у стамбеном објекту VIII (сл. 5). Једна од њих (кат. 6) налазила се у југозападном делу просторије „б“, тј. у доњем етажу спратног дела објекта, у удубљењу између остатака малтерног пода и стене. Треба поменути да је слој над нивоом коришћења, на коме је нађен кат. 6 у објекту VIII, садржао велики број амфора и вршника (Милинковић 2015: 161). Кат. 9 је био у слоју шута, у подрумској просторији „а“ ове грађевине.

Сл. 5 Објекат VIII, основа са назначеним местима налаза мортаријума: 1) кат. 8, Т. II/3; 2) кат. 3, Т. I/3 (према: Милинковић 2015: 159, сл. 112)

Fig. 5 Building VIII, plan with marked mortaria finds: 1) cat. 8, Т. II/3; 2) cat. 3, Т. I/3 (after: Милинковић 2015: 159, сл. 112)

На поду објекта III (сл. 6), од запечене земље, односно над јамом укопаном у под и испуњеном згуром, пронађен је мортаријум кат. 16. Тај једноодајни објекат је протумачен као радионица за прераду метала (Милинковић 2010: 74–75; Милинковић 2015: 155). Мортаријум из објекта III је, по свему судећи, коришћен у некој фази процеса обраде, односно топљења руде или рециклаже метала, као што сведоче аналогни налази из Северне Македоније и Румуније (Ончевска Тодоровска 2007: 48; Тимос 2008: 130–131, fig. 2).

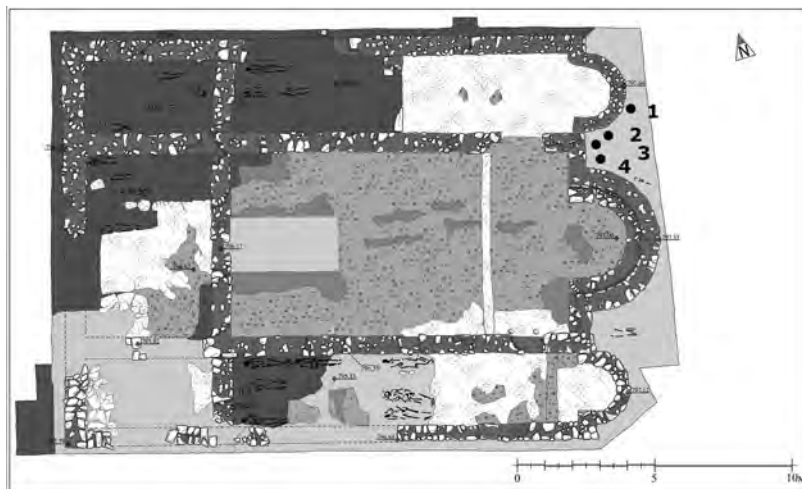

Сл. 6 Објекат III, цртеж основе са мортаријумом: 1) кат. 16, Т. IV/2 (према: Милинковић 2010: 74, сл. 58)

Fig. 6 Building III, plan drawing with the mortarium: 1) cat. 16, T. IV/2 (after: Милинковић 2010: 74, сл. 58)

У више наврата су мортаријуми откривени током површинског праћења праваца зидова и у мањим сондама којима су констатоване трасе бедема. Највећи број тих посуда, које су готово увек биле потпуно очуване, нађен је на блажим или нешто искошенијим падинама, у слојевима у нивоу одмах испод круништа зидова бедема или спољашњих зидова објеката различитог карактера, постављених попреко у односу на падину. Постоји могућност да су се те камене посуде овде нашле као део ерозивног наноса. Ипак, чињеница да су у два наврата пронађене групе од више мортаријума, као и да су посуде углавном изузетно великих димензија, указује на нека друга објашњења.

Са источне стране Базилике „А“ (сл. 7) нађена је група од четири мортаријума различитог типа, од којих су три (кат. 1, 4 и 11) мањих и веома сличних димензија. Четврти мортаријум (кат. 13; тип II) је већи и спада у камене посуде средње величине. Две посуде припадају типу I (кат. 1 и 4), тј. полусферичним мортаријумима, а две типу II, односно мортаријумима с коничним реципијентом. Мортаријуми нађени источно од Базилике „А“ откривени су у слоју шута непосредно уз цркву, на простору уз северну апсиду, односно између северне и централне апсиде, који је вероватно сматран сакралним. Осим у унутрашњости базилике, и у поменутој зони је вршено сахрањивање мањег обима, на шта указују два гроба укопана источно од базилике. Можда се ови мортаријуми могу посматрати као део црквеног мобилијара, односно као црквене сасуде, мада њихова таква употреба на Градини на Јелици за сада није поуздано посведочена.⁵ Спорадично су, у ближеом окружењу, камене посуде налажене у црквеним објектима (Oreb 1983: 8, sl. 8; Васић 1984: 102). На Тасосу су такви предмети откривени у крстионицама и нартексима цркава, док су у Палестини релативно чести у рановизантијским манастирима (Gwiazda 2014: 528–530, с наведеном литературом). Базилика „А“ је саграђена на већој заравни на улазу у Горњи град, односно на траси комуникације према централном простору града, тако да постоји могућност да је око цркве формиран јавни простор на коме су мортаријуми могли бити коришћени. Простор око ове базилике није у већој мери истраживан, тако да се без ископавања ширег обима не може утврдити да ли се та група мортаријума случајно или не нашла на тој локацији.

Сл. 7 Базилика „А“ с положајем места налаза групе мортаријума: 1) кат. 1, Т. I/1; 2) кат. 4, Т. II/1; 3) кат. 11, Т. III/1; 4) кат. 13, III/3 (према: Милинковић 2010: Т. VI)

Fig. 7 Basilica "A" with the location of the mortaria group: 1) cat. 1, T. I/1; 2) cat. 4, T. II/1; 3) cat. 11, T. III/1; 4) cat. 13, III/3 (after: Милинковић 2010: Т. VI)

5 Осим фрагмента трбуха камене посуде, који потиче из одбачене земље из слоја шута сонде 3/88 с простора Базилике „С“, других налаза те врсте из до сада откривених цркава није било.

Остале налазе чине велики мортаријуми (пречник отвора већи од 35cm) на које, према њиховом габариту, у начелу ерозија нија могла да има јачи утицај. С јужне стране објекта VI, односно уз унутрашње лице северног бедема Горњег града, пронађена су два веома велика мортаријума врло сличних димензија, један уз други (кат. 3 и 18).

У сондама на траси бедема Горњег града Градине на Јелици нађене су две посуде већих димензија. У слоју црвено запечене земље, у сонди 8/95, на траси западног бедема Горњег града откривен је делимично оштећен мортаријум великих димензија (кат. 19). Из исте сонде потиче и већи број фрагмената амфора (Милинковић 2017: кат. 444, 446). У источном делу трасе, у сонди 1/97 био је други камени рецепијент, с пробушеним дном (кат. 7).

На западном краку бедема Горњег града, приликом праћења трасе дуж његовог унутрашњег лица, нађен је велики фрагментовани мортаријум (кат. 20).

Досадашња ископавања у појасу уз северни бедем Горњег града указују на то да се дуж његове унутрашње стране налазила комуникација која је на северној падини Градине могла бити коришћена и као комунални простор за обављање различитих делатности. Околност да је већи број мортаријума, и то искључиво великих димензија, нађен у тој зони, можда показује њихово коришћење као заједничког кухињског прибора.

У ареалу капије Јужног подграђа, такође приликом површинског праћења трасе зида, откривен је у целости очуван камени аван већих димензија (кат. 14). Услед недовољне истражености тог простора, не могу се извести конкретнији закључци.

Један мортаријум је случајни налаз са Градине. Реч је о примерку означеном као кат. 5.

СИРОВИНА И РАДИОНИЦЕ ЗА ИЗРАДУ МОРТАРИЈУМА

За мортаријуме са Градине на Јелици утврђено је да су израђени од финог ситнозрног кречњака (Милинковић 2010: 75). За сада се поуздано може тврдити да су за одређене предмете од брече и пешчара коришћени мајдани локалног камена у близини Градине на Јелици (Капларевић 2017: 64). Порекло ситнозрног кречњака од кога су, осим мортаријума, израђени и поједини елементи архитектонске пластике, још увек је непознато. Највеће разлике у односу на истовремене налазе са Царичиног града огледају се у употреби разноврсније сировине за израду мортаријума. Од мермера, кречњака, као и једне врсте вулканске стене направљени су мортаријуми на Царичином граду (Bavant and Ivanišević 2019: 115–117). Осим тога, констатована је и разлика у изгледу дршки, која на мортаријумима са Царичиног града представља одраз индивидуалности мајстора клесара.

Истраживања на другим рановизантијским локалитетима, као што је Царичин град, показују да је финална обрада камена обављана управо у оквиру самог града. Између осталог, у Доњем граду Царичиног града пронађен је и недовршен камени мортаријум (Špehar 2008: 96–100). Очигледно присуство

клесара у VI веку на Јелици уочљиво је и у уграђивању античких сполија, односно у њиховој накнадној обради и прилагођавању делова фризова, капите-ла од ситнозрног кречњака потребама, тј. доступним комплементарним архи-тектонским елементима коришћеним за украшавање световних и сакралних објеката рановизантијског града (Капларевић 2017: 61–65). Вероватно су мор-таријуми доспевали и до Градине као полуфабрикати, да би потом завршну обраду обавио неки локални каменорезац, што би било једно од могућих об-јашњења појаве варијетета у изгледу камених посуда.

ЗАКЉУЧАК

Као што је поменуто, Градина на Јелици је један од ретких локалитета на територији Србије из рановизантијског периода на коме је пронађен већи број камених посуда, што се, судећи по публикованим примерцима са исто-времених налазишта на поменутом простору, може поредити још једино са Царичиним градом (Мано-Зиси 1955: 166, 176, сл. 36/1; Кондић и Поповић 1977: 224, Т. XXXIV/179, 180; Špehar 2008: 100, сл. 2; Bavant and Ivanišević 2019: 115–117, n° 1051–1067, Pl. XXI–XXIII). На другим рановизантијским локали-тетима у Србији, па и на онима у окружењу града на Јелици, мортаријуми за сада чине спорадичне елементе кућних инвентара или недостају.

Мортаријуми су на Јелици, за сада, пронађени у четири објекта профаног карактера. У три објекта нађен је по један пар, мањи и мортаријум средње ве-личине, који се разликују по димензијама, али деле исте типолошке карак-теристике. У објекту I, згради стамбено-резиденцијалног типа, мортаријуми (тип II; кат. 10 и 12) су били у остави, односно у кухињи и у одаји на улазу у поменућу просторију (Милинковић 2010: 43, 47). У економском делу – грана-ријуму објекта VI пронађене су такође две камене посуде (тип II; кат. 15 и 17) (Милинковић 2020: 274, 284). У сутеренској просторији (просторији „b“) објекта VIII налазио се један, а у просторији „a“, укопаној у падину, други мортаријум (тип I; кат. 6 и 9). У објектима VI и VIII налази мортаријума су често праћени већом количином амфора, амбалажних лонаца и/или вршника, што говори о економској или складишној намени тих простора. Поменута три објекта се од других истовремених објеката разликују по димензијама и комплекснијој ар-хитектури.

У једном случају, у објекту III, мортаријум је коришћен приликом металур-шког процеса, можда и као реципијент за топљење (Милинковић 2010: 74–75; Милинковић 2015: 155).

Највећи број налаза камених посуда чине мортаријуми мањих и средњих димензија. Од укупно нађених, њихов број је, заједно, пет пута већи него ве-ликих мортаријума. За сада, мортаријуми с пречником отвора већим од 35 cm нису уочени унутар објеката. Велики мортаријуми пронађени дуж беде-ма Горњег града, а посебно два из непосредне близине гранаријума, указују на њихову могућу употребу као комуналног алата за ситњење и млевење, најве-роватније житарица. Та пракса је, судећи по етнографским паралелама, забе-

лежена на подручју данашње Бугарске све до првих деценија XX века (Цџров 1987: 45).

Појава мортаријума у кућним асамблажима, с доласком Римљана на ове просторе тумачи се новим начинима припремања хране, односно новим јелима (Вјелажас 1994: 148). Керамички мортаријуми, ако се изузме руком рађена посуда грубе фактуре из објекта III (Милинковић 2017: 187, кат. 358), на Градини на Јелици нису нађени. Такве посуде за сада нису откривене ни на Царичином граду (Bavant and Ivanišević 2019: 115).

Већ је поменуто да су и након открића ротационог жрвња, камени мортаријуми и даље коришћени за обраду житарица (Pliny the Elder, *The Natural History*, XVIII 97; Hug 1933: 319; Jovićić 2019: 74). Узевши у обзир сличне функције мортаријума и ротационих жрвњева, чија је примарна функција била свакодневно млевење жита ради добијања брашна (Jovićić 2019: 73), упада у очи њихова неједнака заступљеност на Градини на Јелици. Укупан број жрвњева откривених на Градини није велики и, ако би се прихватило да је сваки појединачни фрагмент био део посебног жрвња, број камених мортаријума је три пута већи.⁶ Током досадашњих ископавања, део мортаријума нађен је с уломцима и саставним деловима ротационих жрвњева (кат. 16; Милинковић 2010: 75, кат. 10; Милинковић 2010: 54, кат. 8; Милинковић 2017: 150, кат. 216). То показује да употреба једног не искључује коришћење другог утилитарног средства за млевење, односно ситњење, већ пре упућује на размишљање о планирању различитих стратегија кућних економија у вези с припремањем хране. Млевењем житарица жрвњем добијало се брашно које се није могло дуго складиштити, тако да се млевење морало обављати готово свакодневно (Jovićić 2019: 46). Употребом камених мортаријума скраћиван је процес припремања obroka од житарица, које су тако, у виду каша, коришћене за исхрану.

Будућа истраживања ради потпунијег познавања ове врсте археолошког материјала требало би усмерити ка утврђивању могућег садржаја камених посуда, као и на њихове физичко-хемијске анализе, односно на испитивање начина израде и порекла сировине од које су мортаријуми направљени.

6 Наиме, до сада је откривено укупно шест жрвњева (Милинковић 2010: 54–55; Милинковић 2010: 75; Милинковић 2017: 150, кат. 216, 217).

ИЗБОРИ / SOURCES

Caton, De Agricultura

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/home.html [приступљено: 1. 10. 2020].

Pliny the Elder, The Natural History

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html [приступљено: 15. 9. 2020].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Adam, J–P. 1999

Roman building, Materials and Techniques, London: Routledge.

Bavant, B. and Ivanišević, V. 2019

Catalogue des objets des fouilles anciennes, in: *Caričin Grad IV*, Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études, B. Bavant, V. Ivanišević, eds., Collection de l'École Française de Rome 75/4, Rome – Belgrade: École Française de Rome and Institut Archéologique de Belgrade, 1–289.

Bertrand, I. and Tendron, G. 2012

Mortiers en pierre de l'Aquitaine Romaine: matériaux, contextes et usages, in: *Échanges et société en Gaule: les céramiques en territoire picton (IIe s. av. J.-C. – VIe s. apr. J.-C.)*, Actes du Congrès de Poitiers, S. Lemaître, ed., Marseille: Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, 389–394.

Bjelajac, Lj. 1994

Mortaria in the Moesia Danube Valley, *Сѣаринар* (н.с.) 43–44: 139–148.

Varga, G. 2010

Roman mortaria from Salla, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61: 145–184.

Васић, М. 1984

Чезава – Castrum Novae, *Сѣаринар* (н.с.) 33–34: 91–122.

Gaiu, C. 2017

Mortaria din castrul roman de la Ilișua, *Revista Bistriței* 30–31: 76–97.

Golubović, S. 2008

Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma, Viminacivum, Knjiga 2, Beograd: Arheološki institut.

Gwiazda, M. 2014

Marble vessels from Jiyeh (Porphyreon), *Polish Archaeology in the Mediterranean* 23/1 (Research 2011): 527–542.

Jovićić, M. 2019

Antički žrvnjevi iz rimskih provincija na tlu Srbije, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Капларевић, М. 2017

Архитектонска пластика и живопис са Градине на Јелици, у: *Градина на Јелици, Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, ур. М. Милинковић, Београд: Српска академија наука и уметности; Чачак: Народни музеј Чачак, 61–66.

Кондић, В. и Поповић, В. 1977

Царичин Град, утврђено насеље у византијском Илирику, Београд: Српска академија наука и уметности.

Лаловић, А. 1983

Епиграфски споменици, у: *Гамзиџрад, касноантички царски дворца*, ур. С. Ђелић, Београд: Српска академија наука и уметности, 161–170.

Lewis, C. and Short, C. 1891

A new Latin Dictionary, New York: Harper & Brothers.

Мано-Зиси, Ђ. 1955

Ископавања на Царичином Граду, *Стиаринар* (н.с.) 5–6: 155–178.

Милинковић, М. 1986

Градина на Јелици, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 16: 47–58.

Милинковић, М. 2010

Градина на Јелици. Рановизантијски њрад и средњовековно насеље, Београд: Завод за уџбенике.

Милинковић, М. 2015

Рановизантијска насеља у Србији, Београд: Досије студио.

Милинковић, М. 2017

Градина на Јелици, Рановизантијски утврђени центар у Илирику, Београд: Српска академија наука и уметности; Чачак: Народни музеј Чачак.

Milinković, M. 2020

Ein Gebäude mit Speicherraum auf der Jelica–Gradina (nördliches Illyricum des 6. Jahrhunderts), in: *Illyricum Romanum, studiola in honorem Miloje Vasić*, I. Popović, S. Petković, eds., Monographs no 73, Belgrade: Institute of Archaeology, 268–286.

Милинковић, М. и Шпехар, П. (ур.) 2014

Градина на Јелици, Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014), Чачак: Народни музеј.

Мркобрад, Д. 1997

Рас-Постење: фазе развоја утврђења, *Зборник радова Византолошког института* 36: 203–219.

Ончевска Тодоровска, М. 2007

Камени садови од Скупи (6.–ран 7. век), *Македонско наследство* 30: 43–52.

Oreb, F. 1983

Starokršćanska bazilika u Grohotama na otoku Šolti, *Peristil* 26: 5–21.

Pawlik, K. 2018

Stone Artefacts from Late Roman Occupation Phase in Nea Paphos, *Études et Travaux* 31: 235–260.

Петковић, С. и Тапавички-Илић, М. 2020

Касноантичко утврђење Horreum Margi, Грађа, књ. 11, Београд: Археолошки институт.

Поповић, М. 1983

Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане, *Новопазарски зборник* 7: 5–14.

Поповић, М. 1984

Утврђење на Кули у Калудри, *Новопазарски зборник* 8: 11–18.

Popović, M. 1999

Tvrđava Ras, Posebna izdanja 34, Beograd: Arheološki institut.

Popović, P. 2012

Central Balkans between Greek and Celtic world: Kale – Krševica, 2001 – 2011, Belgrade: National museum in Belgrade.

Pouraki, E. 2009

Stone agricultural implements from the island of Kos: The evidence from Kardamaina, the ancient demos of Halasarna, in: *The Aegean and its Cultures*, G. Deligiannakis, Y. Galanakis, eds., Oxford: British Archaeological Reports International Series 1975, 109–119.

Соколовска, В. 1975

Новија археолошка ископавања у Демир Капији, *Стиринар* (н.с.) 24–25: 183–192.

Спасић-Ђурић, Д. 2015

Град Виминацијум, Пожаревац: Народни музеј.

Stančev, D. 1995

Grabungen im Kastell Iatrus von 1984 bis 1988, in: *Iatrus Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, hrsg. von der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts in Verbindung mit dem Archäologischen Institut der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Band V, Berlin: Akademie Verlag GmbH, 123–130.

Timoc, C. 2008

Considerații arheologice asupra unor activități meșteșugărești în castele auxiliare ale Daciei romane, in: *Studii de istorie economică a Daciei romane*, D. Benea, ed., Timișoara: Excelsior art, 125–133.

Hug, A. 1933

Mortarium, in: *Paullys Realencyclopaedie der Altertumswissenschaft*, tom 31 Molatzes bis Myssi, Stuttgart: Metzler, 319–321

Църков, И. 1987

Каменни съдове от Великотърновски окръг, *Годишник на музеите от Северна България* 13: 43–51.

Цвјетићанин, Т. 2006

Касноантичка илеђосана керамика: илеђосана керамика Прве Мезије, Приобалне Дакије, Средоземне Дакије и Дарданије, Београд: Народни музеј у Београду.

Cool, H. E. M. 2005

Roman stone mortars—a preliminary survey, *Journal of Roman Pottery Studies* 12: 54–58.

Chavane, M-J. 1975

Salamine de Chypre VI: les petits objets, Université Lyon II – Maison de l'Orient Méditerranéen ancien, Paris: De Bocard.

Špehar, P. 2008

Obrada kamena u Caričinom gradu, u: *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*, ur. V. Ivanišević, Beograd: Francuski kulturni centar u Beogradu, Arheološki institut Beograd i Narodni muzej u Beogradu, 91–101.

Špehar, P. 2010

Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu, Beograd: Arheološki institut Beograd, Narodni muzej u Beogradu.

EARLY BYZANTINE STONE MORTARIA FROM GRADINA ON THE JELICA MT.

SUMMARY

Early Byzantine site Gradina on the Jelica Mountain near Čačak is already well known to all scholars interested in the material culture and processes taking place at the transition from the Antiquity to the Middle Ages. One of the subjects, which, as it seems, the attention was not much paid to so far in studying of that period are stone vessels although for their study at the mentioned site there is good ground regarding number and state of preservation as well as the context of the discovery. The largest group of stone receptacles from the Gradina on the Jelica consists of vessels of distinctive shape and colloquially identified as mortaria. Mortaria are usually explained as elements of kitchen equipment used for grinding and crushing granular food, fruits, and condiments and for making bread.

The shapes of the Early Byzantine mortaria follow the line of evolution of the antique that is Late Antique mortaria, which had been made of clay in that period (Bjelajac 1994; 139). Like the pottery specimens the stone-made mortaria or mortars had the same purpose – grinding and crushing various materials. Because of the hardness of stone they were also suitable for crashing various rather hard materials. The use of the stone mortaria was recorded in the territory of Serbia from the Hellenistic period but in the Late Antiquity and Early Byzantine period they were much more frequently used.

Three basic types of stone mortaria were according to their shape identified at Gradina. These are hemispherical mortaria, mortaria with conical receptacle, and cylindrical mortaria with deep receptacle. There are no larger differences between first two types except in form, but there is also no uniformity in size or method of production within each type. Both types include smaller and larger mortaria as well as coarse or fine finished vessels. The variations in form within single type are the result of differences in proportions between height and width of the receptacle.

Judging by the published finds, the occurrence of stone mortaria is recorded in substantial quantity in the large, urban agglomerations of the 6th century – Caričin Grad and Gradina on the Jelica. Large mortaria with rim diameter exceeding 35 cm have been mostly found next to the ramparts where they could have been used as public good within the communal areas. Stone vessels of smaller or medium size were recorded in the working areas of economic or residential structures of larger size and often accompanied with rather large number of amphoras, storage vessels or baking covers. They were most probably used in such contexts for grinding wheat; in one instance (in Structure III) the mortarium was used as receptacle for crashing ore or recycled material in the iron metallurgy. The mortaria discovered at Gradina were made of fine-grained limestone but the provenance of the raw material has not been established for the time being.

Future investigations should be directed toward identification of possible contents of these vessels as well as their physical and chemical analysis, as well as identifying the method of production and provenance of the raw material used for making the mortaria.

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ
Београд

Јелена М. ВУКЧЕВИЋ
Музејска збирка у Трстенику

ФРАГМЕНТ МОРАВСКЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ СА ЛОКАЛИТЕТА БАЧВИШТЕ У ЈАСИКОВИЦИ КОД ТРСТЕНИКА И ЊЕГОВО МОГУЋЕ ПОРЕКЛО

Апстракт: У раду је пажња посвећена фрагменту моравске камене пластике са локалитета Бачвиште у селу Јасиковици код Трстеника. Данас се чува у цркви Светог Јована Крститеља, која је на Бачвишту саграђена између 1996. и 2006. године. На лицу фрагмента плитко је уклесана декорација коју чине палмете уметнуте у неправилна кружна поља образована од двочланих трака. Вредно је истаћи да је на Бачвишту, приликом изградње данашње цркве, а према причању мештана, откривена некропола, која ће такође бити предмет овог рада. Циљ аутора прилога је, пре свега, да научну јавност упознају с овим значајним налазом камене пластике, али и да укажу на његово могуће порекло, за које сматрамо да може бити рушевина оближње средњовековне цркве Мати Божије Бучјанске.

Кључне речи: Бачвиште, Јасиковица, моравска камена пластика, аналогije, Бучје, црква Мати Божије Бучјанске, датовање

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Интересовање за архитектуру и декоративну камену пластику средњовековних сакралних споменика у крушевачком и трстеничком крају сеже до првих деценија XIX века. Од изузетног су значаја описи Љубостиње, Лазарице, Дренче, Велућа, Руденице и Наупаре, али и мање познатих цркава, које су до наших дана доспеле у рушевном стању или су на њиховим темељима подиг-

нути нови храмови, попут Рибнице (Свете Марине) у Риђевштици, Светог Јована у Љубостињском Прњавору, Ђуроваче у Богдану и скупине мојсињских цркава, проистекли из пера путописаца или првих истраживача српских старина (Вуич 1828: 106–108; Поповић 1867: 162–163; Веселић 1867: 92–99; Милићевић 1867: 39–45; Милојевић 1871: 33; Милићевић 1876: 184–185, 717–721; Тителбах 1882: 213–214; Каниц 1989а: 633–637; Каниц 1989б: 80, 83–85, 87–88, 97–98, 109–110; Карић 1887: 723, 725–726).

Велики помак у проучавању архитектуре и камене пластике моравских цркава у околини Крушевца и Трстеника, и у одређивању њиховог места у развоју српског средњовековног сакралног градитељства пружила су научна истраживања која су спровели М. Валтровић и Д. Милутиновић током 1873. и 1874. године. Њихови цртежи, акварели и извештаји са терена представљају незаобилазну документарну грађу и вредна сведочанства о стању у коме су се поједини споменици налазили у том раздобљу (Дамљановић 2006: 167–178, 196–197, 202–213; Дамљановић 2007: 19–20, 22–24, 57–60, 62–63, 66–69, 84–86, 99–102).

Приликом експедиције коју је Народни музеј у Београду организовао 1906. године, а у којој су учествовали В. Петковић, П. Поповић, Г. и С. Мије, обрађени су манастири Љубостиња и Велуће, као и цркве у Руденици и Крушевцу (Лазарица). В. Петковић је 1910. поново обављао научна испитивања Љубостиње и Руденице, док је А. Мудровчић начинио и неколико снимака њихове архитектуре и камене пластике. В. Петковић се вратио Велућу и током 1920. године,¹ када је израдио и седам цртежа декоративне камене пластике са тог моравског сакралног споменика. Л. Мирковић, Л. Павелић и Ђ. Бошковић су се 1927. посветили испитивању Руденице, како би што детаљније снимили ту црквену грађевину и њен фрескопис (Богдановић 2008: 153–154, 176–178, 186; Прерадовић 2016: 7, 10, 13, 16–18).² Велика научна експедиција, организована 1935. од стране Ђ. Бошковића и Г. Мијеа, уз учешће С. Мије и Б. Володина, није заобишла крушевачки и трстенички крај, и том приликом је пажња била посвећена архитектури и скулптури Љубостиње, Велућа, Дренче и Руденице (Прерадовић 2019а: 32–35; Прерадовић 2019б: 37, 44).

Након Другог светског рата, проучавање моравске сакралне архитектуре и декоративне камене пластике у крушевачко-трстеничкој области добило је нови замах. Из тог периода се истичу студије Ђ. Бошковића и В. Петковића о Велућу (Бошковић 1955: 60–76; Петковић 1955: 45–59), као и И. Здравковића и Б. Вуловића о Дренчи (Здравковић 1951а: 245–49; Вуловић 1956: 61–63; Вуловић 1978: 213–235).³

Ради прикупљања података о средњовековним локалитетима на територији општине Трстеник, од 2018. до 2020. спроведена су теренска истраживања

1 Стручну екипу су приликом обиласка Велућа, осим В. Петковића, чинили Пашко Вучетић, сликар, и Анта Мудровчић, послужитељ Народног музеја (Прерадовић 2016: 13).

2 Резултате тих истраживања је Л. Мирковић публиковао 1931, у до сада јединој монографској студији о архитектури, каменој пластици и живопису Руденице (Мирковић 1931: 83–112).

3 Поједини споменици, попут Љубостиње, Лазарице, Наупаре, Дренче и Велућа, добили су у међувремену и своје монографије (Ђурић 1985; Ристић 1989; Поповић и Ђурчић 2000; Гаврић и Ковачевић 2015; Цветковић и Гаврић 2015), док су у многим синтезама о развоју и појединим елементима црквене

у организацији Музејске збирке у Трстенику, а у сарадњи с Народним музејом у Крушевцу. Испитивања су обухватила анкетирање мештана појединих села, евидентирање и обиласке локалитета, као и сагледавање конфигурације терена. Том приликом је испитан и локалитет Бачвиште у селу Јасиковици.

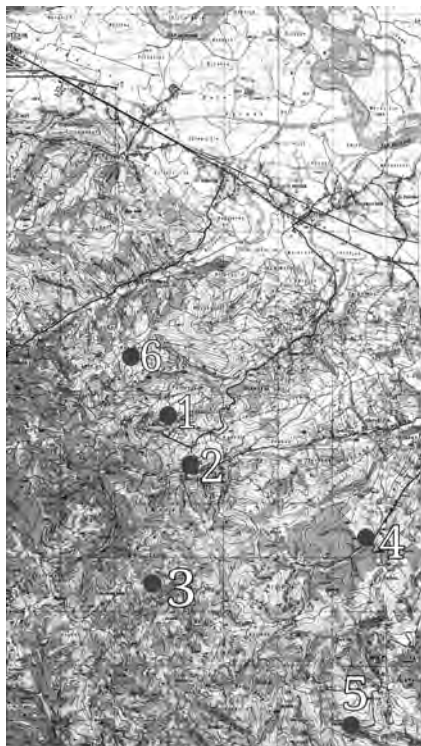
ЛОКАЛИТЕТ БАЧВИШТЕ У ЈАСИКОВИЦИ

Село Јасиковица је око 7 km удаљено од Трстеника, у правцу југоистока, и простире се око горњег тока Јасиковачке реке,⁴ десне притоке Западне Мораве, односно на североисточном оброну Бучке планине (668 m), једном од источних огранака Гоча (Љуктен, 1.216 m).⁵

Налазиште Бачвиште (43°33'28" N, 21°02'34" E, 308 m), са кога потиче фрагмент моравске камене пластике, смештено је око 300 m источно од центра Јасиковице, тачније у засеоку Велика Јасиковица. Локалитет је данас већим делом под ораницама и захвата простор омање заравни, површине око 0,40 h. Тај део терена је у благом паду од северозапада према југоистоку, односно ка левој обали потока Тршевина, десној притоци Јасиковачке реке (карта 1, сл. 1).

Карта 1 Положај Бачвишта и средњовековни локалитети у ближој околини: 1) Бачвиште у Јасиковици, некропола и место налаза фрагмента моравске камене пластике; 2) црква Успења Свете Ане (Мати Божија Буџанска) у Буџју; 3) црква Свете Марине (Рибница) у Риђевштици; 4) манастир Велуће; 5) манастир Руденице; 6) старо гробље на брду Ненадовици у Малој Јасиковици

Map 1 Position of Bačvište and medieval sites in the immediate vicinity: 1) Bačvište in Jasikovica, necropolis and place where fragment of Morava (school) stone sculpture was found; 2) Church of the Dormition of St Anna (Mother of God from Bučje) in Bučje; 3) Church of St Marina (Ribnica in Riđevštica); 4) Veluča Monastery; 5) Rudenice Monastery; 6) Old cemetery on the Nenadovica hill in Mala Jasikovica

архитектуре, моравски сакрални споменици из крушевачког и трстеничког краја заузели запажено место (нпр. Васић 1928; Петковић 1950; Дероко 1962; Максимовић 1971; Катанић 1988; Ристић 1996. итд.).

4 У средњем и доњем делу тока, Јасиковачка река, зависно од имена села кроз која протиче, мења назив у Камањачка, односно Лопашка река.

5 Topografska karta 1:25.000, Kruševac 3–3 (Trstenik), br. lista 531–3–3, Beograd, 1971.

Сл. 1 Локалитет Бачвиште с црквом Светог Јована у Јасиковици, поглед са североистока
(фото: Д. Радисављевић)

Fig. 1 Site Bačvište with the church of St John in Jasikovica, view from the northeast
(photo: D. Radisavljević)

Североисточно од Бачвишта, поглед се, преко ниских брегова Дело (260 m) и Гагра (234 m), усмерава према плодној долини Западне Мораве између Трстеника и Крушевца. Даље у том правцу, на другој обали реке, уздижу се левачка брда. О насељености тог простора у даљој прошлости сведоче вишеслојни археолошки локалитети Грабак у Почековини и Трновача у Старом Трстенику (Рашковић и Берић 2002: 139–141; Рашковић 2017: 327–338). Главни пут од Крушевца до Трстеника, односно Краљева, и данас води јужним ободом западноморавске долине. О његовој употреби током средњег века посредно сведочи сусрет краљева Драгутина и Милутина у селу Мачковци⁶ (Даничић 1866: 115–116), пре одлучујућег напада на земљу Дрмана и Куделина 1292. године (Узелац 2015: 204–210). Наведена путна комуникација била је од значаја и у каснијем периоду, на шта указује њена уцртана траса на Вајнгартнеровој карти, првобитно штампаној 1738. године.⁷

Јужно од Бачвишта налазе се шумом обрасле северне падине брда Печени гроб (623 m) и Рудине (524 m),⁸ на чијим су заравњеним врховима евидентирани трагови највероватније касноантичких рударских активности и велика количина халде, настале експлоатацијом злата (Марић 2017: 292, 294). У непосредној близини, наспрам огољене јужне падине тих узвишења, у изворишном

6 Данас село Мачковац, око 10 km западно од Крушевца.

7 <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/570/2619316528/>

8 У геолошкој грађи Печеног гроба и Рудина доминирају харцбургити и дунити, односно њихови серпентинасти еквиваленти, док су од минерала заступљени оливин, енстатит, хромит и, нешто ређе, клинопироксен. Од секундарних минерала се јављају серпентински минерали, талк, хлорит, амфибол, магнетит, магнезит и опал (Krstić 1993: 9–11).

делу реке Сребрнице, из чијег су корита донедавно испирани алувијални наноси злата и самородне платине⁹ (Krstić 1993: 6, 13; Марић 2017: 292), смештени су, на нижем купастом брегу, остаци касноантичког и рановизантијског утврђења Јаринин град (Градац) у Риђевштици (Рашковић и Берић 2002: 148–150; Марић 2017: 292). На заравни окренутој ка истоку, односно ка Јаринином граду, на левој обали Трлинског потока, десне саставнице Сребрнице, испод брда Стеванова ливада (608 m) саграђен је у другој половини XX века, на остацима средњовековне триконхалне цркве Рибнице, храм посвећен Светој Марини (Милићевић 1876: 720; Ристић 1987: 173–179). Долином Сребрнице, поред остатака касноантичке виле рустика на локалитету Бабићке градине у Велућу, води најкраћа путна комуникација између трстеничког дела Западног Поморавља и Жупе александровачке, односно копаоничког подгорја, која је вероватно била у употреби и током ранијих раздобља (Рашковић 2002: 47–48; Рашковић и Берић 2002: 143–144; Марић 2017: 291–293).

Западно од локалитета Бачвиште поглед затварају висови Бучке планине, где се издвајају врхови Грабови (556 m) и Равна гора (591 m). На насељеност тог предела током касног средњег века упућују некрополе Старо гробље испод брда Ненадовице (383 m), у заселку Мала Јасиковица, и Урвине у Горњој Црнишави (Радисављевић 2019а: 185–188, 193–194).

Према забележеном локалном предању, на Бачвишту је раније постојала црква Света Ружица, коју су порушили Турци. Камење са те богомоље је затим прикупљено и, према легенди, искоришћено за зидања цркве манастира Ваведења Пресвете Богородице у Велућу, удаљеног око 4,5 km према југоистоку.¹⁰

На Бачвишту је између 1996. и 2006. године подигнута црква посвећена Светом Јовану Крститељу, са парохијским домом.¹¹ Приликом њене изградње откривен је већи број гробова, док остаци архитектуре нису констатовани.¹² Један гроб је откопан на месту данашњег западног улаза у цркву, док су четири пронађена на простору предвиђеном за олтар. Гробне раке су, према причању мештана, које се ипак мора узети с резервом, биле издуженог правоугаоног или овалног облика и укопане у здравицу коју чини жућкаста земља измешана с листићима шкриљца. Релативне дубине гробова су биле неједнаке и кретале су се у распону од 0,80 до 1 m. Покојници су полагани у опруженом положају, на леђима, оријентисани приближно по оси запад–исток, с главом

9 Доминантан минерал платинске групе елемената у речним наносима представља иридоксмин (Krstić 1993: 14).

10 Обилазак локалитета је обављен од стране аутора овог рада, током априла 2018. и маја–јуна 2019. године. Информације о изградњи цркве и пратећим активностима смо прикупили од казивача Љубисава Смиљковића и Слободана Малићанина, мештана Јасиковице, и протојереја Милана Поповића, бучјанског пароха, којима овом приликом најсрдачније захваљујемо на уступљеним подацима.

11 Црква Светог Јована Крститеља је саграђена на катастарској парцели бр. 1644/3, површине 559 m², која је у власништву цркве Свете Ане у Бучју. Пројекат цркве је израдио архитекта Александар Лукић из Новог Села (Врњачка Бања), а њене унутрашње зидове је фрескописао Јован Атанасковић из Београда. Парохијски дом се налази на јужном делу парцеле бр. 1658/1, површине 2.194 m², у власништву Животе Тодоровића. Сви подаци у овом раду везани за бројеве, имена власника и површине парцела преузети су са сајта Републичког геодетског завода: <https://a3.geosrbija.rs/>.

12 М. Тодосијевић погрешно наводи да је храм Светог Јована Крститеља, недалеко од извора Пета, саграђен на *старим зидинама цркве Ружице*, која је била посвећена Светој Петки (Тодосијевић 2005: 710, 717).

на западној страни и рукама прекрштеним на доњем делу стомака или карлици. У откривеним гробовима није било прилога. Скелети покојника нису померани са својих првобитних положаја, већ су заштићени најлоном и поново затрпани.¹³

Најмање два гроба су, судећи према броју лобања, девестирана копањем јаме за гашење креча, око 18 m југозападно од цркве. Откривени делови скелета покојника су прикупљени, похрањени у пластичну врећу и накнадно покопани поред бетонског стуба далековода, око 60 m источно од цркве.¹⁴ Нажалост, због изостанка покретних археолошких налаза и гробних белега, некропола се за сада не може прецизније датовати.¹⁵

ФРАГМЕНТ МОРАВСКЕ ДЕКОРАТИВНЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ СА ЛОКАЛИТЕТА БАЧВИШТЕ

Свакако најзначајније налазе с локалитета Бачвиште представљају три фрагмента камене пластике, која су, према сведочењу мештана, била *од како се њамџи* наслана на међи између катастарских парцела бр. 1663 и 1658/2,¹⁶ око 25 m западно од цркве Светог Јована Крститеља (сл. 2). Камени фрагмент који ће бити предмет наших истраживања, житељи Јасиковице су пренели у цркву након њене изградње и данас се, као реликвија, чува у стакленој витрини испред иконостаса. Даља судбина друга два примерка, о чијим облицима и декоративним својствима немамо ближих података, осим да су, према причању мештана, била украшена *шарама*, за сада није позната.¹⁷

Фрагмент камене пластике, данас смештен у цркви, израђен је од једног комада ситнозрног жућкастог пешчара неправилног правоугаоног облика (сл. 3 и 4). Његове очуване димензије су 25,5 × 21 cm, а дебљина износи од 10 cm, у доњем, до 18 cm, у горњем делу. На његовом лицу је плитко уклесана декорација коју чине две палмете, међусобно повезане двочланим тракама. Од леве палмете сачувана је само десна половина с три режња, док се на десној палмети запажају два лева режња. Двочлане траке су се савијале према дршкама

13 Према подацима прикупљеним од Љубисава Смиљковића и Слободана Малићанина из Јасиковице.

14 Одређен број људских костију је ископан и током девете деценије XX века, приликом риголовања земљишта за садњу винограда, са источне стране црквене порте, на катастарској парцели бр. 1646, површине 1.703 m², у власништву Светлане Пантић.

15 Такође, важно је скренути пажњу да током проспекција локалитета од стране аутора ових редова, на површини терена, односно у данашњој црквеној порти и на околним њивама није запажен покретан археолошки материјал. Међутим, како мештани Јасиковице немају очувано сећање да су се њихови преци покопавали на том месту и с обзиром на то да су покојници у откривеним гробовима били оријентисани по оси запад–исток, с главом на западној страни, некропола се може, са извесном дозом опреза, оквирно одредити у раздобље позног средњег века.

16 Катастарска парцела бр. 1663 је у власништву Зорана Малићанина и захвата површину од 1.662 m². Парцела 1658/2 је површине 1.785 m², а њен власник је Горан Тодоровић.

17 Казивања се махом слажу у чињеници да их је неко од мештана однео у Завод за заштиту споменика културе или у Народни музеј у Краљеву. Накнадном провером смо дознали да у документацији наведених институција не постоје информације о тим налазима, као ни о самом локалитету Бачвишту у Јасиковици. Међутим, у краћем запису, насловљеном „Слово о светом камену“, који су нам доставили на увид Љ. Смиљковић и С. Малићанин, стоји да су остала „два камена у Трстенику у Завичајном музеју“. Историјарка Јелена Вукчевић, кустос у Завичајној збирци Народног универзитета у Трстенику, утврдила је да се споменути фрагменти камене пластике не налазе у фонду те установе.

палмета, чиме су добиле таласасти облик. Палмете при дну имају чворове. У пољу између њих, двочлане траке се преплићу образујући вертикалне овалне облике, а из њихових горњих делова излазе наспрамно постављени изданци. На доњој страни фрагмента, степенасто профилисаној до ширине од 10 cm, уклесан је, уз леву ивицу делимично очуван, преплет двеју двочланих трака у форми осмице (сл. 5). Канеловање трака и режњева палмета је вршено техником клесања под углом од 45°.

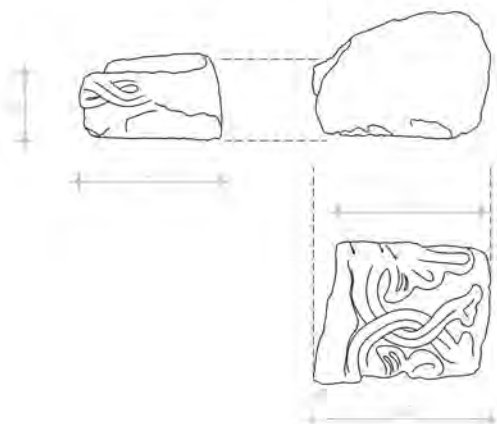
Сл. 2 Место налаза фрагмената моравске камене пластике на локалитету Бачвиште у Јасиковици (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 2 Finding place of the fragment of Morava (school) stone sculpture at the site Bačvište in Jasikovica (photo: D. Radisavljević)

Сл. 3 Лице фрагмента моравске камене пластике с локалитета Бачвиште у Јасиковици (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 3 Front side of the fragment of Morava (school) stone sculpture at the site Bačvište in Jasikovica (photo: D. Radisavljević)

Сл. 4 Фрагмент моравске камене пластике с локалитета Бачвиште у Јасиковици
(цртеж: З. Спасојевић)

Fig. 4 Fragment of the Morava (school) stone sculpture at the site Bačvište in Jasikovica
(drawing: Z. Spasojević)

Сл. 5 Мотив преплета на једној ужој страни фрагмента камене пластике с локалитета Ба-
чвиште у Јасиковици (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 5 Entwined motif on one narrow side of the fragment of stone sculpture from the site
Bačvište in Jasikovica (photo: D. Radisavljević)

Техника и начин обраде уклесаних мотива на јасиковачком каменом фрагменту указују на најближе везе с декоративном уметничком праксом у Моравској Србији. Проналазе се многи примери на којима су палмете уписане у вреже и наизменично постављене нагоре и надоле. Тако се на архиволтама

изнад розета на источном делу јужне фасаде, на источној страни квадратног тамбура куполе и на западном постољу куле-звоника у Лазарици (у сва три случаја, наизменично постављене нагоре и надолу и уписане у вреже), као и на луковима зазидане западне бифоре на јужној фасади припрате Раванице, у преплету двочланих трака које образују медаљоне налази по једна палмета с врховима наизменично окренутим нагоре или надолу (Максимовић 1971: 122, 128–129; Катанић 1988: 49–53, 71, сл. 13, 17, 18, сл. 13; Ристић 1996: 118, сл. 27). На западној страни куле-звоника у Наупари, на спољашњем, највећем оквиру розете, као и на архиволтама изнад розета на северном и јужном зиду припрате, плитко је уклесан низ медаљона сачињених од преплетене двочлане траке. Унутар медаљона смештене су палмете врхова, као и у Лазарици и Раваници, наизменично окренутих надолу или нагоре (Дероко 1962: 195, сл. 315; Катанић 1988: 98, 102; Ристић 1996: 127, сл. 34; Поповић и Ђурић 2000: V/T. 14, 16, 17, VI/T. 32, 33, 35, 38).

Територијално најближе аналогije за уклесане мотиве на јасиковачком фрагменту проналазимо на декоративној каменој пластици у Велућу и Руденици. На луковима монофора на јужној конхи и на северном зиду западног травеја у Велућу констатована је пластична декорација сачињена од двочлане траке, у средишњем делу везане у чвор, из кога потом, лево и десно, полазе лучно савијене траке образујући срцолике медаљоне, у којима се налазе три палмете, и све три имају „врх“ окренут надолу, што је прилагођено облику лука. Такође, на два фрагмента уграђена у први лук архиволте западног портала велућког храма, приликом обнове 1938. године, уочене су палмете у срцоликим медаљонима сачињеним од двочланих трака (и ту су све исто постављене, али с врхом нагоре)¹⁸ (Бошковић 1955: 67–68, сл. 57, 62; Дероко 1962: 219, сл. 357; Катанић 1988: 131, 134, сл. 4, 9, 13; Ђирић 2014: 98–99, Т. XXVII/33, 33а; Цветковић и Гаврић 2015: 53–54). Потребно је истаћи да се на архитравној греди богато украшеног портала наоса Велућа, двочлане канелиране траке савијају и образују четири неправилна кружна поља, односно медаљона, у којима је смештена по једна већа палмета с пет канелираних режњева. Палмете су при дну, као и на фрагменту из Јасиковице, повезане траком у виду чвора (сл. 6 и 7). Иста комбинација мотива се понавља и на четири фрагмента која приликом обнова велућког храма 1833. и 1938. године нису употребљена, а данас су похрањена у конаку манастира. За два од њих се можда може рећи да су се првобитно налазила у саставу неког венца, док је један свакако чинио део лука монофоре (Бошковић 1955: 66, 69–70, сл. 55; Катанић 1988: 138–139, 144, сл. 13, 19, 20, 24; Ђирић 2014: 102; Цветковић и Гаврић 2015: 48). Унутрашње профилисане стране архитравне греде и довратника велућког портала су, као и на јасиковачком фрагменту, декорисане двома двочланим тракама у непрекинутом преплету, у виду осмица (сл. 8).¹⁹

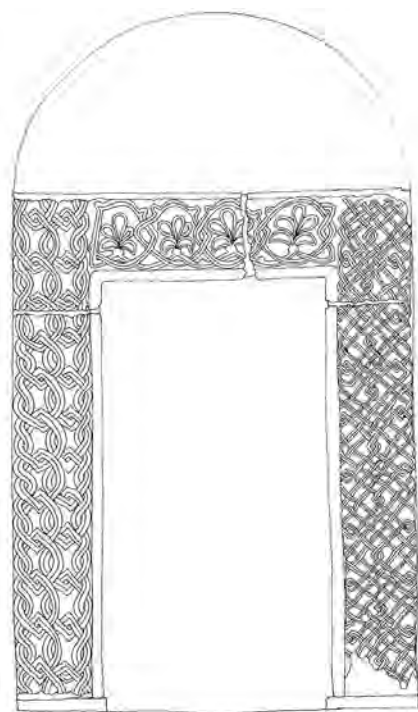
18 Исти мотив се јавља и на тимпанону западне трифоре, као и на стубу-лезени колонете изнад јужне конхе у Раваници (Катанић 1988: 73, сл. 15, 16, 74, 78, сл. 1).

19 Запажања аутора приликом обиласка католикона манастира Велуће у јуну 2016. и јулу 2019. године. С. Ђирић, међутим, погрешно наводи да је на унутрашњој страни архитравне греде и довратника велућког унутрашњег портала уклесан мотив тордираног ужета (Ђирић 2014: 102–103).

Сл. 6 Уклесани мотиви на архитравној греди унутрашњег портала цркве манастира Велућа (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 6 Carved motifs on the architrave of the interior portal of the church in the Veluče Monastery (photo: D. Radisavljević)

Сл. 7 Изглед портала на улазу у наос Велућа (према: Катанић 1988: 139)

Fig. 7 Portal at the entrance to the nave in Veluče (after: Катанић 1988: 139)

Сл. 8 Унутрашње стране довратника и архитравне греде портала наоса у Велућу (северни угао), са уклесаним мотивом преплета, детаљ (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 8 Interior side of the doorpost and the architrave of the portal of nave in Veluče (north corner) with carved entwined motif, detail (photo: D. Radisavljević)

Према цртежу Д. Милутиновића из 1874. године сазнајемо и за постојање једне, данас изгубљене, фрагментоване архиволте из Руденице. Она је била украшена, попут архитравне греде унутрашњег портала Велућа, са четири неправилна кружна поља сачињена од двочланих канелираних трака, унутар којих су уметнуте палмете с пет режњева (сл. 9) (Валтровић 1881: 101; Дамљановић 2006: 14, 211).

Сл. 9 Уклесани мотиви на фрагментованој архиволти из Руденице (према: Валтровић 1881: 101)

Fig. 9 Carved motifs on fragmented architrave from Rudenica (after: Валтровић 1881: 101)

На основу изнетих запажања и представљене, територијално најближе аналогије с Велућем, а судећи према димензијама и уклесаном преплету на једној, степенасто изведеној ужој страни, може се претпоставити да је фраг-

мент са Бачвишта највероватније првобитно чинио саставни део портала неког моравског сакралног здања.²⁰

Стилске карактеристике изведених мотива на јасиковачком фрагменту указују, као што смо видели, на блиске везе с каменом пластиком моравских цркава у крушевачко-трстеничкој области. Такође, важно је истаћи да Велуће, Лазарица, Наупара и Руденица²¹ припадају посебној крушевачкој стилској споменичкој целини (варијанти) у оквиру велике моравске уметничке групе, коју, поред осталог, одликује употреба беловодског, брајковачког и крвавичког пешчара у изградњи цркава, али и у изради њихове декоративне камене пластике (Катанић 1988: 244; Ристић 1996: 95, 116–121). Мајдани пешчара у селима Бела Вода, Брајковац и Крвавица (област Левач), приближно 8 и 10 km северозападно од Крушевца, и данас се експлоатишу. Осим наведених, постоје и мањи мајдани нешто лошијег пешчара у ближој околини Трстеника, односно у селима Богдање, Велика Дренова и Каменаре (Ристић 1996: 116, нап. 228; Дудић 1993: 21–27). Условно се, на основу изнетих детаља у стилизацији, избору појединих мотива и техници клесања, може говорити о посебној скупини мајстора каменорезаца из ближе околине Крушевца (Стричевић 1956: 122; Максимовић 1971: 132–133; Ристић 1996: 121, 130), чији је продукт, судећи према аналогима, свакако био и фрагмент камене пластике пронађен на Бачвишту.

За ближе датовање камене пластике са Бачвишта, од пресудне су важности саопштене паралеле, свакако територијално најближе, с уклесаним мотивима на унутрашњем порталу Велућа и на фрагментованој архиволти из Руденице. Извесну препреку у том правцу представља прилично неслагање о хронологији Велућа и, у нешто мањем обиму, Руденице, с обзиром на то да доступни писани извори не бележе године подизања и живописања тих сакралних споменика.

До сада је понуђено неколико научних претпоставки које изградњу и фрескописање Велућа, ктиторије непознате властеоске породице, опредељују: у крај седме или на почетак осме деценије XIV века (Ристић 1996: 212), између 1373. и 1377. (Бабић 1975: 73–74; Стародубцев 2014а: 363; Стародубцев 2016: 386), око 1377/78. (Дероко 1962: 176; Стричевић 1956: 121–123, 127; Тодић 1989: 75–75), између 1381. и 1390. (Петковић 1955: 59; Бошковић 1955: 74), до 1390. (Катанић 1988: 137), до 1395. (Васић 1928: 142), у другу половину XIV века (Гаврић и Ковачевић 2015: 17), у последњу четвртину XIV века (Петковић 1950: 55), на крај XIV века (Катанић 1988: 130), од 1405. до 1410. године (Цветковић и Гаврић 2015: 81), у прву половину XV века, ако не и нешто раније (Стефановић 1903: 220; Марковић 1920: 140–141), па чак и у другу половину XV века (Николић и Павловић 1982а: 47–48;²² Зиројевић 1984: 42). Скло-ни смо, с обзиром на велику подударност с декоративном каменом пластиком

20 Висина архитравне греде унутрашњег портала Велућа је 35 cm, док ширина унутрашње профилисане стране, као и на фрагменту са Бачвишта, износи 10 cm.

21 Тој скупини је дакако припадала и црква манастира Дренче, с том разликом што се њена декорација камене пластике знатније разликује од оне у Наупари, Лазарици, Руденици и Велућу (Ристић 1996: 124–125).

22 Р. Николић и Д. Павловић, међутим, у попису заштићених непокретних културних добара у СР Србији, у истој књизи, наводе да је Велуће саграђено у XIV веку (Николић и Павловић 1982б: 169).

Лазарице²³ (Бошковић 1955: 73–74; Стричевић 1956: 122; Максимовић 1971: 132; Бабић 1975: 74; Катанић 1988: 137; Ристић 1996: 119, 129–130; Цветковић и Гаврић 2015: 39, 49–54; Гаврић и Ковачевић 2015: 17), да прихватимо мишљење истраживача који подизање Велућа смештају у осму или на сам почетак девете деценије XIV века.

На основу досадашњих истраживања, поједини аутори су износили и различита тумачења о времену изградње и живописања Руденице, властеоске задужбине Вукашина, највероватније ризничара деспота Стефана Лазаревића (1402–1427), и његове супруге Вукосаве (Стародубцев 2006а: 106–110): у крај XIV или почетак XV века (Ристић 1996: 228), 1402/3. (Стародубцев 2006б: 371), пре или после 1403–1404, односно првог сукоба између браће, деспота Стефана и господина Вука Лазаревића (Војводић 1995: 65–69), између 1402. и 1405. (Бабић 1972: 148), између 1403. и 1405. (Стародубцев 2006а: 104–106; Стародубцев 2014а: 363), у раздобље од средине 1409. до 11. јула 1410. (Мирковић 1931: 91) и у 1410. годину (Петковић 1950: 288).

Наведене аналогije с уклесаним мотивима на каменој пластици Велућа и Руденице сугеришу да је плиткорелефна декорација на јасиковачком фрагменту највероватније настала у раздобљу између друге половине осме деценије XIV и краја прве деценије XV века, односно да је фрагмент припадао архитектонском корпусу неке временски и топографски блиске моравске сакралне грађевине. Међутим, нешто прецизније оквире за датовање може нам пружити, како ћемо у наставку видети, пажљивије ишчитавање доступне средњовековне писане грађе.

МОГУЋЕ ПОРЕКЛО ЈАСИКОВАЧКОГ ФРАГМЕНТА МОРАВСКЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ

Само по себи, намеће се питање могућег порекла јасиковачког фрагмента камене пластике. Село Јасиковица се први пут јавља, под називом Михаилова Јасиковица,²⁴ у повељи монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) и њених синова, кнеза Стефана и Вука, манастиру Светог Пантелејмона на Атосу, из 1395. године, као ранији прилог кнеза Лазара (Новаковић 1912: 519; Lemerle, Dagron and Ćirković 1982: Pl. LV/A; Младеновић 2007: 294–295; Стародубцев 2014а: 113).²⁵ Доцније, током XVI века, османски пописивачи Крушевачког санџака бележе села Горњу и Доњу Јасиковицу²⁶ у нахији Козник (ВОА, TD 55: 85; ВОА, TD 167: 117; ВОА, TD 179: 145; ВОА, TD 567: 140, 144; TD 95: 144, 147).

23 Подизање цркве Светог Стефана (Лазарице) у Крушевцу се смешта у време око 1375. (Петковић 1950: 157; Николић и Павловић 1982а: 63) или око 1377/78. (Стричевић 1956: 120, 127; Дероко 1962: 176; Вуловић 1980: 33–34; Цветковић и Гаврић 2015: 31).

24 Михаило, по коме је село понело део свог имена, је највероватније био припадник властеоског слоја. Нажалост, о њему немамо других података из истодобних писаних извора, те та претпоставка за сада остаје на нивоу радне хипотезе (Јечменица 2014: 197).

25 Повеља је сачувана у два преписа. Први носи датум 8. јун 1395. године, а од другог је очуван само завршни део са убележеним 8. јуном 1400. године и потписима кнеза Стефана и госпође Јевгеније, монахиње (кнегиње Милице). Средином XIX века постојао је и трећи, веома оштећен препис тог акта, који спомиње Виктор Григорович, професор Казањског универзитета (Младеновић 2007: 294–295; Јечменица 2014: 185–186).

26 Данас село Јасиковица са заселцима Велика, Мала и Доња Јасиковица, југоисточно од Трстеника. У османским дефтерима из 1516, 1530. и 1536. године се, поред Горње и Доње Јасиковице, бележи у нахији

Важно је истаћи да подаци из повеље (1395) и османских дефтера (XVI век) не указују на постојање цркве у Михаиловој Јасиковици, односно у селима Горња и Доња Јасиковица.²⁷

Такође, приликом изградње данашње цркве Светог Јована Крститеља и парохиског дома, као и обиласком локалитета од стране аутора ових редова, на Бачвишту нису запажени остаци неког старијег сакралног објекта или покретни налази. Према садашњима сазнањима, не може се у потпуности одбацити могућност, заснована на локалном предању о цркви Свете Ружице, да је у неком тренутку на том потесу постојала за сада неубицирана црква изграђена од трошног материјала. Приликом њеног подизања, или нешто доцније, могли су на Бачвиште бити пренети и делови моравске пластике са рушевина неког оближњег средњовековног моравског храма. Ближи смо ипак претпоставци да су име цркве, Света Ружица, и локално предање везано за њу накнадно изведени посредством народног тумачења уклесаних мотива на описаном фрагменту камене пластике,²⁸ који неупућеног посматрача могу да подсећају на латице руже.

Вратимо се сада споменутој даровној повељи манастиру Светог Пантелејмона из 1395. године. У њој се, поред Михаилове Јасиковице, односно данашњег села Јасиковице²⁹ југоисточно од Трстеника (Пурковић 1940: 99; Грујић 1955: 75; Благојевић 1972: 40; Динић 1978: 76; Тодић 1989: 72, 75; Младеновић 2007: 310; Јечменица 2014: 187; Петровић и Фостиков 2014: 132; Младеновић 2015: 236; Радисављевић 2019а: 436–437), наводе и други ранији прилози кнеза Лазара тој монашкој обитељи на Светој Гори, црква Мати Божије Бучјанске и села Бучје, Округлица и Доња Округлица, са свим метосима, међама и правинама тих села и цркве (**Црьковъ Мати Божіа Боучаньска съ сели Боучіе, Окроуглица и Долна Окроуглица, Ясиковица Михаилова, съ всеми метоси и меѣгами и правинами сель тѣхъ и црькве**) (Новаковић 1912: 519; Грујић 1955:

Козник и село Јасиковица (Јастовци), које се највероватније налазило на месту пољане Јасиковице, у атарима села Старци и Доњи Вратари, југозападно од Александровца (Жупа) (BOA, TD 55: 91; BOA, TD 167: 212; BOA, TD 179: 147).

27 У Горњој и Доњој Јасиковици није током XVI века пописан ниједан поп, што посредно може да указује на то да у том раздобљу нису постојали сакрални објекти у наведеним селима.

28. Непознаницу, нажалост, за сада представљају уклесани мотиви на друга два фрагмента са истог локалитета, за која се надамо да ипак нису заувек изгубљена.

29 Потребно је скренuti пажњу на то да један број аутора данашњу Јасиковицу југоисточно од Трстеника некритички поистовећују са селом Јасиковац у нахији Маглич, из османских пописа Смедеревског санџака насталих у раздобљу од краја XV до краја XVI века (Аличић 1985а: 24; Аличић 1985б: 416, 513; Сотировић 1999: 40, 47, 61; Тодосијевић 2005: 709). Међутим, таква убикација Јасиковца није прихватљива из више разлога. Територија данашње трстеничке општине јужно од линије коју чине села Јасиковица, Округлица, Тоболац, Горња и Доња Омашница је током XVI века улазила у састав нахије Козник Крушевачког санџака. Северно од те линије налазила су се села нахије Левач, у оквиру Смедеревског санџака (Горња и Доња Црнишава, Почековина, Лопаш, Доњи Трстеник (данас Стари Трстеник), Горња и Доња Стопања (данас Стопања). Нахији Маглич је у истом периоду највероватније припадала мањи број села смештених дуж јужне обале Западне Мораве, западно од трстеничког теснаца (Косорићи, Броска, Војин Брод) (167 Numarlı muhasebe-i vilayet-i rum-ili defteri (937/1530) II 2004: 79–98; MAD 506 Numarlı Semendire İvali ıcmal tahrir defteri (937/1530) 2009: 20–58). На основу изнетих чињеница, становишта смо да се село Јасиковац у нахији Маглич никако не може идентификовати са данашњом Јасиковицом југоисточно од Трстеника, већ би његову ближу локацију требало тражити на простору омеђеном реком Ибром на западу, трстеничком суетском на истоку, десном обалом Западне Мораве на северу и врховима Столова, Жељина и Гоча на југу.

63; Динић 1978: 76; Младеновић 2007: 295). Округлица је истоимено село југоисточно од Јасиковице, док Доња Округлица данас не постоји и вероватно се налазила на обалама Бучке реке низводно од Округлице, према селу Тоболцу (Грујић 1955: 75; Благојевић 1972: 40; Динић 1978: 76; Тодић 1989: 72, 75; Младеновић 2007: 310; Јечменица 2014: 187; Петровић и Фостиков 2014: 132; Младеновић 2015: 236; Радисављевић 2019б: 432).³⁰ Бучје је смештено у непосредном јужном суседству Јасиковице, односно око горњег тока Бучке реке (Пурковић 1940: 71; Благојевић 1972: 40; Динић 1978: 76; Тодић 1989: 72, 75; Младеновић 2007: 310; Јечменица 2014: 187; Петровић и Фостиков 2014: 132; Младеновић 2015: 236; Радисављевић 2019б: 432, 436).³¹

Црква Мати Божије Бучјанске се спомиње и у уговору о двадесет адрфата,³² склопљеном 1395/96. године између Никодима, игумана манастира Светог Пантелејмона, и госпође монахиње Јевгеније и њених синова, кнеза Стефана и Вука. Почетак уговора, у коме су набројани прилози манастиру, није сачуван до наших дана, већ само његов завршни део, где се објашњавају услови под којима се чланови породице Лазаревић могу користити споменутим адрфатима. У њему се такође напомиње да је кнез Лазар био ктитор светопантелејмонске обитељи јер је саградио нешто у манастиру и „**таже приложи метохик Црьковъ Бѣѡіанскѡю же и вѣише въспоменѡхом, с вѣѣми сельи и правинами сель тѣх**“ (Тодић 1989: 71; Младеновић 2007: 315, 318).

Црква Мати Божије Бучјанске је до сада убицирана у ширу околину Трстеника (Грујић 1932: 69; Грујић 1955: 75; Динић 1978: 76),³³ али и географски нешто прецизније у атар села Бучја (Пурковић 1940: 71; Петковић 1950: 34; Благојевић 1972: 40; Ристић 1996: 40/нап. 27, 211; Стародубцев 2010: 41, нап. 21; Стародубцев 2014а: 114; Јечменица 2014: 187; Петровић и Фостиков 2014: 132; Младеновић 2015: 236; Цветковић и Гаврић 2015: 30–31; Радисављевић 2019б: 434–435, 440). Издваја се једино мишљење Б. Тодића, који је цркву Мати Божију Бучјанску погрешно поистоветио с католиконом манастира Велућа (Тодић 1989: 67–76).³⁴

Црква Мати Божије Бучјанске се не бележи у доступним писаним изворима након 1395/96, односно 1400. године. Међутим, спомињање попова у

30 Села Округлицу и Доњу Округлицу је М. Пурковић погрешно идентификовао с Округлицом код Лебана (Пурковић 1940: 123).

31 Географски распоред убицираних села указује на то да је метох Светог Пантелејмона представљао јединствену и компактну целину, који је поред долине Бучке реке, леве саставице Сребрнице, захватао и горњи део слива Јасиковачке (Камењачке, Лопашке) реке, десне притоке Западне Мораве. Детаљније о простирању и границама светопантелејмонског бучјанског метоха крајем XIV века видети у: Радисављевић 2019а: 429–443.

32 Израз адрфат или аделфат се односи на *давање издржавања од стране манастира лицу које је својим мањем или вишем уносним поклоном, у имању или новцу, што себи одзбедило* (Живојиновић 1968: 241, 320).

33 Занимљиво је да Р. Грујић, у једном доцнијем раду, погрешно поистовећује Бучје са селом Буци на северозападним падинама Јастрепца, у ближој околини Крушевца. Међутим, аутор је, на приложеној карти руских властелинстава у Србији у XIV и XV веку, Бучје правилно убицирао у околину Трстеника, те ова његова омашка није посве јасна. Такође, у истом раду, цркву Мати Божију Бучјанску само оквирно, без ближих података, лоцира у околину Трстеника (Грујић 1955: 63, 75, сл. 1).

34 Главни аргументи Б. Тодића за идентификацију цркве Мати Божије Бучјанске с католиконом Велућа су: посвета велућког храма празнику Ваведења Пресвете Богородице (21. новембар / 4. децембар), географска близина села Велућа и Бучја, спомињање манастира Пречисте код села Круглице, односно Круга (данашње Округлице) у османским дефтерима из 1536, око 1570. и 1584. године, положај фреске

селу Бучју³⁵ у нахији Козник, у османским дефтерима Крушевачког санџака из 1536. и око 1570. године може имплицирати постојање цркве у границама наведеног насеља (ВОА, TD 179: 283; ВОА, TD 567: 146).

Такође, на постојање старије цркве у Бучју, на чијим је остацима почетком XX века подигнут храм посвећен празнику Успења Свете Ане,³⁶ осим већ наведене документарне грађе, указује и садржај натписа уклесан на фрагментованој линети, која данас стоји прислоњена са спољашње стране зида олтарске апсиде: ПОД ВЛАДОМ ЊЕГОВОГ ВЕ<ЛИ> |2| ЧАНСТВА КРАЉА АЛЕКСАНД<...> |3| РАЗВАЛИНУ ЦРКВЕ СВЕТЕ А<Н...> |4| ГРАЂАНИ СЕЛА БУЧА П<...> |5| <...>.³⁷

Податке из натписа допуњује *Летхойис бучјанске цркве*, који је нешто садржајнији, те из њега дознајемо да је данашњи храм Успења Свете Ане саграђен на старијим темељима 1902. године (*Летхойис бучјанске цркве*: 2; Тодосијевић 2005: 679).³⁸

На остатке средњовековне цркве у Бучју први је скренуо научну пажњу заслужни И. Здравковић, у свом кратком извештају у часопису *Сѣшаринар* из 1951. године.³⁹ Здравковић је бучјански храм обишао 1948. године⁴⁰ и том приликом је забележио, према казивању тадашњег свештеника, да је на темељима старе цркве подигнута нова, у новом сѣшилу и у новом начину изірагње (сл. 10). Констатовао је такође да се поред цркве налази *сѣшаро іродље*,⁴¹ а уз сам

Св. Пантелејмона на истакнутом месту у наосу, односно на западној страни југоисточног пиластра и непостојање средњовековног насеља под именом Велуће (Тодић 1989: 67–76). На овом месту, у складу с темом нашег рада, не можемо се детаљније бавити разлозима за такву идентификацију. Потребно је ипак скренути пажњу на један важан сегмент те претпоставке, односно на податак да османски пописивачи 1536, око 1570. и 1584. бележе манастир Пречисте код села Круглице (Круг) у нахији Козник (данашње село Округлица, југоисточно од Трстеника). Према читању О. Зиројевић, у дефтеру Крушевачког санџака из 1536. године се поред села Круглице бележи манастир Пречисте, с једним монахом и годишњим приходом од 200 акчи. Исти манастир се у попису из око 1570. године смешта код села Круг, и том приликом су у њему живела двојица монаха, који су плаћали годишњи порез од 500 акчи. Последњи пут се манастир Пречисте јавља у дефтеру из 1584. године, с два монаха и приходом у износу од 300 акчи (Тодић 1989: 72, 75; Зиројевић 1984: 77). Међутим, накнадном провером смо утврдили да ни у једном од споменутих дефтера није забележен манастир Пречисте у нахији Козник, па самим тим ни у близини села Округлице, те ова омашка О. Зиројевић, на којој је градио своје закључке Б. Тодић, остаје за сада загонетна. Овом приликом најсрдачније захваљујемо др Драгани Амедоски из Историјског института у Београду, на помоћи при ишчитавању података из наведених дефтера.

35 Данас истоимено село југоисточно од Трстеника. Бучје је 1516. године било велико село, са 55 кућа (ВОА, TD 55: 46). У дефтеру из 1536. пописано је 11 домова (ВОА, TD 179: 283), а око 1570. број кућа у насељу се смањио на три (ВОА, TD 567: 146). У дефтеру из 1584. забележено је село Бучје са 11 домова и једним неожењеним (TD 95: 150).

36 Црква се налази на катастарској парцели бр. 1478, површине 2.916 m², у својини православног храма Успенија Свете Ане у Бучју.

37 Линета је запажена од стране аутора током обиласка цркве Успења Свете Ане, априла 2018. године.

38 Новосаграђена црква је била тешко оштећена у земљотресу 1927, па је свој данашњи изглед добила у обнови између 1938. и 1946. године. Пројекат њене реконструкције је изradio арх. Драгољуб Перчевић (Тодосијевић 2005: 679). Мало освешћење храма је извршено 1946. године, док је велико освешћење обављено, уз присуство надлежног жичког епископа, 1950. године: казивач протојереј Милан Поповић, јун 2019. године; *Летхойис бучјанске цркве*: 21.

39 Интересантно је да истраживачи из друге половине XIX века, попут М. Ђ. Миљевића и Ф. Каница, не бележе постојање рушевине цркве у Бучју, која је тада свакако била много боље очувана.

40 Година је забележена од стране И. Здравковића, на полеђини оригиналних фотографија цркве у Бучју и манастира Велуће, које се данас налазе у приватном поседу Д. Радисављевића.

41 Првобитни надгробни белези, масивне правоугаоне положене плоче равне горње површине и окомито клесаних ивица, померени су са својих оригиналних положаја и данас образују потпорни зид новијег датума, изграђен у техници сухозида, на врху стрме падине с јужне стране црквене порте. Надгробници су

зид храма *једна већа ѿмила камења и земље*, на којој је тада била подигнута привремена дрвена звонара, а за коју претпоставља да би могла *да буде основа старије цркве*. На тој хумци је И. Здравковић пронашао и *један фраіменіи венца од камена са орнаментіима у виду ѿалмеіи* (Здравковић 19516: 254). На остатке средњовековног храма у Бучју и припадајуће моравске камене пластике (*фраіменіи камене скуліишуре са ѿреілейіним украсом*) доцније указују В. Ристић, Б. Цветковић и Г. Гаврић (Ристић 1996: 40/нап. 27, 211; Цветковић и Гаврић 2015: 31).

Сл. 10 Храм Успења Свете Ане у Бучју, саграђен на месту средњовековне цркве Мати Божије Бучјанске, поглед с југозапада (фото: И. Здравковић, 1948)

Fig. 10 Church of the Dormition of St Anna in Bučje, built at the site of medieval church of the Mother of God of Bučje, view from the southwest (photo: И. Здравковић, 1948)

Тачно време изградње бучјанске средњовековне цркве није нам за сада познато. Б. Тодић сматра да је подигнута око 1377/78. (Тодић 1989: 74), док В. Ристић тај догађај само оквирно опредељује у раздобље пре 1389. године (Ристић 1996: 211). Извесне информације у том правцу може нам пружити пажљиво ишчитавање даровне повеље монахиње Јевгеније и њених синова манастиру Светог Пантелејмона из 1395. и уговора о адрфатима из 1395/96. године, у којима се црква Мати Божје Бучјанске наводи као ранији прилог кнеза Лазара. Међутим, датум издавања првобитне Лазареве повеље није познат, те се до

израђени од мрког пешчара, кречњака и неке врсте конгломерата светлоплаве боје. Већина надгробника је делимично фрагментована, док се издваја једна цела плоча од кречњака, димензије $116 \times 67 \times 32$ cm. Димензије неких фрагмената су: $65 \times 56 \times 14$ cm, $61 \times 39 \times 16$ cm, $63 \times 28 \times 15$ cm, $83 \times 44 \times 18$ cm и $66 \times 39 \times 18$ cm. Осим надгробних белега, у потпорни зид су уграђени и аморфни фрагменти сиге (седра), који највероватније потичу са зидова или сводова средњовековне цркве. Данас је источно од црквене порте смештено активно гробље села Бучја, које је засновано крајем XVIII или почетком XIX века.

њега може доћи само посредним путем. У повељи из 1395, бучјански метох се наводи испред Спасове цркве у Хвосну, поклоне самог кнеза, и цркве Светог Николе на Лабу, коју је, заједно с неколико околних села (Закут, Трнава, Луковац и Свети Петар), приложио челник Муса са синовима Стефаном и Лазаром. На основу сачуваних оригиналних Лазаревих повеља дознајемо да су Спасова црква у Хвосну и црква Светог Никола на Лабу дариване атонском манастиру 1380/81. године (Младеновић 2015: 95, 147–153, 163–170), што нас наводи на помисао да је црква Мати Божије Бучјанске, с обзиром на то да се прва наводи међу ранијим кнежевим прилозима, морала бити приложена манастиру Светог Пантелејмона најкасније 1380/81, а највероватније коју годину раније (Тодић 1989: 74; Јечменица 2014: 187; Стародубцев 2014а: 114; Младеновић 2015: 236).

Сумирајући резултате досадашњих истраживања, заснованих на поновном ишчитавању и тумачењу доступних писаних извора, као и на проучавању очуваних елемената архитектуре и археолошких налаза,⁴² долазимо до закључака који сасвим извесно показују да је данашњи храм Успења Свете Ане у Бучју (сл. 11) саграђен на месту средњовековне цркве, која се са сигурношћу може поистоветити с црквом Мати Божије Бучјанске, коју је кнез Лазар приложио манастиру Светог Пантелејмона на Атосу највероватније око 1380/81. године. Изглед основе и начин градње првобитног храма за сада нису познати, док је описана декоративна камена пластика, иако малобројна (Здравковић 1951б: 254; Цветковић и Гаврић 2015: 31), свакако сврстава у круг моравских сакралних споменика.

Сл. 11 Храм Успења Свете Ане у Бучју, саграђен на месту средњовековне цркве Мати Божије Бучјанске, данашњи изглед, поглед с југозапада (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 11 Church of the Dormition of St Anna in Bučje, built at the site of medieval church of the Mother of God of Bučje, present-day situation, view from the southwest (photo: D. Radisavljević)

42 У порти цркве Успења Свете Ане у Бучју је приликом нивелације терена случајно пронађен богато украшен реципијент, за сада непознате намене, израђен од једног комада црвенкастог порозног кречњака, чија ће анализа бити предмет посебног рада.

На локалитету Бачвиште у Јасиковици, за који се везује постојање цркве Свете Ружице, током радова на изградњи храма Светог Јована Крститеља откривена је, како смо већ у раду нагласили, некропола која се за сада, без додатних истраживања, не може ближе хронолошки одредити. Истом приликом и током доцнијих обилазака, остаци неког сакралног објекта на локалитету, који спомиње народно предање, нису посведочени. Изложене чињенице сугеришу да је фрагмент камене пластике на Бачвиште највероватније пренет у неком моменту са рушевина цркве Мати Божије Бучјанске, удаљене свега 1 km јужно од локалитета. Декорација њене камене пластике је, према описима (*иалмеџе, ѿрейлейџни украс*) (Здравковић 1951б: 254; Ристић 1996: 40/нап. 27, 211; Цветковић и Гаврић 2015: 31), аналогна уклесаним мотивима на јасиковачком фрагменту. Разлог због кога је камени фрагмент био пренет на Бачвиште остаје у домену хипотезе, али свакако не представља усамљен случај употребе сполија, односно грађевинског материјала са неког старијег сакралног здања.

Проучавање фрагмента моравске камене пластике с локалитета Бачвиште у Јасиковици изнедрило је нова тумачења која, иако се уже тичу уметности Моравске Србије, отварају и низ других питања важних подједнако за археологију, средњовековну историју и историјску географију територије ограничене Западном Моравом на северу, источним побрђима Гоча на западу, северним побережјем Копаника на југу и падинама Јастрепца на истоку, која у прошлости нису била истражена у довољној мери.

Подсећања ради, на Бачвишту је, приликом изградње цркве Светог Јована Крститеља, констатована некропола која се за сада, без додатних истраживања, не може ближе датовати, док архитектонски остаци неког сакралног објекта на локалитету нису откривени, иако га локално предање, преко описаних фрагмената камене пластике, препознаје у цркви Свете Ружице.

У трагању за потенцијалном сакралном грађевином, са чијих је рушевина фрагмент моравске декоративне камене пластике пренет на локалитет Бачвиште, дошло се до географски блиске, а писаним изворима и архитектонским остацима потврђене цркве Мати Божије Бучјанске, коју је кнез Лазар, заједно с околним селима, око 1380/81. године приложио манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори.

Стилске особености декоративне камене пластике, посведочене описима у литератури и јединим сачуваним фрагментом са Бачвишта, сврставају цркву Мати Божије Бучјанске, саграђену највероватније крајем осме деценије XIV века, у посебну скупину моравских сакралних здања, блиских Велућу, Лазарици и Руденици.

Надамо се да ће овај прилог скренути пажњу научној јавности на неопходност даљих археолошких истраживања локалитета Бачвиште у Јасиковици и бучјанске цркве, која представља важну карику у разумевању почетака развоја моравске архитектуре и скулптуралне уметности у том делу Србије.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

- BOA – Başkanlığı Osmanlı Arşivi
MAD – Maliyeden Müdevver Defterler
TD – Tahrir (Defter-i Hâkânî) Defterleri

ИЗВОРИ / SOURCES

167 Numarlı

Muhâsebe-i Vilâyet-i Rum-ili defteri (937/1530) II, Vilçitrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, (Dizin ve Tıpkıbasım), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004.

Аличих, А. 1985a

Турски каџасџарски џоџиси неких џогручја заџагне Срџије XV и XVI век II, Краљево: Историјски архив; Чачак: Међуопштински историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.

Аличих, А. 1985б

Турски каџасџарски џоџиси неких џогручја заџагне Срџије XV и XVI век III, Краљево: Историјски архив; Чачак: Међуопштински историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.

Даничих, Ђ. 1866

Архиепископ Данило и други, у: *Живоџ краљева и архиеџискоџа срџских*, прир. Ђ. Даничих, Загреб.

Lemerle, P., Dagron, G. and Ćirković, S. 1982

Actes de Saint-Pantéléemôn, Édition diplomatique, Archives de l'Athos, Fondées par Gabriel Millet XII, Paris: Le Centre National de la Recherche Scientifique, P. Lethielleux.

MAD 506

Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV, Ankara 2009.

Младеновић, А. 2007

Повеље и џисма десџоџа Сџефана Лазаревића, Београд: Чигоја штампа.

Младеновић, А. 2015

Повеље кнеза Лазара. Тексџ. Коменџари. Снимци, II издање, Београд: Чигоја штампа.

Новаковић, С. 1912

Законски сјоменици српских држава средњеј века, Београд: Српска краљевска академија, Државна штампарија Краљевине Србије.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бабић, Г. 1972

Друштвени положај ктитора у Деспотовини, у: *Моравска школа и њено доба*, (Научни скуп у Ресави 1968), ур. В. Ђурић, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 143–55.

Бабић, Г. 1975

Владарске инсигније кнеза Лазара, у: *О кнезу Лазару*, (Научни скуп у Крушевцу 1971), ур. И. Божић, В. Ђурић, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; Крушевац, Народни музеј Крушевац, 65–79.

Благојевић, М. 1972

Манастирски поседи крушевачког краја, у: *Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. године у Крушевцу*, ур. А. Стошић и др., Крушевац: Народни музеј у Крушевцу, 25–48.

Богдановић, С. 2008

Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, у: *Валтровић и Милутиновић, шумачења*, ур. Т. Дамљановић, Београд: Историјски музеј Србије, 135–207.

Бошковић, Ђ. 1955

Манастир Велуће, архитектура и скулптура, *Стиринар* (н.с.) 3–4 (1952–1953): 60–76.

Валтровић, М. 1881

Руденица 2, *Српске илустриране новине за забаву, поуку, уметности и књижевности* 7, 21. октобар, 100–101.

Васић, М. 1928

Жича и Лазарица, слике из српске уметности средњеј века, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Веселић, Ј. 1867

Опис манастира у Србији, Часть I, Београд: Књигонечатия А. Андрића.

Војводић, Д. 1995

Владарски портрети српских деспота, у: *Манастир Ресави, историја и уметности*, (Научни скуп Манастир Манасија и његово доба, Деспотовац, 21–22. 8. 1994), ур. В. Ђурић, Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа; Београд: Интерпринт, 65–98.

Вуич, I. 1828

Иоакима Вуича Славено-Серпскаго Списаніе Путьешествіе по Сербіи: во крайце собственом руком неговом списано у Крайовцу у Сербіи, Будим: Печатано у Славено-Сербской и восточны прочи языка печатни Кралевскаго Всеучилишта Пештанскаго.

Вуловић, Б. 1956

Конзервација манастира Дренче, *Саопштења* 1: 61–63.

Вуловић, Б. 1966

Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља, *Саопштења* 7.

Вуловић, Б. 1978

Проблем рестаурације манастира Дренче, *Зборник за ликовне уметности Мајице српске* 14: 213–235.

Вуловић, Б. 1980

Лазарица – Црква Светог Стефана у Крушевцу, *Стиринар* (н. с.) 30 (1979): 31–42.

Гаврић, Г. и Ковачевић, М. 2015

Манастир Дренча, од рушевине до храма, Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево.

Грујић, Р. 1932

Светогорски азили за српске владоце и властелу после косовске битке, *Гласник Скойској научној друштва* 11: 65–96.

Грујић, Р. 1955

Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, *Историјски часопис* 5 (1954–1955): 53–77.

Дамљановић, Т. (ур.) 2006

Валтировић и Милутиновић, документи I – шеренска грађа 1871–1884, Београд: Историјски музеј Србије.

Дамљановић, Т. (ур.) 2007

Валтировић и Милутиновић, документи II – шеренска грађа 1872–1907, Београд: Историјски музеј Србије.

Дероко, А. 1962

Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, друго издање, Београд: Народна књига.

Динић, М. 1978

Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, прир. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, Култура.

Дудић, Н. 1993

Гробље у Белој Води и његов значај међу гробљима у долини Мораве, у: *Културна баштина Беле Воде - валоризација, заштити и презентација: зборник радова*, ур. Н. Тасић, М. Заткалик, Бела Вода: Туристичко

друштво; Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; Крушевац: Багдала.

Ђурић, С. 1985

Љубосиња: црква Усијења Бојородичиној, Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе.

Живојиновић, М. 1968

Аделфати у Византији и средњовековној Србији, Зборник радова Византолошкој инститиути 11: 21–27.

Здравковић, И. 1951а

Манастир Дренча – Душманица, Сџаринар (н.с.) 2: 245–249.

Здравковић, И. 1951б

Старине из околине манастира Велућа, Сџаринар (н.с.) 2: 254.

Зиројевић, О. 1984

Цркве и манастири на подручју Пећке ђајријарије до 1683. године, прво издање, Београд: Историјски институт у Београду, Народна књига.

Јечменица, Д. 2014

Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у моравској Србији, у: *Власи и моћ, власиела моравске Срдије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, Крушевац: Народна библиотека; Београд: Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета, 183–207.

Каниц, Ф. 1989а

Срдија: земља и сџановништво, од римској доба до краја XIX века 1, четврто издање, Београд: Српска књижевна задруга.

Каниц, Ф. 1989б

Срдија: земља и сџановништво, од римској доба до краја XIX века 2, четврто издање, Београд: Српска књижевна задруга.

Карић, В. 1887

Срдија: опис земље, народа и државе, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Катанић, Н. 1988

Декоративна камена ђласиика моравске школе, Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе.

Krstić, S. 1993

Karakteristike rudnih minerala područja Veluće, Magistarski rad, Rudarsko-geološki fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Максимовић, Ј. 1971

Српска средњовековна скулптура, Студије за историју српске уметности 6, Нови Сад: Матица српска, Одељење за ликовне уметности.

Марић, М. 2017

Касноантичка купатила у рударским доменима: нова истраживања на Гочу, *Зборник Народної музеја* (Београд) 23-1: 283–312.

Марковић, В. 1920

Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Мирковић, Л. 1931

Руденица, *Прилози за књижевности, језик, историју и фолклор* 11/1–2: 83–112.

Милићевић, М. 1867

Манастири у Србији, Београд: Државна штампарија.

Милићевић, М. 1876

Кнежевина Србија, Београд: Државна штампарија.

Милојевић, М. 1871

Путићис дела Праве – Стиаре – Србије, Београд: Државна штампарија, Књижара Ј. Д. Лазаревића.

Николић, Р. и Павловић, Д. 1982а

Конзерваторско-рестаураторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима 1947–1982, у: *Културно наслеђе Србије – Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштитицу споменика културе у Београду*, ур. С. Ђелић, Београд: Галерија САНУ, 37–158.

Николић, Р. и Павловић, Д. 1982б

Заштићена непокретна културна добра у СР Србији, у: *Културно наслеђе Србије – Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштитицу споменика културе у Београду*, ур. С. Ђелић, Београд: Галерија САНУ, 37–158.

Петковић, В. 1950

Прејед црквених споменика кроз њовесницу српској народа, Српска академија наука, Посебна издања CLVII, Одељење друштвених наука (н.с.) 4, Београд: Научна књига.

Петковић, В. 1955

Манастир Велуће, историја и живопис, *Стиаринар* (н.с.) 3–4 (1952–1953): 45–59.

Петровић, В. и Фостиков, А. 2014

Цркве и манастири у повељама кнегиње Милице, у: *Кнегиња Милица – монахиња Евђенија и њено доба*, (Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у Манастиру Љубостињи), ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“; Београд: Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, 127–137.

Поповић, К. 1867

Пути лицејских њишомца (јестивеничкој одељења) по Србији године 1863: из њиш. дележака целе експедиције, Београд: Уједињена омладина српска, Државна штампарија.

Поповић, С. и Ђурчић, С. 2000

Наупара, у: *Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку 1355–1459 I*, ур. Р. Живковић и др., Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Прерадовић, Д. 2016

Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941. године, *Зограф* 40: 1–33.

Прерадовић, Д. 2019а

Габријел Мије: теренска истраживања српских споменика и њихови резултати, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, ур. Д. Прерадовић, Београд: САНУ, Галерија науке и технике 41, 25–36.

Прерадовић, Д. 2019б

Софи Мије, у: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, ур. Д. Прерадовић, Београд: САНУ, Галерија науке и технике 41, 37–44.

Пурковић, М. Ал. 1940

Попис села у средњовековној Србији, *Годишњак Скопској филозофској факултета* IV/2: 53–160.

Радисављевић, Д. 2019а

Средњовековне некрополе на територији Општине Трстеник, *Љубосињска њриношења* 4: 177–200.

Радисављевић, Д. 2019б

Покушај убикације цркве Мати Божје Бучјанске, *Гласник Баштина* 47: 429–443.

Рашковић, Д. 2002

Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић и др., Крушевац: Народни музеј Крушевац; Београд: Византолошки институт САНУ, 29–3.

Рашковић, Д. 2017

Археолошко налазиште Грабак у селу Почековини и римски локалитети у долини Западне Мораве, *Зборник Народног музеја* (Београд) 23/1: 327–343.

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002

Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 137–156.

Ристић, В. 1987

Феудално властелинство у Риђевштици, *Саопштења* 19: 173–180.

Ристић, В. 1989

Лазарица и Крушевачки њраг, Научно популарне монографије 27, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Ристић, В. 1996

Моравска архитектура, Крушевац: Народни музеј Крушевац.

Сотировић, М. 1999

Трстеник од најстаријих времена до 1900. године, Земун: Виком график.

Стародубцев, Т. 2006а

О ктитору Руденице, *Саопштења* 35/36 (2003–2004): 101–111.

Стародубцев, Т. 2006б

Сликари задужбина Лазаревића, *Зборник радова Византолошкој институције* 43: 349–391.

Стародубцев, Т. 2010

Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића, *Саопштења* 42: 39–63.

Стародубцев, Т. 2014а

Свети Константин и Света Јелена у зидном сликарству у земљама Лазаревића и Бранковића (1371–1459), у: *Ниш и Византија: зборник радова* 12, ур. М. Ракоција, Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Епархија нишка, Нишки културни центар, 361–378.

Стародубцев, Т. 2014б

Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића, II Повеље, *Саопштења* 46: 107–123.

Стародубцев, Т. 2016

Уметничко стваралаштво у држави Лазаревића и Бранковића, у: *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Византијско наслеђе и српска уметност II, Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт САНУ, 383–399.

Стефановић, А. 1903

Стара српска архитектура и њен значај 4, *Српски књижевни гласник* 9: 213–225.

Стричевић, Ђ. 1956

Хронологија раних споменика Моравске школе, *Стигарићар* (н.с.) 5–6 (1954–1955): 115–128.

Тителбах, В. 1882

Манастир Љубостиња. Задужбина „Царице Милице“, *Српске илустроване новине за забаву, поуку, уметност и књижевност* 26, 31. јула, 213–214.

Тодић, Б. 1989

Прилог бољем познавању најстарије историје Велућа, *Саопштења* 20–21 (1988–1989): 67–76.

Тодосијевић, М. 2005

Поджуйска села њирсеничкој краја, Библиотека „Хронике села“ 300, Београд: Културно-просветна заједница Србије-Београд; Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“.

Ђирић, Ј. 2014

Порјали црква Моравске Србије: Архитектура и архитектонски украс, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Узелац, А. 2015

Под сенком њса, Тајари и јужнословенске земље у другој половини 13. века, Београд: Утопија.

Цветковић, Б. и Гаврић, Г. 2015

Манастир Велуће, Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево.

НЕПУБЛИКОВАНИ ИЗВОРИ / UNPUBLISHED SOURCES

Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Defterhane-i Amire Tahrir Defteri (TD)* 55, 179, 567.

Летопис бучјанске цркве

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-i Kadime Arşivi (TKGM.KKA), Ankara, *Defterhane-i Amire Tahrir Defteri (TD)* 95.

КАРТЕ / MAPS

Топографска карта

1:25.000, секција Крушеvac 3–3 (Trstenik), број листа 531–3–3, Војногеографски институт, друго издање, Београд, допуњено 1969. године, 1971.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://a3.geosrbija.rs/> [приступљено: 27. 11. 2019].

<https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/570/2619316528/> [приступљено: 27. 1. 2021].

DEJAN S. RADISAVLJEVIĆ
Belgrade

JELENA M. VUKČEVIĆ
Museum Collection in Trstenik

FRAGMENT OF MORAVA SCHOOL STONE SCULPTURE FROM THE SITE BAČVIŠTE IN JASIKOVICA NEAR TRSTENIK AND ITS POSSIBLE ORIGIN

SUMMARY

The site Bačvište from which the fragment of Morava (school) stone sculpture originates is situated in the village Jasikovica about 7 km to the southeast from Trstenik. According to the recorded local tradition there was the church of Saint Ružica at Bačvište sometime earlier and it was destroyed by the Turks. At that site the church of St John the Baptist was erected between 1996 and 2006. In the course of the church construction was discovered a necropolis, which because of the absence of portable archaeological finds and the burial marks could not have been dated more precisely for the time being. Fragment of stone sculpture housed nowadays in the church of St John the Baptist is of irregular rectangular shape and made of one piece of fine-grained yellowish sandstone. The dimensions are 25.5×21 cm and its thickness varies from 10 cm at the bottom to the 18 cm in the upper zone. On its front side is shallow engraved decoration consisting of two palmette within the asymmetrical circular fields, which create double channeled bands. On the bottom side of the fragment, which has the stepped profile up to the width of 10 cm and next to the left edge are partially preserved two carved entwined channeled bands in the shape of number eight. The territorially closest analogies for the motifs carved on the fragment from Jasikovica could be encountered on the ornamental stone sculpture of the churches in Veluće and Rudenice. So it vaguely dates its origin to the period between the second half of the 1370s and the end of first decade of the 15th century. Considering that the existence of the sacred structure was not confirmed at Bačvište we came to conclusion that fragment of Morava (school) stone sculpture was most probably brought to this site from the ruins of the neighboring church of the Mother of God from Bučje, which is confirmed in medieval written sources, and by preserved elements of architecture and archeological finds.

The stylistic traits of the ornamental stone sculpture classify the church of the Mother of God from Bučje that was most probably built in the end of 1370s into the distinct group of Morava school sacred structures related to Veluće, Lazarica and Rudenice.

Vesna M. BIKIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

Zoran Ž. MILADINOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Mining and Geology

OPAL RING FROM NOVO BRDO AND GEMSTONE RINGS IN THE LATE MIDDLE AGES

Abstract: Rings made entirely of one piece of gemstone are a rarity in medieval jewellery. One such ring, made of opal, was discovered during the most recent archaeological excavations in Novo Brdo, in a layer above the floor in a house near the north-eastern ramparts of the lower town, which was formed during the second half of the 14th century. This paper will examine the circumstances of the finding of the ring, the technical details of its production and the marks that appeared during use, i.e. wearing. Another ring of the same type, but made of carnelian, had been previously discovered in the area of the Novo Brdo Cathedral. In addition to the two mentioned, more specimens are known, among them several from archaeological contexts. This interesting group of rings raises questions about possible models, sources of raw materials, method of production, symbolism, as well as about the skill of the master jeweller and the requirements of the customers. In addition, special attention will be paid to the technical aspects of the production, as one of the possible ways to establish a more precise chronological framework for jewellery rings, as well as to better understand the social and cultural contexts in the Middle Ages.

Keywords: hololith rings, archaeological contexts, chronology, manufacturing techniques, origin, gemstone symbolism, ring wearers

...Hence very many people find that a single gemstone alone is enough to provide them with a supreme and perfect aesthetic experience of the wonders of Nature.

Pliny, the Elder, *Natural History*

From the very beginning, the history of jewellery has been characterised by an extraordinary variety of rings, which is reflected in design, shape and material, as well as in the function and symbolism. It is therefore not surprising that wearing rings has been viewed as a phenomenon worthy of attention among chroniclers of all eras (e.g. Pliny, 33: iv–viii; King 1872: 329; Kunz 1917). In the medieval societies of Byzantium and Serbia, precious jewellery, especially rings, was highly valued, and was even considered property (cf. Radojković 1969; Oikonomides 1990; Parani 2010). In this regard, it is interesting to mention that most "middle class" households owned more than one precious ring, often two or three, and with them a few pieces of lesser value, which, however, are mentioned exceptionally, in cases of inheritance litigation (Oikonomides 1990: 210; Parani 2010: 187).

At the same time, data on stone rings is almost completely absent, although the value, symbolism and protective role of precious stones exist in many civilizations, cultures and religious contexts. Let us recall the XXXVII book of Pliny's *Natural History* (Pliny, 37: ix.24–lxxviii.204), written around the year 75, which contains a valuable abundance of information about gemstones, including their medical and magical properties, but also the convenience of processing, making engraved gems (intaglios and cameos) and pieces of jewellery. Twelve precious stones are in the holy breastplate (Choshen Mishpat) worn by the high priest of the Israelites, as well as in the foundations of Jerusalem: ruby, topaz, carbuncle/red garnet; emerald, sapphire, diamond; hyacinth, agate, amethyst; beryl, onyx and jasper¹, while ruby, coral and pearl are especially mentioned in the verses of the Qur'an (Patrizi 2018: 107–117). Arab sources of the Middle Ages mention corundum, emerald, diamond and pearl as the most valuable (first group), followed by less expensive turquoise, carnelian, garnet, onyx, lazurite and malachite (Amar and Lev 2017: 377–379). Sapphires, emeralds and pearls were considered a symbol of imperial power in Byzantium, and they were procured and chosen exclusively for the most precious jewellery (Spier 2012: 18–19), including imperial gifts (cf. Горянова и Грозданова 2019). The Western clergy associated the colour of the blue sapphire with chastity, the Virgin and heaven, meaning it was most often chosen for Episcopal rings (Dalton 1912: xxxiv–xl). Pliny's heritage was experienced through multiple readings in the Christian West – with supplemented compilations of Roman and Arabic texts; "princes and peasants, learned people and ignorants" believed in the medical and protective power of precious stones (cf. Kunz 1938⁷: 23–24).

The tendency to own and wear rings during the Middle Ages has been confirmed by specimens discovered at a number of archaeological sites and, perhaps even more, by museum collections and private jewellery collections, in which there are a significantly larger number of luxury specimens.² All the collections known so

1 In the square field the stones are placed in four rows, see <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3668-breastplate-of-the-high-priest>.

2 Literature on jewellery of the late Middle Ages, especially rings, is numerous and diverse, so only some of the most important publications will be referred to here: King 1872; Dalton 1912; Kunz 1917; Battke 1953; Ross, M. C. 1965; Рadojković 1969; Накит на тлу Србије 1982; Бајаловић–Хаџи-Пешић 1984; Trésors 1988; Милошевић 1990; Byzance 1992; Манева 1992; Κυπραίου 1997; Зечевић 2006; Bikić 2010; Bosselman-Ruickbie 2011; 2019; Spier 2012; 2013; Гајућ 2018.

far contain rings made of metal, mostly silver and bronze, while specimens made of other materials are very rarely present. This is especially true in the case of rings made entirely of a single precious stone (hololith rings), which occur sporadically and in a small number of specimens. However, the findings discovered in recent times, which will be discussed in more detail below, somewhat change this impression, given that they are rings that represent a unique group in terms of shape.³ The uniqueness is reflected in the shape of the ring, i.e. the common details, which are a massive ring with epaulette shoulders and button-shaped protrusions on the bottom, as well as a bezel with a wide surface, round, oval or elliptical, sometimes with pointed lateral edges. In the previously published papers that were available to us, data on individual findings was offered, which, observed separately from one another, provide only a partial insight into certain aspects of the problem of hololith rings. Encouraged by the discovery of such a ring during new archaeological excavations in Novo Brdo, as well as recent findings, our intention in this paper is to analyze certain issues that could contribute to a broader debate on the rings made of gemstones in the Middle Ages.

OPAL RING FROM NOVO BRDO AND THE ISSUE OF THE CONTEXTUALISATION OF HOLOLITH RINGS

The ring made of opal was discovered during archaeological excavations of the fortifications of Novo Brdo, which were carried out in 2016 (Fig. 1).⁴ The find originates from a house (house 2) which, during the second half of the 14th century, was leaning against the inner face of the north-eastern ramparts of the Lower town (Поповић и Симић 2020: 201, сл. 76, 77, 92). The house had a simple internal layout – the entrance in the form of a vestibule on the west side, while opposite there was a fireplace, cut into the rock. Judging by the findings of cooking pots in and around the fireplace along the east wall, a kitchen was organised in this part of the house. The ring was discovered on the floor in the central part (Поповић и Симић 2020: 201, сл. 29/7), a space which, bearing in mind the ground plan of the building, can be interpreted as a passage in the direction that connected the entrance with the zones of activity. The stratigraphy of the layers in the building indicates that the objects on the floor belong to the last phase of the "life cycle" of the house. A more precise time of the cessation of life in the house was determined indirectly, by following later stratigraphic sequences (Поповић и Симић 2020: 207–211, 241). The house was abandoned, presumably, just before the Turkish siege of the city in 1412, when works to strengthen the fortifications, which needed to be adapted to warfare

3 There are other types of hololith rings, e.g. simple round rings, followed by banded rings, which are assumed to belong to the group of archery (thumb) rings, as well as rings with relief figures. However, they were not considered here, since the issues regarding those are different.

4 The analysis of the ring was made possible thanks to the head of archaeological research in Novo Brdo, Dr Marko Popović, and the support of the company "KOTO d.o.o." from Belgrade. cf. Popović and Simić 2020: 55–63.

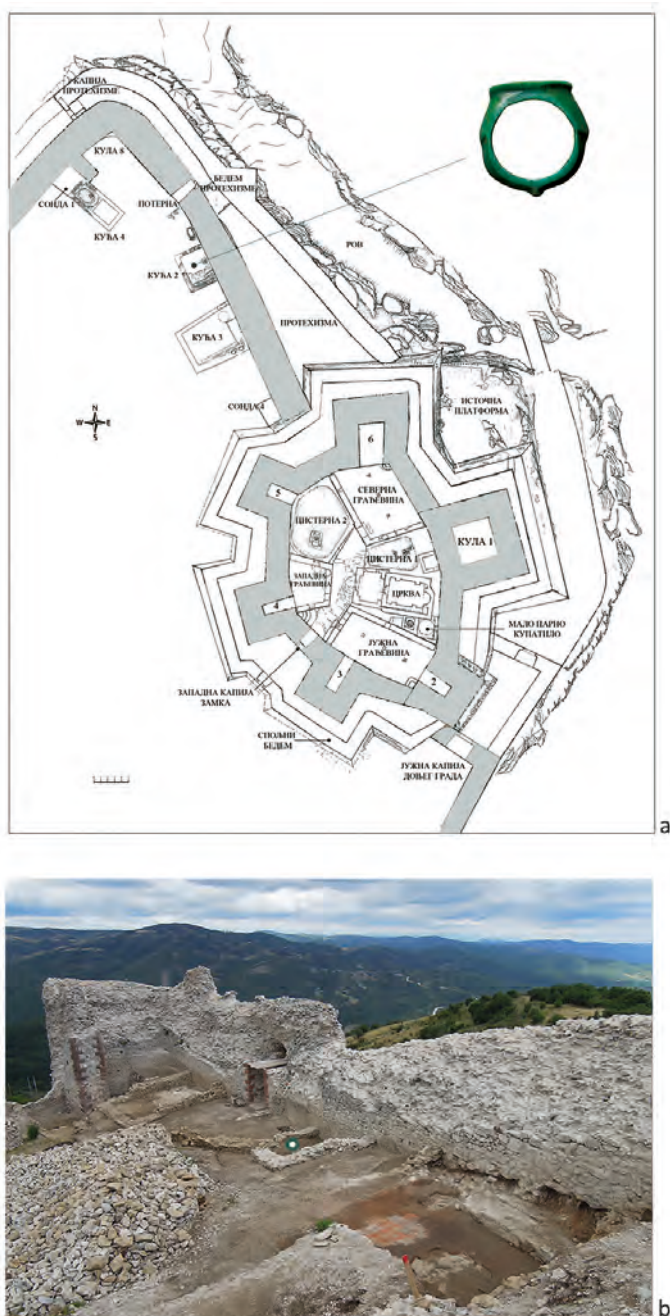

Fig. 1 The opal ring and the place of its find: a) plan of Novi Brdo (after: Popović and Simić 2020: fig. 20); b) North-East rampart of Lower town, with position of house 2 after archaeological excavations in 2016 (after: Поповић и Симић 2020: fig. 77)

Сл. 1 Прстен од опала и место његовог налаза: а) план Новог Брда (према: Поповић и Симић 2020: сл. 20); б) североисточни бедем Доњег града и кућа 2, након ископавања 2016. године (према: Поповић и Симић 2020: сл. 77)

with firearms, were being carried out (Поповић и Симић 2020: 235–239). In addition, the distribution of the findings suggests that the house was abandoned in a hurry – the owner left behind several ceramic vessels, while the ring, we assume, was dropped during the relocation of the possessions

As suggested, the opal ring is one of the known examples of hololith rings. Among them, those discovered during archaeological research deserve special attention, precisely because of the question of the archaeological context and, consequently, the chronology. In this regard, we should first mention another, previously known similar ring from Novo Brdo, which is made of carnelian (Fig. 2/7; Зеचेвић 2006: кат. бр. 72).⁵ The ring was discovered in the southern part of the yard of the Church of St. Nicholas (Cathedral), in a layer of rubble formed by the devastation of the graves (Зечевић 2006: 196–197; Поповић и Симић 2020: 83). During the archaeological excavations, two main levels of burial were determined, the older one next to the cathedral church and the younger one, with a much smaller number of burials, next to the adapted mosque (Zečević 2006: plans 2 and 3). Unfortunately, the approximate position, in the south-eastern part of the yard, is the only piece of data that speaks to the location of this find. However, based on the interpretation of the stratigraphy of the cultural layers from the excavation documentation, a dating to the end of the 14th or 15th century was suggested for the carnelian ring (Зечевић 2006: 15–21; Поповић и Бјелић 2018: 185–193). A similar ring to the one from the yard of the Cathedral was discovered in the necropolis researched at the Thermi site, east of Thessaloniki (Fig. 2/8; Pappa et al. 2011: 344–345).⁶ The ring and the bead, both made of carnelian, are practically the only finds in that necropolis, where burials were performed according to the Muslim rite. The dating of the carnelian jewellery to the late 14th century was carried out indirectly, by analogy with the Novo Brdo ring (Pappa et al. 2011: 345; Antonaras 2019: 77–78, fig. 8).

Slightly more data exist on carnelian rings from Hungary.⁷ Two rings were discovered during protective archaeological explorations in the necropolises next to the Turkish palisade fortification at the Fonyód-Bézsénypuszta site on the southern shore of Lake Balaton (Németh et al. 2010: 58). Participants in the battles around the fortification were buried in two investigated necropolises. The deceased were laid (thrown) in common graves, and severe injuries from cold weapons and firearms speak in favour of the researchers' opinion that these were war funerals (Németh et al. 2010: 58). The situation at the site in Pest, where a part of the 17th century necropolis was explored in 2016 (Tóth 2017: 121–126), is especially interesting. Namely, out of 1,058 burials there were offerings in only five graves. Of these, four graves contained the same finds – a carnelian ring: one was found in three graves, on the finger of the right hand, and in one grave two rings of different sizes, on the little

5 The ring is kept in the Archaeological Collection of the Middle Ages of the National Museum in Belgrade (inv. no.24_4966). We would like to thank Dr Emina Zečević, museum advisor of the National Museum in Belgrade, for provided the photos of the ring.

6 We thank Dr Anastasios Antonaras from the Museum of Byzantine Culture in Thessaloniki for provided the photos for research and publication of the ring.

7 The circumstances of the findings and the examination of the technical properties of individual specimens of rings from the Pest site were made possible by the kindness of Dr Anikó Tóth from the Historical Museum in Budapest, for which we are again wholeheartedly grateful.

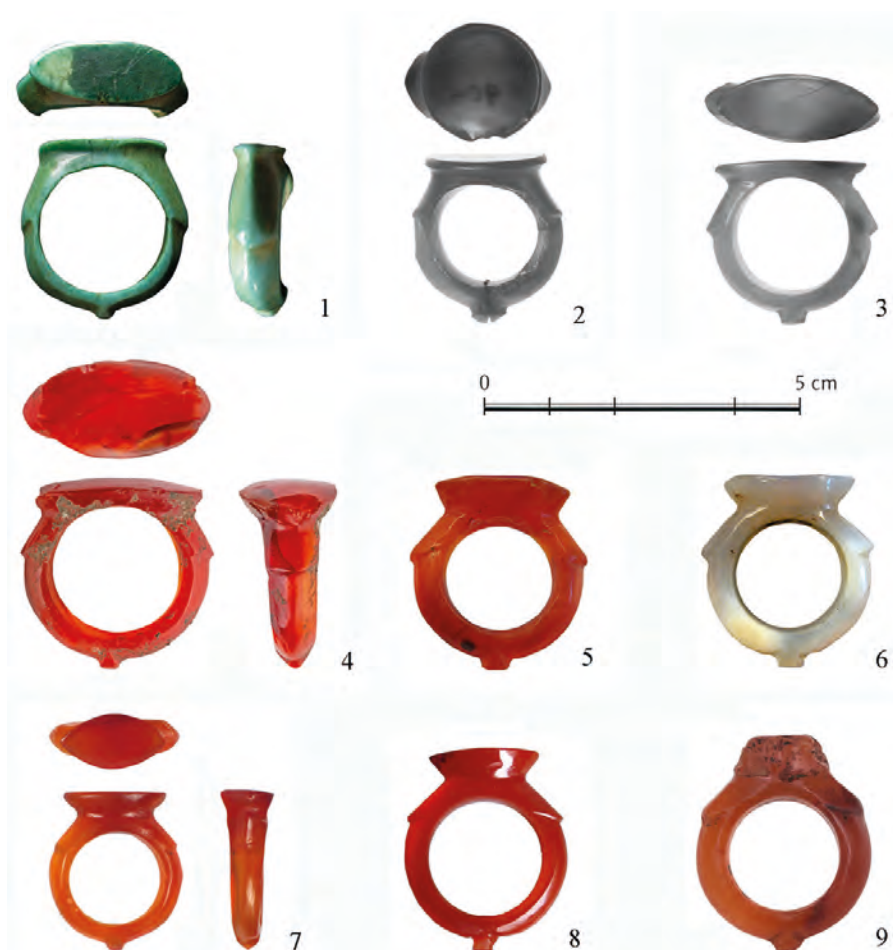

Fig. 2 Hololith rings: 1) Novo Brdo (photo: Z. Miladinović); 2, 3) Corinth (ASCSA Digital Collections MF9402, MF717); 4) Sremska Mitrovica (photo: S. Maksić); 5, 6) Belgrade surroundings? (Belgrade City Museum, inv. nos. AS 1996, AS 759, AS 760; photo: Z. Miladinović); 7) Novo Brdo – Cathedral (National Museum in Belgrade, inv. no. 24_4966); 8) Thermi, Thessaloniki surroundings (photo: A. Antonaras); 9) Museum of Applied Art (inv. no. 485) (photo editing: I. Kajtez)

Сл. 2 Хололитно прстење: 1) Ново Брдо (фото: З. Миладиновић); 2, 3) Коринт (ASCSA Digital Collections MF9402, MF717); 4) Сремска Митровица (фото: С. Максић); 5, 6) околина Београда ? (Музеј града Београда, инв. бр. АС 1996, АС 759, АС 760; фото: З. Миладиновић); 7) Ново Брдо – Катедрала (Народни музеј у Београду, инв. бр. 24_4966); 8) Терми, околина Солуна (фото: А. Антонарас); 9) Музеј примењене уметности (инв. бр. 485) (обрада фотографија: И. Кајтез)

finger also of the right hand (Tóth 2017: 126–127, fig. 5). Another specimen accidentally found in the area of the necropolis was added to the mentioned findings.

In the considerations of the archaeological context, the specimens found on the famous ancient sites, above all in Corinth and Lindos, deserve special attention. Two carnelian rings, found in the early years of research on the Acropolis of Corinth, were once published with the determinant *Roman*, with the assumption of

later authors that these finds are from the cultural strata of that time. However, this is not the case. According to the data from the documentation of small finds, for one ring there is no record of the place and conditions of the find,⁸ while the other was found on the "finger of a skeleton" – an individual buried according to Muslim rites along the south wall of the mosque of Sultan Mehmed the Conqueror, orientation northeast-southwest (Fig. 2/2, 3).⁹ Considering the stratigraphic picture of the castle of Acrocorinth, the smaller necropolis to which this burial belongs was formed after the Ottoman conquest of the city in the middle of the 15th century (Blegen et al. 1930: 29–30; Kiel 2016: 49–50). A similar thing can be said for the ring from Lindos (Blinkenberg 1931: Pl. 152/3241). The ring is presented at the end of the review of objects from excavations carried out in the campaigns of 1902–1914, in the category *various objects* that are without origin, in terms of location and archaeological context. This group of finds originates from mixed layers of earth and ruins, gravel and waste areas, which belong not only to the ancient but also to the medieval phase of life on the Lindos Acropolis (Blinkenberg et Kinch 1931: 5–6), which further warrants caution in determining the origin and chronology of the hololith ring. In addition to the above, one of the rare, if not the only specimen of a ring made of metal – bronze, whose shape is the most similar to the Novo Brdo ring, can be found in the catalogue of the ancient gems and rings collection of the Paul Getty Museum (Spier 1992: Cat. No. 82, Type VIII). At the same time, it is the only metal ring of the given profile with a protrusion, in this case quadrangular, not only in this collection but also among Antique rings from the publications that were available to us. It is marked as Greek from the 4th century BC, originating from Asia Minor, but, like other specimens from private collections, unfortunately, it cannot be considered reliable in chronological terms. Due to all of this, a reconsideration of the previously proposed dating seems justified, and a re-examination of the context and chronology of the findings dated in the period of Antiquity significantly affects the questions of origin, which will be discussed in the next section of this paper.

In addition to the findings from the residential building in Novo Brdo, whose dating is undeniable, for the considerations of the archaeological context, it seems important to underline the findings of the ring from the necropolis and, in connection with that, the similarities of the funeral rite. Namely, in the case of the Thermi and Pest sites, the orientation of the graves and the features of the burial – directly in the grave facing east, i.e. Mecca, without coffins or cover boards – they speak in favour of Muslim funeral customs (Pappa et al. 2011: 344–345; Tóth 2017: 125–126).¹⁰ A similar model is observed in Corinth, although the details regarding the manner of burial are unknown. In the area of Pest, burials with some kind of "roof" were encountered sporadically, which was practiced in situations when the burial was carried out in sandy soil or the groundwater level was high, and in these cases the boards were placed above the burial, obliquely in relation to the position of the body (Tóth 2017: 123–124), to protect the face from earth/sand (Petersen 2020: 50–

8 The documentation is available at <http://corinth.ascsa.net/id/corinth/object/mf%209042?q=9042&t=&v=icon&s&sort=&s=1>

9 <http://corinth.ascsa.net/id/corinth/object/mf%20717?q=717&t=&v=icons&sort=&s=7>

10 On the funeral practice of Muslims see, for example, Kia 2011: 266–267.

51). Along with the typical rings, the funeral rite was a key point for the ethnic attribution of the population buried in those areas. While the area around Thessaloniki was found to be a Muslim cemetery from the early Ottoman era, most likely from the first century of the Ottoman occupation of the region (Pappa et al. 2011: 345), burials from the 17th century at the sites of Fonyód-Bézsénypuszta and Pest were attributed to the local Muslim population originating from the Balkans (Németh et al. 2010: 58; Tóth 2017: 122).

In addition to the above, another ring cut from carnelian was found during archaeological excavations. It was discovered in the eastern part of the complex of the imperial palace in Sirmium (Sremska Mitrovica), where in the phases of the utilisation of the space, the terrain was filled in and the layers disturbed, which led to the mixing of the ancient, medieval and later material (Popović 2013: 157–159). We would like to remind you that the mentioned specimen was published in one of the earlier issues of this journal. Then, it was identified as Roman and was considered together with two other rings from the *Roman Imperial Period Collection* of the National Museum in Belgrade, for which the locations and conditions of the finds are unknown, so the chronological framework 2nd – 3rd century was determined by analogies with some previously published specimens (Popović 2013: 160–161, figs. 3–5; Поповић 1992: кат. бр. 126, 127). That notwithstanding, the proposed dating of the ring from Sirmium/Sremska Mitrovica remained questionable, not only due to the circumstances of its finding, but also due to its shape and production features, which will be discussed in more detail below.

A set of contextual data is missing for several specimens of hololith rings dating to the late Middle Ages i.e. early modern times, which are kept in museum jewellery collections. Nevertheless, they remain important for understanding the distribution of findings, as well as the typological and technological features of jewellery of this type. Three rings are kept in the Belgrade City Museum, one made of opal (inv. no. AS 759) and two made of carnelian (inv. no. AS 1996 and 760),¹¹ and one carnelian specimen is kept in the Collection of Metals and Jewellery of the Museum of Applied Arts (inv. no. 485).¹² In addition to the above, an agate ring is also known, which was found under a tombstone in Gornje Turbe near Travnik (National Museum in Sarajevo, inv. no. 2846), and two more specimens are mentioned, from the Skopje Fortress and the so-called Trajković collection in Janjevo, which is kept in Pristina (Радојковић 1969, 178, fn. 504). Probably, the most numerous group of carnelian hololith rings is an integral part of the famous Nasser D. Khalili Collection of Islamic art (Wenzel 2005: 314–315), while some pieces occasionally turn up at jewellery auctions, where they are almost always presented with very scarce information regarding their origin.¹³

11 We thank our colleague Nika Strugar Bevc, senior curator of the Museum of the City of Belgrade, for the provided data and the opportunity to perform and publish ring analyses.

12 We thank our colleague Mila Gajić, senior curator of the Museum of Applied Arts, for the provided photographs and literature.

13 See for example <https://www.christies.com/lot/lot-a-roman-carnelian-magic-finger-ring-circa-5004617/?from=salesummary&intObjectID=5004617&lid=1>; <https://www.lot-art.com/auctions/Auction-66-Part-II-Glyptic/137841?page=2>

THE ISSUE OF ORIGIN

A ring made of gemstone is a very old product, even when observed from the point of view of artistic craft. Earlier researchers of jewellery agree that hololith rings originated in the cultures of the ancient world.¹⁴ A writer and collector of gems, Charles William King (1872: 372), states that *stone* rings, especially those made of carnelian, were quite fashionable among the Romans and that they were worn as a kind of an amulet, as protection against diseases. In his opinion, the idea for the "construction" was borrowed from the hemispherical stone seal, made of chalcedony, which was in use in Sassanid Persia; by expanding the perforation in the centre and carving the lateral sides, jewellery that could be worn on the little finger was made (King 1872: 372–373). Of particular interest is his observation that the "Mohammedans retain the ancient Oriental inclination towards the seal ring" which was commonly made from agate, chalcedony and carnelian and is, for the most part, unique in shape with a long oval bezel with a pointed edge, sloping shoulders and a small protrusion at the highest part of the ring (King 1872: 374), since in that description we recognise the ring which is the subject of our examination. Somewhat later, Frederick Henry Marshall (1907: xxxvi) reminds of Mycenaean and Greek hololith rings, noting that they appear occasionally but are very rare. Varieties with an elliptical bezel, made of gold, lead and glass (Marshall 1907: Nos. 66, 1512, 1561, 1562, Pls. III, XXXIV), which can be seen as the beginning of the development line of this type of ring, are also attributed to the same period. His contemporary, Ormonde Maddock Dalton (1912: xviii, xxvii), included two specimens made from gemstones in his catalogue of early Christian and later rings: one was made of carnelian, with a flat bezel depicting a dove with an olive branch in its beak, while the other, made of chalcedony, according to its appearance, primarily of an oblong bezel and protrusions on the shoulders and bottom of the ring, was identified as Persian from the 16th century (Dalton, 1912: cat. no. 20, 2344). In addition to the fact that hololith rings made of jasper and rock crystal (quartz) with engraved representations were found in Mycenae, George Frederick Kunz (1917: 99–100) also recalls a specimen of a late Roman ring with an inscription indicating that the owner was a member of the Gnostic sect (Marshall 1907: No. 654). Unfortunately, except for the latter, none of the mentioned specimens were illustrated, and most of them were not even described in detail, which is why modern researchers are left with very little space to re-evaluate the credibility of the presented assessments.

Similar claims can be made by examining famous specimens of rings. Sophisticated design is noticeable on the Egyptian rings made of carnelian from the time of the New Empire (around 1539–1075 BC), although they are relatively rare in relation to beads and amulets (Petrie 1909: 79–80; Quibell 1907: 31, Pl. XXXVI/1).¹⁵ Among the specimens, the carnelian hololith ring with engraved names of Pharaoh Ramses II (1279–1212) and his wife, Queen Nefertari, kept in the Louvre Museum in Par-

14 The mentioned authors concurrently mention archery rings (thumb rings), thus clearly emphasising the difference in the typology and function of the hololith ring.

15 Cf. data at: <https://petriecat.museums.ucl.ac.uk/brief.aspx?gotopage=1>

is, deserves special attention.¹⁶ Regarding its general appearance, it can be associated with Greek and Roman metal rings with a monolithically connected ring and bezel, which, we conclude from the representations, in some cases served as a seal (Battke 1953: 11–12, No. 4; Spier 1992: Type XI, cat. nos. 51, 56, 79, 83–86, 218, 221, 416, 421, 429; Поповић 1992: тип I, кат. бр. 97). In the following, the development of the design is not clear and cannot be monitored continuously, primarily due to the lack of contextualised archaeological findings. Its appearance in the early Middle Ages is also questionable, as this dating has been suggested for rare specimens for which data on the conditions of the finds are lacking, such as the carnelian seal ring with the name *Muhammad Ali Ibn Muhammed Ali* retrogradely engraved on it.¹⁷

We recognise variants basically of the monolithic shape among the metal rings dated to 11th–12th century. In one, similar to ancient rings, a massive square bezel (square/rectangular, hexagonal or octagonal in shape) is the same width as the hoop, like in the case of gold rings made in the filigree technique from the collections of the Metropolitan Museum of Art (Jenkins and Keen 1982: Cat. No. 49b; Jenkins 1988: 41, fig. 10) and the Aga Khan Museum (No. ACM948.2)¹⁸, as well as specimens made of gold with niello decoration from the so-called Thessaloniki hoard, dating to the 12th and early 13th century (Bosselmann-Ruickbie 2010: 221–228, Cat. Nos. 4–8, 13; Bosselmann-Ruickbie 2011: 52–54; Kat. Nr. 192–196, 202). Among the jewellery from the same hoard, we find a close variant solution to this one, although it is, tentatively speaking, more graceful, in so far as the hoop is thin, and above the extended shoulders is a bezel that suggests, due to its shape, the separation of the neck (Bosselmann-Ruickbie 2010: 221–228, Cat. Nos. 14, 15; Bosselmann-Ruickbie 2011: 52–54; Kat. Nr. 199, 200). However, the hoop from the mentioned hoard represent a unique group in Byzantine jewellery and, in all likelihood, are the product of one workshop (Bosselmann-Ruickbie 2010: 223), created at one time, i.e. procured in the form of a special order. In addition, it can be assumed that this jewellery was inspired by Islamic design (Bosselmann-Ruickbie 2010: 221–222).

Unlike the monolithic rings, the question of origin and, possibly, the model for the variant with a wide oval bezel, epaulette shoulders and a button-shaped protrusion on the bottom of the ring has remained largely unknown. In addition to the basic data on the appearance, the analyses of individual specimens have been kept narrow, with the repetition of data taken from only a few sources that need to be commented on here as well. As far as we know, the most concrete opinion on the origin of the ring with a wide oval bezel and widenings on the ring was given by Heinz Battke in his book *Geschichte des Ringes* (Battke 1953). Since the data published with this specimen of the ring has been cited as a chronological marker in all later works,

16 The ring (inv. no. E 31890) was procured in 1948, without data on the origin: http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=17642. We thank Ms Aminata Sackho-Autissier, of the Documentation Department of the Louvre Museum, for the information. The reign of Pharaoh Ramses II according to: Dodson and Hilton 2004.

17 The ring is accessible at https://www.google.com/search?q=Early-medieval-Carnelian-Islamic-Ring-with-calligraphy-rare-1_1567657771_7688+sxsr&f=cc. We thank Prof. Dr Mirjana Marinković from the Department of Oriental Studies at the Faculty of Philology in Belgrade for her help reading the inscription on the ring.

18 The ring is accessible at <https://www.agakhanmuseum.org/collection/artifact/ring-akm948.2>

we consider it necessary at this point to pay special attention to Battke's assertions. In the observations that follow the description of the carnelian hoop, the only one of its kind in the mentioned publication, he states that the appearance of such rings is so numerous and temporally and geographically wide, that one should not even try to determine the time of their appearance, but that all certainly dated specimens belong to a small group of mutually similar works dating from the late imperial Roman period and the early Middle Ages (Battke 1953: 99, No. 148). He goes on to list those findings, together with the data on the place of storage, i.e. references. In his opinion, the oldest is the Egyptian-Roman carnelian ring with an octagonal bezel from the necropolis in Antinoopolis, whose chronology is determined in relation to the construction of the city in the time of Hadrian, which is around 130 AD.¹⁹ Similar to it is a massive ring with less accentuated shoulders from the Guilhou collection, with an engraved representation of a carriage, whose style, being similar to a late Roman gem from Adolf Furtwängler's catalogue (Furtwängler 1900: 359, Pl. XLVI/10), points Battke to the 3rd century. However, he adds that he knows that "the plates were later engraved in the antique style" on some specimens, as well as that this piece seems "old-fashioned" to him, although he only saw it in a picture (Battke 1953: 100). According to him, the third specimen is kept in the Berlin Antiquities Collection (Altes Museum), which was excavated in southern Russia together with a late antique necklace; it is much smaller and more rounded, although it also has a prominent widening in the middle (Battke 1953:100). In connection with this, Battke cites the opinion of Prof. Robert Zahn, then director of the Berlin Antiquities Collection, that the chronology of the ring of this type should be extended to the early medieval period. At the end is the most recent ring from this group, from the British Museum in London, published by Dalton (1912: Cat. No. 2344) as Persian from the 16th century (?).

From the text that accompanied the description of the carnelian ring it is clear that Battke was cautious in dating both individual pieces and the entire hololith group. However, in the specific case of the carnelian ring, we believe that he decided to date it later. Therefore, he placed it at the back of the review, directly in front of a (basically similar) silver ring from Bukhara (?), which he assumed was from the time of the rule of the Timurids (1369–1468) (Battke 1953: 100, No. 149). Moreover, in the discussion, he again emphasised the similarity and connection between this and the carnelian ring from Antinoopolis, as well as with another piece from the British Museum, which Dalton (1912: Cat. No. 2362) identified as possibly Persian from the 18th century. Although she accepts the ancient origin of the hololith ring type, a similar question about the chronology of the ring is expressed by Marianne Maaskant-Klainbrick (1972: 140–141, Fig. 8), who adds rings from Lindos and Sotheby's 1937 sales catalogue to previously known pieces. In recent times, the same examples and data related to chronology were repeated in the article by Ivana Popović (2013: 161–162), where their determinant *Roman* is supported by parallels from contemporaneous metal rings. Here, we would like to remind that the *Collection of the Roman Imperial Period* of the National Museum in Belgrade preserves

19 The ring was in the collection of the Musée Guimet in Paris, but is now listed as missing.

two carnelian rings of different shapes, but information is missing regarding the places of the finds for both rings (Поповић 1992: кат. бр. 126, 127).

From all the above, early dating of hololith rings from ancient sites remains questionable. Archaeological finds that served as a chronological stronghold turned out not to be reliable, certainly not to the necessary extent. This primarily refers to the findings from Acrocorinth and Lindos, which, as we have seen, in addition to the archaeological context, also problematised the issues of chronology. All previous studies suggested that the origin of this type of ring should first be sought in the Middle East. However, the establishment of a reliable chronology of the ring design is still an assumption, since contextualised archaeological findings from the beginning of the development line are missing. It would be interesting to recall that the earliest information about a ring of this shape from the Middle Ages can be found on another *medium*, on a sgraffito plate made in a Corinthian workshop during the first half of the 12th century – in the depicted scene a bird holds a ring facing a horseman (Fig. 3; Papanikola Bakirtzi 1990: Cat. No. 3; Bosselmann-Ruickbie 2010: 221, Pl. 36). Although it does not bring a resolution, the representation on Byzantine pottery in its own way contributes to the considerations about the origin and chronology of monolithic rings at this time when the amount of stratified finds is quite modest.

Fig. 3 Byzantine sgraffito plate with a representation of a ring from Corinth (ASCSA Digital Collections C 1966 43)

Сл. 3 Византијски зграфито тањир с представом прстена из Коринта (ASCSA Digital Collections C 1966 43)

<http://corinth.ascsa.net/id/corinth/image/digital%202019%201470?q=1966%2043&t=&v=list&sort=&s=4>

In the late Middle Ages, hololith rings were typologically and stylistically completed. Basically, these are more or less close variants of one type of ring, made of metal and stone. Common to all variants (specimens) are epaulette shoulders and a button-shaped protrusion on the bottom of the ring, while the upper part is solved in several ways that affect the shape and size (width) of the bezel and (non) existence of the neck (Fig. 4). The intention to separate the neck is visible to a greater or lesser extent on all

specimens, especially those from 16th–17th century (Figs. 4/11, 15, 16). In most cases, the bezel is massive, oval or elliptical in shape, while other shapes, such as hexagonal or circular (Figs. 2/2, 4/16, 17), occur less frequently. Although there are not enough stratified findings from the late Middle Ages and the ancient times for a reference study, the data at our disposal speak in favour of different interpretations of the basic form, artisan's skill and personal aesthetic experience, rather than a developmental line in the true sense of the word. The grouping of rings of similar variants – on the one hand Novo Brdo from opal, Corinthian, and carnelian from Sremska Mitrovica, and, on the other hand, Novo Brdo from carnelian, Thessaloniki and Hungarian – led to a clearer differentiation of specimens from Hungary, which are, due to the greater thickness of the ring, different from pieces from earlier centuries. Arguably, there are also variants from a later time with a small round bezel with a granule on top (Fig. 4/18) and with a triangular bezel (Fig. 4/19).

In the Middle Ages, the hololith rings considered here have parallels among gold, filigree ornate jewellery from the time of the Fatimids (909–1171; Jiwa 2018: 32 et seq). However, for specific varieties, rings of the Timurid age (14th–15th century) are most often mentioned, which are at the top of the line of that design, as a completely shaped product (Brosh 1987: 55, fig. 39; Wenzel 2005: No. 317). Several illustrative specimens from that and somewhat later times (15th–17th century) are in private collections (Chadour 1994: Nos. 550–552; Wenzel 2005: 320–325). The shape of the ring follows the early Islamic tradition, and the new design, embodied in an oval-shaped bezel protruding from the shoulder line, as well as floral and zoomorphic style decorations, was shaped in Central Asia during the time of Seljuks and Timurids (Brosh 1987: 55, Fig. 39; Гајић 2018: 43). The richness of the Timurid heritage in the culture of the Islamic world is well known, as is its strong connection with Persian artistic and craft roots, in addition to Turkish and Mongolian elements (Jackson and Lockhart 1986: 97–98; Subtelny 1997). In this context, let us mention that an exceptional specimen of a monolithic type jade-nephrite seal ring from the Khalili collection has been attributed to the Mongols (Chaldecott 2007).

Metal rings, primarily silver, were made during the second half of the 14th and in the 15th century, both in Central Asia and in the Balkans. Specimens from the area of the Central Balkans are especially numerous, which are also characterised by diversity in both shape and decoration. However, all of them are characterised by an ellipsoidal bezel, a "warped" hoop and a relief surface at the bottom, while the droplet-shaped ornaments on some pieces are missing, as is the case with the rings from Novo Brdo (Zečević 2006: cat. Nos. 68–71). Most of them are richly decorated – vegetal and geometric motifs extend along the widened part of the hoop, while on the bezel there are matching motifs of the same style, but also heraldic motifs, representations of animals or birds, as well as inscriptions, although much less often (Brosh 1987: Fig. 39; Радојковић 1969: 177–180, Т. 104–107; Премовић-Алексић 1988: 33, Т. II/7; Милошевић 1990: кат. бр. 58, 112, 113, 115–123; Друмев 1976, 471, Обр. 511; Манева, Е. 1992: 90–93, Т. 87: 24/2, 88: II/12, 93: 31/80, 31/132, 62/24, 31/86, 31/88, 62/22, 67/9, 31/19, 31/85, 65/18, 69/1, 94: 63/15, 65/7, 93/21, 62/4, 63/17, 96: C/7, 26/3, 26/5). Зечевић 2006: 94–99, кат. бр. 67–71; Гајић 2018: кат. бр. 53–56).

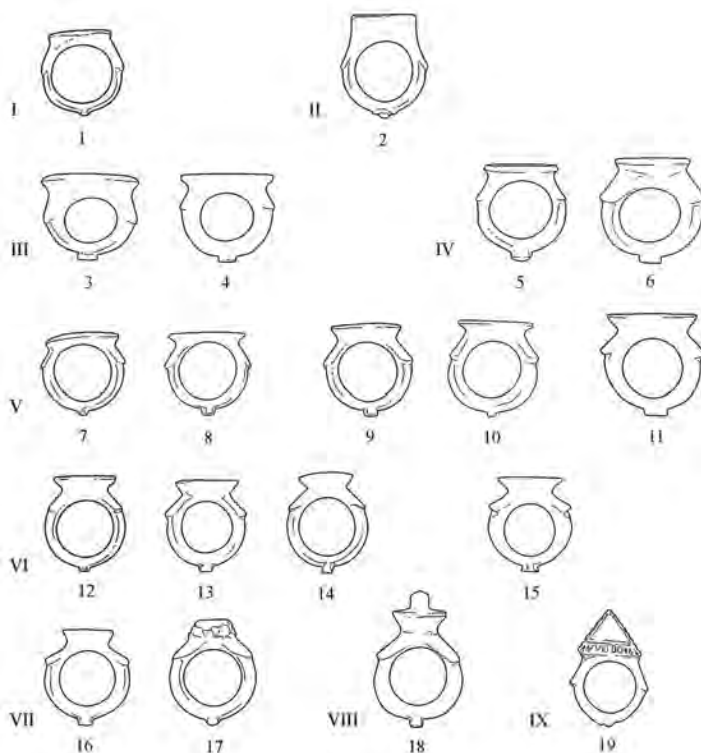

Fig. 4 An overview of hololite ring varieties from the late Middle Ages and early modern period (I – IX) mentioned in this paper: 1) Novo Brdo, house 2; 2) Khalili collection (after: Chaldecott 2007); 3) signet ring Muhammed Ali Ibn Muhammed Ali (after: https://www.google.com/search?q=Early-medieval-Carnelian-Islamic-Ring-with-calligraphy-rare-1_1567657771_7688+sxsrff); 4) Khalili Collection (after: Wenzel 2005: No. 323); 5) Corinth (no. MF9402); 6) Timurid ring (after: Chadour 1994: no. 551); 7) Sremska Mitrovica (after: Popović 2013: fig. 3); 8) Corinth (no. MF717); 9) Belgrade City Museum (inv. No. AS 1996); 10) Timurid ring (after: Chadour 1994: no. 550); 11) Pest (not published); 12) Novo Brdo - Cathedral (National museum in Belgrade, inv. no 24_4966); 13) Belgrade City Museum (inv. no. AS 759); 14) Thermi, Thessaloniki surroundings (after: Pappa et al. 2011); 15) Pest (not published); 16) Khalili Collection (after: Wenzel 2005: no. 325); 17) Museum of Applied Art (inv. no. 485); 18) Khalili Collection (after: Wenzel 2005: no. 322); 19) Belgrade City Museum (inv. no. AS 760) (drawings: I. Kajtez)

Сл. 4 Преглед варијетета хололитног прстења из раздобља касног средњег века и раног новог доба (I–IX) који се помињу у овом раду: 1) Ново Брдо, кућа 2; 2) Калили колекција (према: Chaldecott 2007); 3) печатни прстен Muhammed Ali Ibn Muhammed Ali (према: https://www.google.com/search?q=Early-medieval-Carnelian-Islamic-Ring-with-calligraphy-rare-1_1567657771_7688+sxsrff); 4) Калили колекција (према: Wenzel 2005: No. 323); 5) Коринт (Corinth, No. MF9402); 6) тимуридски прстен (према: Chadour 1994: No. 551); 7) Сремска Митровица (према: Поповић 2013: fig. 3); 8) Коринт (Corinth, No. MF717); 9) Музеј града Београда (инв. бр. AC 1996); 10) тимуридски прстен (према: Chadour 1994: No. 550); 11) Пешта (није објављено); 12) Ново Брдо, Катедрала (Народни музеј у Београду, инв. бр. 24_4966); 13) Музеј града Београда (инв. бр. AC 759); 14) Терми, околина Солуна (према: Pappa et al. 2011); 15) Пешта (није објављено); 16) Калили колекција (према: Wenzel 2005: No. 325); 17) Музеј примењене уметности у Београду (инв. бр. 485); 18) Калили колекција (према: Wenzel 2005: No. 322); 19) Музеј града Београда (инв. бр. AC 760) (цртежи: И. Кајтез)

In the considerations of the style of jewellery from the second half of the 14th and early 15th century, B. Radojković (1969: 177–179) paid special attention to the ring with a “more prominent oval bezel, on a slightly profiled neck”. Referring to the previously mentioned Battke's assumptions about the origin, she states that the role of Serbian jewellery in these early considerations was unjustly neglected and that this type of ring originated on our soil, indisputably under the influence of Antiquity and the East, since rings in medieval Serbia already at the end of the 14th century and especially in the 15th century “easily absorbed Islamic decorative motifs” (Радојковић 1969: 178). The number and variety of specimens speak in favour of the opinion that this type of ring was widely accepted in the Balkans, perhaps precisely because of the spacious surface of the bezel that could accommodate various representations, heraldic motifs, but also serve as a personal seal. The results of the studies conducted so far speak quite convincingly in favour of the production in domestic workshops, primarily mentioning those in Novo Brdo, Prizren, then in Janjevo, Skopje, Prilep, as well as in Bosnia (Радојковић 1969: 178; Милошевић 1990: 19; Гајић 2018: 43). However, given the almost simultaneous appearance of the same type of ring at several points, it is rather a trend in jewellery, and in part fashion, which had come from the East and which, apparently, found its full expression in the Balkans.

From all the above, it is certain that there is a strong connection of long duration between metal and stone rings. However, this connection is not limited only to the previously considered variants. Primarily, we mean that which rises in height above the line of the hoop, by adding a high conical neck and a granule that is added to the round, flat surface of the bezel – a hololith variant which is assumed to be from a later time, 17th–18th century (Wenzel 2005: Nos. 320–322, 324; сл.4/18). The connection we see with the late medieval silver rings, such as the one from the area of Novo Brdo and from the area of today's North Macedonia (Радојковић 1969: Т. 49, 94, 95, 117, 119; Милошевић 1990: кат. бр. 132, 137; Манева 2002: Т. 92: 54/27, 60/5. 57/7, Т. 96: II/6, II/10), is merely theorising about the possible development of this line of the ring, including its origin in Late Antiquity, i.e. the early Byzantine period (Battke 1953: Nr. 49, 51, 52; Spier 2012: 74–78, Fig. 10.1, 80–81, Fig. 11.1). Further studies, which will undoubtedly follow with the discoveries of stratified specimens, will, among other things, better explain the place on the chronological scale of similar carnelian rings from the *Collection of the Roman Imperial Period* of the National Museum in Belgrade (Popović 2013: figs. 4 and 5).

THE ISSUE OF TECHNOLOGY

In the considerations of hololith rings, the question of technology, choice of stone and applied processing techniques, can provide valuable information about the craft itself, the degree of skill of the artisan, tools and methods of work, and thus indirectly about the chronology of jewellery. Due to a number of limiting factors, three hololith rings were subjected to direct tests, from house 2 in Novo Brdo (HLP-1, Fig. 5a) and from the collection of the Belgrade City Museum (HLP-2 – Fig. 5b and HLP-3 – Fig. 5v).). Unfortunately, the green stone ring from Novo Brdo was avail-

able for an extremely short period of time, which significantly affected the scope of the examination. In order to reliably identify the mineral raw material from which the rings were made, non-destructive (classical gemmological) methods were applied: refractometry, a hydrostatic method for determining specific gravity/density and optical microscopy. Refractometry, i.e. the determination of the refractive index of light, was performed using a classical optical refractometer with a contact fluid of refractive index of 1.79. The determination of the specific gravity/density of the samples by the hydrostatic method was performed using distilled water and a digital scale with a precision of 0.001 g. The measurement methodology for both methods is described in Matlins and Bonanno (2007: 330).

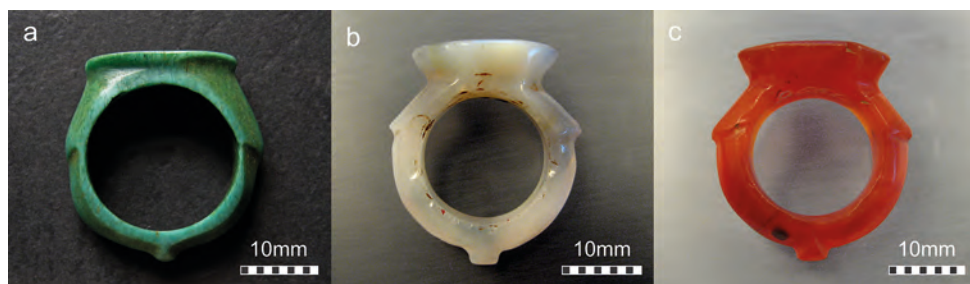

Fig. 5 Investigated rings: a) HLP-1, 28,5 × 27,5 mm; b) HLP-2/AS 759, 29 × 25,5 mm; c) HLP-3/AS 1996, 29 × 27,5 mm

Сл. 5 Прстење подвргнуто испитивањима: а) ХЛП-1, 28,5 × 27,5 mm; б) ХЛП-2/АС 759, 29 × 25,5 mm; в) ХЛП-3/АС 1996, 29 × 27,5 mm

On the other hand, macroscopic observations were made to detect traces left by the tools during the processing of the gemstone, and optical binocular microscopy up to a magnification of 100X in reflected light as well as in a dark field was used. Also, in addition to the original illumination of the microscope, additional lamps were used that directed light at different angles for better visibility of processing traces.

In the short time available for analysis, the green stone ring (HLP-1) was tested only by the method of hydrostatic determination of specific gravity/density. Therefore, its identification cannot be considered absolutely reliable. Based on the obtained lower value of specific gravity, as well as on the basis of the observed pronounced hydrophilicity (water absorption), it was concluded to be an opal. The other two rings (HLP-2 and HLP-3) were reliably identified by laboratory methods as chalcedonies. The obtained values of refractive index and specific gravity, shown in Table 1, are in the domain of standard values for chalcedony. More precisely, these are varieties of chalcedony – agate (HLP-2) and carnelian (HLP-3). The HLP-2 ring was defined as opal in the collection of the Belgrade City Museum. However, the refractive index values of 1.37–1.52 and the specific gravity values of 1.88–2.50 for opal are lower than those measured for the HLP-2 ring. Also, opal is isotropic, while the HLP-2 ring doubly refracts light.

	HLP-2/AS 759	HLP-3/AS 1996
Refractive index	1,530-1,539	2,63
Specific gravity	1,530-1,539	2,61

Table 1 Results of refractometry (refractive index) and hydrostatic weighing (specific gravity)
Табела 1 Резултати рефрактометрије и хидростатичке методе одређивања специфичне тежине

Opal and chalcedony are chemically silica (SiO_2). Opal is a mineraloid, made of an amorphous substance (without a crystalline structure), which, in addition to silica, also contains free water ($\text{SiO}_2 \cdot x\text{H}_2\text{O}$). On the Mohs scale, the hardness of opal is $5\frac{1}{2}$ -6. Chalcedony is a cryptocrystalline variety of quartz whose hardness is $6\frac{1}{2}$ -7. Chalcedony is characterised by numerous sub varieties by colour and texture, including: carnelian (red to orange-red), chrysoprase (green), sard (brown to brown-red), onyx (striped - horizontal stripes), agate (concentric-striped) and others (Schumann 2011). In terms of hardness, opal and chalcedony do not differ too much at first glance. Although on the Mohs scale they are quite close, $5\frac{1}{2}$ -6 (opal) and $6\frac{1}{2}$ -7 (chalcedony), the difference is still significant. It should be borne in mind that the Mohs scale is not linear and that the values of adjacent levels differ significantly. In short, opal is brittle and, therefore, less suitable for fine lapidary processing, while chalcedony is much better able to withstand the requirements of carving and during processing allows for more complex and finer details to be produced. It is also very resistant to wear when wearing jewellery made of it. Chalcedony owes such a quality to its structure, which gives it a pronounced resilient property. It is, therefore, not surprising that chalcedony was used much more for carving than opal. In fact, immediately after jade, it is the most used mineral in gem carving. Therefore, the properties listed above make it a good raw material for making hololith rings.

Bearing in mind the listed properties, the comparative analysis of traces on the ring led to additional conclusions about the types of minerals. Namely, deep traces of drilling in the form of concentric grooves (Fig. 6a) remained on the inner wall of the ring from Novo Brdo, which could not be removed by subsequent finer grinding and sending. Such deep traces of tools are not noticeable in the other two rings. On the agate ring, these traces are barely noticeable macroscopically (Fig. 6b), while on the carnelian ring (HLP-3) they cannot be seen without magnification. The fact that a tool leaves deeper traces on a softer material supports the opinion that the hololith ring from house 2 in Novo Brdo (HLP-1) is made of opal.

The selection of an appropriate stone, which is at the beginning of the operational sequence, begins at the source of the raw material, at the mine.²⁰ The origin of the raw material used to make hololith rings is very difficult to determine. The most commonly used is chalcedony, a precious stone with perhaps the longest tradition. There are numerous archaeological artefacts made from this cryptocrystalline variety of quartz. The oldest chalcedony finds have been dated to the Neolithic (Groman-Yaroslavski and Bar-Yosef Mayer 2015). In the time of ancient Rome, one of

20 In the mine itself, the stone could be evaluated and sorted by value, while the on-site craftsmen could cut into larger pieces and roughly process the raw stone (cf. Wulf 1966: 38-39).

the main sources of chalcedony, or *sard*, was India (Pliny, 37: xxxi.105). This stone has always been traded intensively. Therefore, it is safest to assume that the raw material from which hololith rings were made is not from local deposits. However, bearing in mind the highly developed mining in medieval Serbia, the assumption of the use of nearby chalcedony deposits cannot be completely rejected, especially for the rings found in Novo Brdo. This famous medieval mining town is located approximately 15 km from the Lece Tertiary andesitic volcanic complex, which represents a promising environment for deposits of silica gemstones. Today, we know of primary and secondary chalcedony occurrences in it (Miladinović et al. 2016). Due to the easier availability of raw materials in secondary deposits, as a potential source of raw materials for the production of hololith rings, alluvial deposits, such as those in the valley of Velika Kosanica and Kosanica, are particularly interesting.

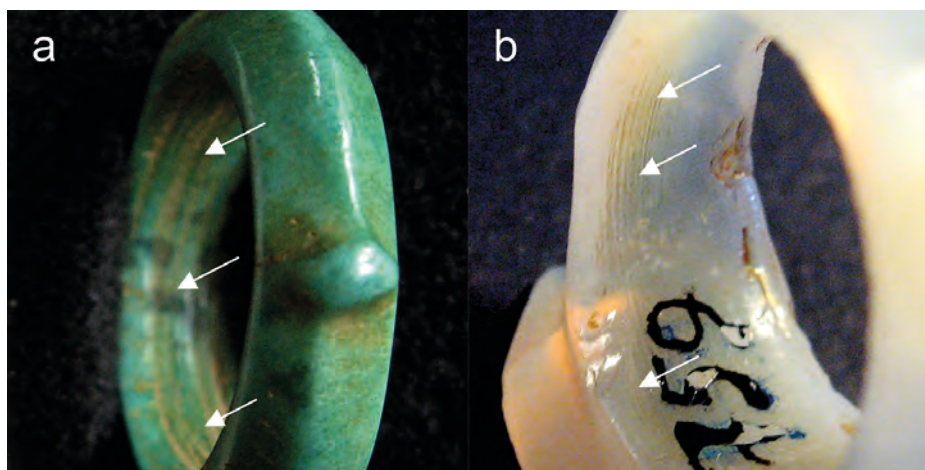

Fig. 6 Drill marks are more evident in opal ring (a) than drill marks in agate ring (b)

Сл. 6 Трагови бушења, много јаче изражени код прстена од опала (a) него код прстена од ахата (b)

Apart from the Lece volcanic complex, there are several chalcedony deposits on the territory of Serbia, which were formed as a consequence of Tertiary volcanic activity (e.g. Boblija and Kremenac near Gornji Milanovac, and Kremenjača near Gornja Trepča). Sometimes, in addition to chalcedony, other silica gemstone varieties (quartz rock crystal, jasper or amethyst) appear at the same occurrences, among which there is also opal. In ultramafic complexes, deposits of green opal are frequent, such as in serpentinites in the vicinity of Kragujevac (deposits Ramaća, Gaj-Lazine), Mataruška Banja (Lojanik) and Trstenik (Veluće,) but also in harzburgites and serpentinites of Kosovo (deposits Goleš near Pristina, Kuna Ljuget near Podujevo, Čikatovo and BaKS in Drenica).

The developed mining activity in the Middle Ages certainly implied a good knowledge of the geology of the terrain on which the mines were opened. Deposits of opal, chalcedony and other silica minerals often occur in the same area or in the immediate vicinity of metallic ore deposits (lead, zinc, silver and gold), as is the case in the Lece volcanic complex (chalcedony, amethyst and jasper) or Rudnik (quartz

and rock crystal). It is not too bold to assume that the metal ore prospectors of that time were also acquainted with the gemstone occurrences. Whether these deposits were used at the time of the making of the examined hololith rings, without reliable evidence, of course, remains an open question.

With the exception of the green opal ring from Novo Brdo, the examined hololith rings were made of chalcedony. Among them, only the ring from the collection of the Belgrade City Museum (HLP-2 / AS 759) is made of agate, while the others are red chalcedony, carnelian. The great symbolic significance of the red colour of carnelian is obvious. In this regard, it should be borne in mind that the whitish agate ring could also turn red. Heat treatment of lighter varieties of chalcedony in order to obtain a beautiful red-orange carnelian was being applied in the third millennium BC in Gujarat in northern India (Rapp 2009).

Traces of tools used in the processing of gemstones, clearly visible on the material, i.e. the final products, reveal the method of processing the examined hololith rings. In this regard, the morphology of the treated surfaces, the shape of the traces, their dimensions and orientation were analysed macroscopically, using a 10X magnification magnifying glass and a binocular microscope with a magnification of up to 100X. As a reminder, the processing of gemstones is based on three basic procedures, the so-called *simple processing*, i.e. processing by rounding, most often represented by rounded or flat cabochons (Ilić 2006: 152), *faceting* (processing of transparent stones by placing numerous small flats – facets, e.g. brilliant cut) and *carving*. Hololith rings were made by carving techniques, i.e. glyptography. The very principles of processing gemstones have been known for a very long time, since the Late Palaeolithic, as well as in the cultures of Mesopotamia, Egypt, ancient Greece and Rome. Over time, the technique did not change much, and the stone was carved with simple hand tools – chisels and files. These tools were made of obsidian, chert, chalcedony or metal, primarily copper and bronze, and later iron, to which natural abrasives, quartz sand, garnet or sandpaper were added (Семёнов: 96–104, рис. 23–25; Šarić 2009: Pls. IV/3–4, V/5–13; Šarić 2014: 162–163, Pls. 16/5, 52/7, 8, 9, 57/3, 87/3; Sax et al. 1998; Rosenfeld and Dvorachek 2003; Anselmus Boetius de Boot 1636: 74–85). Another method of processing involved the use of rotary tools. Initially, such tools were driven by hand, using a type of bow whose bowstring was wrapped around a shaft at the end of which a cutting tool was attached (Gwinnett and Gorelick 1979). Later, a drive wheel was moved by foot, and the rotation system of a belt was transmitted to the shaft with cutting tools of various shapes and sizes attached. (Fig. 7a; Anselmus de Boodt 1609). Compared to bow-driven tools, this method of processing was faster, with a higher tool speed. The work of the processors at that time was, therefore, very similar to the work in modern lapidary workshops (Fig. 7b).

Based on the analysed marks of the tools with which the stones were processed (Fig. 8), it can be assumed that the following carving techniques were used: *drilling* (circular features), *filing* (linear features) and *rotational grinding* (linear and slightly curved features and flat surfaces). Traces of sawing could not be noticed because, if any, they were eliminated by later stages of stone processing, grinding, fine grinding and polishing. Due to the resilience and hardness of chalcedony, the sawing phase

would be very useful, because it reduced the total processing time. In modern carving of gemstones, sawing is most often used, in spite of the fact that today grinding is much faster and more efficient. Despite the fact that the sawing process of the three examined rings is not supported with tool marks, the existence of this phase of work remains questionable, since in order to reduce the total processing time a raw material of suitable shape and size could have been selected, or the size of the raw material could have been reduced by knapping, with the use of various tools.

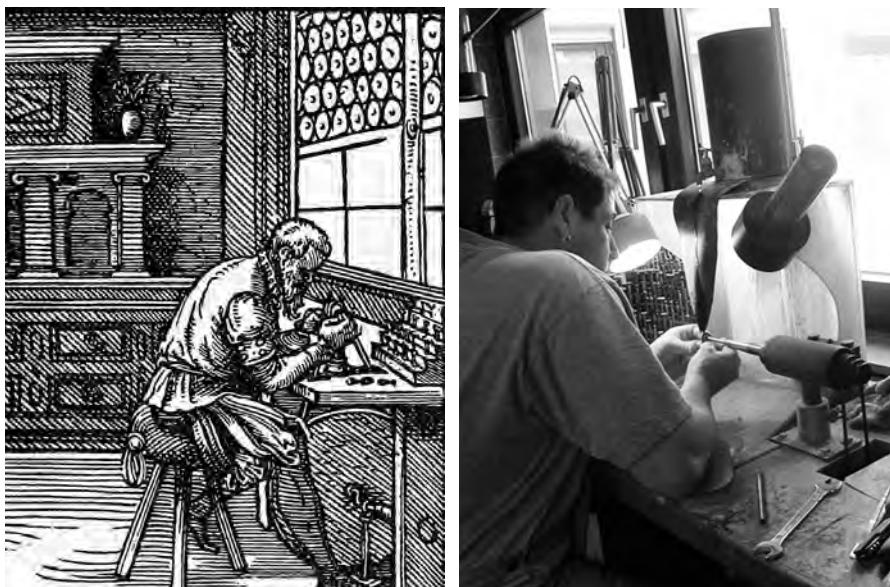

Fig. 7 Gemstone carving: 16th century glyptic workshop, xylography Jost Amman, *Caelator gemmarum*, 1568 (a); Contemporary lapidary workshop in Idar-Oberstein modern glyptic workshop (<http://www.free-form.ch/minereports/e12.jpg>) (b)

Сл. 7 Приказ резбарења јувелирског камења: глиптографска радионица у XVI веку, ксилографија Jost Amman, *Caelator gemmarum*, 1568 (a); савремена глиптографска радионица у Идар-Оберштајну у Немачкој (b)

Of all the traces of lapidary processing, the drilling traces are the most striking on all three rings (Figs. 6, 8a and 8b). For drilling, hand drills with a bow and bowstring could be used, in which the rotation of the tool is oscillatory, i.e. with changeable direction (back and forth). However, drilling could also be performed on a foot-operated "machine" (Fig. 7), in which the rotation of the tool was one-way, i.e. continuous. In both cases, a tool most likely used was a kind of a drill, in the shape of a hollow cylinder, to which a paste obtained by mixing abrasives and lubricants, oil or water, was added. Such a tool eventually becomes "impregnated" with an abrasive that is pressed into the metal. Even today, copper cutting tools of various shapes are used in the carving of gemstones. Because copper is soft, much harder abrasives are easily imprinted (impregnated). A drill in the shape of a hollow cylinder removes the stone with only its outer diameter, and leaves the core intact, and in that way significantly reduces the abrasive surface. The mass of the removed stone is much smaller.

Pronounced traces of drilling on all three hololith stones could have arisen for a number of reasons. In order to shorten the working time, an abrasive of a larger size and, thus, of higher abrasive power could have been used. Later, finer grinding made it harder to remove these rough marks. Also, it is logical to assume that the artisans paid less attention to the inside of the ring, because it is not visible when worn (used). However, traces of manual finer grinding have been noticed on the agate and carnelian rings, which partially removed the drilling marks. Traces of manual processing are perpendicular to the drilling traces and can be seen on both rings (Figs. 8a and 8b). Most likely, the files used were made of metal or wood with added abrasive, while in the final phase, leather could have been used on which polishing powder was applied.

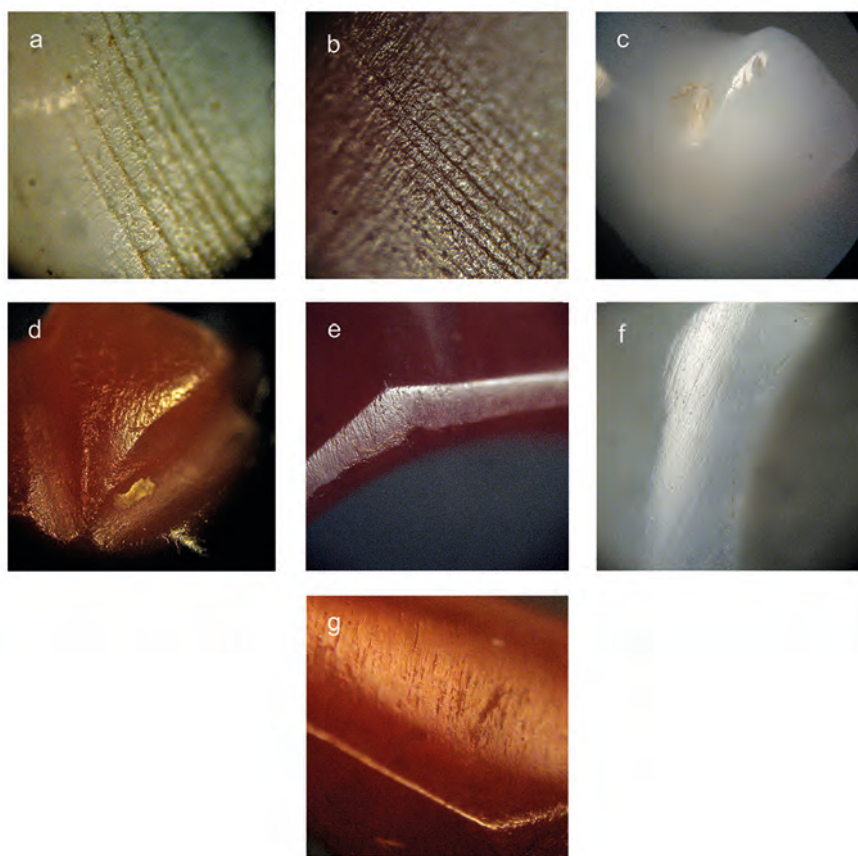

Fig. 8 Photomicrographs of carving tool marks on hololith rings: HLP-2/AS 759 (a, c, f) and HLP-3/AS 1996 (b, d, e, g); rotary drill marks and perpendicular linear hand filing tool marks (a, b); deep linear rotating disc tool marks (c, d); flat surfaces with tool marks caused by flat upper part of rotating disc or wheel (e, f, g); magnifications: a and b – 100×, c, d, e, f, and g – 50×

Сл. 8 Фотомикрографије трагова обраде/резбаарења хололитног прстења: ХЛП-2/АС 759 (а, с, ф) и ХЛП-3/АС 1996 (б, д, е, г); трагови ротационог бушења и управни линеарни трагови ручне обраде (а, б); дубоки линијски трагови ободног дела ротационог диска (с, д); равне површине са траговима обраде добијене коришћењем равнoг дела ротационог диска или точка (е, ф, г); увећања: а и б – 100×, с, д, е, ф и г – 50×

Narrow and relatively deep traces formed during the formation of wart-shaped protrusions on the lateral and especially lower parts of the ring indicate the use of a rotating disc/rotating blade (Figs. 8c and 8d). The width of the blade used was less than 1 mm. The disc was probably made of metal, copper, bronze or iron, to which an abrasive was added, most likely natural sandpaper. The disc used to incise the groove was probably small in diameter. In addition to thin rotating discs, rotating wheels of various thicknesses were also used to create all the rounded surfaces on the stone, as well as to round off the edges.

For flat surfaces, of which there are many on all three rings, rotary discs or larger diameter wheels were probably used. For this purpose, the entire (available) surface of the disc would be enriched with abrasive. Flat surfaces could also have been created with a hand tool, however, traces of flat grinding and polishing have a uniform direction, and therefore correspond more to the traces left by rotary discs (Figs. 8d, 4e and 8f).

THE ISSUE OF SOCIAL AND CULTURAL IDENTITY

We consider it appropriate to begin our considerations of the meaning of hololith rings by stating that the stratification of society, among other things, has influenced the stratification of jewellery, both in terms of form and material. It is not necessary to emphasise the fact that the making of stone jewellery is one of the oldest and most permanent human activities. However, in its obvious abundance and variety, the rings made entirely of gemstone represent a small group, so far, unfortunately, poorly noted and out of the field of interest not only of earlier chroniclers but also of modern researchers, we have to say, somewhat unfairly. The material itself certainly contributed to the value of the individual pieces. But not only that – the shape of the ring and the type of stone, in correlation with the archaeological context, reveal certain aspects of demand, i.e. consumption of this type of ring in medieval society.

Previous studies, as well as ours, stand quite firmly by the view that the origin of stone rings is in the East, the Middle East and the Mediterranean. Not only were these sources of quality, highly prized gemstones, among them opal and chalcedony, above all carnelians and agates (Pliny, 37: xxvi.83, xlvi.129; Fernie 1973: 138), to mention only those from which the rings discussed in this paper were made, but these areas are also associated with changes regarding ring design. In addition, for those who believe in the magical properties of precious stones, hololith rings *work* more successfully than metal ones with an inlaid stone, since the stone is in its entirety in contact with the skin of the wearer. A system of medical-magical properties of stones was developed among the peoples of the East, which, in almost the same form, has lasted for centuries, practically to this day in all parts of the world. According to this system, opal helps with vision problems, that is, sharpens and strengthens vision, and is also valued as a medicine that stimulates the heart and protects against infectious diseases (Albertus Magnus: 110; Fernie 1973: 248; Bliss 1936: 550). In the late Middle Ages, it was even believed that the one who wore opal could be made invisible, which is why it was called the patron of thieves (Kunz

1938⁷:150). This stone of exceptional beauty and purity, which often appears under its Greek name *paederos* – favourite (Pliny, 37: xxii.84; Anselmus Boetius de Boot 1636: 190–195), is considered a talisman of faith, hope, good luck and love (Kunz 1938⁷: 359). On the other hand, chalcedony worn around the neck helps against illusions arising from melancholy, and also preserves physical strength (Albertus Magnus: 78). Carnelian was believed, due to its red colour, to have a great influence on solving the issues of bleeding, especially from the nose, as well as inflammatory processes (Albertus Magnus: 81–82; Anselmus Boetius de Boot 1636: 230–233; Bliss 1936: 548; Kunz 1938⁷: 6). It can save individuals from the dangers of plague, but also from injuries that could result from the collapse of walls (Ferne 1973: 138). In addition to the fact that its cooling effect leads to calming anger, in the Arab world carnelian is a powerful stone against envy, both one's own and other people's (Kunz 1938⁷: 6, 63). Due to all these properties, it is not surprising that this stone was most often used to make seal rings (Amar and Lev 2017: 380). Among gemstones, agate stands out as a powerful antidote. The Romans were already making a tincture from agate powder mixed with water, which was known as a powerful remedy against snake bites and scorpion stings (Ferne 1973: 168),²¹ while in the Middle Ages in the eastern Mediterranean it was used for dental diseases, primarily for the treatment of caries, teeth whitening, as a prevention of bleeding gums and their strengthening, but also as a powerful amulet to dispel fears (Lev and Zohar: 329).

From all the above, it follows that for the hololith ring the type of stone was crucial, while its shape rather used to be a reflection of the fashion of the time. The records at our disposal speak in favour of the dominance of carnelian over other gemstones, but also the consistent choice of one type of stone – chalcedony, which is characterised by a unique hardness (6½-7), and, thus, the convenience of processing. Carnelian was not one of the most expensive gemstones, unless it was unique in some way, so during the Middle Ages the variant from Yemen was especially highly prized (Amar and Lev 2017: 383). Apart from its value, in the Middle Ages, the stone was valued according to the degree of processing in several categories, from "raw", washed and cleaned, which was the cheapest, through semi-processed and polished to processed stone that was ready to be set in a metal frame and was, therefore, the most expensive (Amar and Lev 2017: 383). At that time, the first half of the 13th century, polishing gemstones, which was done with abrasive stone and water, was a well-paid and respected job (Amar and Lev 2017: 383). The presented data on the categories of gemstones, as well as the evaluation of the work of a master-cutter who prepared precious stones for sale, reveals a complex division of work based on the specialisation within the jewellery craft.²²

On the other hand, traces of lapidary processing provide key information about the practice that the jeweller carried out in the process of making the ring. Already at first glance, a great similarity can be noticed among the specimens of hololith

21 In the late Middle Ages, two other methods of protection against poison were known: cups and other drinking vessels were made, or the servants touched food and drink with pieces of stone before serving, cf. Ferne 1973: 168, 310.

22 The beginning of an organised association of craftsmen in groups – guilds, belongs to a much later time, cf. Rafeq 1991; Faroghi and Deguilhem 2005; Faroghi 2009.

rings found at different locations (Figs. 2 and 4). It is practically a single model with minor variations in shape and proportions. The most noticeable difference is in the ring bezel. There are two basic shapes: elongated oval and octagonal, with more numerous rings with an oval bezel. The octagonal shape characterises the rings from the Museum of Applied Arts and one ring from Pest. Furthermore, only the Corinthian ring (Fig. 2/2) has a round bezel shape. Regardless of the shape, they were all processed as flat polished surfaces, most likely on a flat rotating disc.

Small differences in shape are also noticeable on side protrusions that are in accordance with the shape of the bezel. When they are octagonal in shape, the side protrusions on the hoop have flat facets – three on each side. The facets were created by flat grinding on flat rotating discs. In the case of rings with an oval shaped bezel, the side protrusions do not have facets and follow the shape of the lower part of the ring. There is also a very clear manner in the processing of the opposite sides (front and rear) of the hoop, in the form of flat surfaces of the facet that follow the shape of the ring. They were most likely created by grinding on flat rotating discs whose diameter was larger than the diameter of the ring.

Minor variations in the shape and proportions, such as the emphasis on the neck of the ring, can be a consequence of the quality (presence of cracks, cavities and other irregularities) and the size of the mineral raw material. The rings were made by carving techniques in a very similar way. In addition, some specimens appear to have been made in the same workshop, which is best illustrated by carnelian hololith rings from Novo Brdo and Thessaloniki (Figs. 2/7 and 2/8).

On all the specimens we had the opportunity to study, traces of wear, in the form of minor or major mechanical damage, are also visible. Shallow incisions and scratches, which appear on the flat surface of the bezel (Fig. 9a), could be a consequence of exposure to abrasive materials, such as contact of the ring with a harder surface, but also the effect of natural abrasive processes whose traces remained on the ring due to insufficient polishing. On the other hand, on the most exposed parts of the ring, which are the edges of the bezel and shoulders, a series of small areas of damage in the form of impacted parts were noticed (Fig. 9b, c, d), which occur when the ring hits a hard surface. Regardless of the type, the listed traces of wear and tear assure us that the rings were worn for a longer or shorter period of time.

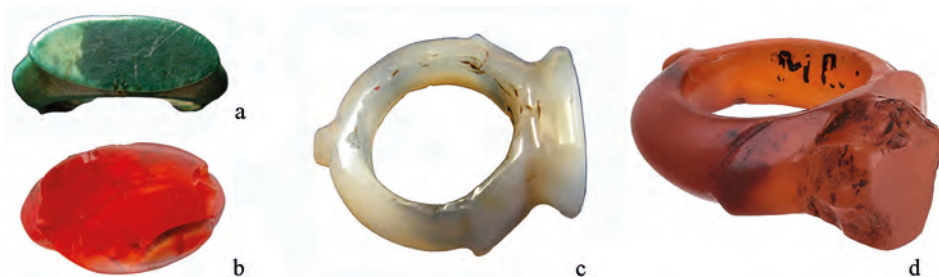

Fig. 9 Traces of mechanical damage on the hololith rings: a) Novo Brdo; b) Sremska Mitrovica; c) Belgrade City Museum, AS 759; d) Museum of Applied Art in Belgrade

Сл. 9 Трагови механичких оштећења на хололитном прстењу: а) Ново Брдо; б) Сремска Митровица; в) Музеј града Београда, АС 759; г) Музеј примењене уметности у Београду

The manner in which the ring wore in the past depended on its shape, the reason for which it was worn and the social position of the person wearing it (cf. Kunz 1917: 10–17, 35–41). In Pliny's repeatedly mentioned *Natural History* (Pliny, 33: iv – viii), we find comments on aspects of ring-wearing, including the origins of that fashion (from the Greeks, through the Etruscans to the Romans), the meaning of the gold ring in high social circles, the manner of wearing one (on the ring finger) or more pieces (sometimes only on one, the little finger), with reference to the seal ring and that with set gems, as well as regulations regarding the wearing of this type of jewellery in certain social groups, or the ban for enslaved people. A remark of the Christian theologian Clement of Alexandria (c. 150–210) is well known, that men should not wear a ring on the upper finger joint, because it is suitable only for women, but on the little finger, so that they can do other jobs with their hand, without the danger of the seal ring falling off (King 1872: 329).

Similar to previous epochs, in the society of medieval Serbia, the ring was a status symbol, and through its value, embodied in both material and decoration, one could follow the economic prosperity and culture of the environment (Радојковић 1969: 43–44, 103). Archaeological records provide data on the fact that rings were worn by everyone, men, women, and children, most commonly one ring on the right hand (Bikić 2010: 89–90). By wearing more (precious) pieces arranged on both hands, a high social position was emphasised. Among the depictions of this practice, the founder's portraits in the Church of St. Nikola in Staničenje, where the noblewomen wear three rings on both hands, and the founder Konstantin also wears two rings on each hand, in all cases on the upper joint of the ring finger (Поповић и др. 2005: 86–92, сл. 33–39). In Ottoman society, men and women were allowed to wear a ring as an ornament, talisman and seal, provided that the ring, according to the instructions issued by the Prophet, was made of any material other than gold (Brosch 1987: 55).

Wearing a hololith ring fits into the presented practice. From the data we have, which concerns the customs of persons of the Islamic faith, the hololith ring was worn on a finger of the right hand, and in one case two different sizes on the little finger of the right hand, the place where the seal ring was usually worn. As we have seen, only individual specimens of hololith rings with an oval bezel and epaulette shoulders served as a seal. However, all the finds of rings from archaeological contexts considered in this paper have a smooth surface of the bezel, without engraved or any other motifs, because of which we are convinced that they were worn as an ornament and an amulet. Their role was to help solve medical problems or to protect from harmful effects of certain substances or intentions.

The role of a hololith ring in funeral practice is a separate issue, considering that these finds are of the same type and that they exclusively accompany the burials of Muslims. Although there is a set of practices regulated by the Islamic legal system (*fiqh*), such as burial in the first 24 hours after death, body washing, covering and laying in the grave, orientation with the head facing Mecca and others, local customs and the ethnic origin of the deceased often have precedence over religious laws (Biçer 2009: 24–25, 34–35; Petersen 2020: 49). These rules are deviated from in the case of the burial of a *martyr*, the one who was killed in the fight between

Muslims and "infidels", i.e. in the fight for the state, when the body is not bathed, but the person is buried in the same clothes in which they were found after they had passed (Biçer 2009: 25). In religious literature, objects in the grave are not mentioned or are explicitly forbidden (Petersen 2020: 51). Although the observance of this ban has been largely confirmed by archaeological research, there are cases that strongly deny this practice. For example, in the Middle East, funerals with small pieces of jewellery, mirrors and coins are quite common, and in some cases quite numerous, up to 40% of the total number of funerals (Petersen 2020: 51).

Nevertheless, caution should be maintained when considering the issue of admirers of the custom of wearing an amulet ring. On the one hand, burials with hololith rings from the Ottoman era represent a special phenomenon, judging at least by, for now, the rare archaeological examples. The contextualised findings from Pest differ from the usual practice, in that the rings accompanied the funerals that were performed *according to the law* (Tóth 2017: 126–127). Therefore, we conclude that it was considered a strong protection in the other life (afterlife). The belief in the power of a certain jewel is characteristic of the peoples of the East, in this case the Ottomans, who applied their customs, including the burial rite, throughout the Balkans in the time following the conquests. On the other hand, the opal ring from the Novo Brdo house, which was abandoned at the end of the 14th or at the very beginning of the 15th century, belongs to the time when Novo Brdo was a large, populous cosmopolitan city (Поповић и Симић 2020: 31–33). Given the widespread fashion of wearing rings with an oval/elliptical bezel, made of silver, the presence of a hololith ring of the same type in the late medieval societies of Serbia and Bosnia can be assumed, although material evidence of this is lacking for now. The long duration of that custom, up to the 16th–17th century, was confirmed by findings in necropolises in Hungary, one being civil (Tóth 2017), and the other military (Németh et al. 2010). While the necropolis in Pest was found to belong to the local Muslim community, burials in cemeteries next to the earthen fortification on the Fonyód-Bézsénypuszta stretch were attributed to the Balkan, partly already Islamized, population. It is known that as part of the army stationed in the area of the so-called Ottoman Hungary there were also non-Muslims, primarily the Slavic population from the Balkans, Serbia and Bosnia, then Greeks and Hungarians, i.e. the Islamized Balkan population (Hegyi 2018: 31–40, 235–267). Moreover, the number of defenders of Ottoman fortresses in Hungary who were of Balkan origin ranged from 30% to as much as 90% (Hegyi 2018: 40), which further problematizes the issue of ethnicity in the context of the custom of wearing a hololith ring.

CONCLUDING THESES

A ring as an object that is chosen, made or ordered to be made in a certain way, has a special meaning for the wearer. Fully visible in the place where it is worn on the finger, it "reveals" the owner, his aesthetics, beliefs and material conditions, that is, his social position and cultural background. All of the above also applies to hololith rings. In their long duration, the rings carved from one piece of gemstone remained recognisable and, it can be stated, did not suffer significant typological

changes. This has greatly contributed to various aspects of these rings remaining largely unexplained.

The study, focused on specimens from the late Middle Ages and early modern period from the Balkans, i.e. the European part of the Ottoman Empire, has brought, we believe, a new and somewhat different view of hololith rings, especially in the sphere of chronology, technology and use, i.e. wearing. The presented results can be summarised in several points:

- Contextual analysis of archaeological findings has shown the need to re-examine the previously set chronology, especially in the periods of Antiquity. According to our results, hololith rings appear in greater numbers in the period from the late 14th century to the 17th century. In other words, they appeared during the Ottoman conquests of the Balkans and lasted, practically, until the Austro-Turkish wars.
- The rings, in all likelihood, reached the mentioned parts of the Balkans and southern (Ottoman) Hungary as a finished product. However, given the availability of varieties of precious stones, including chalcedony and opal, in the mines of medieval Serbia, and especially in the area of the Lece volcanic complex, the local production of hololith rings cannot be completely ruled out.
- Uniformity, similarity of materials and consistency of applied techniques and procedures reveal the unity of the craft and the cultural circle in which the production of the hololith rings considered here took place. The vast majority of specimens are made of chalcedony, a precious stone very suitable for processing. All of them were made in the same way, with the same tools and techniques, which left identical traces: concentric grooves from drilling on the inside of the hoop, grinding with files and abrasives in the opposite direction from drilling, shaping the protrusions on the hoop by grinding using rotary discs and, in particular, grinding of the front and the back in the form of a flat surface of the facet around the inner edge of the hoop.
- Judging by the available data, a ring with all the main elements – an elongated shape of the bezel and solutions for the hoop, epaulette shoulders and a button-shaped protrusion on the bottom, are recognisable features of the Ottoman and Timurid cultural-craft circle. In the same circle, the belief in the magical and medical power of precious stones is widespread.
- The unusual appearance of hololith rings with burials according to the Muslim rite has problematized the issue of admirers of the custom of wearing such protection, not only in the earthly life but also in the other life, the afterlife. Although previous research took the view that this is an Islamized population from the Balkans, caution should be maintained in the ethnic interpretation of these findings, due, among other things, to the fact that religious prohibitions regarding burial in some cases were not respected in practice.

In addition to all the above, the study of phenomena related to hololith rings, in a way, complements the previous knowledge about Muslim-Christian cultural exchange and syncretism in the Balkans in the centuries following the Ottoman conquests (Vryonis 1975; Norris 1993: 263–268; Lowry 2003: 95–96).

NOTE

The authors would like to thank Dr Antje Bosselmann Ruickbie and Vasiliki Papadopoulou (Justus-Liebig-University Giessen, Institut für Kunstgeschichte), Dr Aleksandar Fotić (University of Belgrade, Faculty of Philosophy), Dr Dragana Antonović, Dr Josip Šarić, Dr Vidan Dimić (Archaeological Institute, Belgrade) and Snezhana Goryanova (National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia) for useful advice on certain aspects of the paper, as well as for providing the necessary literature.

*Translated by Ivana Vučinić
Proofreading by Dave Culcutt*

SOURCES / ИЗБОРИ

Albertus Magnus,

Book of Minerals, Translated by D. Wyckoff, Oxford: Clarendon Press, 1967.

Anselmus Boetius de Boot,

Gemmarum et lapidum historia, Lugduni Batavorum, Ex officina Joannis Maire, 1636. https://archive.org/details/gemmarumetlapidu00bood_0/page/n595/mode/2up [accessed on 21st February 2021]

Pliny, 33

Pliny, *Natural History*, with an English translation in ten volumes, Volume IX, Libri XXXIII–XXXV, by H. Rackham, Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann Ltd, 1961.

Pliny, 37

Pliny, *Natural History*, with an English translation in ten volumes, Volume X, Libri XXXVI–XXXVII, by D. E. Eichholz, M. A., The Loeb Classical Library, ed. E. H. Warmington, Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann Ltd, 1971.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Amar, Y. and Lev, E. 2017

Most-Cherished Gemstones in the Medieval Arab World, *Journal of the Royal Asiatic Society* 27(3): 377–401.

Antonaras, A. 2019

Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region: The Finds from Ippodromiou 1 Street and Other Excavations, in: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th-15th Centuries) = Neue Forschungen zur spätbyzantinischen Goldschmiedekunst (13.-15. Jahrhundert)*, A. Bosselmann-Ruickbi, ed., Byzanz zwischen Orient und Okzident, Mainz: Veröffentlichungen des Leibniz-Wissenschafts Campus Mainz – Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 73–81.

Бајаловић-Хаџи-Пешић, М. 1984

Накић VIII–XVIII века у Музеју града Београда, Збирке и легати, Каталог XV, Београд: Музеј града Београда.

Battke, H. 1953

Geschichte des Ringes. In Beschreibung und Bildern, Baden-Baden: Woldemar Klein.

Biçer, R. 2009

The physical and spiritual anatomy of death in Muslim Turkish culture, *Kelam araştırmaları* 7.2: 19–38.

Bikić, V. 2010

Vizantijski nakit u Srbiji – modeli i nasleđe, Beograd: Arheološki institut.

Blegen, C. W. et al. 1930

Acrocorinth – Excavations in 1926, Corinth – Results of excavations conducted by The American school of classical studies at Athens, Vol. III, Part 1, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Blinkenberg, C. 1931

Lindos – Fouilles de l'Acropole 1902–1914, Les petit objets I: Planches, Berlin: Walter de Gruyter et Cie Libraries-éditeurs.

Blinkenberg, C. and Kinch, K. F. 1931

Lindos – Fouilles de l'Acropole 1902–1914, Les petit objets I: Texte, Berlin: Walter de Gruyter et Cie Libraries-éditeurs.

https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blinkenberg1931bd1_text/0001 [accessed on 25th February 2021]

Bliss, A. R. 1936

The ancient medicinal uses of gems and precious stones, *The Journal of the American Pharmaceutical Association* (1912), 25.6: 544–550.

Bosselmann-Ruickbie, A. 2010

A 13th-Century Jewellery Hoard from Thessalonica: A Genuine Hoard or an Art Dealer's Compilation?, in: *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery*, C. Entwistle, N. Adams, eds., London: British Museum, 219–232.

Bosselmann-Ruickbie, A. 2011

Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts: Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde, Wiesbaden: Richert.

Brosh, N. 1987

Islamic jewelry, Catalogue, Jerusalem: The Israel Museum.

Byzance 1992

Byzance. L'art byzantine dans les collections publiques françaises, Exhibition Catalogue, Musée du Louvre, 3 novembre 1992 – 1er février 1993, Paris.

Chadour, A. B. 1994

Ringe – Rings. Die Alice und Louis Koch Sammlung – The Alice and Louis Koch Collection, Volume I, Leeds: Maney.

Chaldecott, N. 2007

Ornament and amulet – Rings of the Islamic lands in the Nasser D. Khalili Collection, Canvas magazine June 1.

https://www.nasserdkhalili.com/wp-content/uploads/2016/01/TREASURES-OF-KHALILI-ORNAMENT-AND-AMULET-CANVAS-MAGAZINE_01-June-2007.pdf [accessed on 18th January 2021]

Dalton, O. M. 1912

Catalogue of the finger rings early Christian, Byzantine, Teutonic, meiaeval and later, London: Britis Museum.

Dodson, A. and Hilton, D. 2004

The complete royal families od Ancient Egypt, London: Thames and Hudson.

Друмев, Д. 1976

Златйарско изкустйво, София: Издателство на Българската академия на науките.

Farooqi, S. 2009

Artisans of Empire – Crafts and Craftspeople Under the Ottomans, London–New York: I. B. Tauris.

Farooqi, S. and Deguilhem, R. 2005

Crafts and craftsmen of the Middle East – Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean, London–New York: I. B. Tauris.

Fernie, W. T. 1973

The Occult and Curative Powers of Precious Stones (Reprint), New York: Rudolf Steiner Publications.

Furtwängler, A. 1900

Die antiken Gemmen: Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum (Band 1), Leipzig und Berlin: Giesecke und Devrient
<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/furtwaengler1900bd1/0005> [accessed on 21st February 2021]

Гајић, М. / Gajić, M. 2018

Класично и симболично – Прстѣне и минђуше од антике до средњег века из колекције Музеја примењене уметности, Београд: Музеј примењене уметности = *Classic and Symbolic – Rings and Earrings from the Antiquity to the Middle Ages from the collection of Museum of Applied Art*, Belgrade: Museum of Applied Art.

Горянова, С. и Грозданова Г. 2019

До њорјиније на княжески двор. Сјкровища ојѣ Велики Преслав, Каталогѣ, том XV, София: Национален археологически институт с музеј.

Groman-Yaroslavski, I. and Bar-Yosef Mayer, D. E. 2015

Lapidary technology revealed by functional analysis of carnelian beads from the early Neolithic site of Nahal Hemar Cave, southern Levant, *Journal of Archaeological Science* 58: 77–88.

Gurova, M. and Bonsall, C. 2017

Experimental replication of stone, bone and shell beads from Early Neolithic sites in Southeast Europe, in: *Not just for show – The archaeology of beads, beadwork and personal ornaments*, D. E. Bar-Yosef Mayer, C. Bonsall, A. M. Choyke, eds., Oxford-Philadelphia: Oxbow books, 159–167.

Gwinnett, A. J. and Gorelick, L. 1979

Ancient lapidary. A study using scanning electron microscopy and functional analysis, *Expedition* 22 (1): 17–32.

Ilić, M. 2006

Juvelirske mineralne sirovine i njihova nalazišta u Srbiji, Beograd: Jugoslovensko gemološko društvo.

Jackson, P. and Lockhart, L. 1986

The Cambridge History of Iran, Volume 6: *The Timurid and Safavid periods*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jenkins, M. 1988

Fātimid Jewelry, Its Subtypes and Influences, *Ars Orientalis* 18: 39–57.

Jenkins, M. and Keen, M. 1982

Islamic jewelry in the Metropolitan Museum of Art, New York: The Metropolitan Museum of Art.

Jiwa, S. 2018

The Fatimids 1 – The Rise of a Muslim Empire, World of Islam, London–New York: I.B.Tauris.

Kia, M. 2011

Daily life in the Ottoman Empire, Santa Barbara–Denver–Oxford: Greenwood.

Kiel, M. 2016

Corinth in the Ottoman period (1458-1687 and 1715-1821) – The afterlife of a great ancient Greek and Roman metropolis, *Shedet* 3: 45–71.

King, C. W. 1872

Antique gems and rings, Vol. I. – *Text*, London: Bell and Daldy, York Street.

Kypraiou, E. (ed.) 1997

Greek Jewellery. 6.000 Years of Tradition, Exhibition Catalogue, Thessaloniki, Villa Bianca, 21 December 1997 – 21 February 1998, Athens: Ministry of Culture – Archaeological Receipts Fund.

Kunz, G. F. 1938⁷

The Curious Lore of Precious Stones – Being a description of their sentiments and folk lore, superstitions, symbolism, mysticism, use in medicine, protection, prevention, religion, and divination. Crystal gazing, birth-stones, lucky stones and talismans, astral, zodiacal, and planetary, New York: Cornwall Press.

Lev, E. and Amar, Z. 2008

Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah, Leiden–Boston: Brill.

Lowry, H. W. 2003

The Nature of the Early Ottoman State, Albany: State University of New York Press.

Манева, Е. 1992

Средновековен накит од Македонија, Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата.

Marsden, A. 2011

Overtones of Olympus – Roman Imperial Portrait Gems, Medallions and Coins in the 3rd Century AD, in: *Gems of Heaven – Recent research on engraved gemstones in Late Antiquity c. AD 200–600*, C. Entwistle, N. Adams, eds., London: British Museum.

Marshall, F. H. 1907

Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, London: Trustees of the British Museum.

Matlins, A. and Bonanno, A. C. 2007

Gem Identification Made Easy, 3rd ed., Woodstock, VT: Gem Stone Press.

Miladinović, Z. et al. 2016

Gemstone deposits of Serbia, *Geologica Carpathica*, June, 67, 3: 211–222. doi: 10.1515/geoca-2016-0014; <http://archive.sciendo.com/GEOCA/geoca.2016.67.issue-3/geoca-2016-0014/geoca-2016-0014.pdf> [accessed on 1st February 2021]

Милошевић, Д. 1990

Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја у Београду, Београд: Народни музеј.

Накит на тлу Србије 1982

Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX–XV века, Каталог изложбе Народног музеја у Београду, Београд: Народни музеј.

Németh, P. G. et al. 2010

Mit rejt Somogyország földje?, *Somogyi múzeumok közleményei 19, Jubileumi kötet* – Centenarium edition, A Somogy Megyei Múzeumok alapításának 100. évfordulójára = Commemorating the 100th anniversary of the Somogy County Museums, Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 15–60.

Norris, H. T. 1993

Religion and Society between Europe and the Arab World, Columbia: University of South Carolina Press.

Oikonomides, N. 1990

The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century, *Dumbarton Oaks Papers* 44: 205–214.

Pappa, M. et al. 2011

Νεολιθικός οικισμός Θέρμης 2008-2009, *To Archaïologiko Ergo stē Makedonia kai Thrakē* 22 (2008): 343–350.

Papanikola-Bakirtzi, D. 1999

Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito, Athens: Archaeological receipts fund.

Parani, M. 2010

Byzantine Jewellery: The Evidence from Byzantine Legal Documents, in: 'Intelligible Beauty' – *Recent Research on Byzantine Jewellery*, C. Entwistle, N. Adams, eds., London: British Museum Research Publication Number 178, 186–192.

Patrizi, L. 2018

«A gemstone among the stones»: the Symbolism of Precious Stones in Islam and its Relation with Language, *Historia Religionum* 10: 107–126.

Petersen, A. 2020

Death and burial, *Critical Muslim* 33 – *Relics*: 45–54.

Petrie, W. M. F. 1909

Arts and Crafts of Ancient Egypt, Edinburgh and London: T. N. Foulis.

Поповић, И. / Popović, I. 1992

Прстијење – Римски накити у Народном музеју у Београду, Београд: Народни музеј = *Les bagues – Les bijoux romains de Musée national de Belgrade*, Belgrade: Musée national.

Popović, I. M. 2013

Carnelian finger ring from imperial palace in Sirmium and analogous finger rings from the National museum in Belgrade, *Зборник Народној музеја* (Београд) 21/1: 157–166.

Поповић, М. и Бјелић, И. 2018

Црква Светиої Николе – Каџедрала града Нової Брда, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе = *St Nicolas Church – The Orthodox Cathedral of the town of Novo Brdo*, Belgrade: Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia.

Поповић, М. и др. 2005

Црква св. Николе у Сџаничењу, Београд: Археолошки институт.

Поповић, М. и Симић, Г. 2020

Ушврћења Нової Брда, Студије и монографије 20, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе = *Fortifications of the Medieval town of Novo Brdo*, Belgrade: Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia.

Премовић-Алексић, Д. 1988

Напреље – остаци средњовековне цркве и некрополе, *Новојазарски зборник* 12: 23–62.

Quibell, J. E. 1907

Excavations at Saqqara (1905–1906), Le Caire: L'Institut Français d'archéologie orientale.

Радојковић, Б. 1969

Накији код Срба од XII до краја XVIII века, Београд: Музеј примењене уметности.

Rafeq, A.-K. 1991

Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria, *Journal of the American Oriental Society* 111 (3): 495–511.

Rapp, G. 2009

Gemstones Seal Stones and Ceremonial Stones, in: *Archaeomineralogy. Natural Science in Archaeology*, Berlin–Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-540-78594-1_5 [accessed on 17th February 2021]

Rosenfeld, A. and Dvorachek, M. 2003

Roman Wheel-cut Engraving, Dyeing and Painting Microquartz Gemstones, *Journal of Archaeological Science* 30: 227–238.

Ross, M. C. 1965

Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Vol. Two: *Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period*, Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Sachs, H. and Amman, J. 1568

Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden ..., Frankfurt am Main: Brandstätter Verlag.

Sax, M., McNabb, J. and Meeks, N. D. 1998

Methods of Engraving Mesopotamian Cylinder Seals: Experimental Confirmation, *Archaeometry* 40 (1): 1–21.

Schumann, W. 2011

Gemstones of the World, New York: Sterling Publishing Co.

Семенов, С. А. 1957

Прводыйная техника (оыйи изучения древнейших орудий и изделий йо следам работы), Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Spier, J. 1992

Ancient gems and finger rings, Catalogue of the Collections, Malibu: The J. Paul Getty Museum.

Spier, J. 2012

Byzantium and the West: Jewelry in the First Millenium, London: Paul Holberton publishing.

Subtelny, M. A. 1997

The Timurid Legacy: A Reaffirmation and a Reassessment, *Cahiers d'Asie centrale* 3–4: 10–19.

<http://journals.openedition.org/asiacentrale/462> [accessed on 15th February 2021]

Šarić, J. 2009

Paleolithic and Mesolithic Finds From Profile of the Zemun Loess, *Сўапу-нар* (н.с.) 58 (2008): 9–27.

Šarić, J. 2014

Artefakti od okresanog kamena u starijem i srednjem neolitu na tlu Srbije, Beograd: Arheološki institut.

Tóth, A. 2017

Hódoltság kori moszlim temető a pesti Belvárosban (Budapest V. ker., József nádor tér, hrsz.:24480) = Muslim cemetery from the Ottoman Turkish Period in the Inner City of Pest (Budapest District V, József Nádor Square, Lrn.: 24480), *Aquincumi füzetek* 23: 118–127.

Trésors 1988

Trésors d'art médiéval Bulgare VIIe–XVIe siècle, Genève: Musée d'art et d'histoire.

Vryonis, S. 1975

Religious Change and Continuity in the Balkans and Anatolia from the Fourteenth through the Sixteenth Century, in: *Islam and Cultural Change in the Middle Ages*, S. Vryonis, ed., Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 127–140.

Wenzel, M. 2005

Ornament and Amulet – Rings of the Islamic World, Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, Vol. 16, London: The Nour Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press.

Wulf, H. E. 1966

The traditional crafts of Persia – Development, technology, and influence on Eastern and Western civilization, Cambridge, Massachusetts–London, England: The M.I.T. Press.

Зечевић, Е. 2006

Накији Нової Брда из Археолошке збирке йозної середньої века, Београд: Народни музеј.

INTERNET SOURCES / ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<http://corinth.ascsa.net/id/corinth/image/digital%202019%201469?q=sgraffito%201966&t=&v=list&sort=&s=3> [accessed on 27th February 2021]

<http://corinth.ascsa.net/id/corinth/object/mf%209042?q=9042&t=&v=icons&sort=&s=1> [accessed on 19th February 2021]

<http://corinth.ascsa.net/id/corinth/object/mf%20717?q=717&t=&v=icons&sort=&s=7> [accessed on 19th February 2021]

<https://www.agakhanmuseum.org/collection/artifact/ring-akm948.2> [accessed on 21st February 2021]

<https://www.akg-images.de/archive/-2UMDHU0493T.html> [accessed on 27th February 2021]

<https://www.akg-images.de/archive/-2UMDHUWXTGOBJ.html> [accessed on 20th February 2021]

http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=17642 [accessed on 21st February 2021]

<https://www.christies.com/lot/lot-a-roman-carnelian-magic-finger-ring-circa-5004617/?from=salesummary&intObjectID=5004617&lid=1>; <https://www.lot-art.com/auctions/Auction-66-Part-II-Glyptic/137841?page=2> [accessed on 22nd February 2021]

<https://www.christies.com/en/lot/lot-5004617> [accessed on 18th January 2021]

https://www.google.com/search?q=Early-medieval-Carnelian-Islamic-Ring-with-calligraphy-rare-1_1567657771_7688+sxsrf [accessed on 18th January 2021]

<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3668-breastplate-of-the-high-priest> [accessed on 7th March 2021]

https://www.khalilicollections.org/uploads/press/TREASURES_OF_KHALILI_ORNAMENT_AND_AMULET_-_CANVAS_MAGAZINE_.pdf [accessed on 8th November 2020]

<https://petriecat.museums.ucl.ac.uk/brief.aspx?gotopage=1> [accessed on 22nd February 2021]

ПРСТЕН ОД ОПАЛА ИЗ НОВОГ БРДА И ПРСТЕЊЕ ОД ЈУВЕЛИРСКОГ КАМЕЊА У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

РЕЗИМЕ

Прстен резбарен из једног комада јувелирског камења (хололитно прстење, *hololith rings*) представља појаву дугог трајања. Због препознатљивог облика у протеклим епохама, различити аспекти његовог присуства у накиту остали су у већој мери неразјашњени. Анализа најскоријег налаза прстена, у кући 2 на Новом Брду, и студија усредсређена на примерке из раздобља касног средњег века и раног новог века са Балкана, односно из европског дела Османског царства, донеле су унеколико другачији поглед на хололитно прстење, нарочито у сегментима хронологије, технологије и употребе, тј. ношења. Контекстуална анализа археолошких налаза показала је неопходност преиспитивања раније постављене хронологије, нарочито у раздобља антике.

Према нашим резултатима, хололитно прстење се у већем броју јавља у време османских освајања у позном XIV веку, све до XVII века. У крајеве Балкана доспело је као готов производ. Међутим, с обзиром на расположивост варијетета драгог камења у рудницима средњовековне Србије, пре свега на простору Лецког вулканског комплекса, локална израда хололитног прстења не може се у потпуности искључити. Велика већина овде разматраних примерака израђена је од калцедона, сви су рађени на исти начин, истим алатом и техникама, који су оставили идентичне трагове, због чега је претпостављено јединство занатског и културног круга у којем се одвијала израда хололитног прстења.

Судећи према расположивим подацима, прстен са свим главним елементима препознатљиво је обележје османског и тимуридског културно-занатског круга. У истом кругу раширено је и веровање у магијску и медицинску моћ драгог камења, међу њима опала и карнеола (калцедона). Неуобичајена појава хололитног прстења уз сахране по муслиманском обреду проблематизовала је питање ко су били поштоваоци обичаја ношења такве заштите. Иако претходна истраживања стоје на становишту да је реч о исламизованом становништву са Балкана, у етничкој интерпретацији ових налаза потребно је задржати опрез, поред осталог и због чињенице да се религијске забране у вези с полагањем предмета у гроб, у појединим случајевима у пракси не поштују. Уз све поменуто, изучавање појава у вези с хололитним прстењем на својеврстан начин употпуњава досадашња сазнања о муслиманско-хришћанској културној размени и синкретизму на Балкану у столећима након османских освајања.

Милица О. РАДИШИЋ

Археолошки институт, Београд

Željko Tomić, *Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća u međurečju Mure, Drave, Dunava i Save*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Požega: Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2019; 642 стране с илустрацијама, ISBN 9789533473024

Изучавање бјелобрдског културног круга заузима посебно место у истраживањима средњовековне прошлости источних делова централне Европе. Тај појам, уведен у археологију почетком двадесетих година XX века, обједињује материјалну оставштину из периода формирања и раног развоја мађарске државе у Панонији. Настанак нове политичке творевине пратио је низ друштвено-економских и културних процеса у којима је обликовано особено наслеђе, које се пре свега препознаје у великом броју предмета заједничких обележја са некропола. Терминолошко одређење и идејну поставку бјелобрдске културе, у литературу је увео чешки археолог и слависта Лубор Нидерле. Уобличио је типолошко-хронолошку скупину налаза са некропола из средњег Подунавља и

именовао према једној од ондашњих најдетаљније истражених некропола у Бијелом Брду код Осијека, у источној Хрватској (Niederle 1920). На тај начин је био наговештен регион настанка културе, а појам је постао синоним за археолошке трагове Словена у оквирима мађарске краљевине. Супротан став истраживача из Мађарске, који су сматрали да су досељене мађарске групе чиниле предоминантни супстрат, водио је ка израженој политизацији теме, нарочито у периоду после Другог светског рата. Питању етничке припадности средњовековних популација данас се углавном приступа на много објективнији начин него у прошлом веку, али и даље није успостављено сагласје у

проучавању истих феномена на свим административним подручјима где се прате бјелобрдски археолошки трагови (Словенија, Хрватска, Босна, Србија, Словачка, Мађарска и Румунија). Међу истраживачима не постоји чак ни јасан став о питању прецизнијих хронолошких оквира саме културе. Најшире посматрано, њени елементи се прате у раздобљу од X до XII и раног XIII века, што је време учвршћивања хришћанства и постепеног уклапања мађарске државе у феудално европско друштво.

Овом приликом биће речи о југозападној регији распрострања културе која се налази у фокусу истраживања хрватских стручњака. Књига Жељка Томичића *Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća i međurečji Mure, Drave, Dunava i Save* резултат је ауторовог дугогодишњег бављења некрополама на начин својствен старој истраживачкој пракси. Она подразумева превасходни рад на утврђивању хронолошких фаза некропола и типологији гробних налаза. Ради се о обимном издању састављеном од осам поглавља, с богатим илустративним материјалом у виду фотографија, скица, планова и хронолошких табела различитог квалитета.

Након кратког уводног текста, у коме је представљена сумарна историјска слика крајем раног средњег века (стр. 9–12), аутор је донео исцрпан историјат истраживања налазишта и развој идеја о бјелобрдској проблематици, почевши од последњих деценија XIX века (стр. 15–41). Томичић је покушао да представи сучељена становишта истраживачких струја у земљама средње и југо-источне Европе у вези са размерама мађарског насељавања и интеракцијом досељених група с домаћим становништвом. Приметан је ауторов тенденциозан став у настојању да истакне посебност хрватског простора у формирању бјелобрдске културе. Нарочита пажња је посвећена резултатима рада Зденка Винског и других стручњака у оновременој Југославији. Док су исцрпно коментарисани радови мађарских археолога старије генерације, попут Беле Секеа, Иштвана Боне и Атиле Киша, недостаје осврт на резултате истраживања с почетка XXI века, у којима је тежиште са етничких питања пребачено на изучавање ширих друштвено-економских и културних промена. Студије материјалне културе и специјалистичке анализе доносе низ сазнања о производњи, дистрибуцији и употреби предмета који су у раним истраживачким етапама били сагледавани (једино) у светлу њихових формалних карактеристика.

У трећем поглављу (стр. 45–215) је приказан типолошко-хронолошки преглед накита, елемената одеће, керамичких и нумизматичких налаза и ретких комада наоружања и опреме са средњовековних некропола у међуречју Муре, Драве, Дунава и Саве (даље међуречје). Користећи типологију бјелобрдских налаза Јохена Гизлера (Giesler 1981), аутор је материјал систематизовао у неколико десетина група. Појединачно картирање сваке врсте на карти међуречја, без квантитативне анализе појавности по локалитетима, није пружило податке о обрасцима дистрибуције предмета на ширем регионалном нивоу. Осим тога, недовољно пажње је посвећено објашњењу узора и контекстуалној анализи налаза. Порекло облика појединих наушница, торквеса и наруквица с крајевима обликованим у виду животињских глава се пак тражи у праисторијским епохама и антици. Такво становиште је преузето из радова насталих

средином прошлог века (e.g. Vinski-Gasparini 1954). Реч је о основним морфолошким облицима украса са дугим трајањем, који су мењали занатске и стилске особености током епоха. Бјелобрдски торквеси с петљом и куком за закопчавање рађени су уплитањем неколико жица, што је у X веку била најраспрострањенија занатска техника у кијевско-руској и викиншкој сфери. Посебна техника мрежастог (каричастог) уплитања жица примењивана је у изradi бјелобрдских наруквица и прстења. Она је такође била карактеристична за подручја северно од Карпатске котлине.

Нарочита пажња је усмерена ка дефинисању тзв. протобјелобрдске фазе, пре формирања бјелобрдске групе средином X века. Аутор се, у циљу доказивања културног континуитета између јужног и северног хрватског простора, посветио врло детаљном приказивању грађе са далматинских локалитета још од VII–VIII века. На први поглед се испоставља да, осим неколико облика наушница (које ионако показују сродност на ширим просторима источне и југоисточне Европе), постоји мало паралела у материјалном наслеђу између наведених регија. У књизи се истиче важност Сиска као микрорегионалног средишта, на шта упућују налази прероманичке пластике и нешто луксузнијег накита, уз калупе за ливење наушница. Томичић сматра да тамошња занатска производња представља наставак традиција из времена римске Сисције, премда је континуитет античких тековина током раног средњег века у Панонији тешко објашњив у условима константних сеоба и немирних догађања; најпознија енклава романског становништва, тзв. кестхељска група у региону Балатона, утопила се у културу Аварског каганата током VIII века. Модел претрајавања античког духа и урбанизма, попут примера у градовима Далмације, ипак није примењив на северне просторе, где нема посведоченог континуитета живота.

У неколико наврата истиче се еклектичност бјелобрдског стварања под импулсима различитих средина које су имале утицаја на међуречје (византијска, ранохрватска, отонска, кетлашка, кијевско-руска), али је изостало јасно дефинисање тих елемената. Требало је издвојити групу импортованих предмета од оних чије је радионичко порекло у Панонији, као што је то, примера ради, учињено у монографији о некрополи на Лијевој бари код Вуковара (Demo 2009). У типологију бјелобрдског накита погрешно је уврштено византијско прстење с круном и са урезаном представом птице на глави, као и поједине врсте лунуластих привезака чије би порекло могло бити у руским областима. Прилагање новца у функцији обола, на некрополама међуречја протумачено је као византијски обичај, с чиме се такође не бисмо сложили. Новија истраживања све више показују да је пракса прилагања новчића крајем раног и у пуном средњем веку била веома раширена на некрополама у Чешкој, Словачкој, Аустрији, Пољској и Мађарској, док је сразмерно ретка на византијском Балкану.

Четврто, најобимније поглавље књиге (стр. 219–503) посвећено је анализи 15 бјелобрдских гробаља претежно из хрватског дела Паноније и босанске Посавине (Бијело Брдо, Вуковар – Лијева бара, Велики Буковец, Јанузовци, Маховљани, Багруша, Гомјеница итд.), уз поједине некрополе из Словеније

(Птуј) и мађарске Барање (Мајиш, мађ. *Majs*). Аутор је некрополе углавном већ публиковао у посебним радовима; на овом месту су поновљени и делимично допуњени ранији резултати. Циљ његовог изучавања био је дефинисање временских зона попуњавања гробаља. Највећи део припада тзв. некрополама на редове из ране бјелобрдске фазе. У мањој мери су истражена гробља формирана око цркава, која постају честа од краја XI и у XII веку. Изненађује то што је у овом поглављу мало пажње посвећено начину сахрањивања, осим разматрања положаја руку покојника, који је иначе веома неуједначен током читавог средњег века. На основу различитог положаја руку приликом сахрањивања, свакако није могуће извођење закључака о степену христијанизације популација.

У публикацији се у неколико наврата наглашава истакнуто место гробља у Бијелом Брду као епонимног локалитета културе (његово откриће се чак назива „судбоносно“, на стр. 16, односно припада му „часна улога епонима“, на стр. 245 и стр. 580); међутим, чињеница је да се ради о некрополи са уобичајеним репертоаром налаза, какав је потврђен на многобројним панонским гробљима из X–XI века. Будући да то налазиште није монографски публиковано, аутор је настојао да пружи шири осврт на резултате истраживања. Томичић је дошао и до закључка о нешто дужем трајању гробља на Лијевој бари него што је то установио Ж. Демо у споменутој монографији. Значајна је анализа гробља у Мајишу, које представља једну од највећих бјелобрдских некропола, са више од 1.000 истражених гробова. Објављена је на мађарском језику (*Kiss* 1983). Ипак, Томичић није успео да на концизан начин објасни временски и просторни развој те некрополе, а у вези с тим, изостало је дефинисање промена које се уочавају у репертоару налаза и погребним обичајима. Примера ради, ваљало је објаснити како се интензивирање прилагања мађарског новца поклапа с постепеним редуковањем накита у гробовима.

Питању апсолутне хронологија бјелобрдске групе бави се пето поглавље књиге (стр. 507–529). Хронологија је базирана на већ раније успостављеној периодизацији Зденека Вање (*Váňa* 1954) и оној из споменуте студије Јохена Гизлера, с тим што је аутор, за разлику од својих претходника, покушао да издвоји и тзв. прелазну фазу, са најранијим бјелобрдским материјалом. Њено датовање је од 900. до 965. године. Уз ливене наушнице, Томичић прелазној фази по инерцији приписује налазе наоружања, коњаничку опрему и керамичке посуде, сматрајући да њихова појава недвосмислено упућује на рани период, када хришћанство није било чврсто укореењено. Међутим, познато је да се такви елементи појављују на гробљима и у готово целом XI столећу. Навешћемо пример гробова из Ловћенца у Бачкој, у којима су керамички прилози датовани новцем из позног XI века.

Према представљеној периодизацији бјелобрдске културе, I ступањ има рану (од 965. до 995) и касну фазу (од 995. до 1030), затим следи II ступањ, такође рашчлањен на рану (од 1030/1040. до 1070) и позну фазу (од 1070. до 1100), и III ступањ, који траје од 1100. године до средине XIII века. Тако стриктно постављене хронолошке фазе нису прихватљиве, нарочито не на ширем подручју распрострања културе. Изучавање грађе показује различито временско и

територијално груписање исте врсте налаза током раздобља X–XI века. Примећено је да се чак на територијално блиским некрополама јављају знатније разлике у репертоару налаза, што све упућује на изражену регионализацију гробаља, а уједно отежава и јасније праћење порекла и ширења предложака.

Наредни одељак доноси резултате изучавања хуманог остеолошког материјала са некропола у југозападној Панонији. Аутор је желео да представљањем података из области физичке антропологије, своја истраживања учини интердисциплинарним, што свакако представља позитивну оцену књиге (стр. 531–536). Неколико страница је посвећено достигнућима докторске дисертације Жељке Бедић, у којој је извршена компаративна антрополошка анализа низа средњовековних некропола у међуречју, из различитих етапа. Њени резултати упућују на повећање популације у време трајања бјелобрдске културе, али и на лоше услове живота и исхрану, велику смртност деце и појаву нових заразних болести које су донешене, како се претпоставља, с развојем међурегионалне трговине (Bedić 2014).

У закључном разматрању књиге, Томичић настоји да понуди нешто шири културни и друштвено-политички контекст у коме је настао разматрани бјелобрдски миље (стр. 537–561). Осим укратко поновљених резултата изучавања некропола, коментарише одлике и топографију насеља, црквених објеката, топономастику подручја, па чак и повољне климатске услове који су узроковали знатан пораст популације на размеђи првог и другог миленијума. Иако се у књизи посебно место приписује византијским импулсима као кључним у обликовању материјалне културе у Панонији, чиме се посредно оправдава теза о хрватској кнежевини као посреднику у преношењу тих импулса, аутор говори и о чврстој афирмацији западних тековина – преко Мађарске. На основу упоредне анализе археолошких феномена, јасно је да области северно од Саве и Дунава у целини баштине тековине различите од византијских на Балкану, али с њима имају извесних додирних тачака, што није објашњено на задовољавајући начин у овој књизи. Мишљења смо да је мађарска краљевина остварила знатан утицај на међуречје и пре краја XI века, када је оно припојено њеној територији. Хрватски истраживачи углавном сматрају да је Пожешка котлина у централној Славонији представљала зону сучељавања политичког зрачења хрватске и мађарске државе.

Напослетку, у осмом поглављу дат је каталошки преглед више од 70 налазишта, коментарисаних у главном тексту, са територија данашње Хрватске, Словеније, Босне и неколико њих из Србије и Мађарске (стр. 567–598). Уз гробља на редове и некрополе уз цркве, обрађено је неколико истражених насеља и локација са случајним налазима. Обимнија литература је коришћена за налазишта с подручја Хрватске, Словеније и Босне, што није случај с локалитетима у Србији. Аутор очигледно није био у прилици да у рад уврсти недавно публиковане резултате истраживања важне некрополе у Батајници (Шпехар и Стругар Бевц 2016). На крају монографије се налази релативно обиман, али технички неуједначен списак коришћене литературе, у којој недостају поједини наслови цитирани у тексту (стр. 603–621), и кратак резиме на енглеском језику (стр. 623–635).

Након свега предоченог, закључак је да књига не пружа аргументе о томе да је простор југозападне Паноније могао бити кључан у настанку бјелобрдске културе, како је то често истицано у литератури. После увида у обимну грађу, а у складу са установљеним историјским током, извесно је да се бјелобрдска култура није проширила из једног центра, нити њено стварање треба посматрати на дифузионистички начин. Готово све врсте налаза које су присутне на гробљима у међуречју широко су распрострањене у Карпатској котлини, у мањем или већем обиму. Кључно питање у даљим истраживањима представљаће дефинисање хоризонта из времена IX и раног X столећа, односно стварање јасније слике о величини локалне популације и њеном друштвеном и културном нивоу у време успостављања мађарске контроле.

Без обзира на отворен проблем бјелобрдске генезе – у вези с недовољно јасним идентитетом популација – чињеница је да се крајем X и у XI веку ствара просторно јединствен културни круг, који археолошки одражава вероватну територију и утицај мађарске краљевине. Гробни налази накита и одеће показују да се у готово целој Панонији успоставља слична мода, што посредно сведочи о остваривању интензивних контаката међу становништвом. Демографски раст, оличен у многим гробљима, упућује на могућност знатнијег прилива популације из европског окружја (западних Словена, балканских Словена, становништва са германског говорног подручја итд.). Заступљеност мађарског новца у међуречју је показатељ развоја средњоевропске привреде. Сматрамо да посебну пажњу треба посветити изучавању контаката са ширим регијама централне, северне и источне Европе јер значајан део бјелобрдских налаза показује морфолошке и стилске сличности с грађом из области које су припадале Светом римском царству (отонски круг) и Кијевској Русији, односно викиншкој уметничко-занатској сфери.

Осим низа фактографских и техничких пропуста, тежак стил писања и недостатак конзистентности у излагању представљају неочекиване утиске о издању које је претендовало да постане важно дело у области средњовековне археологије. Овом приликом није било могуће разматрање свих спорних места везаних за нетачну или недовољно јасну интерпретацију археолошких појава. Монографија *Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća u međurečju Mure, Drave, Dunava i Save* свакако је добродошла као извор података о грађи са некропола, док ће јасно дефинисање регионалних специфичности и улоге југозападног панонског подручја у развоју бјелобрдске културе остати тема будућих истраживања.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bedić, Ž. 2014

Antropološka analiza osteološke građe bjelobrdskih populacija u međurečju Save, Drave i Dunava, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Váňa, Z. 1954

Maďari a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století, *Slovenská Archeologia* 2: 51–105.

Vinski-Gasparini, K. 1954

Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, *Peristil* 1: 119–127.

Giesler, J. 1981

Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *Præhistorische Zeitschrift* 56/1: 4–167.

Demo, Ž. 2009

Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X – XI. stoljeće), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Kiss, A. 1983

Baranya megye X-XI. századi sírleletei, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Niederle, L. 1920

Slovania v Uhrách, *Letopis Matice Slovenskej* 13/1: 25–38.

Шпехар, П. и Стругар Бевц, Н. 2016

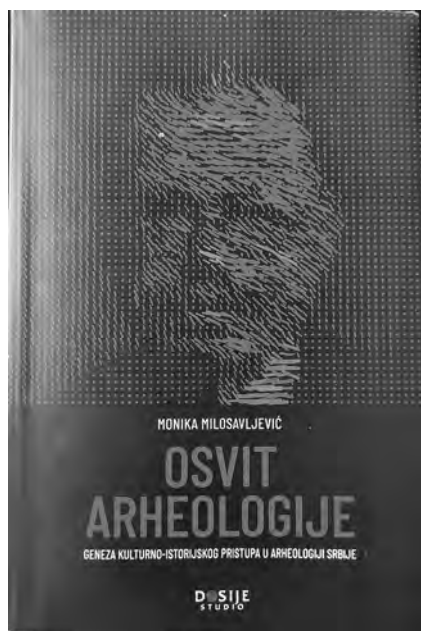
Батајница–Велика хумка. Раномађарска некропола, Београд: Музеј града Београда.

Александар Д. БАНДОВИЋ

Народни музеј у Београду

Monika Milosavljević, *Osvit arheologije: geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*, Beograd: Dostije studio, 2020, 191 strana, ISBN 978-86-6047-342-6

Књига Монике Милосављевић *Osvit arheologije: geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije* темељна је и важна студија која ће сигурно постати обавезан водич кроз разгранату мрежу идеја културно-историјске археологије. Дигитални гоблен Гордона Чајлда на корицама књиге указује на централно место Чајлдове личности у овој студији, али упућује и на све подтексте, палимпсесте Чајлдовог дела у историји српске/југословенске археологије, па отуда и ауторкина алузија на наслов Чајлдове књиге *Освић европске цивилизације* (*Dawn of European civilization*) (стр. 16). Књига говори о трансферу знања и генези културно-историјске парадигме у праисторијској и раносредњовековној археологији, о парадигми која се показала као изразито жилава и постојана до данашњих дана. Може се рећи да књига има неколико јунака, од којих су свакако најважнији Гордон Чајлд и Милутин Гарашанин, али да њена тема нису личности већ начин на који знање настаје, преноси се и прилагођава у различитим друштвеним оквирима. На теоретском нивоу, Моника Милосављевић је више него успешно изградила систем *скела* (епистемску потпору), да се изразим речником Алисон Вајли и Роберта Чепмена, који је близак ауторки, а који јој је помогао да се избори с вертикалним и хоризонталним преносом идеја кроз историју археологије. Ауторка показује колико је важно освежити поље историје археологије теоретским промишљањем базираним на искуствима социологије науке и историје идеја. Такође, она увиђа све проблеме постоје-

Његов модел историчара науке Томаса Куна, *робусности* парадигматског посматрања присутног у радовима о историји археологије (у смени парадигми културно-историјске, процесне, постпроцесне археологије). Међутим, ауторка не одбацује Кунов модел, већ настоји да га ревалоризује и унапреди кроз призмину идеју пољско-јеврејског научника Лудвига Флека. Разгранат и комплексан теоријски оквир, који ауторка предлаже, нуди важне одговоре о начинима на које се можемо суочити с разумевањем историје археологије (стр. 17–43). Како нам то ауторка показује, не само да историја археологије више не може остати фактографска већ се с правом може укључити у шире теоријске токове историје науке. За разлику од фактографски схваћене историје археологије, приступом који ауторка предлаже знатно се шире могу сагледати мреже распростирања археолошког знања. Тачно је да, како ауторка наводи, данашња историја идеја баштини концепте француског филозофа Мишела Фукоа (стр. 34), али историја идеја и *археологија знања* нису идентичне ствари, већ постоји значајна концептуална разлика будући да се управо Фуко ограђивао од традиционално схваћене историје идеја (Guédon 1977). У том смислу, поставља се питање да ли историја идеја може осветлити све дискурзивне праксе које чине археологију.

Културно-историјска археологија је специфичан поглед на прошлост, у коме централно место заузима питање порекла, просторне и временске диспозиције археолошких *култура*, а суштински је романтичарска замисао да је дух народа, нације или етничке заједнице (*Volksgeist*) материјализован у археолошким артефактима. Ауторка велику пажњу усмерава на главне протагонисте (Косина и Чајлд) и рашчлањивање концептуалних оруђа карактеристичних за културно-историјски приступ. Суштински, културно-историјска археологија је етноцентричан и европоцентричан приступ прошлости, који је у различитим срединама имао различите манифестације. То поглавље представља ефектан приказ главних тенденција, и врло је корисна основа за упознавање с начелима културно-историјског приступа (стр. 44–76). Тема Чајлдовог боравка у Србији нарочито је важна као илустрација различитог устројства археологије у два другачија друштвена система, па се ту ауторка позабавила димензијама његовог сусрета с Милојем Васићем и касније с Милутином Гарашанином. Ту се поткрала мања омашка (стр. 99–100) будући да је други пут Чајлд боравио у Београду и Суботици 1956. године (Грбић 1959: 14). На примеру та два сусрета и рецепције Чајлдовог дела, ауторка показује суштинску разлику између Васићевог и Гарашаниновог схватања археологије. Васић је можда отворио перспективе (стр. 86, 95–96), Грбић је био претеча *свила мишљења* (стр. 15, 79), али управо су Милутин Гарашанин и југословенски колектив мишљења (Јосип Корошец, Алојз Бенац и др.) били заслужни и одговорни за утемељење културно-историјског приступа. Моника Милосављевић наглашава колико су сукоби (критика Васићеве јонске колоније Винче), као *крвојок академској живој*, били важни за коначно прихватање тог приступа (стр. 78–84).

Пример археологије раног средњег века у послератној Југославији показује и различите стратиграфске слојеве утицаја, преко немачке, британске и

совјетске археологије. Нема сумње да је археологија имала важну улогу, али свакако не и пресудну у грађењу југословенског идентитета. У том смислу, ауторка упућује на важну и помало заборављену изложбу *Етнoгeнeзa Јужних Словeнa у рaнoм срeдњeм вeкy прeмa мaтeриjaлнoј култури*, која је 1950. године одржана у Народном музеју у Београду (стр. 141–144). Будући да је реч о визуелној презентацији како археолошких налаза тако и концепата, губитак је читалаца што ауторка није илустровала своју темељну анализу изложбе. Пошто се ради о изложби коју је ауторка препознала као изразито важну, односно као *експлицитан пример сусрeтa идеолошких пoдрeбa oндашњe Југослaвије и архeологije* (стр. 141), пропратне фотографије које би дочарале начине на које су праисторија и средњи век довођени у везу, биле би више него пожељне. Изложба, чији су каталог коауторски написали Ђорђе Мано-Зиси, Милутин Гарашанин и Мирјана Ђоровић-Љубинковић, била је, како ауторка добро закључује, *формално марксистичка*, то јест под очигледним утицајем совјетског научника Николаја Мара, али *суштински косинијанска* будући да је креиран наратив о словенским коренима који сежу од праисторије (стр. 144).

Ауторка наглашава да је у истом маниру написана и књига *Преглед мaтeриjaлнe културe Јужних Словeнa у рaнoм срeдњeм вeкy*, коју потписују Милутин Гарашанин и Јован Ковачевић, а која је наишла на жестоке критике загребачких историчара и археолога. Подвлачећи те критике, ауторка истиче да увођење културно-историјског приступа у сфере археологије раног средњег века није „ишло глатко“, те да су пројугословенска настојања, чита у инсистирању на заједничкој словенској прошлости, била осуђена на пораз (стр. 154–155).

Говорећи о археологији у послератној Југославији, ауторка наводи Гарашанинова и Ковачевићева сведочења о извесним идеолошким притисцима на њу (стр. 84, 106, 123). Да ли су заиста у питању били притисци или је, заправо, посредни прилагођавање археолога и археолошких наратива новој државној идеологији, у којој су сами учествовали и којој су дали свој допринос, како би се могло закључити из каснијих Ковачевићевих и Гарашанинових сведочанстава? Осим велике вредности усмених казивања, према том типу сведочанстава неопходно је задржати критички отклон. У неким другим археолошким срединама примећено је да усмено казивање има значајну улогу међу археолошким заједницама током академских битака и легитимисања доминације (Eickhoff 2013). Нема сумње да су археологија и историја идеолошки биле важне новом режиму, посебно у раној фази непосредно након ослобођења, али се поставља питање зашто ауторка репресију и идеолошке притиске везује искључиво за комунистички режим. Много је показатеља да је археологија била усмеравана како у деценијама које су претходиле Другом светском рату тако и током његовог трајања (Bandović 2019). Питање идеолошких притисака за-снима се на претпоставци да се у ауторитарним режимима идеологија намеће *oдoзгo*, а наука и научници се виктимизују, чиме се превидља њихова конститутивна и врло често добровољна улога у различитим идеологијама. Досадашња истраживања указују на то да Други светски рат не би требало схватати као цезуру, а да кетманство (идеолошка мимикрија), које ауторка везује за Мила-

на Будимира (стр. 117), није необична појава међу археолозима/интелектуалцима.

Један од најважнијих закључака књиге је да је, упркос свим изазовима, знање напредовало, те да је културно-историјски приступ археолошкој евиденцији донео квалитативан помак у односу на време када се археолозима *веровало на реч*. Другим речима, ауторка се залаже за балансирању оцену културно-историјског приступа, без антагонизма и демонизирања који су присутни код појединих критичких осврта. Дакле, и поред тамних с трана, југословенска модернизација је имала значајан утицај на стандардизацију и напредовање археологије.

Уз ових неколико критичких опаски, топло препоручујем књигу Монике Милосављевић, која може бити подстицајна како студентима археологије и блиских научних дисциплина тако и стручњацима који теже демистификацији и јаснијем тумачењу дисциплинарне прошлости. У сваком случају, књига недвосмислено подсећа да су, између осталог, кориговање и дискусија, тај скоро замрли жанр у српској археологији, важни елементи напредовања археолошког знања.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bandović, A. 2019

Miodrag Grbić i kulturno-istorijska arheologija u Srbiji, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Грбић, М. 1959

Старчево као најранији израз неолитске економике на Балкану, *Стиг-ринар* (н.с.) 9–10: 11–17.

Guédon, C. J. 1977

Michel Foucault: The Knowledge of Power and the Power of Knowledge, *Bulletin of the History of Medicine* 51: 245–277.

Eickhoff, M. 2013

“You should speak with... and hurry!”: Some personal reflections on the value of oral history for the history of archaeology, *Complutum* 24 (2): 145–152.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Весна БИКИЋ, Милоје ВАСИЋ, Растко ВАСИЋ, Вујадин ИВАНИШЕВИЋ,
Мина ЈОВИЋ, Наташа МИЛАДИНОВИЋ РАДМИЛОВИЋ, Душан МИХАИЛОВИЋ,
Славиша ПЕРИЋ, Софија ПЕТКОВИЋ, Ивана ПОПОВИЋ, Душко ШЉИВАР,
Перица ШПЕХАР

ЛЕКТУРА

Милена БОГДАНОВИЋ

ПРЕВОД

Мирјана ВУКМАНОВИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Бранислав Л. ВАЛКОВИЋ

ШТАМПА

BiroGraf d.o.o., ZEMUN

ТИРАЖ

500

*Зборник Народног музеја у Београду излази годишње, наизменично у две свеске:
свеска 1, археологија, једне године, свеска 2, историја уметности, наредне године.

AUTEURS DE RECENSION

Vesna BIKIĆ, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Mina JOVIĆ, Dušan MIHAILOVIĆ,
Nataša MILADINOVIĆ RADMILOVIĆ, Slaviša PERIĆ, Sofija PETKOVIĆ,
Ivana POPOVIĆ, Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR, Miloje VASIĆ, Rastko VASIĆ

LECTRICE

Milena BOGDANOVIĆ

TRADUCTION

Mirjana VUKMANOVIĆ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE

Branislav L. VALKOVIĆ

IMPRIMERIE

BiroGraf d.o.o., ZEMUN

TIRAGE

500

*Le Recueil du Musée National de Belgrade paraît une fois par an, les deux volumes en alternance: le fascicule 1, archéologie, une année; le fascicule 2, histoire de l'art, l'année suivante.

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија = Recueil du Musée national.

Archéologie / главни и одговорни уредник Бојана Борић Брешковић. - 1983, књ.

11/1- . - Београд : Народни музеј, 1983- (Земун : BiroGraf). - 24 cm

Сваке друге године.

Делимично је наставак: Зборник Народног музеја

у Београду = ISSN 0522-8352.

ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја

у Београду. Археологија

COBISS.SR-ID 6397964